

יהודה לפידות

בלהב המרד

מערכות האצ"ל בירושלים

מהדורה מחודשת

יהודה לפידות

בלהב המרד
מערכות האצ"ל בירושלים

מהדורה מחודשת

Yehuda Lapidot
The Flames of Revolt
The Irgun in Jerusalem

תרשימים: אביגדור אורגד
מיחשוב: שלומית רוזנברג

©

כל הזכויות שמורות למחבר
תשע"ה – 2016

הופק לראשונה באמצעות ההוצאה לאור – משרד הביטחון
תשנ"ו – 1996

תוכן העניינים

שער ראשון: ימים ראשונים

10 כיבוש הארץ על-ידי האנגלים
13 ה"הגנה" כארגון ארצי
16 ייסוד האצ"ל
33 האצ"ל בפיקודו של דוד רזיאל
55 פילוג באצ"ל ..

שער שני: המרד

68 הכרזת המרד
71 ההתחלה
74 ההתקפה על מרכז הבולשת
86 פרשת חילביץ
101 תוכנית "הקיר"
104 "הסזון הגדול"
117 האצ"ל מתאושש מן הסזון

שער שלישי: ההגנה מצטרפת למרד

124 "תנועת המרי העברי"
127 ההתקפה השנייה על מרכז הבולשת
141 פסק-דין מוות
144 פיצוץ רכבת-הנוסעים ירושלים – תל-אביב
147 "השבת השחורה"
153 פיצוץ מלון המלך-דוד

שער רביעי: ההגנה פורשת מן המרד

179 פירוק "תנועת המרי העברי"
182 ההתקפה על תחנת-הרכבת בירושלים
189 פרשת "ינאי"
197 פעולת "השובך"
203 חטיפתו של מייג'ור קולינס
205 ההתקפה על מועדון הקצינים
212 ההתקפה על מחנה שנלר
216 ההגנה מתנכלת לאצ"ל

221	גרדומים
226	רימון בין לבבות
235	"המרכזייה"
237	בריחתו של אליעזר סודיט-שרון מהכלא
245	"הסזון הקטן"
שער חמישי: מלחמת העצמאות		
254	הבריטים מעבירים את בעיית ארץ-ישראל לאו"ם
264	התקפות הערבים ותגובת היישוב
266	פעולות תגמול
270	הידרדרות במצב הביטחוני בירושלים
282	דיר-יאסין
312	טבח השיירה להר-הצופים
315	ההסכם בין האצ"ל וההגנה
318	מבצע קילשון
327	המערכה על העיר העתיקה
337	מבצע שפיפון
356	הלגיון הערבי תוקף את ירושלים
357	הקרב על בית-הספר לשוטרים
362	הקרב על רמת-רחל
375	הפוגה ראשונה
390	עשרת ימי הקרבות
394	כיבוש הכפר מלחה
396	מבצע "קדם"
408	אחרית דבר
419	נספחים

פתח דבר

בספר זה מתועדות מערכות האצ"ל בירושלים מיום הווסד הארגון באפריל 1931 ועד פירוק הגדוד הירושלמי בספטמבר 1948. הספר כולל תיאור של המבנה הארגוני, מהלך הקרבות והאנשים שעמדו מאחורי הכותרות. פעילותו של הסניף הירושלמי הייתה בבואה של פעילותו הארצית של האצ"ל, וזו נחלקת לארבע תקופות:

בתקופה הראשונה, עד למלחמת-העולם השנייה, לחם האצ"ל בחזית הערבית וסיסמתו הייתה "שבירת ההבלגה". אמנם לאחר פרסום "הספר הלבן", במאי 1939, החל האצ"ל בפעולות נגד השלטון הבריטי בארץ, אך פעולות אלה, שהסתיימו לאחר זמן קצר, נעשו ללא ידיעתו של דוד רזיאל (שהיה עצור אותה עת) ובלי קבלת אישור מזאב ז'בוטינסקי, מצביא הארגון. לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה, הכריז האצ"ל על הפוגה בפעולותיו ודוד רזיאל החליט לשתף פעולה עם הבריטים במלחמתם בגרמנים, בהם ראה את האויב מספר אחת של העם היהודי. תקופה זו, השנייה בתולדות האצ"ל, הייתה רצופה משברים קשים. המשבר הקשה ביותר היה ללא ספק הפילוג של אברהם שטרן ("יאיר"), ולאחריו באו מותם של זאב ז'בוטינסקי ושל דוד רזיאל. הייתה זו תקופה מעבר, שהסתיימה בהפיכת חצר שבאה כתוצאה מלחץ מלמטה. לקראת סיום מלחמת-העולם, חל באצ"ל מהפך. מנחם בגין נבחר להיות המפקד הראשי של הארגון, והוא שהכריז על המרד נגד השלטון הבריטי בארץ

תקופת המרד החלה ב-1 בפברואר 1944 ונמשכה ארבע שנים (היא הסתיימה עם פרוץ מלחמת העצמאות). הפעולות הצבאיות נגד השלטון הבריטי הלכו וגברו, הלכו והתעצמו. הלחץ על הממשלה הבריטית בלונדון (שכלל את שלושת ארגוני המחתרת: האצ"ל, לח"י וההגנה) הביא אותה, בסופו של דבר, להחלטה לנטוש את ארץ-ישראל ולהעביר את הבעיה לידי ארגון האומות המאוחדות. וזו האחרונה החליטה ב-29 בנובמבר 1947 על חלוקתה של הארץ והקמת מדינה יהודית בצידה של מדינה ערבית.

עם החלת השלטון הבריטי על הארץ, נקבעה ירושלים כבירת ארץ-ישראל, ובעיר שכנו בעיר מוסדות השלטון המרכזיים: הנציב העליון, מזכירות הממשלה, המפקדה הצבאית הראשית, מפקדת חיל-התעופה, הבולשת המרכזית וכן משרדי הממשלה השונים. מוסדות אלה היוו מטרה טבעית של המחתרת העברית, אולם יחד עם זאת הייתה גם השמירה על מוסדות אלו

הדוקה ביותר. מספר השוטרים והחיילים הבריטיים בירושלים היה גדול יותר מבכול עיר אחרת בארץ. באותם ימים הייתה ירושלים מוקפת ישובים ערביים ולא היה לה עורף יהודי ממנו נהנו לוחמי המחתרת בשפלה. עובדות אלו הקשו מאוד על פעולות המחתרת בעיר, ואילצו את אנשי האצ"ל להקפיד הקפדת יתר על חוקי הקונספירציה. לעומת הקשיים האובייקטיביים, נהנו לוחמי המחתרת בירושלים מאהדה רבה של תושביה היהודיים, ובעיקר מבני עדות המזרח, אשר לא אחת סיכנו את חייהם כדי לעזור לפצועי האצ"ל או לח"י.

למרות כל הקשיים, היה הסניף הירושלמי של האצ"ל חזק ומלוכד. רבות מן הפעולות החשובות בוצעו בירושלים (כמו פיצוץ מלון המלך דוד וההתקפה על מרכז הבולשת הבריטית), ורוב המשתתפים בהן היו בני המקום. גם הסתגרותם והתבצרותם של הבריטים באזורי ביטחון (שכונת בווינגרדים בלשון העם), שבאה כתוצאה מהתקפות המחתרת, לא הרתיעה את לוחמי האצ"ל, אשר המשיכו להכות במוסדות השלטון. די להזכיר את ההתקפה על מועדון הקצינים ששכן בבניין גולדשמיד, או ההתקפה על מחנה שנלר – שני מבנים שהיו מוגנים בתוך אזורי ביטחון (ההתקפה על מחנה שנלר הייתה נועזת במיוחד, משום שנערכה בתקופה בה הוכרז מצב צבאי בירושלים).

במלחמת העצמאות מילא האצ"ל בירושלים תפקיד חשוב. כזכור, לא נכללה ירושלים במסגרת המדינה היהודית, והשלטון בעיר אמור היה להיות כפוף לגוף בין-לאומי בחסות האו"ם. האצ"ל התנגד, כידוע, לבינאום ירושלים והכריז כי לא יתפרק מנשקו עד אשר ירושלים תצורף למדינה היהודית ובאופן טבעי תהיה בירתה. האו"ם לא הצליח לכפות את תוכניתו בדבר בינאום ירושלים, והעיר הותקפה על-ידי הערבים, אשר שמו עליה מצור וניסו להכניע את תושביה היהודיים ברעב ובצמא. חלקו של האצ"ל בהגנה על ירושלים מתואר בספר בפרוטרוט, ומניתוח הקרבות עולה כי האצ"ל השתתף בהגנת ירושלים הרבה מעבר לכוחו היחסי.

לצורך כתיבת הספר נעזרתי בארכיון מכון ז'בוטינסקי, בארכיון צה"ל, בארכיון תולדות ההגנה ובארכיון הבריטי. בנוסף לעדויות הרבות, ערכתי גם ראיונות אישיים עם לוחמים שלקחו חלק בפעולותיו השונות של האצ"ל בירושלים.

תאור רדיפות ההגנה את האצ"ל בירושלים בתקופת הסזון, מבוסס על ספרי "הסזון צייד-אחים" שיצא לאור בשנת 1994 על-ידי מכון ז'בוטינסקי.

הפרק הדין במלחמת העצמאות, מבוסס על ספרי "על חומותיך", שיצא לאור בשנת 1992 בהוצאת הספרים של משרד הביטחון.

בתיאור השכונות והבתים בהם פעל האצ"ל בירושלים נעזרתי בספרם של שמואל אבן-אור ויהואש ביבר "בלב ירושלים" ותודתי נתונה להם.

יקצר המצע מלהודות לכל אלה שעזרו לי בעבודתי זו, ולכולם באשר הם, תודה. תודה מיוחדת נתונה ליצחק אבינועם, שפקד על המחוז בתקופה החשובה ביותר של המרד בשלטון הבריטי, ואשר הואיל להעמיד לרשותי את ארכיונו הפרטי. הוא אף הואיל לקרוא את כתב היד ולהעיר הערות חשובות. על כל אלה יעמוד על הברכה.

תודה לצוות ארכיון ההגנה וארכיון צה"ל.

תודה לאמירה שטרן וחבר עובדי מכון ז'בוטינסקי, אשר באדיבות רבה העמידו לרשותי את כל המסמכים שהיו דרושים לי בעבודתי.

תודה לשלומית רוזנברג על עזרתה המסורה בבעיות מחשוב.

ולבסוף, תודה מקרב לב לרעייתי רחל, אשר יחד עברנו את נתיב הייסורים של הבירורים וההתלבטויות שהיו לי במשך הכתיבה.

כולם יעמדו על התודה והברכה.

שער ראשון

ימים ראשונים

כיבוש הארץ על-ידי האנגלים

בזמן מלחמת-העולם הראשונה יצא הצבא הבריטי, בראשותו של הגנרל אלנבי, לכבוש את ארץ-ישראל מידי הטורקים. במסגרת הצבא הבריטי לחמו גם "הגדודים העבריים", שהקמתם נתאפשרה לאחר מאבק מדיני קשה שניהלו זאב ז'בוטינסקי ופנחס רוטנברג (ז'בוטינסקי התנדב אף הוא לשרת בגדודים העבריים). לאחר כיבוש העיר יפו, עלה הגנרל אלנבי לירושלים והתמקם במשלט גבוה ממערב לעיר, החולש על הדרך לשפלה (כיום נבי-סמואל). ב-9 בדצמבר, א' דחנוכה, יצאו שני סמלים בריטיים לסייר בסביבה והגיעו עד לכניסה לירושלים (כיום – שכונת רוממה). השמועה על בוא הבריטים פשטה בעיר ומכובדי ירושלים, בראשות ראש העיר ומפקד המשטרה, יצאו אל שני הסמלים הבריטיים ומסרו בידם את דגל הכניעה של ירושלים. כעבור יומיים, נכנס הגנרל אלנבי לירושלים כשהוא רוכב על סוסו בראש תהלוכת ניצחון. כשהגיע אל שער יפו, ירד הגנרל אלנבי מהסוס וצעד ברגל, משום קדושת המקום.

כחודש ימים לפני כניסתו של הגנרל אלנבי לירושלים, הגיע אל הלורד רוטשילד באנגליה מכתב ממשרד החוץ הבריטי (שנודע לימים כ"הצהרת בלפור") וזה לשונו:

משרד החוץ

2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

בעונג רב הריני מוסר לך, בשם ממשלת הוד מלכותו, הצהרת-אהדה לשאיפות היהודיות הציוניות, שהוגשה לקאבינט ואושרה על ידו: "ממשלת הוד מלכותו תראה בעין יפה את הקמתו של בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל ותעשה כל מאמץ כדי לקדם השגת מטרה זו; עם זאת מובן היטב שלא ייעשה דבר העלול לפגוע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות הקיימות בארץ-ישראל או בזכויות ובמעמד המדיני שנהנים מהם יהודים במדינות אחרות".

אכיר לך תודה אם תביא הצהרה זו לידיעת הפדרציה הציונית.

שלך בכנות

ארתור ג'יימס בלפור

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, החלו הדיונים המדיניים בדבר עתיד ארץ-ישראל והאזור כולו. בעוד נמשכים הדיונים, נקטו הערבים פעולות טרור ומהומות, כדי לחבל בהגשמתה של הצהרת בלפור. בחול המועד פסח תר"פ (אפריל 1920) ערכו הערבים לראשונה פרעות בירושלים. התקפת הערבים לא באה במפתיע, והיהודים נערכו לה בעוד מועד. בירושלים כיהן אותה עת "ועד הצירים", שנתמנה על ידי ההסתדרות הציונית כדי לנהל את ענייני היהודים בארץ-ישראל (מאוחר יותר הוחלף "ועד הצירים" ב"ועד הלאומי", שייצג את יהודי ארץ-ישראל) "ועד הצירים" הטיל על זאב ז'בוטינסקי (שהסיר לא מכבר את מדי הצבא הבריטי) לארגן את היהודים להגנה עצמית. בחסות "ועד הצירים" הקים ז'בוטינסקי בירושלים את ארגון ההגנה, אשר הצליח להדוף את התקפת הערבים.

בפרעות תר"פ נהרגו בירושלים שישה יהודים וכמאתיים נפצעו. אין ספק, כי לולא ההתארגנות המוקדמת, היה מספר הקרבנות גדול הרבה יותר. לאחר הפרעות, ערכו הבריטים מעצרים נרחבים בקרב הערבים וגם על היהודים לא פסחו. בין העצורים היה גם ז'בוטינסקי, שנאסר יחד עם 19 מחבריו ונאשם בהחזקת נשק באופן בלתי חוקי. ז'בוטינסקי נידון ל-15 שנות מאסר עם עבודת פרך וגירוש מן הארץ לאחר ריצוי העונש. עם היוודע פסק הדין, תכנן "ועד הצירים" פעולות מחאה רבות, שכללו הפגנות המוניות וצום כללי. אלא שבינתיים החליטה ועדת השלום, שנתכנסה בסאן-רמו, למסור את השלטון על ארץ-ישראל כולה לבריטניה כמעצמה מנדטורית ולהטיל עליה את האחריות לביצועה של הצהרת בלפור. השמחה שפשטה ביישוב היהודי האפילה על הרצון למחות על פסק-הדין הקשה שהוטל על ז'בוטינסקי וחבריו.

עם בואו של הנציב העליון הראשון, הלורד הרברט סמואל, לירושלים, פסק השלטון הצבאי בארץ והחל השלטון האזרחי. כמחווה כלפי האוכלוסייה האזרחית, הכריז הנציב העליון על חנינה כללית לכל מי שהיה מעורב בפרעות של חול המועד פסח תר"פ, יהודים וערבים כאחד. ז'בוטינסקי וחבריו שוחררו מתא המאסר ונתקבלו בהתלהבות רבה על-ידי היישוב היהודי בארץ, אולם ז'בוטינסקי לא הסתפק בחנינה ודרש בתוקף את ביטול פסק-הדין נגדו ונגד חבריו, בטענה שאין דין מגן כדין תוקף. לאחר מאבק שנמשך חודשים רבים, הורה לבסוף מיניסטרויון המלחמה הבריטי על ביטול הדיון המשפטי ויחד עם זאת גם על ביטול פסקי-הדין שניתנו נגד ז'בוטינסקי וחבריו.

עם החלת השלטון הבריטי על הארץ, נקבעה ירושלים כבירת ארץ-ישראל, המערבית והמזרחית כאחת. יש לזכור, כי בזמן הטורקים הייתה ירושלים עיר קטנה ולא חשובה. הפְּחָה של ירושלים, למשל, היה כפוף תחילה לפְּחָה של דמשק ומאוחר יותר היה כפוף לפְּחָה של עכו. עכו ויפו היו ערים חשובות יותר מירושלים.

לאחר קביעת ירושלים כבירת הארץ, הפכה העיר גם למרכז הלאומנות הערבית. המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל חוסייני, הפך להיות ראש המופתים בארץ. המועצה המוסלמית העליונה ומאוחר יותר גם הוועד הערבי העליון, שכנו בירושלים. גם היהודים קבעו את מרכזם הלאומי בירושלים, ובשנות העשרים שכנו בעיר משרדי הוועד הלאומי, הסוכנות היהודית וכן הקרן-הקיימת-לישראל.

זאב ז'בוטינסקי

ה"הגנה" כארגון ארצי

לא חלפה שנה מפסח תר"פ, ושוב פרעו הערבים ביהודים. הפעם החלו המהומות בתל-אביב, וחזרו לירושלים ב-2 בנובמבר 1921, הוא יום השנה להצהרת בלפור. באותה שנה נהרגו ברחבי הארץ 43 יהודים ונפצעו כ-134. התקפות הערבים הגבירו את תודעת ההגנה העצמית, וועד הצירים החליט על הקמת ארגון הגנה ארצי שמתפקידו יהיה להגן על היישוב היהודי מפני פורעים, אלא שההחלטה לא יצאה אל הפועל. אותה עת עסקו גופים רבים בענייני הגנה, ובוועידת היסוד של ההסתדרות בדצמבר 1920 הוחלט, בין השאר, להקים ארגון הגנה ארצי "להבטחת תוכנה הלאומי והסוציאלי של הגנה עממית בארץ" (מתוך כנס היסוד של ההגנה). ארגון ההגנה היה נתון למרות ההסתדרות וכפוף למוסדותיה.

לאחר פרעות 1921, באו על הארץ שבע שנים שקטות. הייתה זו תקופה של בנייה והתפתחות, בה הוכפל היישוב היהודי בארץ-ישראל. שנים אלה נוצלו על-ידי ההגנה להתארגנות, אימונים ורכישת נשק. השקט בארץ גרם לשאננות רבה, וחלק מן המנהיגים החלו לפקפק בצורך של ארגון הגנה ארצי, שתבע תקציבים לא מעטים. אותם מנהיגים השלו את עצמם כי ניתן לסמוך על ממשלת המנדט הבריטית שתגן על היישוב היהודי בשעת הצורך. אולם האירועים של שנת 1929 הפכו את הקערה על פיה.

גם הפעם, כבפעמים קודמות, החלו הפרעות בירושלים. תחילתם בנאומי הסתה בשעת תפילת יום השישי במסגד "אל-אקצה", והמשכם בהתנפלות הערבים המוסתים על עוברי אורח יהודים שלווים. הפורעים הערבים פגעו תחילה ביהודי העיר העתיקה ומשם עברו אל השכונות היהודיות החדשות. מירושלים התפשטו הפרעות למקומות שונים ברחבי הארץ, אולם הגרוע מכל קרה בחברון, שם עברו הערבים מבית לבית וערכו טבח ביהודים. במשך שבוע של פרעות, נהרגו ברחבי הארץ 133 יהודים ונפצעו כ-230.

פרעות 1929 באו על היישוב היהודי בארץ בהפתעה; ארגון ההגנה לא חזה אותם מראש ולכן גם לא היה מוכן להם. רוב רובם של המנהיגים נעדרו אותה עת מן הארץ (הם השתתפו בקונגרס הציוני ה-ט"ז שנערך בציריך), והיישוב היהודי נשאר בשעתו הקשה ללא הנהגה.

בעקבות הפרעות, ניתנה ביקורת קשה על ארגון ההגנה והתעוררו מחדש הוויכוחים הקשורים לדרכה ולהנהגתה. כזכור, הייתה ההגנה נתונה למרות ההסתדרות, שחבריה היוו לא יותר מ-10 עד 15 אחוזים מכלל היישוב

היהודי בארץ. הסניף הגדול ביותר של ההגנה היה בתל-אביב, שהנהגתה הייתה "אזרחית" ורבים מהם לא היו חברי הסתדרות כלל. הם תבעו כי ההגנה תעבור ממרות ההסתדרות ותקבל את מרות הוועד הלאומי שנבחר על-ידי היישוב כולו. כנגד טענה זו השיבו מנהיגי ההסתדרות כי אמנם הוועד הלאומי נבחר בבחירות דמוקרטיות על-ידי כלל היישוב, אולם את סמכותו הוא קיבל מממשלת המנדט וזו הגבילה אותו לעסוק בתחומים המוגדרים בחוק, כמו: חינוך, בריאות וסעד וכן מינוי הרבנים הראשיים. בחוק גם נקבע כי החברות ב"כנסת ישראל" (המוסד שבחר מתוכו את ה"ועד הלאומי") היא וולונטרית ובכל עת רשאי כל אחד לפרוש ממנה. גם כדי להטיל מסים, היה צורך באישורו של הנציב העליון, אשר הקפיד מאוד שהוועד הלאומי לא יחרוג מן הסמכויות שהוענקו לו על פי חוק. מצב דברים זה "הביא לידי כך שהשפעת הוועד הלאומי ביישוב הייתה פחותה משל ההסתדרות הציונית, וההכרעה ביישוב עברה למעשה לארגונים חלקיים שהיו חזקים ממנה. הראשון במעלה בארגונים אלה והמיוחד שביניהם הייתה הסתדרות העובדים הכללית"¹

לאחר הפרעות של תרפ"ט, היה יוחנן רטנר (שהיה בסוף שנות השלושים ראש המפקדה הארצית של ההגנה ובמלחמת העצמאות - חבר המטה הכללי של צה"ל) יועצו של קולונל קיש. קיש שימש באותם ימים יושב ראש ההנהלה הציונית בירושלים, ובהיותו בעל ניסיון צבאי (הוא היה קצין מקצועי בצבא הבריטי), היה קרוב במיוחד לבעיות הביטחון. כאיש צבא מקצועי, הרגיזוהו תופעות רבות שמצא בארגון ההגנה, אולם יותר מכל כעס על ראשי ההסתדרות שהיו ראשי ההגנה וסרבו בתוקף להכיר בסמכותו כיושב ראש ההנהלה הציונית²

מלבד שאלת המרות, היו גם חילוקי דעות באשר לדרכה של ההגנה. מנהיגי המפלגות הסוציאליסטיות, שהיו מאוגדות בהסתדרות, היו אנטי מיליטריסטים. הצבאיות סימלה בעיניהם את הארגונים הפשיסטיים שצמחו באירופה באותה תקופה. הם גם חששו שהפיכתה של ההגנה לארגון צבאי מסודר ומאורגן, ייתן בידי ראשיו כוח רב, שבעזרתו הם עלולים להשתלט על היישוב היהודי. ואמנם בחוקת ארגון ההגנה נאמר כי המטרה היא: "הגנה על היישוב והתכוננות למיליציה עממית". לעומת הגישה האנטימיליטריסטית הזאת, היו מפקדים רבים בהגנה שביקשו לתת לארגון צביון צבאי. הם טענו, כי בלי סדר ומשמעת לא תוכל ההגנה למלא את תפקידה. רק בשנות

¹ סת"ה, כרך שני, עמוד 197.

² יוחנן רטנר, חיי ואני, עמודים 249-250.

הארבעים, עבר ארגון ההגנה למתכונת צבאית ובמלחמת העצמאות היווה את הבסיס ליסודו של צה"ל.³

היום נדמה לנו תכופות כמובן מאליו, שההגנה חייבת הייתה להתפתח לצבא סדיר, או לפחות שהכל שאפו לכך... אין ראייה שטחית מזו. בשום מקום לא נכתב שאכן ההגנה מוכרחה הייתה להיפך לצבא, או אף שנועדה לכך מלכתחילה; כמעט עד הרגע האחרון נמצאו גורמים רבי-השפעה שדעתם הייתה אחרת.

שתי הבעיות, עניין המרות והצבאיות, גרמו לתסיסה רבה בקרב חברי ההגנה והיו ביסוד הפילוג בארגון, כאשר התרחשה בשנת 1931 "פרשת תהומי".

³ שם, עמוד 222.

ייסוד האצ"ל

אברהם תהומי היה מפקד בכיר בהגנה, ולאחר פרעות תרפ"ט, נתמנה מפקד מחוז ירושלים.

על תהומי וחבריו כותב היסטוריון ההגנה:⁴

עוד בשנות העשרים התבלטה בין מפקדי ירושלים קבוצת-חברים מלוכדת שראו עצמם כבני משפחה אחת וכאחראים יחידים לביטחון העיר וסביבותיה. בראשה של קבוצה זו עמדו שני ה"אברהמים": אברהם זילברג (תהומי) ואברהם קריצ'בסקי, שהיו קשורים קשרים חברתיים עם קבוצת-חברים שעלתה בראשית שנות העשרים מדרום-רוסיה – "הקבוצה האודיסאית" – וכמה מחבריה שימשו כמפקדים גבוהים בהגנה במקומות שונים בארץ. כולם הצטיינו במסירותם לעבודת ההגנה, השקיעו בה את כל מרצם וכוחם וראו בפעולתה את תוכן חייהם. בניגוד לרוח הפציפיסטית – כביכול – שהייתה שוררת אז בציבור היהודי בארץ ושהשפיעה גם על רוח ההגנה בשנים ההן, הייתה קבוצה זו חדורה רוח שאפשר להגדירה כ"מיליטריסטית".

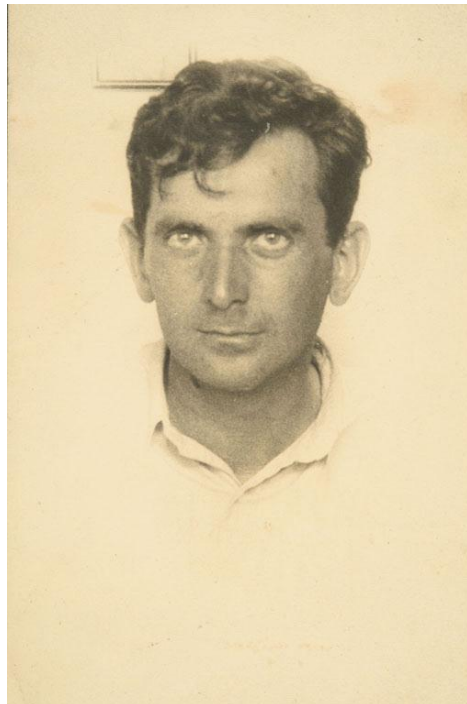
תהומי, שהיה גבר נאה, היה קשור עם ארגון ההגנה העצמית באודיסה ויחד עם חבריו עלה ארצה באופן בלתי לגאלי. בארץ הצטרף לקבוצת פועלים שעסקו בסלילת כבישים ובבניין, היה חבר בהסתדרות הכללית וקיבל את מרותה על ארגון ההגנה. אולם הוא היה אקטיביסט ודרש לתת להגנה אופי של ארגון צבאי. בהיותו מפקד מחוז ירושלים, הנהיג סדר ומשמעת צבאיים והואשם ב"מיליטריזם" ובהנהגת "שיטות פשיסטיות". תהומי גם נחשד בקשרים עם המפלגה הרוויזיוניסטית ובכוונות להשתלט על ההגנה. תהומי זכה ליוקרה רבה בקרב מפקדי ההגנה בירושלים ועל-כן לא היה קל לראשי ההסתדרות להחליפו.

באביב 1931 נטל תהומי חופשה ממיפקדת ההגנה, כדי לנסוע לארצות-הברית למטרת עסקיו הפרטיים. בהגיעו לפיראוס, שהייתה התחנה הראשונה של האנייה בה הפליג, ביטל הקונסול האמריקאי את האשרה שהייתה בידי תהומי (משלחת רפואית שעלתה על סיפון האנייה, הבחינה

⁴ סת"ה, כרך שני, עמוד 426.

בידו הפצועה של תהומי, שמקורה בתאונת דרכים, ופסלה אותו מסיבות בריאות).

תהומי חזר לירושלים וביקש לחזור לתפקידו כמפקד המחוז, אולם הוא נתקל בסירוב בטענה שבשעת העדרו נתמנה מפקד חדש (אברהם איכר). הסירוב להחזיר את תהומי לתפקידו גרם לתסיסה גדולה בקרב מפקדי המחוז. רוב המפקדים שמרו לו אמונים, וכאשר עמדה הנהגת ההגנה בסירובה למנות את תהומי מחדש כמפקד מחוז ירושלים, פרשו יחד אתו והקימו באפריל 1931 ארגון מחתרת חדש.

אברהם תהומי

הארגון החדש אימץ לעצמו את השם "ארגון צבאי לאומי", אולם מטעמי חשאיות לא הרבו חבריו להשתמש בשם זה. השם הנפוץ יותר היה "ארגון ב" או "ההגנה הלאומית". הארגון החדש היה נתון במצוקה כלכלית קשה ולא היה די כסף אף לפעולות שוטפות. נוסף לזאת, הטילו מוסדות ההסתדרות חרם על חברי הארגון, שעבדו בבניין ובכביש, ולא איפשרו להם למצוא עבודה (באותם ימים הייתה לשכת העבודה חלק בלתי נפרד מן ההסתדרות).

גם העדר תמיכה ציבורית העיקה על הארגון, ותהומי ניסה לקבל את תמיכתם של החוגים ה"אזרחיים", שהתנגדו להשתלטות ההסתדרות על ההגנה. כדי למנוע מתהומי תמיכה ציבורית, הסכימו ראשי ההגנה לשתף את הארגונים האזרחיים בניהול ענייני ההגנה, וכחודש לאחר הפילוג הוקמה

לראשונה מפקדה עליונה משותפת בחסות הועד הלאומי וההסתדרות הציונית. מחצית חברי המפקדה באה מן ההסתדרות, והמחצית השנית באה מן החוגים האזרחיים; על כן נקראה "מפקדה פריטטית" (שוויונית). למרות המפקדה השוויונית, רוב רובם של המפקדים הבכירים בהגנה היו חברי ההסתדרות והשתייכו למפלגות הפועלים. שיתוף החוגים האזרחיים בהנהגת ההגנה, לא החזיר את תהומי לשורות ההגנה והפילוג היה לעובדה. בהעדר תמיכה ציבורית בארץ, נסע תהומי לבאזל, שם התקיים בקיץ 1931 הקונגרס הציוני ה-17. תהומי ניסה לקבל את תמיכתם של ראשי מפלגת הציונים הכלליים, אולם עקב ההסכם שנעשה בארץ בדבר הקמת המפקדה הפריטטית, הם השיבו את פניו ריקם. גם ז'בוטינסקי סירב תחילה לתת את חסותו לארגון החדש, ותהומי חזר ארצה בידיים ריקות. ז'בוטינסקי התנגד להקמת מחתרת עברית בארץ-ישראל. הוא גרס כי כדי להגן על היישוב היהודי בארץ, יש להקים יחידה צבאית עברית בחסות שלטון המנדט הבריטי.

הארגון החדש התרכז בירושלים, ובמסגרתו התארגנה קבוצה של סטודנטים שלמדו באוניברסיטה העברית ושנודעה בכינוי "הסוחבה" (הרעות). חברי קבוצה זו היו בין בוגרי הקורסים הראשונים של הארגון, וחבריה מלאו תפקידי מפתח בהמשך התפתחות האצ"ל. בין חברי קבוצת הסטודנטים בלטו במיוחד דוד רזיאל, אברהם שטרן, הלל קוק וחיים שלום הלוי. במשך הזמן הצטרפו לארגון צעירים חדשים, בעיקר משורות תנועת הנוער בית"ר וכן חברי "מכבי", שהייתה תנועת ספורט בלתי מפלגתית. הוקמו סניפים חדשים ברחבי-הארץ (בתל-אביב, חיפה וצפת) והארגון הפך להיות ארצי. בראש מחוז ירושלים עמד אברהם קריצ'בסקי ("דן"), שחזר ארצה מברלין, שם השתלם בלימודי הרפואה.

בחודש יוני 1933, נרצח בתל-אביב ד"ר חיים ארלוזורוב, בשעה שטייל עם אישתו על שפת הים. רצח ארלוזורוב, ששימש כיו"ר המחלקה המדינית בסוכנות היהודית וכן היה מהמנהיגים הבולטים של תנועת הפועלים בארץ, היכה בתדהמה את היישוב היהודי בארץ ובעולם כולו. ברצח הואשמו שלושה יהודים שהיו פעילים במפלגה הרוויזיוניסטית ולמרות שיצאו בסופו של דבר זכאים, נוצלה האשמתם להסתה פרועה נגד הרוויזיוניסטים ככלל. לא כאן המקום לדון בכל הפרשה, ונסתפק בהשפעתה על התפתחות האצ"ל. ההסתה הפרועה עשתה את שלה ובקונגרס הציוני ה-18, שהתכנס בפראג כחודשיים לאחר הרצח, ירד כוחה של המפלגה הרוויזיוניסטית ועלה כוחן של מפלגות הפועלים. אולם ההשפעה על התפתחות האצ"ל הייתה

הפוכה. החוגים האזרחיים לא ראו בעין יפה את העובדה שההסתדרות גייסה אף את שירות הידיעות של ההגנה לאיסוף חומר נגד החשודים ברצח. ההגנה הייתה אמורה להיות ארגון אל-מפלגתי, והפעלתה נגד המפלגה הרוויזיוניסטית חרגה מסמכות מפקדיה. בלטה לעין העובדה, שלמרות הקמתה של המפקדה הפריטטית, השְׁלִיטָה בהגנה הייתה נתונה כולה בידי מפלגות הפועלים.

תהומי נסע לפראג כדי לנסות שוב לארגן תמיכה ציבורית רחבה באצ"ל. הפעם מצא אוזן קשבת, ובסופם של דיונים ארוכים, הוקם ועד פוליטי עליון לאצ"ל, שהיה מורכב מנציגי מפלגת ה"ציונים הכלליים", מפלגת הדתיים "המזרחי" וכמובן מן המפלגה הרוויזיוניסטית בראשותו של ז'בוטינסקי. ה"וועד המפקח" לא זו בלבד שנתן גיבוי פוליטי-ציבורי, אלא אף שיפר במידה רבה את מצבו הכספי של האצ"ל. הצטרפותו האישית של ז'בוטינסקי הגבירה את הצטרפותם של חברי בית"ר לאצ"ל ובכך הרחיבה את שורות הארגון. על התפתחות זו כותב ההיסטוריון של ההגנה:⁵

קשה לנו להבין היום מדוע תמכו אישים אלה רשמית בארגון פורש, לאחר שהיה קיים ארגון "הגנה" כללי, ובו הנהלה פריטטית, ולאחר שגם הם הבינו ללא ספק את הצורך באחדות הגנת היישוב. יש לשער, כי כאן השפיעו גורמים מפלגתיים צרים. קודם-כל ניכרה בהגנה השפעתם המכרעת של אנשי ההסתדרות, הן משום שמסורת ההגנה בעשר שנות קיומה הראשונות, כשהייתה למעשה מעין מחלקה בהסתדרות, הטביעה עליה חותם מיוחד של קשר להסתדרות, שאי אפשר היה למוחקו, והן משום שפעילי ה"שמאל" בהגנה [...] השפעתם ומשקלם הציבורי היו גדולים תמיד מאלה של באי-כוח ה"ימין" במפקדה.

עם התחזקות הנאציזם בגרמניה, שקיבלה תאוצה גדולה לאחר עליית היטלר לשלטון, גברה העלייה מארצות מרכז אירופה, ובחמש שנים (משנת 1931 ועד 1936) הוכפל היישוב היהודי בארץ-ישראל. ההתפתחות הזו הייתה לצנינים בעיני הערבים, אשר חששו לאבד את הרוב המספרי שהיה להם בארץ. הם דרשו משלטונות המנדט להפסיק את העלייה ולאסור את מכירת הקרקעות ליהודים. משלא נענו, פתחו במתקפת טרור הן נגד היהודים והן נגד השלטון הבריטי בארץ.

⁵ שם, כרך שני, עמוד 580.

הפרעות נגד היהודים החלו בחודש אפריל 1936 ונמשכו, בהפסקות, עד פרוץ מלחמת העולם השנה (ספטמבר 1939). בששת החודשים הראשונים של הפרעות, נהרגו ברחבי הארץ 80 יהודים ונפצעו כ-340. ההרג פסק לאחר שהבריטים מינו וועדה מלכותית, בראשותו של הלורד פיל, שתפקידה היה לחקור את בעיית ארץ-ישראל ולהציע לממשלת בריטניה פתרונות. הוועדה הגיעה ארצה ב-2 בנובמבר 1936 ושמעה עדויות של יהודים, ערבים ובריטים.

באותה תקופה חלו תמורות חשובות באצ"ל. הרחבת השורות הגבירה את השפעת חברי בית"ר, שהפכו למרכיב העיקרי של הארגון. בעקבות כך, גברה השפעתה של המפלגה הרוויזיוניסטית ושל ז'בוטינסקי באופן אישי וקטנה השפעתו של הוועד הציבורי בו השתתפו גם נציגים של המפלגות האזרחיות.

עם תחילת הפרעות, נוצר שיתוף פעולה הדוק בין האצ"ל לבין ארגון ההגנה בהגנת היישובים היהודיים מפני התקפות הערבים. בתל-אביב, למשל, חולקו עמדות ההגנה על-ידי העירייה לשני הארגונים, וברמת-גן אף הוקמה מפקדה משותפת. מדיניות המוסדות הלאומיים הייתה הגנה פסיבית ושעיקרה היה "הבלגה", בעוד שחברי האצ"ל היו בדעה כי ההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה. אולם הוועד הציבורי של האצ"ל נטה אף הוא להבלגה ולא אישר פעולות תגמול ונקם. תהומי הבין את הלוח הרוחות בקרב החברים, ואישר פעולות תגמול בקנה מידה מוגבל. גם חברי ההגנה פרצו מפעם לפעם את קו הבלגה, וב-17 באוגוסט 1936, למשל, ירו חברי ההגנה לעבר ערבים שעברו בגבול בין יפו לתל-אביב ולמחרת היום אף זרקו פצצות לעבר בתים בהם התגוררו ערבים. היה זה לאחר שהערבים רצחו שתי אחיות ביפו וזרקו פצצות מן הרכבת שעברה בתל-אביב בדרכה מיפו.⁶ בעקבות הפרת הבלגה בידי אנשי ההגנה, התקיים באוגוסט 1936 דיון במרכז מפא"י בבעיות התגובה. באותו דיון, אמר שאול מאירוב-אביגור, בין היתר:⁷

מחוסר ברירה אנו נדחפים למעשי-תגובה ואני מחייב את המעשים האלה. יש לעשות אותם יותר טוב משנעשו. אין לי כל סיפוק ממה שנעשה ... עדיין מוקדם להסיק מסקנות על תוצאות השיטה הזאת, אך אני רוצה קודם כל שהערבים יתחילו לפחד. שיתחילו לשמור על ישוביהם, והן לא הייתה כזאת עד עתה [...]. אני בעד זה שנערוך

⁶ שם, כרך שני, עמוד 671.

⁷ שם, כרך שני, עמודים 844-845.

התקפות על מקומות מסויימים בכל מקרה שאנחנו יודעים שהמקום הזה
אשם במעשי התנפלות וטרור נגדנו.

ואליהו גולומב הוסיף:

אילו, למשל, יכולנו להעניש עונש קיבוצי כפר פושע, היה בזה משום
מעשה המגלה כוח וגם מגדל כוח בתוכנו.

בתקופה הראשונה של הפרעות הורה ז'בוטינסקי לחבריו בארץ "התאפקות
ואורך רוח", כדי לאפשר לו למצוא פתרון יסודי לבעיית הביטחון של היישוב
היהודי בארץ. ז'בוטינסקי היה עקבי בדעתו כי רק על-ידי הקמת גדוד עברי,
באישור השלטונות, ניתן להגן על היישוב. כבר בשנת 1920, כאשר הוטל
עליו לארגן את ההגנה בירושלים, פנה אל הממשלה וביקש ממנה נשק
לגאלי כדי לחמש בו את החברים. כאמור, התנגד ז'בוטינסקי להקמת
מחתרת, בטענה שאין בכוחה להדוף את התקפות הערבים. הוא טען כי רק
צבא סדיר, ממושמע ומצויד כהלכה, יוכל למלא את תפקיד הגנת היישוב.
וכך, מיד עם פרוץ הפרעות בשנת 1936, פתח ז'בוטינסקי בפעולה מדינית
ודרש מהממשלה הבריטית לאפשר הקמת גדוד עברי בארץ-ישראל.
ז'בוטינסקי גם התנגד מסיבות מוסריות לטרור ופעולות נקם, אולם הבין
היטב כי חוסר תגובה מצד היהודים, ייחשב על-ידי הערבים כחולשה.

תהומי לא ראה הבדלים אידיאולוגיים בין האצ"ל להגנה וגרס כי לאור
המצב הביטחוני הקשה, יש להתאחד. לדעתו של תהומי היו שותפים גם
חברים בוועד הציבורי של הארגון. אישי ציבור שונים עשו ניסיונות תיווך,
אולם הדברים לא הגיעו לכלל איחוד. ז'בוטינסקי תמך באופן עקרוני באיחוד
הארגונים הצבאיים, אולם התנה זאת באיחוד מלא של שתי ההסתדרויות
הציוניות: ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח) בראשותו של ז'בוטינסקי
וההסתדרות הציונית הישנה, בראשות ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית.
ואמנם התנהלו באותם ימים דיונים אינטנסיביים לאיחוד פוליטי מלא, אולם
הם נסתיימו בלא כלום.

תהומי, שחיפש דרכים לחזור להגנה, לא רצה לקשור זאת עם המשא
והמתן הפוליטי. הוא טען כי ההגנה קיבלה את מרות המוסדות הלאומיים,
ואף הבינה כי אין מנוס מהקמת ארגון המבוסס על סדר ומשמעת צבאיים,
שתי הסיבות העיקריות שבגללן הוקם האצ"ל (להוציא כמובן את בעיותיו
האישיות של תהומי עצמו). וכך התרחש בחודש מאי 1937 פילוג בשורות

האצ"ל. תהומי, עם קבוצה גדולה של חברים, חזר אל ארגון ההגנה, ולקח אתו גם את מרבית הנשק. גם הוועד הציבורי התפרק ונציגי מפלגות האזרחים, שהשתתפו בוועד הלאומי ובהנהלת הסוכנות היהודית, הצטרפו אף הם להגנה.

הוויכוח העיקרי שעמד בין תהומי לבין מתנגדיו באצ"ל, היה לא רק בשאלה של "הבלגה" לעומת "תגובה", אלא התמקד בשאלת עצם קיומו העצמאי של הארגון. התחושה בקרב נאמני הארגון הייתה, שנוכח ההתפתחויות הפוליטיות הצפויות בארץ, בעקבות דיוניה של ועדת פיל, יש לשמור על הארגון, שלא יהיה כבול בפעולותיו על-ידי ראשי ההסתדרות והסוכנות היהודית. תהומי פרש – אבל האצ"ל לא חוסל. הארגון אמנם נפגע קשה כתוצאה מן הפילוג; כל חברי המפקדה הראשית וכן חלק גדול מחברי המרכז והוועדים המקומיים, הצטרפו להגנה. לעומת זאת כל הקבוצות האקטיביסטיות ומרבית האנשים הצעירים נשארו נאמנים לארגון, שהפך להיות הומוגני מבחינה פוליטית. האצ"ל נעשה כפוף למפלגה הרוויזיוניסטית, וז'בוטינסקי נעשה המנהיג והמפקד הראשי. במברק ששלח ז'בוטינסקי ב-30 באפריל 1937 ממקום מושבו ביוהנסבורג נאמר:⁸

פקודתי בתנאים הנוכחים: אם תתחדשנה הפרעות ואם תתבטא בהן הנטייה להתנפל גם על יהודים, אל תבליגו.

בכך נתן ז'בוטינסקי את האות לשבירת ההבלגה, אולם שם להוראה זו סייג, ושמר לעצמו את הזכות להורות שוב על הבלגה. ואומנם כעבור חצי שנה נאלצו ראשי הארגון לשוב ולבקש מז'בוטינסקי אישור לפעולות נגד הערבים (ראה להלן).

רוברט ביטקר מונה על-ידי ז'בוטינסקי למפקד הראשון של האצ"ל לאחר הפילוג. ביטקר נבחר בשל הניסיון הצבאי שהיה לו לפני עלייתו ארצה: הוא שירת כקצין בצבא "הלבנים" במלחמת האזרחים שפרצה ברוסיה לאחר המהפכה. לאחר-מכן עבר לשנחאי שבסין, שם התגייס לצבא הבריטי ונתמנה למפקד גדוד בדרגת קולונל. עוד בשנחאי הצטרף ביטקר לבית"ר ועם עלייתו ארצה בשנת 1937, הצטרף לשורות האצ"ל. ביטקר הרכיב מפקדה חדשה והסניפים אורגנו בארבעה מחוזות: ירושלים, תל-אביב, חיפה והמושבות. בראש מחוז ירושלים עמד דוד רזיאל (רזי).

⁸ ניב, מערכות האצ"ל, חלק א, עמוד 300.

ביטקר לא הכיר במידה מספקת את הווי הארץ ואף לא שלט בשפה העברית, וכעבור מספר חודשים הודח מתפקידו בשל מעורבותו במקרה השוד ב"בנק הפועלים". ב-12.9.37 התקיפו שלושה צעירים את שליח בנק הפועלים, ולקחו ממנו את התיק שנשא בידו ובתוכו 5,400 לא". שליח הבנק הזעיק את העוברים-ושבים ולאחר מרדף נעצרו הצעירים והוסגרו למשטרה. התברר כי השלושה, שהשתייכו לקבוצת "סדן" (משרידי "ברית הבריונים"), סיכמו עם ביטקר כי הם יקחו על עצמם את האחריות לביצוע השוד ובתמורה יוקדש חלק מן הכסף לפעולות מיוחדות של הקבוצה והיתר יועבר לקופת האצ"ל. ביטקר לא שיתף את חברי המפקדה בעניין השוד וכאשר נודע הדבר, הודח מתפקידו ובמקומו נתמנה משה רוזנברג, ששימש קודם לכן כמפקד מחוז תל-אביב. בירושלים המשיך דוד רזיאל לכהן כמפקד המחוז.

ב-7 ביולי 1937 פירסמה וועדת פיל את מסקנותיה, שעיקרן: חלוקת ארץ-ישראל המערבית למדינה יהודית ולמדינה ערבית, בעוד ירושלים רבתי (עם פרוזדור לשפלה) תישאר תחת שלטון בריטי וזאת כדי לשמור על המקומות הקדושים לשלוש הדתות.

הסוכנות היהודית, בראשותו של דוד בן-גוריון, קיבלו את עיקרון החלוקה, בעוד המפלגה הרוויזיוניסטית בראשותו של זאב ז'בוטינסקי – דחתה את התוכנית על הסף. גם הערבים דחו את מסקנותיה של ועדת פיל וחידשו את הפרעות נגד היהודים. אלא שהפעם הופנה הנשק הערבי נגד היהודים והאנגלים כאחד. ב-26.9.37 נרצח בידי הערבים לואיס אנדריוס, מושל מחוז הגליל, ובזאת ניתן האות לפעולות נרחבות נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל.

התקפות הערבים נגד היהודים הלכו וגברו ובחודש אוקטובר התחזקו במיוחד בירושלים. ב-14 בחודש הותקפו מכוניות-נוסעים בדרך למוצא ואוטובוס עירוני הותקף בדרכו משכונת בית-הכרם למרכז העיר. למחרת היום הותקף קיבוץ רמת-רחל שבדרום העיר וב-21 בחודש נורה ונהרג ד"ר אבינועם ילון, שהיה מזרחן נודע ושימש כפקיד גבוה במחלקת החינוך הממשלתית. כעבור חמישה ימים הותקפה שיירת מכוניות שעשתה דרכה מים המלח ואחד מנוסעיה נהרג. לא חלפו שלושה ימים ובליל שבת, ה-29 בחודש, הותקפו בעיר העתיקה יהודים בשוכם מתפילה ליד הכותל המערבי. מן היריות נהרג אדם אחד ושניים נפצעו קשה. הפעם לא ישבו חברי ההגנה בחיבוק ידיים, ופתחו בירושלים בשורה של מעשי תגובה.

שתי חוליות של אנשי ההגנה זרקו פצצות לשני בתי-קפה ברוממה וברחוב יוליאן, שבהם היה ה"שבאב" הערבי מתאסף להתיעץ על דרכיו ולהתהלל במעשי "גבורתו" כלפי היהודים. ערבי אחד נהרג ועשרה נפצעו. ההסבר הרשמי כלפי המוסדות היה, כי בבתי-קפה אלה נועדו, מן הסתם, הרוצחים לאחר זריקת הפצצה על היהודים. מעשה זה עורר שמחה בלב אנשי השורה [...] מאז התקיים סדר זה של תגובות במשך כמה חודשים, עד שנקרא מפקד העיר, יעקב פת, לבירור בפני הסוכנות בירושלים. כנראה היה הדבר לאחר רצח החמישה חברי קריית ענבים.⁹

ב-9 בנובמבר 1937, יצאו חמישה פועלים יהודים בקרית-ענבים לעבודה בשדה. החמישה כותרו על-ידי כנופיה ערבית ולאחר חילופי יריות הרגו את החמישה ושדדו את רוביהם (על שמם של ההרוגים הוקם מאוחר יותר היישוב "מעלה החמישה"). הרצח היכה בתדהמה את היישוב היהודי בירושלים, אולם למרות הכאב והזעם, קראו ראשי הסוכנות היהודית לאיפוק ולהבלגה.

ביום הרצח, הודיעה ממשלת המנדט הבריטית על הקמתם של בתי-דין צבאיים בארץ-ישראל. ב"הודעה רשמית 20/37" פורטו העבירות שיהיו נתונות לשיפוטם של בתי-דין אלה:

- (א) ירייה בנשק חם על כל אדם תהא עבירה שנענשים עליה עונש מוות.
- (ב) נשיאת נשק, פצצות וכדומה, תהא עבירה שנענשים עליה עונש מוות.
- (ג) הוא הדין במעשי חבלה והטלה אימה.

תוקף התקנה החדשה נקבע ל-18 בנובמבר 1937. באצ"ל גברו הקולות לתגובה ותגמול נגד הערבים וראשי הארגון ביקשו את אישורו של ז'בוטינסקי, שעשה אותה עת במצרים. רוברט ביטקר ושניים מעוזריו, משה רוזנברג ואברהם שטרן, ירדו מצרימה כדי לשכנע את ז'בוטינסקי כי רק פעולות תגובה ירתיעו את הערבים. ז'בוטינסקי סירב תחילה לבקשתם בטענה כי על הארגון להיות הגנתי בלבד:

⁹ סת"ה, כרך שני, עמוד 841.

איני רואה כל תועלת בזה שרוצחים ערבי הרוכב על חמור לתל-אביב למכור את הירקות שלו. אין אני רואה בזה כל גבורה ואין אני רואה בזה כל תועלת.

אולם ראשי הארגון המשיכו ללחוץ ובסופה של הפגישה הודיע ז'בוטינסקי כי:

אם יחול שינוי בדעתי, תקבלו מברק חתום על-ידי מנדלסון, ובו ייאמר שהעיסקה נגמרה בחיוב. אחרי קבלת מברק זה, תוכלו לפתוח באש.¹⁰

לבסוף נתקבל בארץ המברק המיוחל, וב-11 בנובמבר בוצעה בירושלים פעולת תגובה, עליה מספר יעקב אליאב, שפיקד על הפעולה:¹¹

המדובר היה בהטלת צרור רימונים על התחנה של "חברת האוטובוסים הערבית הלאומית" ברחוב יפו, מול הגינה הקרויה כיום "גן דניאל אוסטר", ואשר נודעה כמרכז לאנשי כנופיות. עיקרה של הפעולה היה ששניים מאנשינו יעלו על גגו של בניין בן שלוש קומות שמעל לבית הקפה ומשם יטילו את הרימונים אל התחנה למטה.

כשבוע וחצי לפני הפעולה ערכתי סיור מבצעי במקום. לקחתי אתי את חברי אברהם דואק, בנו של רב וראש ישיבה מבני עדות המזרח. התחפשתי כשרברב; לבשתי בגדי עבודה מתאימים, נטלתי כלי שרברבות, הצמדתי לי שפם וליכלכתי את עצמי כשרברב לכל דבר. דואק השים עצמו בחור ישיבה: בגדי שחור, זקן ופאות וכובע שחור טיפוסי לבני הישיבות. בעת הסיור קבעתי את דרכי הגישה, צורת הפעולה והנסיגה. על המעשה חזרנו יום לפני הפעולה, כדי לברר אל נכון שלא חלו שינויים העלולים לסכל את הביצוע.

מתקן הפיצוץ היה מורכב מקופסת נעליים גדולה, שבארבעת קצותיה קבועות ארבע "מופות", בלשון השרברבים. "מופה" הוא צינור חיבור באורך 10 עד 12 ס"מ שבשני קצותיו מבפנים ישנה הברגה. הברגות אלו משמשות לסגירתה של המופה משני צדדיה, או לחיבורה לצינור אחר. את המופות מילאנו בחומר נפץ, ולתוכו הכנסנו נפץ מחובר לפתיל השהייה.

¹⁰ ש. כץ, ז'בו, עמוד 1017 וכן א. נאור, דוד רזיאל, עמוד 96.

¹¹ יעקב אליאב, מבוקש, עמוד 55.

ב-11 בנובמבר עטפתי את קופסת הנעליים בנייר עטיפה, כאילו זה עתה נקנו הנעלים בחנות. נטלתי אותה תחת בית-שחיי ויצאתי לרחוב. בדרך, בכיוון למקום הפעולה, הצטרף אלי דואק. הוא צעד אחרי, באין כל קשר גלוי בינינו, כדי שלא יעורב בעניין במקרה שיעצרו אותי. חציתי את הכביש מצד הגן העירוני שמול בנין העירייה ועליתי במדרגות של בניין-המשרדים, בעוד דואק צועד בעקבותי. התנהגותי הייתה טבעית, כאילו אני שליח שנושא חבילה אל אחד המשרדים שבבניין. עליתי על הגג, שמצאתיו ריק מאדם, וניגשתי עד למעקה. הצתנו את הפתיל וזרקתי את המוקש לעבר קבוצה של ערבים שישבה למטה. בעודי יורד במדרגות, נשמעה לפתע התפוצצות חזקה. אנשים יצאו מן המשרדים השונים ושאלו זה את זה מה קרה. התערבתי ביניהם וירדתי דומם. בחוץ היה הרחוב כמרקחה. המשטרה כבר הספיקה להגיע, ומרחוק שמעתי אמבולנס המפלס לו דרך בצפירותיו. עברתי לצד הנגדי של הרחוב והמשכתי בדרכי לכיוון הדואר המרכזי.

מן ההתפוצצות נהרגו שני ערבים ונפצעו חמישה, מהם שנים קשה. הייתה זו מעין הקדמה למה שהתרחש יומיים לאחר מכן. כתום העוצר שהוטל על ירושלים במשך יומיים – ששי ושבת – יצאו יחידות הארגון ביום הראשון, 14 בנובמבר 1937, למבצע רחב היקף, שהתנהל במקומות שונים בארץ. האות ניתן בירושלים. על הפעולה ניצח דוד רזיאל והוא אשר קבע את הטקטיקה של ביצוע התקפות במקומות שונים בעת ובעונה אחת, וזאת כדי למנוע מן המשטרה להגיב במהירות. חוליית המתנקשים הייתה מורכבת על-פי רוב משלושה משתתפים: אחד העביר את הנשק לפני הפעולה, האחר היה היורה או הרמן, והשלישי סילק את הנשק לאחר הפעולה. תכליתה העיקרית של החלוקה הייתה שאם ייתפס המתנקש עצמו לא ימצא בידו נשק. באותו יום בשעה 7 בבוקר נורו שני ערבים בשכונת רחביה: אחד נהרג והשני נפצע. ב-7:30 נורו שני ערבים בשכונת בית-ישראל: האחד נהרג והשני נפצע. באותו זמן נורתה אש תת-מקלע על אוטובוס ערבי שנסע בשכונת רוממה: שלושה ערבים נהרגו ושמונה נפצעו.

יום ה-14 בנובמבר, הידוע גם בשם "יום הראשון השחור", (את הכינוי טבע יצחק בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי). נתקדש בארגון כיום שבירת ההבלגה. אמנם לא הייתה זו הפעם הראשונה שאנשי הארגון יצאו לתקוף ערבים כתגובה על תקיפת יהודים, אלא שהפעם נעשה הדבר ביוזמת המפקדה הראשית ובאישורו של ז'בוטינסקי. רזיאל ראה בפעולות אלה את

המעבר מהגנה "פסיבית" להגנה "אקטיבית". וכך הסביר את ההבדל בין שתי השיטות:¹²

[...] פעולות הגנה בלבד לא תוכתרנה בניצחון לעולם. אם תכלית המלחמה היא שבירת רצונו של האויב – ואת זאת אין להשיג מבלי לשבור את כוחו – ברור שאי-אפשר להסתפק בפעולות הגנה גרידא. טקטיקה הגנתית טהורה לא תשבור את כוחות האויב בשום פנים ... שיטת הגנה כזאת, המאפשרת לאויב לתקוף כרצונו ולסגת כרצונו, להתארגן מחדש ולחזור ולתקוף – הגנה כזאת נקראת הגנה פסיבית וסופה מפלה וחורבן ... כל החישובים האלה מובילים למסקנה אחת: מי שאינו רוצה להיות מנוצח אין לו אלא לתקוף. גם אותו הצד הלוחם, שאינו בא לדכא אחרים אלא להציל את חירותו ואת כבודו, גם לפניו פתוחה רק דרך אחת -- דרך ההתקפה. הוא צריך להסתער על אויבו ולשבור את כוחו ואת רצונו ...

פעולות האצ"ל ב-14 בנובמבר היכו את הערבים בתדהמה וההתקפות על היהודים פסקו לזמן מה. המשטרה הבריטית נחלצה לפעולה וביצעה מאסרים רבים בקרב פעילי המפלגה הרוויזיוניסטית. עקב המאסרים וכניסת התקנות המאפשרות מתן פסק דין מוות למחזיק בנשק, הורה רוזנברג להפסיק את פעולות הארגון "עד יעבור זעם". החלטתו זו של מפקד הארגון עוררה תסיסה רבה בקרב החברים ושוב חזרה התופעה של פעולות יחידים שנעשו ללא אישור. הפסקת פעולות האצ"ל נמשכה שמונה חודשים - עד למינויו של דוד רזיאל למפקד הארגון, במקומו של רוזנברג.

"פלוגת הכותל"

עם ריבוי הפגיעות ביהודי העיר העתיקה, הוחלט לקיים שם את אחת מפלוגות בית"ר שתשהה במקום דרך קבע ותגביר את ביטחון תושבי הרובע היהודי. (כל בית"ר שעלה באותם ימים ארצה, חייב היה לשרת במשך שנתיים בפלוגת עבודה, שהתמקמה באחת המושבות. חברי הפלוגה היו עובדים במשך היום כדי להתפרנס, ובערב עסקו באימונים צבאיים כדי להכשיר את עצמם לפעול במסגרת האצ"ל). חברי "פלוגת הכותל" עסקו במשך היום לפרנסתם בכל מיני עבודות: במחצבות, בבניין, בסלילת

¹² ניב, מערכות האצ"ל, כרך ב, עמוד 27.

כבישים ואף בשמירה ונוטרות. הבנות יצאו לעבוד במשק-בית ובמלצרות. בלילה דאגו לביטחונם של היהודים שנהגו להתפלל ליד הכותל המערבי. בסוף 1937 מנתה פלוגת הכותל 24 חברים (לרבות שש בנות), שגרו בשכירות באחד הבתים ברובע היהודי. הימצאותה של הפלוגה בעיר העתיקה הגבירה את ביטחון היהודים במקום והגנה עליהם מפני התקפות הערבים. קרה לא-פעם שחברי "פלוגת הכותל" היו מעורבים אף בחילופי יריות; בליל שבת, ה-29 באוקטובר 1937, נפתחה, כזכור, אש לעבר היהודים שחזרו מתפילה ליד הכותל המערבי בליווי משמר של אנשי הפלוגה. צעיר מן העיר העתיקה, אהרון אלקבץ, נורה ונהרג במקום ושני חברי הפלוגה, גוטמן (גוטקה) רבינוביץ ושלמה רוזנצוויג, נפצעו קשה. לגוטמן רבינוביץ, שנועד לשמש כעבור זמן קצר מפקד הפלוגה, נאלצו הרופאים לקטוע את הרגל מעל לברך והתקינו לו פרוטזה.

קיומה של פלוגת הכותל היה לצנינים בעיני השלטונות הבריטיים. קציני משטרה נהגו לערוך חיפושים בבית הפלוגה והיתרו בחברים שלא להניף את דגל הלאום על הבית וכן אסרו עליהם לצאת בקבוצות גדולות משלושה אנשים, וכל זאת בטענה שהדבר מרגיז את הערבים ומהווה פרובוקציה. המשטרה אף הידקה את הפיקוח על צעדי החברים ובאמצע 1938 נעצרו כמה מהם, ולאחר חקירה שוחררו לביתם. לבסוף, הגיעה לבית הפלוגה יחידת שוטרים, הוציאה את החפצים, ניתקה את החשמל, נעלה את הבית ועל הדלת תלתה מודעה, שהוטבעה בחותמת שעווה, לאמור: "בפקודת מושל המחוז, הבית מוחרם לפי חוקי החירום". בכך באה לסיומה קיומה של פלוגת הכותל בעיר העתיקה.

מעשהו של יחזקאל אלטמן

בסתיו 1937 הוקם בקילומטר ה-11 מירושלים, ליד הכביש המקשר את הבירה עם השפלה, משלט במסגרת פלוגת הגיוס של בית"ר. משלט זה, שניתן לו השם "פלוגת הכביש", נודע גם בשם "נחלת-יצחק". "פלוגת הכביש" קבעה את משכנה בבית אבן ששימש בזמנו נווה-קיץ מבוצר לקונסול הצרפתי בירושלים. מעבר לכביש הראשי, מול הכפר הערבי צובה, הקימה חברת "נחלת-יצחק" מחצבה, שבה עבדו חבריה ועליה התפרנסו. זמן קצר לאחר הקמתו, הוכר המשלט על-ידי השלטונות כתחנת נוטרים, ומפקד הפלוגה, סנדר דוידזון, היה האחראי לתחנה. במשך הזמן נעשתה נחלת-יצחק בסיס אימונים לחברי הארגון בירושלים, שהיו באים למקום בימי שבת ומתאמנים בתרגילי רובים ושדה.

בחודש דצמבר 1937, גברו התקפות הערבים על התחבורה היהודית שעשתה את דרכה בכביש ירושלים – תל-אביב. ב-27 בחודש ירד יחזקאל אלטמן, מנוטרי הפלוגה, אל הכביש הראשי וירה באוטובוס ערבי ממרחק קצר, אולם הרכב חמק והמשיך בדרכו. מן היריות נהרג ילד ערבי. לאחר מכן ירה אלטמן במשאית שהובילה אבטיחים, ולבסוף ירה אף במכונית של משטרת אבו-גוש שיצאה לסיור שגרתית.

אלטמן נעצר על-ידי המשטרה והובא בפני בית-הדין הצבאי בירושלים. הוא נידון למוות בתלייה, וקיבל את גזר הדין בשלווה ובאומץ. אלטמן הועבר לתא הנידונים למוות בבית-הסוהר המרכזי בירושלים וכעבור שבעה ימים הודיעו לו כי מפקד הצבא הבריטי במזרח התיכון החליט לחון אותו ולהמיר את גזר הדין במאסר עולם. אלטמן לא ריצה את מלוא תקופת עונשו; הוא שוחרר כעבור שש שנים, ונצטווה להתייצב מדי יום במשטרה.

אלטמן לא קיבל אישור ממפקדיו לבצע את מעשהו ואף חבריו לא שותפו בתכניותיו.

שלמה בן-יוסף

ב- 28.3.38, הותקפה בכביש עכו-צפת, מכונית נוסעים שעשתה דרכה מחיפה לצפת. מן היריות נהרגו ארבעה יהודים, ביניהם ילד ושתי נשים. הנהג ואחת הנוסעות הצליחו לברוח, אולם גופותיהם נמצאו מאוחר יותר לא רחוק ממקום ההתקפה. מקרה הרצח גרם סערת רוחות בקרב חברי פלוגת העבודה של בית"ר בראש-פינה. שלושה מחברי הפלוגה, אברהם שיין, שלום ז'ורבין ושלמה בן-יוסף (טבצ'ניק), החליטו שאין לעבור בשתיקה על מעשה הרצח. מבלי לקבל אישור ממפקדם, יצאו השלושה לכביש המקשר את צפת עם ראש-פינה וירו על אוטובוס ערבי שעבר במקום, אולם איש מנוסעי האוטובוס לא נפגע. הם עזבו מיד את המקום והסתתרו בחורבה עזובה באזור. לרוע מזלם, הבחינו בהם במנוסתם, ולאחר זמן קצר באה המשטרה ואסרה את השלושה. שיין, ז'ורבין ושלמה בן-יוסף הועמדו בפני בית-הדין הצבאי בחיפה והואשמו בנשיאת נשק שלא כחוק וכן "בכוונה לגרום למוות או נזק אחר לאנשים רבים". לפי התקנות לשעת חירום, כל אחד מסעיפי ההאשמה נחשב עבירה שדינה עונש מוות. מנהיגי בית"ר ניסו להציל את חיי השלושה ולשם כך שכרו את עורכי-הדין פיליפ ג'וזף ואהרון חוטר-ישי, שהציעו להכריז על ז'ורבין כמי שנתערער שיווי משקלו הנפשי ולהמציא עבור שיין תעודות המאשרות שעדיין לא הגיע לגיל שמונה-עשרה.

השלושה דחו את קו ההגנה הזה, והודיעו כי בדעתם להפוך את המשפט לבמה פוליטית, בה יכריזו בגלוי על השקפותיהם. ז'ורבין הוכרז בלתי שפוי בדעתו ונידון לכליאה בבית-חולים לחולי-רוח "עד שהנציב העליון יחליט לשחררו". שיין ובן-יוסף נידונו "למוות על-ידי תלייה עד שתצא נשמתם". השניים קיבלו את גזר הדין בשלווה נפשית בלתי רגילה, ופרצו בשירת "התקווה". מפקד הצבא אישר את גזר הדין של שלמה בן-יוסף, והמתיק את דינו שם אברהם שיין למאסר עולם, בשל גילו הצעיר. עם היוודע גזר-הדין, פנו מנהיגים רבים, בארץ ובעולם, אל ממשלת בריטניה בבקשה לחון את הנידונים למוות. ז'בוטינסקי, ששהה אותה עת בלונדון, פעל רבות כדי לשנות את גזר-דין ומספר ימים לפני המועד שנקבע להוצאתו לפועל, שלח ארצה מברק, בו הוא מורה לארגון להגיב בחוזקה אם אמנם ייתלה בן-יוסף: "if final, invest heavily" ("אם סופי, השקיעו הרבה"). יש לציין כי ז'בוטינסקי התלבט רבות בשאלת ההבלגה והתגובה. הוא התנגד לפעולות נקם הגורמות להרג בני-אדם חפים מפשע, אולם יחד עם זאת הבין כי ההבלגה הופכת את היישוב העברי להמון מוגי לב, והערבים והבריטים ראו בזאת את לחולשה. ז'בוטינסקי היה ער לעובדה שבן-יוסף וחבריו יצאו לפעולת נקם בערבים ללא אישור, ובנאום שנשא בוורשה ב-12 ביולי 1937, אישר ז'בוטינסקי את הפעולה בדיעבד:

הם (השלושה) רצו לשים קץ למצב, שבו דמו של יהודי מותר ודמו של לא-יהודי אסור. מצב כזה אסור שיהא קיים. ואם יש צורך הרי לאחר-מעשה אני ראש בית"ר נותן לך, בן-יוסף, ולשני חבריך פקודה לצאת לדרך המלך ולעשות את אשר עשיתם.¹³

ימים רבים התחבט ז'בוטינסקי בשאלה המוסרית הזאת, ולבסוף הגיע למסקנה כי הכרח הוא לנטוש את מדיניות ההבלגה ולהכות באויב במלוא הכוח. באחד ממאמריו כתב ז'בוטינסקי, בין היתר:¹⁴

"אל תעיזו להעניש חפים מפשע" ... פטפוט שטחי וצבוע. במלחמה, כל מלחמה ומלחמה, הלוא כל צד וצד הוא חף מפשע. מה פשע נגדי החייל האויב היוצא כנגדי – אביון כמוני, עיוור כמוני, עבד כמוני, שגייסוהו באונס? אם תפרוץ מלחמה, פה אחד נדרוש כולנו הסגר-ים והסגר

¹³ שם, עמוד 72.

¹⁴ שם, עמוד 77.

יבשה על [אדמת] השונא, להרעיב את תושביה עם נשים וטף החפים מפשע. ואחרי התקפת-המטוסים הראשונה על לונדון ופאריז נצפה לתגובת אווירונים על שטוטגרט ומילאן, אשר בהן רבו נשים וטף. אין מלחמה אלא בחפים מפשע כמו שאין מלחמה אלא מלחמה אחים באחים. לכן ארורה היא כל מלחמה וכל צרותיה, תגר ומגן גם יחד, ואם אינך רוצה לנגוע בחף מפשע – גווע. ואם אינך רוצה לגווע – ירה ואל תפספס.

הפעילות להמתקת גזר-הדין לא הועילה, וב-29 ביוני 1938 העלו הבריטים את שלמה בן-יוסף לגרדום. אבל זעם ירדו על היישוב היהודי בארץ ובדין שנערך בוועדה הפוליטית של הארגון "הוחלט לכוון את כל פעולות הנקם על תלייתו של בן-יוסף נגד הערבים. ההנחה הייתה כי עם תלייתו של בן-יוסף פשטה ההבלגה את הרגל בהכרת הציבור היהודי ובהרגשתו, והשעה כשרה לפתוח בטרור בלתי-מוגבל ובלתי-מרוסן נגד הערבים, על מנת להטיל עליהם אימה עד שיפסיקו לפגוע ביהודים".¹⁵

בקרב חברי מפקדת האצ"ל שררה התמרמרות רבה נגד רוזנברג, עקב החלטתו להפסיק את הפעולות. בחוגי המפקדה הייתה גם תרעומת על רוזנברג על כי המשיך בעסקיו הפרטיים והקדיש רק חלק מזמנו לעבודת הארגון.

ערב יום העלאתו לגרדום של שלמה בן-יוסף, בא רוזנברג יחד עם כמה מראשי התנועה לאומית אל תא הנידון למוות, כדי להיפרד ממנו. למחרת היום נסע רוזנברג לחו"ל בענייני עסקיו הפרטיים בדרכו לפולין, נמסר לו מכתב מאת ז'בוטינסקי, בו הוא מודה לו על שירותו ומשחררו מתפקידו כמפקד הארגון. במקומו נתמנה דוד רזיאל מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל. חנוך קלעי ("זאב") נתמנה מפקד מחוז ירושלים במקומו של דוד רזיאל, שעבר לגור בתל-אביב.

¹⁵ סת"ה, כרך שני, עמוד 1061.

שלמה בן-יוסף

האצ"ל בפיקודו של דוד רזיאל

דוד רזיאל (רוזנסון), נצר למשפחת רבנים, נולד בעיירה סמורגון שבפלך וילנה, ב- 19.11.1910. בהיותו בן שלוש עלתה המשפחה ארצה ואביו שימש כמורה לעברית בבית-ספר יסודי בתל-אביב. בזמן מלחמת העולם הראשונה, גורשה משפחת רזיאל על-ידי התורכים למצרים, יחד עם אלפי יהודים תושבי תל-אביב. ממצרים חזרה משפחת רזיאל לרוסיה ולאחר נדודים רבים. חזרה בשנת 1923 לארץ-ישראל.

את השכלתו הראשונה, בשפה העברית, רכש דוד בבית אבא. עם שובה של המשפחה ארצה, השלים את לימודיו בבית-ספר יסודי בתל-אביב ואחר בבית-הספר הריאלי "תחכמוני", אותו סיים בשנת 1928. עם פרוץ פרעות תרפ"ח, הצטרף דוד רזיאל לארגון ההגנה בירושלים ועם הקמת האצ"ל, היה מראשוני חבריו. בנוסף לפעילותו המחתרתית, למד רזיאל באוניברסיטה העברית (מדעי הרוח, פילוסופיה ומתמטיקה), שם הצטרף אל ברית-הסטודנטים הלאומיים "אל-על" ומילא בה תפקידים מרכזיים. דוד רזיאל היה שומר מצוות ונהג להתפלל ליד הכותל המערבי לעתים מזומנות.

לאחר שקיבל רזיאל את המינוי מז'בוטינסקי, כינס את המפקדה לישיבה ראשונה בראשותו. באותה ישיבה הציע שמעמדו כראש המפקדה יהיה "ראשון בין שווים" ובזאת ביטל את התואר "ראש המפקדה". כחברי המפקדה שימשו חנוך קלעי (סגן ראש המפקדה ומפקד מחוז ירושלים), אהרון חייכמן (ששימש גם מפקד מחוז תל-אביב) ואברהם שטרן (שהיה ממונה על התעמולה וקשרי החוץ).

לאחר קבלת המברק מאת "מנדלסון", פתח האצ"ל בחודש יולי 1938 בפעולות תגובה רחבות היקף בכל הארץ. בירושלים שוב השתמשו בטקטיקה שהגה רזיאל, וערבים הותקפו במספר מקומות בעת ובעונה אחת. כך נורו ערבים ב-4 ביולי 1938 מאחורי בית-החולים שערי-צדק, ליד בית הקברות המוסלמי במרכז העיר וכן ליד שכונת בית-ישראל החדשה. אותו יום אף נזרקה פצצה על אוטובוס ערבי שעבר ברחוב יפו, לא רחוק ממשטרת מחנה יהודה. מן ההתפוצצות נהרגו שלושה ערבים ו-12 נפצעו. ההתקפות נמשכו בכל רחבי הארץ בתדירות גבוהה ומספר ההרוגים הערבים הגיע לעשרות רבות.

ביום שישי, 15 ביולי, התפוצץ מוקש גדול בשוק הירקות בעיר העתיקה בירושלים. את האירוע תיאר עיתון "הארץ" מיום 17.7.38:

אחת ההתפוצצויות היותר אימות שהיו בארץ, אם לא האיומה ביותר מתחילת המהומות, אירעה ביום השישי אחר הצהרים בירושלים. מספר קורבנותיה מגיע לעשרה הרוגים ולמעלה משלושים פצועים. בשעה אחת ועשרים נשמע בעיר העתיקה ובקרבתה קול התפוצצות נוראה. עד מהרה התברר כי פצצה התפוצצה בפתח שוק הירקות שברחוב דוד. התוהו ובוהו שבמקום ההתפוצצות ובסביבה היה מחריד ורק כעבור זמן רב אפשר היה לעמוד על גודל האסון. בו במקום נהרגו שמונה ערבים ומספר הפצועים עלה לשלושים ויותר, מהם תשעה עשר באופן קשה. מיד מיהרו למקום שוטרים וחיילים ואמבולנסים של בית-החולים הממשלתי. העברת ההרוגים והפצועים נמשכה בלי הרף עד לאחר שתים אחר הצהרים.

קשה לתאר את הבהלה שקמה בעיר העתיקה וגם ברבים מחלקי העיר האחרים לאחר ההתפוצצות. האנשים ברחו לכל צד, והאמבולנסים והאוטומובילים שהעבירו את ההרוגים והפצועים לבתי החולים טוו במהירות עצומה ברחובות העיר. לאורך חלק גדול מרחוב יפו, הסמוך לעיר העתיקה, גברה הבהלה ורבים סגרו את חנויותיהם. ליד בית החולים הממשלתי התאסף המון ערבי גדול, שהיה נרגז ונרעש מאד. שוטרים וחיילים פיזרו אותו. בעיר הוגברו מיד משמרות הצבא והמשטרה.

כתוצאה מן ההתפוצצות פרצה שביתה ערבית בעיר העתיקה.

לאחר עלייתו של בן-יוסף לגרדום, פסקו ההיסוסים אצל ז'בוטינסקי באשר לאופי התגובה. הרצועה הותרה והאצ"ל יצא לפעולות נגד הערבים ללא מגבלות. הוויכוח בשאלת ההבלגה והתגובה התחדד, והדברים הגיעו לידי קיטוב ביישוב היהודי בארץ. ראשי המוסדות הלאומיים גינו בלשון חריפה את אנשי האצ"ל ותבעו מהם להפסיק את פעולותיהם נגד הערבים. כותבת על-כך אניטה שפירא:¹⁶

במרכז מפא"י נתקבלו החלטות חריפות ביותר באשר למלחמה בטרור [היהודי] ובעושיו, ברוח מגמתו של ברל: לבודד את הטרוריסטים, להוקיעם מכלל היישוב. לתקוע טריז בינם ובין חוגים רחבים ביישוב,

¹⁶ אניטה שפירא, ברל, עמוד 588.

שמהם הם זוכים לחיפוי ולמימון. להקדיש תשומת לב מיוחדת לפעולות הסברה בקרב בני עדות המזרח ובקרב היהדות החרדית, אשר נטו, כנראה, יותר מחוגים אחרים לקבל את גירסת האצ"ל. ההחלטות אף כללו סעיף בדבר מניעת מעשי טרור מתכננים.

דוד רזיאל

יעקב רז

ב-26 ביולי 1938 נשלח יעקב רז לעיר העתיקה בירושלים, מחופש לערבי ונושא על גבו סל ירקות ובו מוקש. מפקדיו של רז, שתכננו את הפעולה זמן-מה מראש, לא שמו לב לעובדה, שבאותו יום הכריזו הערבים שביתה כללית בעקבות ההתקפות הרצופות של האצ"ל בירושלים ובמקומות אחרים בארץ. וכך קרה שכאשר הניח יעקב רז את הסל ליד אחת החנויות שדלתותיה היו נעולות, עורר הדבר את חשדם של הערבים. הם הפכו את הסל וכאשר מצאו בתוכו את המוקש, התנפלו על רז ודקרו אותו בסכינים בכל חלקי גופו. כאשר חשבוהו למת, הניחו אותו שותת דם וברחו מן המקום. אולם יעקב רז לא מת מן הדקירות, והמשטרה שהוזעקה למקום, העבירה אותו לבית-החולים הממשלתי. למרות מצבו הקשה, נחקר יעקב רז על-ידי הבולשת הבריטית בכל תקופת שהותו בבית-החולים. במשך שבועיים נאבק על חייו, וכאשר הרגיש כי כוחותיו הולכים וכלים, חשש שמא לא יוכל לעמוד יותר בחקירות.

כדי למנוע מצב בו לא ישלוט עוד בעצמו ויגלה את סודות המחתרת, הסיר מעליו את התחבושות שכיסו את גופו, וכעבור זמן קצר מת מאיבוד דם. יעקב רז היה החלל הראשון בפעולות התקפה של האצ"ל והגבורה שגילה בחייו ובמיוחד במותו, הפכה אותו לסמל, עליו התחנכו במשך שנים דורות של צעירים. יעקב ראס (רז) נולד בשנת 1919 באפגניסטן ובהיותו בן עשר, עלתה משפחתו לארץ-ישראל והתגוררה בשכונת הבוכרים בירושלים. היה זה בעיצומם של פרעות תרפ"ח, אשר הטביעו את חותמם על הילד יעקב. בגיל צעיר הצטרף לתנועת בית"ר, ואחר כך לשורות המחתרת. מחמת המצב הכלכלי הקשה ששרר בבית, הוא לא סיים את לימודיו היסודיים ובגיל צעיר יצא לעבוד כדי לעזור לפרנסת המשפחה. עקב שליטתו בשפה הערבית, נשלח יעקב רז לפעולות-תגובה מיוחדות בלב העורף הערבי ובאחת מהן, כאמור, מצא את מותו.

הפעילות הרבה של הארגון והמאסרים שבאו בעקבותיה, היו הגורמים העיקריים להחלטתו של רזיאל על הפוגה זמנית לצורך התארגנות והצטיידות. באותה תקופה נשלח אברהם שטרן לפולין, ולאחר הכשרת הקרקע על-ידי ז'בוטינסקי, הצליח שטרן ליצור קשרים עם הממשלה הפולנית, אשר הביעה נכונות לעזור לאצ"ל בנשק ובאימונים. במקביל לקשרים עם הממשל הפולני, עסק שטרן בגיוס בית"רים לשורות המחתרת. פעילות זו יצרה חיכוכים בין הארגון לבין ראשי בית"ר והצ"ח (ההסתדרות הציונית החדשה) ובעקבותיהם החליט ז'בוטינסקי לכנס בפריז את ראשי הצ"ח, בית"ר והאצ"ל, כדי ללבן את הבעיות ולישב את ההדורים.

בינואר 1939 יצא רזיאל את הארץ בספינה שהביאה עולים בלתי-לגאליים וכך עקף את משטרת הגבולות. בהיותו באירופה, השתמש בדרכון של הבית"רי שמעון צ'ורקי, שנרצח בידי הערבים, אלא שבכמה מקרים הבחינו שוטרי הגבול בחוסר ההתאמה בין חזותו של רזיאל לבין תמונתו של צ'ורקי ובדרך נס ניצל ממאסר.

בפגישה הראשונה שהתקיימה באותו חודש בפריז, עשה רזיאל רושם עז על ז'בוטינסקי, עד שאמר למקורביו כי "הבחור הזה ראוי שאקום לכבודו בהיכנסו". ובצאתו מן הפגישה השנייה, אמר לרזיאל כי חיכה לו 15 שנה. בסיומו של הכנס בפריז, הסדיר ז'בוטינסקי את היחסים בין האצ"ל לבית"ר. הוא קבע כי בארץ יכהן רזיאל בשני התפקידים – מפקד האצ"ל ונציב בית"ר; בעוד אשר בגולה תהיה הסמכות בידי בית"ר, ולשלטון בית"ר יצורף נציג מטעם האצ"ל אשר יעמוד בראש "המחלקה לחינוך צבאי". אולם ההישג

הגדול ביותר מבחינתו של רזיאל, היה האישור שקיבל מז'בוטינסקי להמשיך בפעולות התגובה נגד הערבים.

בשובו ארצה, עורר דרכו המזויף של רזיאל את חשדו של שוטר משטרת הגבולות. רזיאל נחקר ארוכות ונתבקש להמתין עד קבלת הוראות הגבוה. הוא ניצל רגע של מבוכה, כאשר השוטר הלך לטלפן לממונים עליו, וברח מן המקום, בהשאירו בשדה התעופה את דרכו וחפציו.

למחרת שובו של רזיאל לתל-אביב, הוא כינס את המפקדה כדי לדון בתכניתו לבצע "יום שחור" – שורה של פעולות נגד הערבים. כוונתו הייתה להשיב לערבים על מעשי האיבה שביצעו נגד היהודים וכן ללחוץ על הבריטים להפסיק את תמיכתם המדינית בערבים.

בירושלים נערכו מספר התקפות, שכללו יריות אל אוטובוסים ערביים וערבי אחד נהרג בשכונת מחנה יהודה. באותו בוקר הוטלה פצצה בשוק הירקות ברחוב דוד בעיר העתיקה: שלושה ערבים נהרגו ושישה נפצעו, ארבעה מהם קשה. באותו יום הוטמנו פצצות בשוק הערבי בחיפה ומספר הנפגעים הערבים היה רב.

התקפות "היום השחור" עוררו הדים נרחבים לא רק בקרב הערבים, אלא גם בחוגים מדיניים בבירה הבריטית. וכך כתב ז'בוטינסקי לרזיאל לאחר ביצוע הפעולות: "... המאורע שקרה ... עשה רושם כביר וחיובי על כל החוגים בלי יוצא מהכלל, הן היהודים והן הנוצרים ... ושם גבולות לכיוון האנטי-ציוני בחוגי הממשלה".

"היום השחור" אמנם הפר את שמחת הערבים, אבל לא שם גבולות למדיניות האנטי-ציונית של הבריטים.

"הספר הלבן" או "מסמך פרלמנטרי 6019"

ב-17 במאי 1939, פירסמה הממשלה הבריטית "מסמך פרלמנטרי 6019" הידוע בשם "הספר הלבן". במסמך זה קובעת הממשלה הבריטית את היעד המדיני לגבי ארץ-ישראל, לפיו:

שאיפת ממשלת הוד מלכותו היא הקמת מדינה פלשתינית עצמאית תוך עשר שנים, שתעמוד בקשרי אמנה עם הממלכה המאוחדת, שיהא בהם כדי לספק באופן המניח את הדעת את הצרכים המסחריים והאסטרטגיים של שתי הארצות בעתיד.

כדי להבטיח את אופייה הערבי של המדינה הפלשתינית, תוגבל העלייה באופן שמספר היהודים בארץ-ישראל לא יעלה על שליש מכלל האוכלוסייה. תוך חמש שנים תותר עלייתם של 75,000 יהודים "אם ירשה זאת כושר הקליטה הכלכלי", ועם תום תקופה זו "לא תורשה כל עלייה נוספת, אלא אם כן יהיו ערביי ארץ-ישראל נכונים להשלים עימה". נוסף להגבלת העלייה, מטיל המסמך גם גזרות באשר לרכישת קרקעות על-ידי יהודים ברוב חלקי הארץ:

אין עתה באזורים מסוימים מקום להעברות נוספות של קרקע ערבית, ואילו באזורים אחרים יש הכרח להגביל העברות קרקע כאלה, כדי שעובדי-האדמה הערבים יוכלו לקיים בידיהם את רמת חייהם הנוכחית וכדי שלא תיווצר אוכלוסייה ערבית גדולה של מחוסרי קרקע.

הערבים דחו את "הספר הלבן" בטענה שהוא בלתי-מספיק, ופתחו במסע נרחב של אלימות נגד היישוב היהודי בארץ. ז'בוטינסקי היה נחוש בדעתו שיש לפעול במרדף נגד הערבים, גם אם הדבר מביא לפגיעה בחפים מפשע. על הבעיה המוסרית במלחמה זו כתב ז'בוטינסקי:¹⁷

כל אחד מאתנו היה רוצה, שבמקרה שהכרח הוא להגיב, שתהיה זו הגבה ישירה נגד מרצחים. אולם אם תעז יחידה עברית לרדוף אחר כנופיה ערבית, יאסרו את חבריה, יפרקו מהם את הנשק ויעמידו אותם למשפט – ורבים מהם אף יועלו לגרדום. הבחירה אינה בין תגובה נגד המרצחים או נגד הציבור העוין בכלל: הבחירה היא בין שתי האפשרויות המעשיות – או תגובה נגד הציבור העוין בכללו, או אי-הגבה כוללת. [...] כאשר מדובר על מלחמה, אין מציגים שאלות מה "עדיף" – כן לירות או לא לירות, השאלה היחידה, שמותר להציגה במקרים כאלה היא הפוכה; מה "גרוע" יותר, להישחט ולהשתעבד ללא התנגדות, או להתנגד בכל האמצעים, אף האכזריים ביותר, מכיוון ש"עדיף" אינו קיים במקרה זה. כל הקשור במלחמה הוא "רע", ו"טוב" אינו קיים בכלל. עת יורה אתה לעבר חיילים זרים – אל תשקר לעצמך ואל תדמה בנפשך, שהנך יורה ב"אשמים".

¹⁷ ש. כץ, ז'בו, עמודים 1122-1123.

[...] אילו היינו מתחילים לחשב מה עדיף, הרי החשבון הוא פשוט מאוד; ברצונך להיות "טוב", אנא, תרשה שיהרגו אותך ותוותר על הכול, אשר את ההגנה עליו שמת לך למטרה: בית, ארץ, חירות, תקווה ...
 עת הנך עומד בפני מצב, בו שולט – כלל לא באשמתנו – כוח-הזרוע, רק שאלה אחת אפשר להציג: מה גרוע יותר? להמשיך בהבלגה, להמשיך ולהשקיף בשקט על הרג יהודים ועל התגברותה של ההכרה בין הערבים שהננו הפקר, ולהשלים עם כך שאצל האנגלים ובעולם הולך ומתחזק הרושם שהננו בוך, סמרטוט, שלא כדאי להביאו בחשבון כבעל-ברית בימי סכנה?

לידיד אין זו בעיה קלה ואיני מייעץ לאיש להתייחס ב"קלות" לעניין, שבו הכול, מכל הצדדים, הוא סיוט. אולם הגרוע מבין כל צורות הסיוט, שהעולם שמע עליהן אי-פעם, הוא הסיוט ששמו גלות; והגרועה, השחורה מכל תכונות הגלות, היא המסורת של הפקרת הדם היהודי, הדם המותר, שביחס לשפיכתו אין איסור ועליו אין משלמים כל מס. לתופעה זו הושם עכשיו קץ בארץ-ישראל.
 אמן!

ביום פרסום "הספר הלבן" אירגן האצ"ל הפגנה גדולה ברחובות תל-אביב. לאחר מכן התכנסה המפקדה והחליטה על שורה של פעולות צבאיות, אשר על ביצוען ניצח חנוך קלעי, שבא במקומו של רזיאל.

מאסרו של דוד רזיאל

פנחס רוטנברג, מראשי היישוב היהודי ומייסדה של חברת החשמל בארץ, יצר, לפני פרסום "הספר הלבן", קשר עם הפיקוד העליון של הארגון. רוטנברג סיפר כי הוא נמנה על מתנגדי מדיניות ההבלגה. כן סיפר כי הוא עומד להיפגש עם ז'בוטינסקי לדיון על דרכי תגובה למדיניות הבריטית, ולפני צאתו את הארץ, הוא מעוניין לשוחח עם מפקד הארגון. רזיאל ראה בחיוב רב קיום שיחה עם רוטנברג, והפגישה נקבעה ליום שישי, 19 במאי, בחיפה. אפרים אילין, מאנשי הקשר של הארגון, הגיע מחיפה לתל-אביב, כדי להילוות אל רזיאל ולארגן את סידורי הנסיעה. באותם ימים הציבו הבריטים מחסומים בדרכים, על כן החליט רזיאל לטוס לחיפה ועל-ידי כך להימנע ממגע עם המשמרות הבריטיים. אילין ורזיאל עלו למטוס בשדה התעופה הקטן שליד תל-אביב (היום שדה דב) לטיסה ישירה לחיפה. אולם המטוס סטה מדרכו, ונסע לשדה התעופה לוד לחניית ביניים. כל הנוסעים ירדו מן

המטוס והוכנסו לאולם ההמתנה, שם נתבקשו, כמקובל, להציג תעודה מזהה. כעבור כמה דקות, הופיעו שוטרים בריטים ועצרו את רזיאל. עם מעצרו של רזיאל, נתמנה חנוך קלעי (ששימש כממלא מקומו) לראש המפקדה. אברהם שטרן, ששהה אותה עת בפולין, נקרא חזרה ארצה והועמד בראש מחלקת ההסברה. יתר חברי המפקדה המשיכו לכהן בתפקידם ללא שינוי.

במקומו של חנוך קלעי נתמנה יוסף קרמין ("נבון") מפקד מחוז ירושלים, וכעבור חודשיים החליף אותו בנימין זרעוני ("אבנר"). זרעוני הועבר מחיפה, שם שימש בתפקיד מפקד המחוז והיה אחראי לכל הפעולות שנעשו בעיר.

הפיצוץ בקולנוע "רקס"

מספר ימים לאחר מעצרו של רזיאל, פעל הארגון בשלוש הערים הגדולות נגד מטרות ערביות כתגמול לטרור הערבי. פעולות אלה נעשו על פי תכניות שהוכנו עוד לפני מעצרו של רזיאל.

בירושלים המטרה הייתה בית הקולנוע הערבי "רקס" ששכן במורד רחוב הנסיכה מרי ונהגו לבקר בו ערבים ואנגלים. הכוונה הייתה להרתיע את הערבים מלהסתובב בשעות הערב בתחום היישוב היהודי בעיר.

ב-29 במאי 1939 התקרב מצליח נמרודי אל קופת קולנוע "רקס" ובערבית רהוטה ביקש כרטיס לסרט "טרזן" שהוצג באותו ערב. מצליח לבש מקטורן, מטפחת צבעונית בכיס-החזה ושערותיו משוחות בשמן ברילנטיין, כמנהג ה"שבאב" באותם ימים. את המעיל תפר מצליח, שהיה חייט במקצועו, והכתפיים וקדמת המעיל מולאו בחומר נפץ דמוי פלסטלינה. באחת מכתפי המעיל הוכנס שעון ובכתף השנייה נתפרו סוללות חשמליות שהיו מחוברות אל השעון מצד אחד, ואל הנפצים שהוכנסו לתוך חומר הנפץ מצד שני. לאחר רכישת הכרטיס, שם מצליח פעמיו אל האולם. בכניסה מישש בלש בריטי את מצליח כדי לוודא שאינו נושא נשק, ולאחר שלא מצא דבר, נכנס מצליח אל תוך האולם והתיישב במרכזו.

כעבור זמן קצר, התקרב אל הקופה זוג מחופש לערבים. האישה החזיקה בידה בונבוניירה קשורה בחוט דק. לאחר רכישת הכרטיסים צעד הזוג לעבר הדלת שהובילה ליציע הקולנוע (הייתה זו דלת נפרדת מזו שהובילה לאולם ובפתחה לא נערכו חיפושים על גוף הנכנסים). לא עבר זמן רב ועוד זוג התקרב למקום; הבחור ניגש לקופה והבחורה, שהחזיקה בידה בונבוניירה גדולה, חיכתה בסבלנות לבן זוגה. כך נכנסו אל היציע שלושה זוגות ותפסו את מקומותיהם בשורה הראשונה ליד המעקה. אחת הבנות שנכנסה עם בן

זוגה הייתה רחל אוהבת-עמי (חבשוש), שזו לא הייתה הפעולה הראשונה שהשתתפה בה.

הבונבוניירות נרכשו בחנות שבעליה היה חבר בארגון; השוקולד הוצא בזהירות ובמקומו הוכנסו פצצות. הקופסה נארזה מחדש ונעטפה בחוט דק, אשר משיכה בו הייתה אמורה להפעיל את המוקש. את הפצצות הכינו יאשקה אליאב וחיים קורפו, שהתמחו בהרכבת מוקשים חשמליים. חושך השתרר באולם וההקרנה החלה. פיצוץ המעיל היה מכוון לשעה 20:30, כאשר האריה של חברת מטרו-גולדווין-מאיר אמור היה לשאוג את שאגתו המפורסמת. על אשר התרחש באולם מספר מצליח בעדותו:¹⁸

לא שמתי לב לסרט כי הייתי מתוח מאוד. תקתוק השעון לא נתן לי מנוח והזמן התקרר במהירות. שבע דקות לפני הפיצוץ, פשטתי את מעילי והנחתי אותו על גב הכיסא מול מושבי. קמתי, ביקשתי סליחה מן היושבים על-ידי ויצאתי. חששתי שמישהו יקום ויצעק אחרי ששכחתי את מעילי, אולם הסרט היה מותח ואיש לא שם לב אלי. עזבתי את האולם. ביקשתי מן הסדרן כרטיס כדי שאוכל לחזור, בתואנה שעלי לפגוש מישהו בחוץ. הסדרן היה אדיב ובקשתי לא עוררה אצלו כל חשד.

בדיוק בשעה 20:30 התפוצץ המעיל באולם הקולנוע. מיד לאחר ההתפוצצות, הטילו שלושת הזוגות שישבו ביציע את ה"בונבוניירות" שלהם לתוך האולם, לא לפני שקשרו את קצה החוט אל המעקה. הקופסאות צללו למטה וכאשר נמתח החוט הופעל מתג שגרם לסגירת המעגל החשמלי ונשמעו התפוצצויות נוספות. שלושת הזוגות נצלו את המהומה שאחזה בקהל הצופים והסתלקו מן המקום. מן הפיצוץ נפגעו 18 איש ולקולנוע נגרם נזק בשיעור של 20,000 לא"י (לירות ארץ-ישראליות). למחרת הכריז המפקד הצבאי של ירושלים על סגירת כל בתי-הקולנוע, בתי-הקפה ויתר בתי-השעשועים היהודיים בעיר.

האצ"ל פועל בשתי חזיתות

בתגובה על מדיניות "הספר הלבן", החליטה המפקדה לראשונה לפעול גם נגד מטרות של ממשלת המנדט הבריטי, נוסף להתקפות על העורף הערבי.

¹⁸ מ"ז, עדותו של מצליח נמרודי וכן: יעקב אליאב, מבוקש, עמוד 92.

הפעולות הראשונות נגד השלטון הבריטי בארץ נעשו בירושלים. ב-2 ביוני 1939 פוצצו לוחמי האצ"ל שלושה צמתים של קווי טלפון בעיר: ליד בניין טרה-סנטה ברחוב המלך ג'ורג', ליד מלון "עדן" הסמוך לרחוב בן-יהודה ובשכונת מאה-שערים. קרוב ל-1750 טלפונים נותקו, ביניהם גם טלפונים ששימשו את הצבא והמשטרה. באותו יום התפוצץ מוקש ליד חומת העיר העתיקה שגרם למותם של חמישה ערבים ולפצועים רבים. בעקבות הפעולות בירושלים, פוצצו גם בתל-אביב צמתי טלפון וכן הותקף קו הרכבת המקשר את תל-אביב עם לוד.

כעבור ארבעה ימים יצאו שוב לוחמי הארגון לפגוע במטרות של השלטון הבריטי. הפעם נפגעו שמונה צמתים של קווי טלפון וכן עשרה מבנים של טלפונים ציבוריים. כמו כן נהרסו ארבעה טרנספורמטורים של חברת החשמל הבריטית בירושלים ואפלה כיסתה את העיר. בסך הכול היו פגיעות ב-23 מוקדים ואם בכל פיגוע השתתפו 5 אנשים, הרי שבפעולה כולה השתתפו כמאה איש.

רחל אוהבת-עמי (חבשוש)

כל אותה עת נמשכו ההתקפות בירושלים גם נגד ריכוזי ערבים. ב-9 ביוני תוכנן פיצוץ גדול בקרב הערבים שבאו לבקר את קרוביהם האסורים בבית-הסוהר המרכזי שבמגרש הרוסים. המוקש הוטמן בסל גדול, ונישא על ידי רחל אוהבת-עמי (חבשוש), שהייתה בעלת חזות מזרחית ודיברה ערבית רהוטה (אביה עלה ארצה מתימן). רחל הוסעה במכונית עד קרוב לכניסה למגרש הרוסים ומשם עשתה את דרכה ברגל, כשפניה רעולות. רחל ביקשה מנער ערבי לשאת את הסל, שהיה מלא פירות וירקות, אולם משקלו הרב של הסל עורר את חשדו של הנער והוא פנה אל אחד השוטרים שעבר במקום וביקש שיבדוק את תוכן הסל. רחל נאסרה מיד ומומחה לפירוק מוקשים הצליח לנתק את החוט החשמלי ולמנוע בכך את הפיצוץ. רחל אוהבת-עמי הועמדה למשפט בפני בית-הדין הצבאי ונידונה למאסר עולם. היא הועברה לבית-הכלא לנשים בבית-לחם והייתה שם היהודייה הראשונה בקרב האסירות הערביות שנשפטו לשנות מאסר שונות. במשך הזמן הצטרפו אל רחל עוד אסירות יהודיות, חברות אצ"ל ולח"י. כעבור שבע שנים, בתום מלחמת העולם השנייה, קיבלה רחל חנינה מאת הנציב העליון ושחררה מבית-הסוהר.

פיצוץ בדואר המרכזי

למחרת מאסרה של רחל אוהבת-עמי פקדו חברי הארגון את בית-הדואר המרכזי שבקצה רחוב יפו, מן הגדולים בבנייני הממשלה בעיר. לשם ביצוע החבלה השתמשו במוקשי "מעטפות"; לתוך מעטפה סטנדרטית גדולה הוכנסו 2-3 אצבעות ג'לניט מעוכות לשכבה דקה. לתוך חומר הנפץ הוכנסו נפץ חשמלי, סוללה ושעון כיס. מועד הפעולה נקבע למוצאי-שבת והשעונים כונו לשעה 10 בלילה כדי למנוע אבדות בנפש. בשעה תשע בערב יצאו מאחד הבתים שבשכונת אחווה שני חברי הארגון, רכובים על אופנים, ומעטפות בידיהם. כשהגיעו לבית הדואר המרכזי, הכניסו את המוקשים לתוך תאי המכתבים שבחזית הבניין. שנים מן המוקשים התפוצצו בשעה היעודה, הרסו את קיר החזית וגרמו נזקים חמורים לאולם הגדול; רהיטים רבים הושמדו וכן חובלה קשה רשת-החשמל הפנימית. מפקח-משטרה וחייל בריטי וכמה נוטרים ערביים, שהיו בקרבת מקום, נפצעו קל.

המטען השלישי לא פעל. למחרת בבוקר, בשעה 8:30, נמצא שלם על-ידי אחד הפקידים ומיד הוזעק למקום פרד קלארק מן המשטרה, מומחה לנשק, שפירק יומיים קודם לכן את המוקש שנישא על-ידי רחל אוהבת-עמי. תוך כדי הטיפול, התפוצץ המוקש בידו והוא נהרג במקום. כמה פקידים ערביים ופקיד יהודי נפצעו קל. העבודה במשרד-הדואר הופסקה מיד ופתחי הכניסה אל הבניין נסגרו.

קודם לפיצוץ בדואר המרכזי נעשה ניסיון להשליך מעטפת נפץ לתוך תיבת הדואר בפינת הרחובות ממילא ויוליאן. היה זה אזור ערבי, שבו התגוררו בריטים רבים ויהודים מועטים. ביצוע הפעולה הוטל על יצחק מילר, שעלה ארצה מדרום אפריקה. מילר ניגש אל תיבת הדואר רכוב על אופניו, אולם בשעה שניסה לשלשל את "המכתב" לתיבה, התברר כי הוא עבה מדי ואינו עובר בחריץ שבתובה. מילר ניסה דרכים שונות להכניס את המעטפה פנימה, אולם לשווא. בעל חנות ירקות הסמוכה למקום התבונן במעשיו של מילר והחל לצעוק: "בומבה, בומבה!". מיד התקהלו עוברים ושבים ערבים, תפסו את מילר ואמרו לעשות בו שפטים. לפתע הגיע למקום משמר של חיילים בריטיים חמושים שעשו את דרכם במורד רחוב הנסיכה מרי, וניגשו לברר מה קרה. מילר הסביר להם באנגלית רהוטה כי הוא עובד באחד ממשרדי הממשלה ונשלח לשלשל מכתב רשמי, ולראיה הראה להם את המעטפה ועליה כתובת מודפסת ("בשירות הוד מלכותו") (הייתה זו אחת מן המעטפות הרשמיות שהיו בשימוש הארגון). וכדי להוכיח שאין במעטפה כל פצצה, זרק אותה בחוזקה ארצה ושום דבר לא קרה. החיילים השתכנעו

שמילר דובר אמת, פיזרו את קהל הערבים שהתאסף ויעצו למילר לנסות לשלשל את המעטפה בבית הדואר המרכזי, שם החריץ למכתבים גדול יותר.¹⁹

לאחר שנלמד הלקח, הוכנה מעטפת נפץ דקה יותר וזו הוכנסה ב-27.6.39 לתא הדואר הצמוד לקיר הגדר של מחנה שנלר. המוקש התפוצץ בשעה 6:50 לפנות בוקר ומעוצמת הפיצוץ נהרס חלק מן הגדר ונפצעו חמישה ערבים שעברו במקום.

המעבדה הכימית

הפעילות המבצעית הרבה, הצריכה לא רק אספקה שוטפה של חומר נפץ, אלא גם שכלול בייצור המטענים ובעיקר שיפור מנגנוני ההשהיה. פתרונות לבעיות אלו ואחרות, נבדקו במעבדה כימית שהוקמה ביוזמתו של מנחם לוי, סטודנט לכימיה שנה ב'.

מנחם לוי עלה ארצה מפולין בשנת 1937, במסגרת הסרטיפיקטים שניתנו לסטודנטים שנרשמו ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. כבר בפולין היה חבר בתנועת הנוער בית"ר ועם בואו ארצה הצטרף לאצ"ל. לאחר שעבר תקופת אימונים רגילה, הוא הציע לנצל את ידיעותיו בכימיה כדי לפטור בעיות שונות הקשורות בהכנת מוקשים וחומרי מלחמה. לאחר שהדבר אושר, צירף אליו עוד שלושה חברי הארגון שלמדו כימיה באוניברסיטה העברית (אוסקר בוכוולד, צבי צוקרברג-צור ורחל הליגמן). המעבדה הראשונה הוקמה בבית משפחת דרזנר, שגרו בבית מבודד בשכונת מקור חיים. ההורים אהדו את המחתרת ושני הבנים היו חברים פעילים בה (אחד מהם, יחיאל דרזנר, עלה לגרדום בכלא עכו בשנת 1947). החומרים וחלק מן הציוד נלקחו "בהשאלה" מן המחלקה לכימיה באוניברסיטה העברית וארבעת הסטודנטים החלו בעבודה. עיקר הפעילות הייתה בתחום פיתוח מנגנוני השהיה כימיים. הם הצליחו לשכלל את הכנת הבקבוקים שהכילו חומצה שחילחלה דרך פרפין וכאשר נסתיימה שכבת הפרפין, הפעילה החומצה את חומר הנפץ. לוי אף הצליח לפתח מנגנון מקורי שהיה מבוסס על המסת זרחן לבן בממיס נדיף. לאחר שהממיס התנדף, בא הזרחן במגע עם האוויר ונדלק ובכך הפעיל את חומר הנפץ. שיטה זו לא הגיעה לכלל שימוש.

¹⁹ יעקב אליאב, מבוקש, עמוד 106.

לאחר מספר חודשי עבודה, החלו השכנים לחשוד שהריחות המיוחדים שנפוצו בשכונה מקורם בדירת משפחת דרזנר, והוחלט להעביר את המעבדה למקום אחר. לאחר חיפוש אינטנסיבי, נמצא חדר מבודד בשכונת נחלת-ציון, שיתרונו הגדול היה בכך שהייתה לו כניסה נפרדת והיה קל להיכנס ולצאת ממנו מבלי לעורר את תשומת לב השכנים.

בבוקר ה-11.6.1937 השתחררו מנחם לוין ואוסקר בוכוולד מלימודיהם והחליטו לנצל את זמנם הפנוי לעבודה במעבדה של הארגון. בעוד הם יורדים במדרגות המובילות לשכונת נחלת-ציון, הוקפו לפתע עשרות שוטרים במדים, מלווים בבלשים בלבוש אזרחי. השניים הוכנסו למכונית משטרה והובלו למשרדי הבולשת שבמגרש הרוסים. הם הופרדו זה מזה והוכנסו לשני תאים מרוחקים. תאי החקירה היו ריקים לחלוטין – רצפת ביטון ותו לא. מנחם לוין היה החשוד העיקרי, מאחר שבכיס מכנסיו נמצא מפתח שהתאים לחדר המעבדה. הוא נחקר ארוכות בידי הקצין קרנס (ששלט בשפה העברית), ומאחר שלא שיתף פעולה עם חוקריו, הגיע תור העינויים. תחילה היכוהו במכות "יבשות" וכאשר זה לא עזר, "טיפלו" ברגליו באמצעות סיגריה בוערת. קרנס היה נוכח בחדר בשעת העינויים ומדי פעם בפעם פנה אל לוין ושאל: "מה דעתך, אולי הגיע כבר הזמן לענות על שאלותי ולשתף פעולה?"

כעבור שבוע ימים הופסקו העינויים. לוין הועבר לבית-הסוהר המרכזי והוכנס לצינוק. כעבור שלושה שבועות בצינוק, לאחר שהפצעים הגלידו, נקרא לוין לחדר המנהל ושם מצא, להפתעתו הרבה, את הפרופ' מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית, שבא בלוויית עורך הדין גוייטן. פרופ' מגנס היה פעיל בתנועת "ברית שלום", שהתנגדה באופן חריף לדרכו של האצ"ל, אולם החליט שיש לעזור לסטודנט שנקלע לצרות, ללא קשר להשקפותיו הפוליטיות.

ב-27 ביולי 1939 הועמדו לוין ובוכוולד לדין צבאי והואשמו, בין השאר, בכך ש"החזיקו ברשותם חומר מבעיר וחומר מפוצץ". כזכור, נמצא בכיסו של לוין המפתח לחדר המעבדה, ונוסף לכך לזאת נמצאו במעבדה טביעות אצבעות שתאמו לאלו של הנאשמים. על מנחם לוין הגנו שניים: האוניברסיטה שכרה את עורך הדין גוייטן, בעוד האצ"ל שכר את עורך הדין לויצקי. המשפט עצמו היה ארוך והתביעה הביאה עדים רבים ואף ערכה הדגמות באולם בית-הדין, שלוו בפיצוצים ודלקות.

לוין ובוכוולד נידונו לארבע שנות מאסר, אותם בילו בבתי סוהר שונים. באפריל 1942 שוחררו השניים מן המאסר (תשעה חודשים נחשבו לשנת

מאסר) ומנחם לוין ביקש להמשיך את לימודיו באוניברסיטה. הוא פנה אל הפרופ' מגנס, אשר קיבל אותו בסבר פנים יפות ובירך אותו על שחרורו. לשבחו של פרופ' מגנס ייאמר, שלמרות חילוקי הדעות הקוטביים, עזר למנחם לוין להמשיך בלימודיו ואף השיג עבורו מלגה כדי שיוכל להתגבר על מחסורו (לוין יצא מן המאסר בחוסר כול).²⁰

פיצוץ בית השידור הממשלתי

ב-12 ביולי 1939 הכריז שר המושבות הבריטי בבית-הנבחרים, שהחל מחודש אוקטובר תופסק העלייה היהודית לארץ ורשיונות עלייה חדשים לא יינתנו עד מרס 1940. הגזרה נומקה בכך שבחודשים האחרונים הגיעו לארץ פליטים יהודים מאירופה שלא על-פי תקנות העלייה ויש לקזזם מן המכסה החוקית.

כתגובה על הגזרה הכריז הוועד הלאומי על שבתון כללי בכל רחבי היישוב היהודי בארץ. תגובת האצ"ל הייתה הגברת המאבק המזוין הן בגזרה הערבית והן בגזרה הבריטית. ערבים הותקפו במקומות שונים בארץ בתגובה לפגיעה ביהודים וליד רחובות הונח על פסי הרכבת מוקש שגרם להפסקת תנועת הרכבות לדרום הארץ.

בירושלים הוחלט לפגוע בתחנת הרדיו הממשלתית "קול ירושלים". מטרת הפעולה הייתה לפגוע באולפנים ולגרום להפסקת השידורים. אולפני תחנת השידור שכנו במורד רחוב מליסנדה והשמירה עליהם הייתה במשך כל שעות היממה. בכניסה לבניין עמד משמר בריטי אשר בדק כל יוצא ובא ורק העובדים הקבועים ובעלי רשיון הורשו להיכנס. פריצה בכוח אל הבניין הייתה כרוכה בהתנגשות ישירה עם המשמר הבריטי, שעלולה הייתה לגרום לנפגעים משני הצדדים, על כן הוחלט להפעיל את מאיר, אחד העובדים הקבועים, ששיתף פעולה עם הארגון. מאיר קיבל שלוש מעטפות נפץ, שנשאו את הכתובת "בשירות הוד מלכותו" ושדומות להן שימשו בפיצוץ תיבות המכתבים בדואר המרכזי. כמו-כן הוכן עבור מאיר מעיל שנתפר על-ידי מצליח ואשר הכיל בתוכו מוקש בדומה לזה ששימש בקולנוע "רקס".

ב-2 באוגוסט 1939 בשעות הבוקר נכנס מאיר לבניין בית השידור, לבוש מעיל ובתיקו שלוש המעטפות הממשלתיות. הוא עבר את ביקורת השומרים ללא קושי ונכנס אל תוך הבניין עם "מטענו" המיוחד. את המעיל תלה מאיר

²⁰ ראיון המחבר עם מנחם לוין.

על קולב בחדר-הפיקוח ואת המעטפות הטמין בחדרי האולפנים. את אשר אירע אחר-כך, מתאר סופרו של עיתון "הארץ":

בשעה 5:20 אחר-הצהרים נשמעו במרכז העיר שלוש התפוצצויות חזקות. עד מהרה נתברר שאירעו התפוצצויות בבית השידור החדש. פצצה אחת התפוצצה בחדר-פיקוח, במקום שנמצאות המכונות המכוונות את העברת התכניות מן האולפנים שבירושלים לתחנת השידור ברמאללה. פצצה שניה התפוצצה בחדרה של הגב' וייסנברג, שהייתה עסוקה אותה שעה בשידור פינת הנוער באנגלית. פצצה שלישית התפוצצה באחד החדרים האחרים של האולפן. כפי המשוער גרמו ההתפוצצויות נזק רב מאד.

בעיקר ניזוקו המכונות בחדר הפיקוח, שהן יקרות מאד. כן נגרם נזק קשה לבניין, אשר משך זמן רב עסקו במיוחד בהתקנתו לצרכי אולפני הרדיו. השידור נפסק מיד ולאחר הפסקה קלה החלו בשידור תקליטים מתחנת רמאללה. רגעים מספר לאחר התפוצצויות באה למקום המשטרה, שפתחה בחקירה. אי אפשר לברר כיצד אפשר היה להכניס פצצות לבניין, כיוון שבכניסה נמצא בקביעות משמר (שני שוטרים אנגלים ושני שוטרים יהודים) הבודקים כל עובר ושב. המשטרה ממשיכה את החקירה במרץ.

מן הפיצוץ נפצעה קשה מאי וייסנברג, שהייתה ממונה על "פינת הנוער" באנגלית וכעבור זמן קצר מתה מפצעה בבית-החולים. מאי עלתה ארצה מדרום אפריקה ונהגה לספק ידיעות לארגון. כן נפצע פצעי מוות מהנדס ערבי מחדר-הפיקוח, ועימו נפצע קל אחד הטכנאים.

מספר ימים לאחר הפיצוץ עצרה המשטרה לחקירה שלושה מעובדי תחנת השידור, שנחשדו בשיתוף-פעולה עם מבצעי הפיגוע. בין החשודים היה גם מאיר. שניים מן החשודים שוחררו כעבור זמן קצר ואילו מאיר נידון למעצר מנהלי; הוא ישב במחנות המעצר בארץ ואחר כך באפריקה ושוחרר רק עם הקמת מדינת ישראל.

לאחר הפיצוץ בתחנת השידור הכריזה המפקדה על הפוגה בפעולות. הדבר נעשה לרגל כינוסו של הקונגרס הציוני העשרים, שנפתח בבאזל ב-16 באוגוסט 1939.

החרמת חומר נפץ

את ההפוגה ניצל הארגון בירושלים כדי למלא את מחסניו במלאי חדש של חומר נפץ, אשר הלך ואזל כתוצאה מהפעילות האינטנסיבית נגד השלטון הבריטי.

יעקב (יאשקה) אליאב, שהיה אחראי לפעולות הארגון בירושלים, החליט לנסות ולחדור לחנותו של יצחק נדב, ברחוב מליסנדה, שעסק במכירת חומרי נפץ למחצבות. כל עסקיו של נדב היו נתונים, כמובן, לפיקוח ממשלתי חמור ושמירה הוצבה על החנות, נוסף להיותה סגורה על מסגר ובריח. פריצה דרך הדלת הראשית או האחורית נראתה משימה קשה ומסוכנת. אולם מסיור שנערך בסביבה התברר כי בסמוך לחנותו של נדב מצויה חנות צבעים וכי קיימת אפשרות לחדור אליה מן החצר האחורית.

בליל שבת, 4 באוגוסט 1939, חדרו לחנות הצבעים מן החצר האחורית חמישה לוחמי הארגון בראשותו של יעקב אליאב (יתר הארבעה היו: רחמים כהן, חיים קורפו, גרשון אברמוביץ ואפרים אליהו). החמישה הביאו אתם כלי עבודה והחלו לפרוץ את הקיר המשותף עם חנותו של נדב. העבודה הייתה קשה ונמשכה שעות ארוכות. לפנות בוקר, כאשר "הפועלים" היו תשושים מן העבודה הגופנית ומחוסר האוויר במקום, נפרץ לפתע פתח רחב וכאשר זחלו דרכו אל החנות הסמוכה אורו עיניהם למראה הכמות הגדולה של חומר הנפץ. מבלי להשתהות החלו להוציא את הארגזים החתומים ולהעבירם אל המכונת שחיכתה בחצר. בגלל השעה המאוחרת, הוחלט להחביא את השלל במקום זמני וכעבור זמן להעבירו למחסני הארגון. הפור נפל על מרתף בניין בלתי גמור בשכונת רחביה; שכונה זו הייתה מאוכלסת בפקידי המוסדות הלאומיים שהיו ידועים בהתנגדותם למאבק המזוין של האצ"ל. ואומנם שלושה ימים היו ארגזי חומר הנפץ מצויים באותו מרתף מבלי שנערכו בשכונה חיפושים על-ידי המשטרה. רק לאחר שנרגעו הרוחות, הועבר השלל מהמרתף ברחביה למחסני הקבע של הארגון. על פי ההודעה הרשמית של המשטרה, הוחרמו אותו לילה למעלה מרבע טון של חומר נפץ ולמעלה מאלף נפצים (דטונאטורים) – ככמות גדולה מאד במושגים של אותם ימים. לפי אותה הודעה, נתבקש יצחק נדב לפתוח את חנותו ביום השבת כדי למסור כמות של חומר נפץ לעובדים של מחלקת העבודות הציבוריות שעסקה בסלילת כבישים. כאשר נפתחה החנות נתגלתה הפריצה והמשטרה החלה מיד בחקירה. היא עצרה את צבי אהרונוביץ ("אהרוני"), ממפקדי בית"ר ומפעילי האצ"ל בירושלים. הוא נחקר על-ידי קצינים מן הבולשת, ולבסוף הועבר ל"טיפולו" של קרנס, שנהג לענות את נחקריו.

אהרונוביץ הוכה קשות, ואף היה נוכח בחקירתו של זרעוני (ראה להלן). לבסוף הוצא אהרונוביץ ממרתף העינויים וקרנס בא אליו והבטיח לו כי יפטור אותו בשלושה חודשי מעצר בצריפין, בתנאי שלא יספר את אשר עבר עליו. יעקב אליאב התקשה להשיג מכונית לצורך העברת השלל, על-כן פנה לפני הפעולה אל בנימין זרעוני (שהתמנה לא-מכבר מפקד מחוז ירושלים) וביקש להשתמש במכוניתו עבור המבצע. לאחר היסוס מה, נאות זרעוני לבקשה, אולם התנה זאת בכך שאליאב יסווה את המכונית ויחליף את לוחות הזיהוי.

מעצרו של בנימין זרעוני

את אשר קרה בשבת בבוקר, מספר בנימין זרעוני:²¹

למחרת בבוקר בא אלי רפאל סבאן (ששימש מחסנאי ראשי במחוז), ודיווח כי פעולת ההחרמה הצליחה וכי החומר הועבר למחסן ארעי. סבאן ביקש שאסע אתו לאשר את המיקום שבחר עבור מחסן הקבע. המכונית חנתה ליד דירתי, ולוחות הזיהוי הנכונות שלה היו מחוזקות במקומן. השעה הייתה עשר וחצי בבוקר. נהגתי במכונית כשרפאל סבאן יושב לצדי. ליד קולנוע "ציון", בכיכר, עמד בקביעות שוטר תנועה ערבי לווט את התנועה. הוא הניף ידו לעצרני, ניגש, פתח את דלת מכוניתי מאחור, נכנס ואמר: "סע!"
 "לאן לנסוע?"
 "אני כבר אכוון אותך."
 הוריתי לרפאל לצאת מן המכונית, ליתר ביטחון, ונהגתי עד תחנת המשטרה הקרובה. נכנסתי לתחנה יחד עם השוטר, והסרג'נט התורן רשם את פרטי ושאל כלאחר יד: "זאת מכוניתך?"
 "כמובן. הן התעודות בידך."
 "והיכן היא חנתה במשך הלילה שעבר?"
 "ליד דירתי ברחביה."
 "אתה בטוח בכך?"

²¹ בנימין זרעוני, גאון ונדיב ואכזר, עמוד 88.

"מה זאת אומרת 'בטוח'? שכבתי לישון בשעה עשר. בערב החניתית אותה במקומה הקבוע ליד דירתי. בבוקר קמתי לנסוע לאוניברסיטה, ומצאתי את עצמי אצלך בתחנה."
 "נתת את המפתחות למישהו שישתמש בה בלילה?"
 התרגזתי: "אדוני הסרג'נט, מכונית - כמוה כבחורה; אתה היית מפקיר את הבחורה שלך בידיים זרות?"
 הוכנסתי לחדר המעצר וכולי חימה. הילד הזה, יעקב אליאב, לא החליף את לוחיות הזיהוי של מכוניתו, ואפילו לא הודיע לי על כך. בעטיו אני עלול להיכנס לצרה גדולה.

אכן נכנס זרעוני לצרה גדולה. הוא נעצר ונחקר ארוכות על-ידי קציני הבולשת. מאחר שלא רצה לשתף פעולה, עבר זרעוני סדרת עינויים איומה. על העינויים מספר זרעוני, בין השאר:²²

למחרת פשטו מעלי את בגדי והשכיבוני על שולחן ארוך. קרנס העלה כפפות גומי על ידיו והתחיל למעוך את אשכ. לא שיערתי שאבר קטן כזה בגוף האדם מסוגל לגרום כאבים כאלה. אלה אינם כאבים מקובלים. הכאב הוא חד וחריף, נוקב במוח וממלא את חללו. הוא שולט על העצבים, דורך אותם, מורט אותם; הוא הופך להיות המרכז, הוא היקום כולו.

בתחילה צעקתי. הצעקות פרצו מאליהן, כי כך הוא טבעו של האדם. קרנס נהנה למשמע הצעקות, כי היה סדיסט; אולם כדי להשתיקן פתח פטיפון שהיה בחדר, הגביר את הקול, ולאוזני הגיעה מוסיקה של צ'ייקובסקי, שתמיד אהבתי. המוסיקה הייתה רועשת, חדרה למוחי וכאבי פינו את מקומם. לפתע רווח לי קצת, הצעקות פסקו, ומאז לא צעקתי עוד אפילו פעם אחת. לא רציתי לגרום הנאה לסדיסט.

אני חושב שאיבדתי את ההכרה לרגע קל; מכל מקום, לפתע נחתו עלי כאבים מכפות הרגליים. קרנס החליט להוציאני מן העילפון באמצעות מכות – פִּלְקוֹת – על כפות הרגליים. הפלקות הן המצאה טורקית; הטורקים, כידוע, היו גאונים בהמצאת עינויים חדשים לבקרים. מכאן ואילך התחלפו ביניהם הכאבים: מכפות הרגליים אל המוח, מן

²² שם, עמוד 91.

האשכים אל המוח וחוזר חלילה. זה נמשך אלף שנים, עד שלבסוף איבדתי שוב את ההכרה.

חזרתי בלילה להכרתי כשאני שכוב על מיטת ברזל ועליה מזרן מרופט. המיטה הייתה הרהיט היחיד בתא צר, שקיר אבנים לו בצידו האחד ובתוכו חלון עם סורגי ברזל עבים.

שישה ימים נחקר זרעוני, תוך עינויים קשים, אולם כאשר הגיע קרנס למסקנה שלא יוציא דבר מפיו, העביר את העציר לתא אחר במרכז הבולשת, סמוך לחדר-השמירה. בתא מצא סכין גילוח ישן, ובאמצעותו הצליח לפתוח ריבוע ברשת שחסמה את החלל בין הגג לבין המחיצה בתא. בסופו של דבר הצליח זרעוני לטפס על גג תא המעצר ולברוח מבית-הסוהר. בו בלילה יצר קשר עם הארגון; במשך שבועיים שהה בביתו של בנימין כהן, חבר פעיל בארגון, ולאחר מכן הועבר בתא המטען של מכונית לתל-אביב. הוא דיווח על העינויים שעבר, והמפקדה פירסמה כרוז ובו תיאור מפורט של השיטות שבהן "מטפלים" הבריטים בחברי המחתרת. יש לציין, כי לא הייתה זו הפעם הראשונה בה הופעלו עינויים במרתפי הבולשת הבריטית ובכל המקרים ניצח על מלאכת העינויים קצין הבולשת הבריטי קרנס, אשר לא פסק ממלאכתו גם כאשר הוזהר על-ידי הארגון. באחת משיבות המפקדה, הוחלט להוציא את קרנס להורג כדי לשים קץ לשיטות החקירה של הבולשת.

ההתנקשות בראלף קרנס

נערך עיקוב יסודי אחר קרנס והתברר שהוא מתגורר בדירה בבניין ב"גן רחביה", בפינת הרחובות שמואל הנגיד ונרקיס. בדרכו לדירתו נהג קרנס לצעוד כ-100 מטר בשביל שעבר ליד בניינים בלתי גמורים. כן נודע כי הוא מזוין באקדח, לבוש אפודת מגן ומלווה בשומר ראש. לאחר איסוף כל המידע, נקבע יום ההתנקשות לשבת ה-26 באוגוסט 1939.

בליל שבת נחפרה בשביל גומה אשר לתוכה הוכנס מוקש שהוכן בעוד מועד. אל המוקש חובר חוט חשמלי, הגומה כוסתה בעפר והחופרים דרכו על המקום ברגליהם כדי לשוות לשביל מראה טבעי. אחר נחפר חריץ באדמה, שדרכו הושחל החוט החשמלי וקצהו השני הוסתר מתחת לאבן ליד צריף הסתתים שהכינו אבנים עבור הבניין שהלך ונבנה.

למחרת בשעה 11:30 הופיע במקום חיים קורפו, לבוש מדי שוטר מוסף ובידו תרמיל ובו סוללות חשמליות. הוא הגיע בהליכה איטית עד הצריף והתיישב על אחת האבנים. תוך כדי "קריאה" בעיתון, סילק את העפר ליד

האבן ונתגלה השקע של החוט החשמלי שהיה מחובר בקצהו השני אל המוקש. חיים הוציא מן התיק את הסוללה, חיברה אל השקע וכל אשר נותר לעשות כדי להפעיל את המוקש הייתה לחיצה על הלחצן שתביא לסגירת המעגל החשמלי. בפינת הרחוב, ליד בית-המעלות, עמד זוג תמים למראה, מתי גרוס ותקווה ישראלי, אשר התבוננו בעוברים ושבים והיו אמורים לסמן לחיים כאשר יגיע קרנס למקום.

בעוד חיים עושה עצמו שקוע בקריאת העיתון, חלף לפתע לידו הזוג התמים ומתי הוריד את הכובע – הסימן המוסכם ביניהם לבואו של קרנס. חיים התבונן בקור רוח בנעשה וכאשר קרנס ושומר ראשו עברו בשביל ליד המקום שבו הוטמן המוקש, לחץ בחוזקה על הלחצן ופיצוץ אדיר הרעיש את כל הסביבה. מן הפיצוץ נהרגו שני קציני הבולשת הבריטית, ראלף קרנס ורונאלד בארקר.²³

הייתה זו הפעם הראשונה שקצינים בריטיים הוצאו להורג על-ידי המחתרת היהודית. המשטרה הביאה למקום כוחות מוגברים, אשר סגרו את כל האזור ופתחו בחיפושים מדוקדקים. נערכו מאסרים רבים ומפקד הצבא בירושלים הורה על סגירת בתי-הקפה ובתי-הקולנוע היהודיים בעיר. מפקדת האצ"ל יצאה למחרת היום בהודעה, וקיבלה על עצמה את האחריות למעשה והזהירה, שכל מי שיעז לענות את עצורי המחתרת – יענש.²⁴

פסק הדין נגד הקצין קרנס

בשבת, י"א אלול תרצ"ט [93.8.62], הוצא לפועל פסק-דין מוות של הארגון הצבאי הלאומי על מפקח המשטרה הבריטית הקצין קרנס. פסק-דין זה הוצא לפועל ב ש ב ש ב ת מחשש לפגוע בפועלים יהודים העובדים בקרבת מקום. הקצין קרנס הומת משום שעמד בראש קבוצת שוטרים בריטיים, שהיו מענים את החשודים בהשתייכות לארגון הצבאי הלאומי. הקצין קרנס השתתף בעצמו בעינויים אלה, אשר עליהם יוציא הארגון חוברת רשמית, שתכלול את עדויות המעונים.

²³ מ"ז, עדות חיים קורפו וכן: יעקב אליאב, מבוקש, עמוד 133.

²⁴ האצ"ל, אוסף מקורות ומסמכים, כרך א, עמוד 335.

כאן נציין רק שבשעת העינויים היו המענים תולים את קרבנותיהם בבהונות ידיהם, שופכים מים לפה עד שהמעיים והריאות עמדו להיפקע, מועכים את האשכים, מצליפים בשוט גומי על אבר המין ועוד.

עינויים אלה היו מלווים ביריקה בפנים ובקריאות: " בלאדי דג'ו" (בן לדת "הממזרים") אם כי הארגון הצבאי הלאומי הודיע לציבור העברי בארץ על התעללות זו, לא התעורר אף אחד מאנשי המוסר, המגינים במסירות ובהתמדה על עוברי-אורח ערבים "חפים מפשע".

אז פנה הארגון בכתב למספר מוסדות ואישים ודרש התערבות דחופה ונמרצת.

סגן יושב ראש של ועדת המנדטים שליד חבר הלאומים פרופ' רפאר, קיבל משלחת מטעם הארגון הצבאי הלאומי, שמסרה לו תזכיר בעניין העינויים. מספר אישים חשובים באנגליה ובצרפת הזדעזעו למשמע דבר העינויים. ואולם אישים ומוסדות בארץ שאליהם פנה הארגון הצבאי הלאומי בדרישת התערבות, בחלקם לא ענו, ובחלקם טענו שהודיעו להם "כי אין מענים".

ואם כן דן הארגון הצבאי הלאומי את הקצין קרנס למוות. למחרת הוצאת פסק-הדין לפועל כתבו עיתון מפא"י ומוסדותיה – הוועד הלאומי והסוכנות היהודית – שהמתתו של הקצין קרנס היא פשע כפול ומכופל "במצב מדיני בינלאומי זה".

אי לזאת מצאה המפקדה הראשית לנכון להודיע ברבים שעניין פסק-דין זה הוא לא עניין פוליטי אלא עניין משפטי.

יחסנו לבריטניה – לטובה או לרעה – אינו נקבע על-ידי התנהגותו של פרט זה או אחר באומה הבריטית. את יחסנו לבריטניה קובע יחסה של הממשלה למלחמתנו בעד המדינה העברית הגדולה בארץ-ישראל. אך כל בלש – אף אם הוא בריטי – שיעזלהתעלל באסיר יהודי – מות יומת!

הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל

כעבור ארבעה ימים, ב-31.8.39, התכנסה מפקדת האצ"ל לישיבה מיוחדת בדירת אחותו של אפרים אילין בתל-אביב. בעיצומה של הישיבה נשמעו דפיקות בדלת ולתוך החדר פרצו בלשים ושוטרים. כל חברי המפקדה נעצרו (חנוך קלעי, אברהם שטרן, אהרון חייכמן וחיים לובינסקי. בין העצורים נכלל

גם יעקב אליאב, שהגיע למקום כדי לדווח על ההתנקשות בקרנס). העצורים הועברו תחילה לתחנת המשטרה ביפו ולאחר מכן - לבית הסוהר בירושלים. הם היו מנותקים מן העולם החיצון ולא ידעו כי למחרת מאסרם פרצה מלחמת-העולם השנייה, עם פלישת צבאות גרמניה לפולין. לאחר מעצרו של חנוך קלעי, מונה בנימין זרעוני מפקד הארגון. את מקומו של זרעוני כמפקד מחוז ירושלים מילא גמליאל הלפרין ("גור" או "גמי").

פילוג באצ"ל

רזיאל ראה בגרמנים את האויב מספר אחת של עם-ישראל, ולכן החליט שיש לשתף פעולה עם הבריטים נגד האויב המשותף. עם פרוץ המלחמה כתב רזיאל מכתב, בו הודיע על נכונותו להפוגה והציע את עזרתו לבעלות-הברית במלחמתן בנאצים. את המכתב שלח אל מפקד הצבא הבריטי בארץ וכן אל מזכיר הממשלה ואל המפקד הכללי של המשטרה. במקביל, שלח רזיאל הוראה לזרעוני, שנתמנה מפקד הארגון לאחר מאסרו של קלעי, על פיה עליו לפרסם כרוז ובו הודעה על הפסקת פעולות האצ"ל. בעקבות פנייתו זו של רזיאל, הפיץ זרעוני ב-11 בספטמבר כרוז, שנאמר בו, בין השאר:

כדי לא להפריע למהלך המלחמה נגד גרמניה וכדי להקדיש מקסימום של כוחות לעזרת אנגליה ובעלי בריתה, מחליט הארגון הצבאי הלאומי על הפסקת פעולותיו התוקפניות בארץ-ישראל, העלולות לפגוע בממשלה האנגלית ולסייע במידה כלשהי בידי אויבו הגדול ביותר של העם העברי בעולם – הנאצים הגרמני ...

הכרוז מסתיים בהבעת האמונה שהמלחמה תיתן "לעם המעונה את הפיצוי האחד והיחיד המגיע לו – הקמת עצמאותו הממלכתית בגבולות ההיסטוריים של המולדת המשוחררת".

מאז ומתמיד גרס רזיאל כי הערבים הם האויב ולא הבריטים. הוא ראה בבריטניה בעלת ברית אסטרטגית, שבעזרתה ניתן יהיה להקים את הבית הלאומי ליהודים בארץ-ישראל. כשנה לאחר התמנותו מפקד האצ"ל, הסביר רזיאל לראשי השלטון הבריטי בארץ את השקפתו המדינית. במכתב מ-29 בדצמבר 1938 שנשלח על-ידי רזיאל לנציב העליון, למפקד הצבא ולראש הבולשת, נאמר בין השאר:²⁵

אי-ההבנה החמורה הראשונה היא בעמדה המיוחסת לי כלפי הממשלה. אם המידע שבידי הינו מהימן, מתארים אותי כאויבה של בריטניה הגדולה בפלשתינה ... זוהי טעות מוחלטת [...]

²⁵ אריה נאור, דוד רזיאל, עמוד 147.

הציונות אינה יריבה לאנגליה ... ההיפך הוא הנכון: אין לנו כל ספק שארץ-ישראל יהודית תהיה מעוז לאינטרסים הבריטיים במזרח הקרוב. אנו רואים את העמדה העוינת כלפי הציונות מצידם של נושאי משרות מסוימים כאי-הבנה מצערת, או כבורות. כל מדינה ערבית יכולה, ביום מן הימים, לנתק את קשריה עם כל מעצמה אירופית. מדינה יהודית אינה יכולה. ארץ-ישראל יהודית, מוקפת משלושת עבריה על-ידי ערבים, תצטרך תמיד לסמוך על מעצמה אירופית ועל מדיניות נאמנה [...]

ייתכן שפעולות מסוימות גרמו לך צרות. יש להצטער על כך, אך חשוב להבין כנגד מי וכנגד מה הם כווננו ...

מיד עם מעצרו של רזיאל, הוחל בהכנות לשחררו מן המעצר. המשימה הוטלה על יעקב מרידור, שעסק בתכנון בריחתו של רזיאל ממחנה המעצר בצריפין. שישה חודשים נמשכו ההכנות, ובסיומן הודיע מרידור לרזיאל כי נמצאה דרך לבריחתו מן המעצר. אלא שבינתיים פרצה מלחמת-העולם השנייה ורזיאל השיב למרידור כי במצב זה לא יברח. רזיאל חיפש דרכים לשיתוף פעולה עם הבריטים במלחמתם נגד הגרמנים ועל כן לא מצא טעם לברוח. הנחתו של רזיאל הייתה כי בעקבות התזכיר ששלח לשלטונות הבריטיים, ישוחררו כל העצורים ויוחל בשיתוף פעולה בין הצדדים. אולם לא רק שאיש לא שוחרר, אלא שהמעצרים נמשכו במלוא המרץ ומספר חברי האצ"ל במחנה המעצר הלך וגדל.

בינתיים הועברו חברי המפקדה מבית-הסוהר בירושלים למחנה המעצר בצריפין. רזיאל נזף בהם על פעולותיהם נגד מטרות בריטיות ואמר בין השאר:²⁶

מה יצא מזה שפוצצתם כמה תאי טלפון? כל המפקדה יושבת בבית-הסוהר, ולמעשה האצ"ל משותק דווקא עכשיו, כאשר אנו כל כך זקוקים לצבא.

חברי המפקדה לא היו תמימי דעים עם רזיאל באשר למדיניותו ובמיוחד הביעו תמיהה על-כי לא היתנה תנאי כלשהו בתמורה לשיתוף הפעולה עם

²⁶ שם, עמוד 218.

הבריטים. כן הייתה אי שביעות רצון מהתקרבותו היתרה לראשי המפלגה הרוויזיוניסטית, שאף הם היו עצורים בצריפין.

בעוד נמשכים הוויכוחים בין חברי המפקדה במחנה המעצר, גברה הפעילות בחוץ לשחרור כל העצורים ורזיאל בראשם. פעיל במיוחד היה פנחס רוטנברג, שהצליח לשכנע את השלטונות להיפגש עם רזיאל ולשמוע ממקור ראשון על כוונותיו של הארגון. ואמנם באמצע אוקטובר 1939, הובא רזיאל לירושלים לפגישה, שהשתתפו בה ראש הבולשת הבריטית (ג'יילס), סגן מזכיר הממשלה וכן פנחס רוטנברג. רזיאל חזר על הצהרתו, שעקב מצב החירום החליט הארגון להפסיק את כל הפעילות המלחמתית והעלה את הצעותיו לשיתוף פעולה עם הבריטים במלחמתם נגד הגרמנים.

למחרת היום, ביום השישי אחר הצהריים, נלקח רזיאל למשרדו של ג'יילס, שם הודיעו לו על שחרורו מן המעצר. הוטל עליו להתייצב אחת לשבוע במשרדו של ג'יילס בירושלים. השעה הייתה מאוחרת כאשר יצא רזיאל לחופשי, ובהיותו יהודי שומר מצוות החליט לעשות את השבת באחד מבת-המלון אשר בעיר. הוא הצליח להעביר פתק אל שושנה אשתו, בו הודיע לה על שחרורו. ביום הראשון נסע רזיאל לבית הוריו בתל-אביב (הוא חשש לגשת לדירתו, מאחר שהניח כי הבריטים לא ידעו כי הוא נשוי ולא רצה לסכן את אשתו לא לצורך). שושנה באה לפגוש אותו בבית הוריו ומצאה אותו במצב רוח סוער. באותו יום קיבל מכתב מחברי המפקדה שנשארו במעצר ובו השגות על התנהגותו. הם האשימוהו בכך שהוא מחשיב את דעתם של ראשי המפלגה הרוויזיוניסטית יותר מאשר את דעת חבריו למפקדה; כמו כן חלקו על מדיניותו במגעיו עם הבריטים. אולם ההאשמה החמורה ביותר הייתה כי רזיאל קנה את חירותו האישית במחיר שיתוף פעולה עם הבולשת הבריטית. למחרת יצא רזיאל בלוויית שושנה למחנה המעצר בצריפין לאסוף את חפציו. במחנה הוא קיים פגישה ארוכה עם חברי המפקדה, אשר הטיחו בו האשמות כבדות. רזיאל הבין כי נתגבשה נגדו חזית משותפת, והגיע למסקנה כי מאחר שאינו יכול להמשיך לעבוד עם אנשים שאינם נותנים בו אמון, עליו להתפטר. בסופה של הפגישה בצריפין, הסכים רזיאל להמשיך בתפקידו רק עד שישוחררו חברי המפקדה מן המעצר.

כשמונה חודשים מיום שחרורו של רזיאל עוד שהו חבריו במעצר. בתקופה זו גברה ההתמרמרות והעמיקו חילוקי הדעות. בכל אותם ימים, התייצב רזיאל אחת לשבוע במשרדו של ג'יילס וכאשר הוצע לו לרדת למחתרת ועל-ידי כך להשתחרר מן הצורך להתייצב במשטרה, ענה כי אם יעשה כך יגרם נזק לחברים שנמצאים במעצר. רזיאל ניצל את פגישותיו עם ג'יילס כדי לזרז

את שחרור חבריו ואמנם ב-18 ביוני 1940 שוחררו לבסוף חברי המפקדה. למחרת היום התקיימה בתל-אביב ישיבה של המפקדה, שהייתה סוערת מאוד. בישיבה הטיחו החברים האשמות זה בזה ובסופה הודיע רזיאל על התפטרותו. במקומו נבחר אברהם שטרן לראש המפקדה, שהשתתפו בה חנוך קלעי, אהרון חייכמן וכן חיים לובינסקי.

כעבור מספר ימים, נודע דבר המהפך בצמרת הארגון לראשי הצה"ר ובית"ר, אשר הבינו מיד כי פירוש הדבר הוא התנתקות הארגון מן המפלגה. הם העמידו את רזיאל על משמעות המהפך, וביקשו ממנו לחזור בו מהתפטרותו ולהמשיך להנהיג את האצ"ל. אלא שהיה צורך בהתערבותו של ז'בוטינסקי כדי להחזיר את הגלגל אחורנית. על כן נשלח ב-12 ביולי מברק לז'בוטינסקי בשם כל חברי הצ"ח ושלטון בית"ר, ובו בקשה למנות מחדש את רזיאל כמפקד האצ"ל. ז'בוטינסקי נענה לבקשה וכעבור חמישה ימים הגיעה תשובתו באמצעות שני מברקים; האחד אל רזיאל, שנאמר בו, בין היתר:²⁷

אני ממנה אותך מחדש לתפקידים שמילאת על כה, ביפוי-כוח מלא למנות ולפטר עוזרים ונושאי תפקיד בכל ענף שהוא במחלקתך ...

המברק השני היה מופנה אל שטרן, ובו פקודה לציית לכל הוראה של רזיאל. בתחילה לא רצה שטרן בפילוג. הוא שאף להיבחר כמפקד הארגון ובתור שכזה, להגשים את רעיונותיו. אולם, עם קבלת שני המברקים של ז'בוטינסקי, היה הפילוג בלתי נמנע. המחלוקת בין שטרן לרזיאל נסבה סביב שתי סוגיות עיקריות (מלבד, כמובן, בעיות אישיות ועניין של אופי וסגנון, שמוסיפים במקרים כאלה שמן על המדורה): הסוגיה האחת הייתה שאלת מרות המפלגה. שטרן וחבריו טענו כי על הארגון להשתחרר מתלותו במפלגה הרוויזיוניסטית ולהחליט בעצמו על דרכו המדינית. לדעתם, ראשי התנועה הרוויזיוניסטית, בהיותם לגאליים וגלויים לשלטונות, מערערים את הקונספירציה ומונעים את התפתחות המלחמה מתוך דאגתם לקיום המפלגה. לעומתם טען רזיאל כי המפלגה היא העורף הציבורי, ממנו שואבת המחתרת תמיכה מוסרית וכספית והיא משמשת מאגר לגיוס לוחמים להרחבת השורות. לדעת רזיאל, מנהיגי התנועה ובראשם ז'בוטינסקי, מתווים את הדרך הפוליטית ועל האצ"ל לקבל את מרותם.

²⁷ ניב, כרך ג, עמוד 43.

הסוגיה השנייה הייתה שאלת הפסקת המלחמה בבריטים. שטרן טען, כי אין להפסיק את המלחמה בבריטים, אפילו הם נמצאים במצב מלחמה עם גרמניה. לדעתו, כל עוד הבריטים שולטים בארצנו, הם האויב מספר אחת שלנו ויש להילחם בהם עד לסילוקם מן הארץ. רזיאל טען לעומתו כי הגרמנים הם האויב מספר אחת של עם ישראל, ואין להקשות על הבריטים כל עוד הם נלחמים בהיטלר. הפסקת מלחמתנו בשלטון הזר היא זמנית והיא תחודש כשגורל המלחמה בהיטלר יוכרע. בעניין זה היה רזיאל תמים דעים עם ז'בוטינסקי.

הפילוג, שהיה לעובדה, השחית כל חלקה טובה בארגון. כבכל פילוג, היו האשמות והשמצות הדדיות וכמובן שהיה מאבק מר על מחסני הנשק. ככלל, ניתן לומר כי בעוד המפקדה נטתה אחרי שטרן, הרי חברי בית"ר בארגון מילאו אחר מצוות ז'בוטינסקי והלכו עם רזיאל. שטרן, שרצה לשמור על זיקה לעבר, קרא לארגונו החדש "ארגון צבאי לאומי בישראל", לעומת ארגונו של רזיאל שנשאר עם השם המקורי "ארגון צבאי לאומי בארץ-ישראל". לאחר הירצחו של שטרן (ב-12 בפברואר 1942), שינו ממשיכי דרכו את שם הארגון ל"לוחמי חרות ישראל" (לח"י).

עם בוא הידיעה על הפילוג לסניף ירושלים, שהיה נתון לפיקודו של גמליאל הלפרין, נערך מסדר של מפקדים, בו נמסרה הודעת המפקדה על המשך פעילותו של הארגון בפיקודו של דוד רזיאל, אשר חזר גם לתפקידו כנציב בית"ר בארץ. לאחר מכן כונסה פגישת מפקדים עם רזיאל ולאחר דברי הסבר מפיו על השתלשלות העניינים, בחרו רוב המשתתפים לקבל את מרותו של רזיאל. מפקדים אחדים הצטרפו לארגון בפיקודו של אברהם שטרן, ואחרים פרשו מכול פעילות. הלפרין דאג לליכוד השורות, ובעיר נערכו קורסי "סגנים" כדי לאפשר את קליטתם של חברים חדשים.

לאחר הפילוג, עבר דוד רזיאל לגור בירושלים וכדי להסוות את פעילותו בעיר, הוא נרשם לבחינות-גמר באוניברסיטה העברית. את הישיבות עם חברי המפקדה החדשה קיים בבית-הספר שפיצר ("הארמון"). הבניין, שהוא המפואר והבולט ביותר בשכונת הבוכרים, נבנה ב-1905 על-ידי משפחת יהודיוף. מסופר כי כוונת המשפחה הייתה להכין בית, בו יוכל המשיח להתגורר ולקבל את אורחיו כשיגיע לירושלים. בזמן מלחמת העולם הראשונה, שכנה בבניין המפקדה של הצבא התורכי ובזמן שלטון הבריטים, שימש הבניין כאכסניה לבית-הספר לבנות בהנהלתה של גב' חנה שפיצר. כבר מראשית ימיו של האצ"ל, העמידה חנה שפיצר את בית-הספר לרשות המחתרת וכינויו המחתרתי היה "הארמון". בבניין נערכו פגישות ואימונים

בנשק ובחצר הגדולה נערכו מסדרים ותרגילי סדר. מאוחר יותר נערכו בבניין גם קורסים ל"סגנים" (מפקדי כיתות). דוד רזיאל הרבה לבקר בבית-הספר, ובמשך הזמן התפתח רומן בינו לבין שושנה שפיצר (בתה של חנה), שהסתיים בנישואין.

בזמן הפילוג שהה ז'בוטינסקי בארצות-הברית. כיבוש פולין בידי הגרמנים והרס הקהילה היהודית באירופה, שברו את ליבו של ז'בוטינסקי (שסבל שנים ממחלת לב). הוא נפטר ב-4 באוגוסט 1940 בזמן זהותו במחנה בית"ר ליד ניו-יורק.

אברהם שטרן (יאיר)

דרכו האחרונה של דוד רזיאל

תפקידה הראשון של המפקדה החדשה היה ליכוד השורות וארגון מחדש של הסניפים, אשר פעלו ללא יד מכוונת מן המרכז. במקביל, עסקו אריה פוסק ויצחק ברמן (שהיו מפקדים בכירים באצ"ל) בהידוק הקשר עם המודיעין של הצבא הבריטי, במטרה למצוא דרכים לשיתוף פעולה בין הארגון לצבא.

באמצע שנת 1941, היו הבריטים במגננה. הצבא הגרמני התקדם בצפון אפריקה ואיים על מצרים; ממשלת "וישי" הצרפתית, שפעלה בחסות הגרמנים, החזיקה בסוריה ובלבנון והיוותה איום על ארץ-ישראל מצפון; בעירק, מֶרְד ראשיד עלי אל-כילאני והשתלט על שדות הנפט, שהיו חיוניים להמשך המלחמה. ואם לא די בזאת, הרי ב-2 במאי הפנה כילאני את המרד נגד הבריטים, שם מצור על שדה התעופה בחבנייה והחזיק באנשי השגרירות הבריטית בבגדד כבני-ערובה.

בצר להם, פנו ראשי המודיעין הבריטי במצרים אל ברמן ושאלו אם האצ"ל יוכל לשגר יחידה כדי לפוצץ את מכלי הדלק המזוקק בבגדד, שהיה חיוני לחיל-האוויר הגרמני. ברמן הביא את בקשת האנגלים בפני רזיאל, אשר השיב מיד בחיוב. הוא אירגן חוליה בת ארבעה אנשים והחליט לעמוד בראשה. כל ההפצרות של חבריו, שרזיאל לא ייקח חלק בפעולה, לא הועילו, וביום ראשון 17 במאי 1941 יצאו הארבעה לשדה התעופה הצבאי בתל-נוף. אל רזיאל התלוו יעקב מרידור, יעקב-סיקא אהרוני ויעקב תרזי (שני האחרונים לא ידעו את זהותו של רזיאל). בתל-נוף עלו הארבעה על מטוס תובלה של חיל האוויר הבריטי וכעבור מספר שעות נחתו בשדה התעופה בחבנייה. לאחר הנחיתה הוסבר לרזיאל כי תכנית פיצוץ מכלי הדלק נדחתה ובמקומה הוטל על החוליה לבצע תפקידי מודיעין לקראת כיבוש פאלוג'ה (ששכנה בדרך לבגדד). למחרת היום יצאו אנשי החוליה לשטח, בלווית קצין בריטי והגיעו עד לנהר. היה עליהם לחצות את הנהר, אולם בסירה היחידה שעמדה לרשותם היה מקום רק לשני אנשים. רזיאל הטיל על מרידור וסיקא לחצות את הנהר, כדי למלא את המשימה שהוטלה עליהם והוא עצמו, יחד עם תרזי והקצין הבריטי, עשו דרכם בחזרה אל המכונית. לפתע הגיח מטוס גרמני, ואחת הפצצות שהטיל פגעה במכונית. רזיאל והקצין הבריטי נהרגו במקום, נהג המכונית נפצע ותרזי, שהספיק לקפוץ – לא נפגע. בערב חזר מרידור מן המשימה ובשומעו את החדשות האיומות, עמד ליד הגופה ואמר:

"זהו המפקד הראשי של הארגון הצבאי הלאומי, דוד רזיאל, האלוף בן-ענת."

דבר מותו של רזיאל היכה בהלם את חברי האצ"ל וגרם מבוכה רבה. קשה היה להשלים עם אובדן המפקד, וחברים רבים לא הבינו לשם מה יצא רזיאל למשימה בעיראק, שבה מצא את מותו. דרכו של הארגון נעשתה מעורפלת ובלתי ברורה, והוויכוחים הפנימיים הלכו והחריפו. יעקב מרידור נבחר לעמוד בראש המפקדה ויחד עם חבריו חיפש דרכים להתגבר על המשבר שהארגון נקלע אליו. רק בחורף 1942, כשנה לאחר מותו של דוד רזיאל, החל הארגון להתאושש מן המכות שספג. באותם ימים, החל המפנה בקרבות, שסימן את ניצחונן של בעלות-הברית על גרמניה. הידיעות על השמדת היהודים באירופה על-ידי הנאצים הלכו ותכפו והיה ברור כי לא יהיה אפשר לשבת ללא מעשה לאורך ימים. המפקדה הגיעה למסקנה, כי יהיה צורך לפעול עוד לפני סיום מלחמת-העולם. הוחל בארגון מחדש של השורות: נתקיימו קורסים למפקדים, כדי להכין קדר שיוכל לקלוט טירונים חדשים, והוחל בהוצאת קבע של עיתון המחתרת "חרות". הוגברה התעמולה בקרב הנוער, ונעשו מאמצים גדולים לרכישת נשק, כדי למלא מחדש את המחסנים שנתרוקנו במהלך הפילוג.

בקיץ 1943 פורסם בעיתון המחתרת של האצ"ל "חרות" דבר המפנה שחל ביחסים עם השלטונות הבריטיים:²⁸

בפרוץ המלחמה הכריז עם ישראל על לויאליות כלפי ממשלת בריטניה, כדי לעזור לה במיגור אויב העולם וישראל. בריטניה הגדולה התכחשה לידידות זו. עם ישראל לא הוכר כעם לוחם. צבא עברי לא הוקם.

²⁸ האצ"ל, אוסף מקורות ומסמכים, כרך ב, עמוד 338.

"עם לוחם"

דבקותה של הממשלה הבריטית במדיניות "הספר הלבן", למרות התפנית במערכה נגד גרמניה, הגבירה את התסיסה בקרב חוגי הנוער בארץ. רבים חשו שיש לעשות משהו למען שארית הפליטה, ואפילו לפעול נגד ממשלת המנדט הבריטית בכוח הנשק, אם תסרב לפתוח את שערי הארץ.

בנסיבות אלו יצאו שני לוחמים ותיקים, אליהו רביד (מצדי) ואליהו לנקין, ביוזמה להקים ארגון שיקיף את הנוער מכול הזרמים. שניהם היו מפקדים בכירים באצ"ל, שהצטרפו בעת הפילוג למחנהו של יאיר, אך נואשו ממנו כעבור זמן-מה ופרשו מכל פעילות. ב-3491, כשהתברר להם ששוב אינם יכולים לשבת באפס מעשה, הם הצטרפו מחדש לאצ"ל. בשיחות שניהלו אגב כך, הוחלט לבוא בדברים עם מספר חברי הגנה, כדי להקים גוף חדש, שיקיף את כל הארגונים הלוחמים בארץ. הם קיבלו את ברכתו של יעקב מרידור, ופנו לכמה אקטיביסטים מאנשי ההגנה. ראשון הנענים ליוזמתם היה יוסף אדלברג, מראשי ההגנה בחיפה. במהרה הצטרפו אליו יגאל הורביץ, איש נהלל ומראשי "הנוער העובד", אהרון קדישמן (בן-עמי) מנחלת-יהודה ואחרים.

לאחר סדרה של דיונים וליבון בעיות, קרם הרעיון עור וגידים. על-פי עצתו של יגאל הורביץ נקרא הארגון החדש בשם "עם לוחם", כדי להדגיש שאינו שייך לקבוצה מסוימת המזדהה עם חוג מדיני זה או אחר. מייסדיו החליטו לפתוח את פעילותם במבצע ראויה נגד השלטון הבריטי בארץ - חטיפת הנציב העליון, שסימל את מדיניות "הספר הלבן", והעמדתו לדין באשמת כניסה בלתי חוקית לארץ. בהמשך לכך ביקשו אנשי "עם לוחם" לגרש את החטוף מן הארץ לקפריסין. יעקב מרידור נתמנה למפקד הפעולה ולאחר שנסתיימו כל ההכנות, אף נקבע תאריך לביצועה (29 בנובמבר 1943) בפרדסי פתח-תקווה נחפר בונקר גדול, כדי להחזיק בו את הנציב העליון לאחר החטיפה. אלא שברגע האחרון נודע דבר החטיפה לראשי ההגנה, והם אסרו על חבריהם לקחת חלק במבצע. ראשי המפלגה הרוויזיוניסטים התנגדו גם הם לפעולה, ועל פי הוראתם סירב גרשון מאלי, מפקד האצ"ל בירושלים, להעמיד לרשות "עם לוחם" את הלוחמים ואת הנשק הנדרש. כך בוטלה חטיפתו של הנציב העליון וכעבור זמן קצר התפורר הארגון שיזם אותה.

לאחר מותו של דוד רזיאל, התרבו המפקדים הבכירים באצ"ל שהתנגדו למרותה של המפלגה הרוויזיוניסטית. בגבור המתח בין הצדדים הורה גמליאל הלפרין להטיל פצצת הפחדה ליד ביתו של בנימין לובוצקי, מראשי הצ"ח. בעקבות פרשה זו נאלץ הלפרין להתפטר ובדצמבר 1941 נתמנה גרשון מאל"י ("ארי") מפקד מחוז ירושלים.

מאל"י נולד בפולין, השתתף במלחמת העצמאות הפולנית ואף זכה בצלב הברזל כאות הצטיינות. הוא שמר על קשריו עם קצינים מן הצבא הפולני ששהו אותה עת בארץ, ואחד מהם אף העביר קורס מיוחד בחבלה למפקדי הארגון שהתקבצו בשוני שליד בנימינה (ההרצאות ניתנו בפולנית ואליהו מרידור, אף הוא יוצא פולין, תירגם אותן לעברית). גם בירושלים נערכו מספר קורסים בהדרכת קצינים פולנים, בעיקר בענייני מודיעין. כמו כן נערכו בעיר מחזורים אחדים של קורסים ל"סגנים" (מפקדי כיתות), עליהם פיקד אליהו מרידור (וירז'בולובסקי) ששימש גם מפקד בית"ר בירושלים.

מאל"י הקפיד מאוד על הופעתו החיצונית (הוא נהג להופיע במכנסי רכיבה ומגפים) ושמר על מרחק בינו לבין פיקודיו. היחסים בין מאל"י לבין הפיקוד הבכיר בירושלים לא היו תקינים והאווירה כולה הייתה עכורה. ביטוי לכך, אנו מוצאים בדו"ח הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) על מאל"י:²⁹

גרשון מָלִי

שמו המדויק מלי גרשון. פרטים נוספים: הצטרף לאצ"ל לפני הפילוג (1939) וקיבל תואר של רב-סמל. תיווך בינו ובין האצ"ל גמי הלפרין [גמליאל הלפרין, מפקד מחוז ירושלים] והוא שסידר שיקבל את התואר. היה אז סגן מפקד פלוגה וגרם לכך שבשנת 1941/1942 עזבו צבי מלצר ואחרים את האצ"ל. אחרי הפילוג הועלה לדרגת גונדר והיה לסגן מפקד סניף האצ"ל בירושלים (סגנו של גמי). בשנת 1942 לקח חלק פעיל בהרחקתו של גמי ונתמנה למפקד הסניף. הגורם המניע והאחראי בפועל לרצח הארמני על-יד בית-הספר אליאנס. בוגד באשתו והיה מפתה ילדות ומפקדות צעירות באצ"ל, זמן מסוים עם ר. ג. ועם א. ק. תיווך בקשרים בין האצ"ל והפולנים - בעיקר עם קולונל אחד (זה שהיה גר על-יד מלון עדן בבית גרסון). ארגן קבוצה של אנשים לשם פעולות חבלה במקרה של פלישה גרמנית וזו קיבלה הדרכה מפולנים. לא ישר.

²⁹ את"ה, 112/1117.

ערום מאד, גם חסר תרבות. אשתו: גם כן פשוטה מאד. חיה עם גברים זרים, גם ערבים ואנגלים בתוכם. לשניהם הייתה חנות דגים במחנה יהודה (בשוק) אבל פשטו את הרגל. יש למשפחה חמש מאות לירות. 3 ילדים ... חשוד באצ"ל ששימש מלשין נגדם במשטרה. גם אשתו חשודה בזה. הורחק מהאצ"ל, ניהל כל מיני אינטריגות ושנוא מאוד על אנשי האצ"ל. נאסר כמה פעמים ושוחרר.

לאחר כישלון חטיפתו של הנציב העליון, הועמד מאלי למשפט פנימי בפני בית-דין מיוחד של הארגון:

תביעה משפטית נגד מפקד מחוז ירושלים 29 בדצמבר 1943³⁰
כתב אשמה

התובע: התביעה הכללית של המעמד [כינוי לאצ"ל]
הנתבע: ג.א. ארי מד. חוז. א' [גונדר א' ארי, הוא גרשון מאלי, מפקד מחוז א' הוא מחוז ירושלים]
האשמה: ביום ב' כסלו תש"ד [29.11.43] מד. חוז. א' ג.א. ארי הפר פק. מד. המעמד [פקודת מפקד הארגון] ס. ב-ח [סרן בן חנוך, כינויו של יעקב מרידור] בסרבו להעביר לפק. [לפקודתו] אנשים ופירות [נשק]. הסירוב היה בערב פעולה, בעצם פתיחת ההתקפה, ובמעמד מספר מדים [מפקדים] מהחוז [מהמחוז].
[...]
בגלל הסירוב הזה לא יצאה לפועל הפעולה שנקבעה לאותו ערב, למרות ריכוז האנשים והפרי והסיכון שבדבר.
[...]

פסק הדין

לאחר חקירה ודרישה יסודית, ולאחר שבית-הדין שמע את טענות התביעה וחקר את הנאשם ואת כל המדים [המפקדים] למקרה, ולאחר שיקול דעת רציני ועיון מרובה - החליט בית-הדין פה אחד כי יש מקום לטענות התביעה על הפרת משמעת מצד הנאשם ג.א. ארי מד. חוז א' בסרבו להעמיד

³⁰ האצ"ל, אוסף מקורות ומסמכים, כרך ב, עמוד 338.

לרשותו של ס. ב-ח אנשים ופרי [נשק] מהחוז [מהמחוז], לשם ביצוע פעולה - ומוצא אותו אשם בכך. [...]

אי לזאת מוצא בית-הדין את הנאשם חייב בהפרת משמעת ואי מילוי חובותיו היסודיות כמד [כמפקד] בעל עמדה גבוהה במעמד ופוסק: לפטר את הנאשם מתפקידו הנוכחי במ. חוז. א' וכן גם משאר תפקידים שהוא ממלא במעמד [כינוי לאצ"ל], לבטל את תוארי הקצינות של הנאשם שהיו לו עד עתה ולהרחיק אותו מכול עבודה במעמד לתקופה של שנה אחת מיום הינתן פסק דין זה.

הערה: בית-הדין מוצא לחובה להעיר שהעונש המגיע עבור הפרת משמעת בשעת התכוננות לקרב, צריך להיות הרבה יותר חמור ותקיף. אולם כמה נקודות מקילות על האשמה:

א. שלא ניתנה פקודה מפורשת מצד ס. ב-ח לנאשם.
 ב. שאינפורמציה נוספת על מקום הפעולה, שנתקבלה ביום האחרון, הצדיקה במידה מסוימת את החששות של כל המדים בחוז להצלחתה, הניעו את בית-הדין להקל בעונשו של הנאשם ולהסתפק בפסק הדין שהוזכר לעיל.
 הערה: בית-הדין מוצא בהזדמנות זו לנחוץ להפנות את תשומת ליבם של המדה [המפקדה] ומד. המחוז החדש, שבשעת החקירה במשפט זה, נתגלה כי במחוז א' פעילים מספר מדים בעלי דעות תבוסתניות, אשר אינן מזדהות עם קו הפעילות התוקפני של המעמד. מדים אלה גורמים לערעור האמונה והאחדות השוררת במובן זה בין חבר המדים במחוז.

בית-הדין ממליץ גם על הרחקת המדים האלה מכול עבודה פעילה במעמד.

ב' טבת תש"ד

ניתן על-ידי בית הדין המיוחד

חמישה חודשים לאחר סילוקו של מאלי מן האצ"ל, פקד את הארגון בירושלים גל של מעצרים. החשד נפל, בין היתר, על אשתו של מאלי, שהמשיכה להתרועע עם אנגלים, והוחלט לגרש את משפחת מאלי מירושלים. התפקיד הוטל על רחמים כהן ("גד"), שבגלל גל המעצרים נאלץ לעזוב את ירושלים ועבר לחיפה, שם שימש מפקד הח"ק (חיל-הקרב). "גד" נפגש על מאלי, שעבד בצינקוגרפיה של ליטובסקי, והודיע לו את החלטת מפקד המחוז (אליהו לנקין). למחרת היום עזבה משפחת מאלי את ירושלים ועברה להתגורר בתל-אביב.

שער שני

המרד

הכרזת המרד

התסיסה בקרב חברי הארגון הלכה וגברה והתחושה הייתה, שכדי לחדש את המאבק בשלטון הבריטי יש להכניס שינויים מפליגים בהנהגה. "אמרנו שאנחנו צריכים למצוא אדם שיפקד עלינו ושלא היה לו כל קשר עם מה שהתרחש בזמן הפילוג ואחריו. אלא שקשה היה למצוא אדם כזה בארץ."³¹

באותם ימים הגיע ארצה מנחם בגין, אשר שימש כנציב בית"ר בפולין. עם פרוץ מלחמת-העולם נעצר בגין על-ידי הרוסים ונשלח למחנה מעצר. כעבור שנה לערך שוחרר בגין מן המעצר בעקבות ההסכם הסובייטי-פולני, לפיו שוחררו כל האזרחים הפולנים שהיו כלואים בברית-המועצות. בגין התגייס לצבא הפולני שהוקם בברית-המועצות ("צבא אנדרס") ובאמצעותו הגיע ארצה. מיד עם בואו, התייצב בפני מפקדת האצ"ל בארץ ולאחר שפשט את מדיו, הוצע לו לקבל על עצמו את הפיקוד על הארגון. אליהו לנקין, שהיה בין הפונים אל בגין, זוכר כי תגובתו של בגין הייתה: "רבותי, הייתי בית"רי וחייל בצבא הפולני, אולם אין לי כל ניסיון צבאי". "אמרנו לו" נזכר לנקין, "כי לוחמים יש לנו. אנו זקוקים למנהיג, שיהיה בעל אוטוריטה ויתווה את הדרך המדינית והרעיונית".

בדצמבר 1943 נבחר בגין להיות מפקדו של הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל. הוא הקים מפקדה חדשה שכללה את אריה בן-אליעזר, אליהו לנקין ושלמה לוי (לב-עמי, היחידי שהשתתף גם במפקדה היוצאת). בישיבתה הראשונה, החליטה המפקדה שתי החלטות חשובות: האחת – שיש להתחיל ללא דיחוי במאבק מזוין נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל, והשנייה – שעל הארגון להתנתק מן המפלגה הרוויזיוניסטית ולקבוע את דרכו בעצמו. את התקופה מאז הפילוג של אברהם שטרן (יאיר) ועד תחילת המרד, מקובל לקרוא בהיסטוריה "תקופת מעבר", אשר מסתיימת בדרך-כלל בהפיכת חצר, שבאה כתוצאה מלחץ מלמטה. גם באצ"ל היה לחץ מלמטה, שהביא לידי מהפך. ואמנם, המפקדה הראשונה בראשותו של מנחם בגין, הורכבה מאנשים שלא השתתפו במפקדה הקודמת (להוציא את שלמה לב-עמי, ששמר על הקשר עם הסניפים). יעקב מרידור יצא לחופשה זמנית ובסיומה חזר לפעילות כחבר מפקדה.

³¹ ראיון המחבר עם אליהו לנקין.

ב-1 בפברואר 1944 הודבק על קירות הבתים ברחבי הארץ כרוז מיוחד, בו הכריז הארגון מרד בשלטון הבריטי בארץ. בכרוז נאמר בין השאר:³²

אל העם העברי בציון!

אנו עומדים בשלב הסופי של מלחמת עולם זו. כיום עושה כל עם ועם את חשבונו הלאומי. מה הם ניצחונותיו ומה הן אבידותיו? באיזו דרך עליו ללכת, כדי להשיג את מטרתו ולמלא את ייעודו? מי הם ידידיו ומי אויביו? מי הוא בעל ברית אמיתי ומי הוא הבוגד? ומי ההולכים לקראת הקרב המכריע?

בני ישראל, נוער עברי!

אנו עומדים בשלב האחרון של המלחמה. אנו עומדים בפני ההכרעה ההיסטורית של גורלנו לדורות.

שביתת הנשק, אשר הוכרזה בראשית המלחמה, הופרה ע"י השלטון הבריטי. שליטי הארץ לא התחשבו לא בלויאליות, לא בויתורים ולא בקרבנות; הם הגשימו ומגשימים את מגמתם: חיסול הציונות הממלכתית.

נסיק את המסקנות ללא חת. אין עוד שביתת נשק בין העם והנוער העברי לבין האדמיניסטרציה הבריטית בארץ-ישראל, המסגירה את אחינו בידי היטלר. מלחמה לעם בשלטון הזה, מלחמה עד הסוף. וזו דרישתנו:

השלטון על ארץ-ישראל יימסר מיד בידי ממשלה עברית זמנית. הממשלה העברית של ארץ ישראל, הנציג החוקי היחיד של העם העברי, תיגש, מיד לאחר הקמתה, לביצוע עיקרים אלה:
א. תקים צבא עברי לאומי.

ב. משא ומתן עם כל הגורמים המוסמכים בדבר ארגון האבקואציה ההמונית של יהדות אירופה לארץ ישראל.

עברים!

הקמת הממשלה העברית והגשמת תכניתה - זוהי הדרך היחידה להצלת עמנו, להצלת קיומנו וכבודנו. בדרך זו נלך, כי אחרת אין. נלחם. כל יהודי במולדת ילחם.

³² האצ"ל, אוף מקורות ומסתכים, חלק ב, עמוד 172.

עברים!

הנוער הלוחם לא יירתע מפני קורבנות, דם וסבל. הוא לא ייכנע, לא ינוח, כל עוד לא יחדש את ימינו כקדם, כל עוד לא יבטיח לעמנו מולדת, חרות, כבוד, לחם, צדק ומשפט. ואם עזור תעזרו לו, הרי תחזינה עיניכם בקרוב בימינו בשיבת ציון ותקומת ישראל. כה יתן וכה יוסיף לנו האלוהים!

הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל

מנחם בגין

ה ה ת ח ל ה

עם הקמת המפקדה הארצית החדשה חלו גם שינויים בפיקוד הבכיר בירושלים.

אליהו מרידור ("דן") נתמנה מפקד המחוז ולידו כיהנו רחמים כהן ("גד") – מפקד הח"ק (חיל-הקרב), ובן-ציון טהורי – מפקד החת"ם (חיל תעמולה מהפכני). חיים קורפו ("מתתיהו") שימש מזכיר המחוז.

עם הכרזת המרד, מנה הח"ק הירושלמי כ-30 לוחמים, שהיו מאורגנים ביחידות קטנות. לרשותם עמד מלאי נשק שכלל כ-40 אקדחים, תת-מקלע אחד, רימונים וכמות מסוימת של חומר-נפץ.

בחודש פברואר 1944 הייתה מלחמת-העולם בעיצומה, הגם שניצחון בעלות-הברית כבר נראה באופק. בשלב הראשון, החליט הארגון לפגוע במטרות אזרחיות בלבד וזאת כדי שלא יאשימוהו בפגיעה במאמץ המלחמתי. מגבלה נוספת שהגביל עצמו הארגון קבעה, שיש לעשות כל מאמץ כדי למנוע קרבנות אדם – יהודים, אנגלים או ערבים.

פיצוץ משרד-העלייה

המטרה הראשונה הייתה משרדי העלייה של שלטונות המנדט הבריטי בארץ. משרדים אלה סימלו, יותר מכל דבר אחר, את הגבלת העלייה ומניעת הצלתם של יהודי אירופה. משרד העלייה הקפיד לתת רשיונות עלייה אך ורק על-פי המכסה שנקבעה ב"ספר הלבן", לפיו מספר העולים לא יעלה על 1500 בחודש. ממספר זעום זה ניכו את מספר היהודים שעלו באופן בלתי-לגאלי ושנתפסו על-ידי השלטונות.

במוצאי שבת 12 בפברואר 1944, התקיפו לוחמי האצ"ל בעת ובעונה אחת את משרדי העלייה בשלוש הערים הגדולות: ירושלים, תל-אביב וחיפה. משרדי העלייה בירושלים שכנו בקומת מרתף ברחוב הורקנוס 3, ליד רחוב הלני המלכה. סורגים כיסו את חלונות המרתף שבלטו לעבר הרחוב, והקומה העליונה שימשה למגורים. מאחר שהמטרה הייתה להימנע מהתנגשות שעלולה להסתיים בקרבנות אדם, הוחלט להתקרב אל היעד בחסות החשכה ולשלשל את מטעני חומר-הנפץ דרך החלון. לשם כך הוכנו חמישה מטענים צרים וארוכים, במשקל שני קילוגרם לערך כל אחד. כל מוקש היה קשור בחבל ובקצהו וו.

בשעה היעודה, התקרבה אל היעד יחידה קטנה בפיקודו של יהודה גלובמן ("אביתגר"), שהגיע מפתח-תקווה לצורך הפעולה. הבחורים הכניסו את המטענים מבעד לסורגים והורידו אותם באמצעות החבלים עד קרוב לרצפה. את קצה החבל קשרו לסורגים באמצעות הוו, הדליקו את פתיל ההשהייה, שכוון לשבע דקות, והסתלקו מן המקום. באותה עת עצמה, ניגשו שני בחורים אל המשפחות שהתגוררו בקומה שמעל משרדי העלייה והורו להם לפנות את המקום ללא דיחוי.

בהודעה הרשמית שהתפרסמה על-ידי הממשלה למחרת היום נאמר:

כל ירושלים הוחרדה במוצאי שבת לקולות נפץ אדירים שנשמעו בכל קצווי העיר. המשטרה החלה מיד בחקירה ובעוד החקירות נמשכות, נשמעו עוד התפוצצויות חזקות, בהפסקות של 5 דקות עד רבע שעה בערך. בפחות משעה אירעו 7 התפוצצויות וכתוצאה נהרס חלק מקיר בניין מחלקת העלייה. הפצצות נתלו במסדרונות ועל הקיר החיצוני ...

פיצוץ משרדי מס-הכנסה

כעבור כשבועיים יצאו שוב לוחמי האצ"ל, הפעם כדי לפוצץ את משרדי מס-ההכנסה. חוק מס-ההכנסה הופעל בארץ לראשונה בשנת 1941 ולא זכה לאהדה רבה, במיוחד לאור העובדה שעיקר הנטל נפל על האוכלוסייה היהודית. אחד השיקולים בבחירת מטרה זו היה, כי גם אלה שלא תמכו במלחמה בשלטון הבריטי, לא יגנו את הפגיעה בגביית מס-ההכנסה מן התושבים.

משרדי מס-ההכנסה שכנו בקומה השנייה ברחוב יפו מספר 19 מול גן העיר על-שם אוסטר. בניין נבנה בסוף המאה ה-19 על-ידי הארמנים (יחד עם הבית הסמוך לו ברחוב יפו מספר 17) ונחכר על-ידי שמואל סלונים, אשר הוסיף על הקומה הראשונה עוד שתיים ועל-כן נקרא הבניין על שמו "בית סלונים". שני הבתים מקושטים בעיטורים בסגנון הבנייה המזרחית ומעל כל פתח חקוק סמל הפאטריארכיה הארמנית. בתקופת המנדט הבריטי שימש בית-סלונים כמקום למשרדי ממשלה שונים וביניהם גם משרד מס-ההכנסה. בפתח הבניין היה חדר משמר ובו נוטרים יהודים וערבים.

הפעולה נקבעה למוצאי שבת, 26 בפברואר 1944, וכמפקדה נתמנה שמואל תמיר-כצנלסון ("תמיר"). חיים קורפו ("מתתיהו"), חשמלאי במקצועו, היה אחראי להכנת המוקש החשמלי. כמה ימים לפני הפעולה נועדו תמיר וקורפו עם משה שטיין ("יהונתן"), שעבד עם אביו כזגג. תמיר הסביר

לשטיין, כי יומיים לפני הפעולה יגיעו למשרדי מס-ההכנסה שני "פועלים" כדי לתקן את החשמל וכאשר יטפסו על הסולם, תישבר "בטעות" אחת השמשות. שטיין, שהיה קשור עם מחלקת עבודות ציבוריות של הממשלה, יעבור במקום כדי לתקן את השמשה השבורה, ויתקין אותה בצורה כזו שניתן יהיה לסלקה ממקומה ללא קושי. ואמנם למחרת היום יצאו שני ה"חשמלאים" ותוך כדי עבודתם, נשברה שימשת החלון. אלא שהזגג לא הספיק לתקנה והיא נשארה שבורה עד מועד ההתקפה.

במוצאי השבת, יצאה יחידה קטנה לביצוע המשימה. משה שטיין טיפס על כתפיו של רחמים מזרחי ("בן-עמי") והגיע עד לחלון השבור. כיאה לזגג מקצועי, הוא ניקה את שברי הזכוכית שנשארו במקום, והכניס את המוקש לתוך משרדי מס-ההכנסה. המוקש היה קשור אל חבל ארוך, כך שהוא הגיע עד לרצפת החדר. כאשר סיימו השניים את המלאכה, זרק אחד המשתתפים אל עבר דלת הכניסה הראשית לבניין כוס ובתוכה הודעה. הכוס נשברה ברעש גדול ושני הנוטרים הערבים שהיו בתוך הבניין, יצאו החוצה ומצאו את הפתק שהיה בתוך הכוס ובו אזהרה בעברית ובערבית, כי בבניין הוטמנה פצצה אשר תתפוצץ בשעה 8:30. כמובן שנמסרה מיד הודעה למשטרה, אולם מאומה לא קרה. הסתבר כי במנגנון ההשהיה של המוקש קרתה תקלה. קורפו, שהכין את המוקש, חיבר את החוט החשמלי אל שעון כך שכאשר יגיע המחוג לשעה 8:30 ייווצר מגע חשמלי והמוקש יתפוצץ. אלא שכדי להגן על המנגנון מפני זעזועים שיווצרו תוך כדי זריקת הפצצה מן החלון אל תחתית החדר, עטף קורפו את השעון בצמר-גפן. מאוחר יותר התברר, כי צמר-הגפן עצר את המחוג ומנע ממנו להגיע לשעה 8:30. למחרת בבוקר נפגש משה שטיין עם אליהו מרידור בבית הקפה של "אגד" אשר במרכז העיר, כדי לדווח על הפעולה. עוד הם משוחחים והנה נשמעה לפתע התפוצצות חזקה. התברר כי מישהו ניסה להזיז את המוקש ממקומו וכתוצאה מכך קרתה ההתפוצצות. למחרת היום הופיע בעיתון "הארץ" התיאור הבא:

במוצאי שבת נזרק לתוך הבניין המרכזי בקבוק ועליו אזהרה, כתובה בעברית ובערבית, לבל ייכנס איש למשרד מס-הכנסה כי סכנה צפויה לו, באשר הוטמנו שם פצצות שכוונו לשעה 8:30. הדבר נמסר למשטרה, שפנתה את הבית וכן את הבתים הסמוכים, והמעבר בקרבת הבית נחסם. נערכו חיפושים קפדניים אולם כל דבר חשוד לא נמצא.

אתמול בבוקר, כשבאו הפקידים לעבודתם במשרדי מס-ההכנסה – לא הורשו להיכנס מחשש שהוטמנו במשרד פצצות. ואכן, סמוך לשעה 9 נשמע קול נפץ אדיר, שזעזע את הבניין. הקירות במשרד נהרסו והרהיטים נחרבו.

גם הפעם נערכה ההתקפה בשלוש הערים הגדולות בעת ובעונה אחת. שתי הפעולות הראשונות עברו ללא תקלה. ההפתעה הייתה מוחלטת והבחורים ביצעו את המוטל עליהם ללא נפגעים.

ההתקפה על מרכז הבולשת

לאחר טבילת האש הראשונה, הוחלט להעז ולפגוע במרכז העצבים של השלטון הבריטי – הבולשת והמשטרה. שוב תוכננה פעולה מתואמת בשלוש הערים הגדולות – ירושלים, תל-אביב וחיפה.

ביום חמישי, 23 במרס, התאספו אנשי הח"ק הירושלמי בחדר גדול בקומת המרתף ברחוב ש"ץ מספר 4. החדר נשכר בעוד מועד והותאם כמקום מפגש ואימונים. חלק מחדר המדרגות, שגבל עם החדר, נאטם והפך להיות מחסן נשק בלתי נראה. הבחורים הגיעו לחדר בזוגות או כיחידים, מבלי שידעו מראש את מטרת הפגישה.

בשעות הבוקר הגיע משה שטיין לתחנת המוניות "אריה" שליד כיכר ציון, ומסר לפקיד הקבלה אישור עבור מספר חבילות שהגיעו מתל-אביב. מאחר שהפקיד הכיר את משה, לא שאל הרבה שאלות ומסר לו את החבילות. משה קרא לר' יצחוק הסבל וזה העמיס את החבילות על עגלתו בעלת שני הגלגלים. ר' יצחוק העביר את השקים ברחובותיה הראשיים של ירושלים והניחם על המדרכה בפינת הרחובות המלך ג'ורג' וש"ץ. שם כבר חיכה רחמים כהן, ויחד עם משה שטיין העביר את השקים התמימים למראה אל המרתף. בעוד אנשי הח"ק ממשיכים להסתנן למקום הריכוז, הוצא חומר הנפץ מן השקים והחבלנים החלו בהכנת מטעני הנפץ. לאחר שסיימו את מלאכתם, נארזו המטענים בניר אריזה מתאים ונראו מבחוץ כחבילות של מצות כשרות למהדרין (היה זה ערב פסח והעברת מצות בעיר הייתה עניין שבשגרה). האווירה במרתף הייתה מתוחה; היו שם למעלה מ-20 איש אשר חיכו בקוצר רוח כדי לדעת את מטרת הפעולה ואת תפקידו של כל אחד ואחד.

שקט השתרר בחדר כאשר נכנס אליו ירוחם לבני ("איתן"), קצין המבצעים הראשי של הארגון. איתן סיפר לנוכחים כי הפעם המטרה היא מרכז הבולשת הארצי, ה-C.I.D (Criminal Investigation Department) מרכז המשטרה הארצי, השוכנים באותו בניין במגרש הרוסים. (הבניין בן שלוש הקומות נבנה ב-1903 ונקרא על שם הנסיך ניקולאי. הוא שימש כאכנסיה לעולי הרגל הרוסים והכיל 1,200 מקומות לינה. הבריטים החרימו את הבניין, יחד עם כל קומפלקס מגרש הרוסים, ושכנו בו את משרדי הבולשת הארצית). איתן האריך בהסברים, כדי שכל אחד יידע בדיוק את המוטל עליו. עם תום ההסברים, השאלות והתשובות, חולק הנשק, שכלל אקדחים מסוגים שונים ורימונים, לרבות שני אקדחי מאוזר אוטומטיים אשר יכלו לירות צרורות והיו תחליף למכונת ירייה. ארבעה בחורים, שהיוו את יחידת הפורצים והפיקוד, הולבשו במדי שוטרים בריטיים. את בגדי החאקי והחגורה השחורה לא היה קשה לקנות; הבעיה הייתה הכנת הכובעים השחורים. את הפתרון מצאו יוכבד טוביאנה-גאראג'י ("בת-ציון") וחברתה מרים פשדצקי, אשר לאביה הייתה חנות כובעים. מרים "סחבה" מן החנות ארבעה כובעים עם מצחיות והשתיים ישבו וצבעו אותם בטוש שחור – כך נולדו כובעי השוטרים הבריטיים. את מטעני הנפץ – ארבע חבילות "מצות", בנות 20 ק"ג כל אחת – העבירו באמצעות מונית, שנסעה עד חזית בניין הדואר המרכזי. שם הורידו הבחורים את החבילות והעבירו אותן אל תוך בניין הרוסים, ברחוב יפו מספר 30 (המשמש כיום את משרד העבודה). בניין ארוך זה גובל במגרש הרוסים; חזיתו פונה אל רחוב יפו, אולם יש בו גם יציאה אל מגרש הרוסים, מול הבית ששימש באותה עת את משרדי הבולשת המרכזית. הבחורים עברו בתוך הבניין, והניחו את החבילות ליד פחי האשפה שבקצה הפרוזדור. מספר שבועות קודם לכן, הגיעו למקום רחמים כהן ("גד") ואשר בנזימן ("אבשלום"), כשהם לבושים כצבעים. הם הביאו אתם סולם ובעודם יוצרים את הרושם כאילו הם מתכוננים לצבוע את אחד המשרדים בבניין, קשרו את הסולם למעקה של חדר המדרגות. מדי פעם היה רחמים נכנס לבניין כדי לוודא שהסולם אמנם נמצא במקומו. ביום הפעולה, לפני שקבוצת הלוחמים יצאה את מקום הריכוז, שלח רחמים את אחד האנשים לבדוק אם חבילות ה"מצות" והסולם נמצאים במקום ולא נלקחו משם על ידי מישהו.

בשעה עשר בערב, יצאו החוליות למקומותיהן. קבוצת הפיקוד והפריצה, שמנתה 6 אנשים (ארבעה מהם בלבוש שוטרים בריטיים), התמקמה בפרוזדור של בניין הרוסים. הם לקחו אתם את הסולם וחבילות הנפץ

והתקדמו לעבר בניין המטרה. לפני צאתם לדרך, הכניסו את בקבוקי החומצה לחורים שהוכנו מראש בתוך המטענים (בקבוקי החומצה היו חלק ממנגנוני ההשהיה). בעשותם כך רצו לקצר עד כמה שאפשר את זמן הנחת המטענים ולמנוע עיכובים מיותרים. תוך כדי הטיפול במטענים, התהפך אחד הבקבוקים והחומצה נשפכה על מעילו של אחד הבחורים. הוא הסיר מיד את המעיל והניח אותו ליד פחי האשפה כדי להימנע מכווייה.

חוליית הפורצים, שמנתה שלושה אנשים (אשר בניזימן, משה נאה וישראל לוי), הציבה את הסולם (משרדי הבולשת שכנו בקומה הראשונה, ובקומת הקרקע שכנו משרדי משטרה שונים). אחד הבחורים טיפס למעלה ושני האחרים העבירו אליו את החבילות.

חוליית הפיקוד, שכללה את מפקד הפעולה רחמים כהן ("גד"), שמרה על הסולם ושימשה אבטחה.

בעוד חוליית הפורצים עוסקת בהעברת המטענים לקומה השנייה, עבר במקום קצין בריטי בלוויית בחורה. רחמים פקד על כל האנשים שהיו ליד הסולם להיכנס אל חדר המדרגות וחיכה להתפתחויות. החלטתו הייתה, שאם יתקרב הבריטי אל מקום הסולם, ישתלט עליו באיומי אקדח ויכניס אותו אל תוך חדר המדרגות, שם ישמרו עליו עד גמר הפעולה. לא הייתה לרחמים כל כוונה לירות בבריטי, מאחר שהשתדל ככל יכולתו להימנע מקרבנות אדם. למרבה המזל, לא התעורר בלב הקצין הבריטי כל חשד, אולי משום שחלק מן הבחורים לבשו מדי שוטרים, והוא המשיך בדרכו אל תוך הבניין הבולשת.

שלושת הפורצים העבירו את כל המטענים אל הקומה הראשונה והחלו לפזר אותם במקומות שצוינו מראש. לפתע יצא מאחד החדרים הסרג'נט סקוט, סגן המפקח של הבולשת, שהיה קצין תורן באותו לילה. הוא יצא לסיור שיגרת ונהרג בתנועה חשודה על המרפסת. אחד הבחורים הודיע לרחמים שהאנגלים באים. רחמים נתן פקודה לירות וסקוט נפגע מהאש שנפתחה עליו. אולם לפני שהתמוטט הצליח לפגוע באשר בניזימן. למרות חילופי היריות, הצליחו החבלנים להניח את כל המטענים במקומם, וכאשר הודיעו לרחמים כי אבשלום נפצע, הוא שרק במשקוקית שהייתה בידו ובכך נתן את אות הנסיגה.

עם הישמע שריקת המשקוקית, החלה הנסיגה. אשר בניזימן ירד מן הסולם בכוחות עצמו, והחל להתקדם לעבר שכונת נחלת שבעה. מעבר לרחוב יפו התמקמה יחידת אבטחה בת ארבעה אנשים, אשר פתחה באש לעבר בניין הבולשת. הם ירו צרורות מאקדח המאוזר האוטומטי שהיה ברשותם ונוצר

רושם כאילו יש בידם מכונת ירייה. כאשר הגיע בנזימן אל יחידת האבטחה, עצר ואמר לזאב אפלבוים ("עציון"), ששימש מפקד היחידה:

"נפצתי!"

"מה פתאום אתה פצוע, הרי רצת לכאן כמו כולם?" ענה זאב.

אותו רגע התמוטט בנזימן ונפל ארצה. זאב נשא אותו אל החדר שהוכן מראש לצורך הנסיגה. חדר זה שימש מחסן לאביו של חבר הארגון אריה גור-גורודיסקי ("דוד"). ללא ידיעת האב, לקח אריה את מפתחות המחסן, ששכן בנחלת שבעה ב"חצר וילנה". הוא כיסה את החלונות בשקים וחיכה לנסוגים. איש לא חשב שיהיה צורך לטפל בנפגעים והמפגש במחסן תוכנן למסירת הנשק והעברתו למקום מבטחים.

בינתיים נסוגה גם יחידת האבטחה השנייה, שהתמקמה בחלק הצפוני-מערבי של מגרש הרוסים ואשר כללה שני בחורים ובחורה אחת, פנינה בג'יו, כדי ליצור רושם של בילוי רומנטי. הם תפסו מחסה מעבר לאחת הפינות של הכנסייה וזרקו רימונים לעבר הכניסה של המשטרה כדי למנוע יציאת שוטרים מהתחנה..לאחר הישמע אות הנסיגה, הם נסוגו לעבר שכונת מאה-שערים.

רחמים העביר את הידיעה על פציעתו של בנזימן לאליהו מרידור, מפקד המחוז, אשר הורה לרעננה מרידור ("חגית") להתלוות אל רחמים ולקרוא לרופא. השניים הזעיקו את הד"ר הפנר, אשר הלך אתם לנחלת שבעה. הוא בדק את בנזימן, אשר נפצע קשה בבטנו, והודיע כי אפסה כל תקווה. כעבור זמן קצר לא נותר לו אלא לקבוע את מותו.

בינתיים חצו הבחורים את רחוב יפו והגיעו, דרך רחוב סלומון, אל המחסן בנחלת-שבעה. הם מסרו את הנשק לידי הבנות שהעבירו אותו לביתה של משפחת ארציאלי, ששכן בקרבת מקום, ברחוב סלומון. הבנות הניחו את האקדחים בבור בחדר המדרגות והסתלקו מן המקום. בעוד הנסיגה בעיצומה הגיעה המשטרה לאזור והוכרז על עוצר בכל העיר. הגברת ארציאלי חששה שמקום המחבוא בחדר המדרגות אינו בטוח דיו ועל-כן הכניסה את הנשק לתוך ביתה והחביאה אותו במגרת המקרר. (זה היה מקרר שהופעל על-ידי קרח. את גוש הקרח היו שמים בחלק העליון של המקרר, והמים שנוצרו מן הקרח, נזלו לתוך מגרה מיוחדת בתחתית המקרר. מאחר שבאותו יום לא היה קרח במקרר, הייתה מגרת המים יבשה).

עקב הטיפול באשר בנזימן, נשתבשו תכניותיו של רחמים. מלכתחילה תכנן לצאת לעבודה מיד עם סיום הפעולה (הוא עבד בבית החרושת לביסקוויט "פרומין" ונרשם לעבודה במשמרת הלילה). אילו הצליח לעשות זאת (כפי שעשו שניים מחבריו), היה בידו אליבי מצוין למעשיו באותו ערב. אולם בהיותו מפקד הפעולה, נשאר במקום עד שאחרון הבחורים נסוג וחיכה עד שד"ר הפנר סיים את הטיפול באשר בנזימן. בגלל העוצר שהוכרז בעיר, השאירו את הגופה במחסן וכל אלה שנמצאו באותה עת בנחלת שבעה התפזרו בזהירות לבתיהם.³³

אחד הבחורים, שמעון עמרני, לא נסוג עם כולם. הוא פנה בטעות אל רחוב הנסיכה מרי וכאשר פנה משם לרחוב יוחנן בן-שטח (דרכו רצה להגיע לנחלת-שבעה), נתקל במספר שוטרים בריטיים שיצאו ממסעדת "הסה". הוא נתפס כשברשותו אקדח עם 14 כדורים וכן "פֶּטְרָדָה" (רימון התקפה פרימיטיבי מתוצרת בית). שמעון עונה קשות בחקירה, אולם לא גילה מאומה על חבריו. כעבור שישה שבועות הועמד לדין באשמת נשיאת נשק באופן בלתי חוקי ונידון ל-10 שנות מאסר.

למחרת היום נודעו מן העיתונות תוצאות הפעולה. פורסם על נזק עצום שנגרם לבניין. מן ההתפוצצויות נהרס כליל חדר האלחוט ואתו גם חלק מן הקומה השנייה. מלחץ האוויר נופצו השמשות בכל הבניינים הסמוכים. אולם יותר מן הנזק ברכוש, נפגעה מאוד יוקרת השלטון הבריטי בארץ. לפעולה היה הד רב בעיתונות הבריטית ושאלות בנושא נשאלו בפרלמנט בלונדון. למחרת הפעולה באה פניה ממחלקת עבודות ציבוריות אל זגגית שטיין לתיקון השמשות הרבות שניזקו בהתפוצצות. משה נלווה אל אביו ויחד החלו במדידות, כדי להתאים את גודל הזכוכיות. בעוד הם עוסקים במלאכתם, ניגש אל משה מייג'ור בריטי ואמר לו ספק בלצון, ספק ברצינות:

"אתמול פוצצת והיום אתה בא לתקן."

ברגע הראשון נדהם משה מן השאלה, אולם מיד התאושש וענה: "אינך יודע כמה אמת יש בדברך. וכי אינך מכיר את סרטו של צ'רלי צ'פלין?" (הכוונה הייתה לסרט בו ילד שובר שמשות באמצעות זריקת אבן ומיד אחריו מופיע צ'פלין כזגג ומציע את שירותיו).

התשובה שיעשעה את הקצין הבריטי והוא קרא לחבריו, באומרו:

³³ ראיון המחבר עם: רחמים כהן, זאב אפלבויס, אריה גור, משה שטיין, ויוסף אבני.

"בואו הנה ושימעו את בדיחת השבוע".

בעוד משה ואביו עוסקים בתיקון נזקי ההתפוצצות, הלך אריה גור אל משרדי ה"חברה קדישא" וביקש שיביאו את גופתו של אשר בנימין לקבורה. להפתעתו, נתקל בסירוב. הוסבר לו, שהם מפחדים שמא יאשימו אותם בשיתוף פעולה עם המחותרת ואולי אף יעצרו אותם. בלית ברירה, הכין אריה ארגז מאולתר ויחד עם חבריו עטף את הארגז בבד יוטה. על אורי חפץ ויוסף דנוך ("אבני") הוטל לעביר את הגופה מנחלת-שבעה. תחילה הזמינו מונית, אולם ה"חבילה" עוררה את חשדו של הנהג והוא סירב לקחתה. לאחר מכן הביאו למקום עגלה רתומה לסוסים ואמרו לעגלון כי בחבילה עורות שברצונם להעביר. העגלון לא שאל הרבה שאלות וכולם נסעו בעגלה אל רחוב הנציב, שם הורידו את "החבילה" והניחו אותה במגרש הריק (היה זה בקרבת מקום למועדון "מנורה", שנבנה עבור משוחררי "הגדודים העבריים" לאחר מלחמת-העולם הראשונה. היום נמצא במקום בניין "בית-העם"). מיד לאחר זאת טילפנו למשטרה והודיעו כי במקום מונחת גופתו של אשר בנימין. אבני ואורי חיכו באחת הסמטאות כדי לראות מה יעשה בגופה. השוטרים שהגיעו למקום כעבור זמן קצר, חששו שמא ה"חבילה" ממולכדת. הם בדקו אותה מכל הצדדים ורק לאחר שהיו משוכנעים שלא טמנו להם מלכודת, פתחו את הארגז.

שעת העוצר הגיעה, ורק המשפחה הורשתה להשתתף בהלוויה של אשר בנימין.

אשר בנימין (סמל אבשלום) היה הנפגע הראשון של תקופת המרד. אשר, שנקרא בפי חבריו בשם החיבה "אושרקה", נולד בשנת 1922 לאחת המשפחות הוותיקות בירושלים. לאחר שסיים את לימודיו ב"חדר", למד בסמינר למורים "מזרחי". בגיל צעיר הצטרף לבית"ר ומשם קצרה הייתה הדרך לאצ"ל. רבים בארגון ובבית"ר הכירו את אושרקה, ומותו השרה אבל כבד על כולם. באופן מיוחד נפגעו חבריו ובני משפחתו מן הדרך שבה הועברה גופתו למשטרה, והשאלה שנשאלה בפי כול הייתה, אם לא היה אפשר למצוא דרך נאותה יותר? כמובן שאיש לא ידע על הפנייה ל"חברה קדישא", אשר סירבה לקבל מידי האצ"ל את גופתו של אשר בנימין.

בשבת בבקר הגיעו אליהו מרידור ואורי חפץ אל בית ארציאלי. הם הוציאו את ה"כלים" מן המקרר, ניקו ושימנו אותם. לאחר שסיימו את מלאכתם, מסרו את האקדחים לידי הגב' ארציאלי, שבעזרת שתי בנות, לאה אשכנזי-

וולץ וויקי אליעזר, העבירה אותם לבית-הכרם (שהייתה מחוץ לתחום אזור העוצר ועל-כן בטוחה יותר). השלוש היו דתיות, (לאה אף למדה בסמינר דתי), אולם הן ראו את עניין העברת הנשק כ"פיקוח נפש" ולכן לא היססו להזמין מונית ולנסוע לבית-הכרם ולהציל בכך את הנשק של הארגון. בלילה שבו פוצץ מרכז הבולשת בירושלים, הותקפו גם מטה מחוז הדרום של המשטרה והבולשת ששכן ביפו, וכן המטה המחוזי של הבולשת בחיפה.

הכניסה למגרש הרוסים

מעצרו של אליהו מרידור

כשבוע לאחר ההתקפה על מרכז הבולשת הארצית במגרש הרוסים, ערכו הבריטים מעצרים נרחבים בכל חלקי הארץ. אחד מראשוני הנעצרים בירושלים היה אליהו מרידור. בשעות הערב של יום השישי, 31 במרס, בעוד העוצר בירושלים בעיצומו, נשמעו דפיקות בדלת ואל הדירה נכנסו שוטרים בריטיים. הם הודיעו לאליהו שהוא עצור ועליו להילוות אליהם. לא הייתה זו הפעם הראשונה שעצרו את אליהו ועל כן חשב לתומו שגם הפעם יחזור

הביתה לאחר תקופת מעצר קצרה. אולם שבניגוד למעצרים הקודמים כאשר היה רווק, הפעם הייתה בבית גם אישתו, רעננה לבית טננבלאט. אליה חשש להשאיר אותה לבדה בבית, שמא ינצלו הבריטים את העדרו מן הבית ויציקו לה בחסות העוצר. על כן ביקש מן השוטרים להעביר את רעננה לבית הוריה אשר ברחוב אלפסי. הבריטים נענו לבקשתו, הושיבו את רעננה ליד נהג מכונית הטנדר ואת אליהו העבירו לאחור. הם נסעו תחילה לרחוב אלפסי, שם הורידו את רעננה, ולפני שהספיקה להיפרד מבעלה, המשיכה המכונית בדרכה. רעננה נכנסה הביתה, ולהפתעתה הרבה גילתה שההורים לא היו בבית. היא לא הבינה לאן יכלו ללכת והרי אסור היה לצאת מן הבית בגלל העוצר? רק מאוחר יותר התברר לרעננה כי הוריה יצאו לביקור אצל שכנים באותו הבניין.

אליהו מרידור-וירז'בולובסקי עלה ארצה מפולין, שם סיים את לימודי המשפטים באוניברסיטה של ורשה. אליהו היה פעיל מאוד בבית"ר ובאצ"ל, ובגלל פעילותו זו נעצר פעמים רבות על-ידי הבריטים. אולם גם במעצר ראה אליהו ברכה, כי בהיותו בבית-הסוהר, נאלץ להתפנות מכל עיסוקיו ויכול היה להתכונן בשקט לבחינות של עורכי-דין זרים. בכל פעם שנעצר, התכונן לבחינה אחרת וכך הצליח לסיים את כל הבחינות ולקבל רשיון עבודה כעורך-דין. (לפני נישואיו החליט לעבֶּר את שמו. הוא פנה לעזרתו של פרופ' קלאוזנר אשר הציע לו את השם "מרידור". אליהו ידע כי היה זה כינויו של מפקד האצ"ל, יעקב ויניארסקי, על-כן פנה אליו וביקש את רשותו. ענה לו יעקב: "אין לי כל התנגדות שתחליף את שמך למרידור, אולם איני בטוח שזה יביא לך תועלת רבה". אגב, לאחר קום המדינה, שינה יעקב אף הוא את שמו מויניארסקי למרידור). מספרת רעננה מרידור:³⁴

הפגישה הראשונה שלי עם אליהו הייתה כאשר הצטרפתי לבית"ר ואליהו היה מפקד הסניף. אליהו הקפיד על סדר ומשמעת ובהתנהגותו היה סמל להדר הבית"רי. תחילה הוא היה מפחיד, אולם במשך הזמן הסיר אליהו את השריון החיצוני והתגלה כאדם רגיש, המוכן לצאת מדרכו כדי לעזור לזולת. חברי בית"ר בירושלים, ובמיוחד הבנות, אהבו את מפקדם והיו מסורים לו בלב ונפש.

³⁴ ראיון המחבר עם רעננה מרידור.

משכתי את תשומת לבו של אליהו והחיזורים לא איחרו לבוא. כאשר למדתי לבחינות הבגרות, נהג להמתין לי בסבלנות עד שהתפנית, וביום הולדתי ה-18 כבר העז לתת לי מתנה. אותה שנה הצטרפתי לאצ"ל, אולם לא ידעתי את תפקידו של אליהו, שהיה אז מפקד המחוז. בשנת 1943, בהיותי בת 20, החלטנו לבוא בברית הנישואין. לאחר החופה יצאנו לירח דבש קצר לטבריה, ותל-אביב שימשה לנו כתחנה ראשונה. בשעות הערב הגיענו לתל-אביב וכשנכנסנו לחדר במלון, חיכה לנו על השולחן זר פרחים גדול ואליו הייתה מצורפת פתקה קטנה. אליהו קרא את הכתוב בפתק וירד למטה. כעבור זמן קצר חזר והביא לי ספר של גוגול בתרגום גרמני. הוא התנצל ואמר כי זה הספר היחידי שמצא בדוכן של ספרים משומשים. הוא השאיר אותי, אישתו הטרייה, עם גוגול ויצא לפגישה בהתאם להוראות שהיו בפתק.

לאחר מאסרו של אליהו, נקראה רעננה למשרדי הבולשת ולאחר חקירה קצרה, הודיעו לה כי עליה להתייצב שלוש פעמים ביום בתחנת המשטרה. רעננה ענתה כי מאחר שהם עצרו את בעלה-מפרנסה, היא חייבת לעבוד ועל כן לא תוכל להופיע במשטרה שלוש פעמים ביום. לאחר דין ודברים, שבמהלכו איימו על רעננה במעצר, הם הסכימו להתייצבות של פעמיים ביום. וכך הייתה רעננה מופיעה בכל יום בשעה שש בבוקר בתחנת המשטרה, ומשם נוסעת להר-הצופים שם עבדה בעבודות ניקיון באוניברסיטה העברית בנוסף ללימודיה. לאחר העבודה הייתה מבלה מספר שעות בספרייה ולפנות ערב הייתה מתייצבת בשנית במשטרה. את הערב הייתה מבלה בבית-הוריה (מאחר שנאסר עליה לצאת את הבית משקיעת החמה ועד הזריחה). הסידור הזה נמשך שנתיים ימים, עד אשר חלתה רעננה בצהבת קשה ונאלצה לשכב במיטה במשך חודשיים. לאחר שהחלימה, ויתרו לה הבריטים על ההתייצבות היומית.

לאחר מעצרו, נלקח אליהו מרידור לחקירה ומשם הועבר למחנה המעצר בלטרון. כעבור חצי שנה, הוטס עם עוד 251 עצורים, למחנה המעצר באריתריאה שבאפריקה. מן המחנה העבירו את אליהו, עם עוד ארבעה עצירים, לבית הכלא שבקהיר, שם הוחזק כל אחד מן החמישה במאסר מבודד. הם חקרו את אליהו במשך תקופה ארוכה והפעילו עליו לחצים פסיכולוגיים קשים. הם סיפרו לו, למשל, שאישתו רעננה נמצאת בתא סמוך וכדי ליצור אווירה אמינה, השמיעו לו את השריקה שלהם (תחילתו של השיר

"שדות שבעמק"). החוקרים הבריטיים אמרו לאליהו שאם לא ישיב על שאלותיהם, הם יענו את רעננה ואמנם כעבור זמן קצר הוא שמע צרחות של אישה. כשכל זה לא עזר, הודיעו לאליהו כי אמו חולה מאוד ונוטה למות. הם הראו לו מכתב מזויף מבית החולים "הדסה", שנאמר בו שהאם גוססת ואמרו לאליהו שאם ישתף פעולה, ירשו לו לטוס לירושלים לראות את אמו בפעם האחרונה. אליהו עמד בעינויים הקשים הללו, וכעבור חודשיים הוחזר, יחד עם חבריו, למחנה המעצר שבאריתראה.

רעננה עשתה מאמצים רבים כדי לשחרר את אליהו מן המעצר, והנה לפתע הופיע בביתה גוטקה רבינוביץ, שהיה עם אליהו במחנה המעצר באפריקה ושחרר בגלל נכותו (כזכור, הוא נפצע מיירות ערבים בעיר העתיקה ורגלו נקטעה). גוטקה הביא לרעננה דרישת שלום חיה מבעלה וכן מכתב ובו גט. אליהו הסביר לרעננה כי יש בדעתו לנסות לברוח מן המחנה ומאחר שאינו יודע כיצד תסתיים הבריחה, עדיף שיהיה בידה מכתב הגט וכך היא לא תישאר עגונה. רעננה כתבה מיד לאליהו וביקשה ממנו להפסיק את תכנון בריחתו, מאחר שישנם סיכויים טובים לשחרורו. ואמנם כשמלאו שנתיים למעצרו שוחרר אליהו וחזר לירושלים, תוך התחייבות שלא לעסוק עוד בפעולה חתרנית נגד השלטונות.

מעצרה של "בת-ציון"

יוכבד טוביאנה-גארג'י ("בת-ציון"), עבדה כמזכירה במשרדו של אליהו מרידור. במשרד עסקו השניים גם בבעיות של הארגון. לפני ההתקפה על מרכז הבולשת, למשל, ניצלו את הליכתם לבית-משפט (שהיה במגרש הרוסים), כדי לערוך מעקב אחר המתרחש בבניין הבולשת. יוכבד שִמשה גם קשרית לעת הצורך והעבירה פתקים לאנשים שונים. באחד הימים, הודיע אליהו ליוכבד כי עליה לבוא לפגישה בערב בלוויית חברה. בשעה היעודה הגיעה יוכבד עם מרים חברתה למקום שנקבע, מבלי שידעו את מטרת הפגישה. אליהו הגיע עם לוח שנחקק עליו סמל האצ"ל "רק כך" ויחד צעדו לעבר בית-הקברות שעל הר-הזיתים. הם מצאו את קברו של יעקב רז, והניחו את הלוח על המצבה. יוכבד לא הצליחה להסתיר את הפחד הנורא שתקף אותה בהיכנסם לבית-הקברות בלילה, אולם ביצעה את המוטל עליה עד תום.

לאחר מעצרו של אליהו מרידור, נקראה יוכבד לחקירה במשטרה. היא נשאלה בדבר פעילותה בבית"ר וכן נתבקשה למסור את שמות חבריה. לאחר החקירה נשלחה לביתה, אולם היא ידעה שסכנת המעצר עדיין

מרחפת עליה. כעבור מספר ימים נכנסו שוטרים לבניין סנסור (בקרן הרחובות בן-יהודה ויפו) ושאלו למקומו של משרד עורך-הדין מרידור. יוכבד, שהבינה כי באו לעצור אותה, הצליחה להתחמק ולהסתלק מן המקום דרך יציאה אחרת. היא הגיעה לביתה והודיעה להוריה כי עליה לעזוב מיד את ירושלים. יוכבד נסעה לתל-אביב, שם פגשה בפנינה בג'ו, שאף היא עזבה את ירושלים מחשש מעצר. מחוסר מקום לינה, בילו השתיים מספר לילות בחולות חולון, עד שנמצא בשבילן חדר למגורים. יוכבד עבדה כמזכירה במשרדי "מס חזית ישראל", הקרן הכספית של הארגון. המשרד, ששכן ברחוב הרצל מספר 16, עבד במסווה של חברה ליבוא ויצוא בשם "ירמוק". יוכבד הייתה מופיעה בכל בוקר למשרד ועסקה ברישום הקבלות וגביית הכספים. בבוקר ה-1 בינואר 1945, הופיעה במשרד יוכבד כהרגלה, פתחה את המנעול באמצעות המפתח שהיה ברשותה ונכנסה פנימה. לפתע כוונו אליה שני טומיגנים (תת-מקלעים שהיו בשימוש הצבא הבריטי) והשוטרים הבריטיים ציוו עליה לא להרים קול ולשבת בשקט בפינת החדר. יוכבד הוציאה מתיק היד שלה כמה פתקאות, קרעה אותן לחתיכות קטנות ובלעה אותן מבלי שאיש הרגיש במעשיה. כעבור זמן קצר נכנסו עוד חימיטש מעובדי המשרד (אליעזר אברהמי, נח שניאור, דוד פדרמן, מרדכי גרוסמן וצבי יהודאי) והסיפור חזר על עצמו. יוכבד נלקחה לבית-הסוהר ביפו, שם החלה החקירה. השאלה הראשונה הייתה "היכן את גרה". יוכבד לא רצתה למסור את כתובת מגוריה, בחששה לגורל פנינה חברתה. על כן אמרה שהיא מתגוררת אצל דודתה בפתח-תקווה. (יוכבד הכינה מראש את דודתה ואמרה לה שבמקרה של חקירה, תספר שאמנם יוכבד גרה בביתה. כדי שהדבר יהיה אמין, השאירה יוכבד כמה משמלותיה בארון של הדודה). השוטרים ביקשו מיוכבד להילוות אליהם לביקור בבית הדודה, וכשהגיעו למקום, הבינה הדודה מיד את המתרחש וסיפרה כי יוכבד גרה אצלה ועוזרת לה בטיפול בילדים. אבל האליבי הזה לא הועיל הרבה ויוכבד הוחזרה אחר כבוד לבית-הסוהר ביפו. תחילה הייתה במאסר יחיד וכעבור מספר ימים הוכנסה לתא של האסירות הפוליטיות, שהיה משותף עם זונות ערביות. הייתה זו התקופה הקשה ביותר, ובמיוחד היה קשה הביקור הראשון של אבא, אשר לא אמר מילה, רק בכה כל הזמן.

על חוויותיה בבית-הסוהר, מספרת יוכבד טוביאנה:³⁵

³⁵ ראיון המחבר עם יוכבד טוביאנה.

במשך הזמן התפתחו יחסים טובים ביני ובין הזונות הערביות. הן לא התעניינו ביחסי יהודים-ערבים; כל מה שהטריד אותן היה אותו ג'וני, שביליה היה כל כך נחמד ובבוקר זרק אותן לבית-הסוהר. בדרך כלל הן היו עצרות למשך 24 שעות ואחר היו משחררים אותן.

פעם אחת הכניסו לתא שלי אסירה יהודיה. חשדתי בה שהיא "הושתלה" על-ידי הבריטים ולא החלפתי אותה אף מילה. כעבור מספר ימים הוצאה אותה אסירה מן התא.

לתא היה אשנב קטן, עם סורגים, שהיה ממוקם קרוב לתקרה. יכולתי לשמוע מעבר לקיר דיבורים בעברית של בחורים וניסיתי לטפס אל האשנב כדי ליצור אתם קשר. אולם כל ניסיונותי עלו בתוהו. לא היה בחדר כיסא או שולחן, שעליהם ניתן לטפס והאשנב היה גבוה מכדי שאפשר יהיה להגיע אליו בקפיצה.

נחמתי היחידה הייתה כאשר שכבתי במיטתי והקשבתי במשך שעות ארוכות להתנפצות הגלים על קירות התא.

לאחר שבועיים ימים, הועברה יוכבד לבית המעצר לנשים בבית-לחם. שם פגשה בכמה מחברותיה ובמפקדת שלה, אמה גרמנט, שהזמינה אותה להשתכן בחדר הירושלמיות. התנאים בבית-לחם היו טובים בהרבה מאלה שביפו; בבית-לחם הייתה מיטה לכל אסירה וכן היו שולחן וכיסא לשבת עליו. גם האוכל היה טוב יותר, אבל החשוב מכול הייתה החברה. כל העצרות היהודיות היו חברות המחותרת (אצ"ל או לח"י) והתפתחו ביניהן יחסי חברות ואחוה שהחזיקו מעמד שנים רבות לאחר השחרור.

פרשת חילביץ

חילביץ נולד בליטא בשנת 1913 ובגיל צעיר הצטרף לתנועת בית"ר. בשנת 1936 עלה ארצה והיה פעיל בתנועה הרוויזיוניסטית. בתחילת 1942 (לאחר נפילתו של דוד רזיאל) הוקם בארץ מוסד כספי חוקי בשם "מס חזית ישראל", שעסק באיסוף כספים עבור האצ"ל. חילביץ, שהיה בעל חזות נאה והצליח מאוד ביחסי ציבור, היה מראשי המוסד. במסגרת תפקידו נפגש עם אנשים רבים והכיר היטב את ראשי התנועה הרוויזיוניסטית וכן את צמרת האצ"ל. בין היתר, הכיר את מנחם בגין, שהתגורר אותה עת בדירת מרתף קטנה ברחוב אלפסי 25. בגין מספר בספרו "המרד" כי באחד הימים ביקר אצלו חילביץ: "הוא עומד ליד עריסת בני. התינוק מצטחק לשנינו. הוא מצטחק לילד ולאב ובאותו זמן הוא זומם את מזימותיו, חושב מחשבות". חילביץ הירבה לשחק קלפים ונהג לבזבז כסף רב, אולם לא הייתה כל סיבה לחשוד בנאמנותו. מקרה תפיסתו של משדר האצ"ל עורר לראשונה את החשד שבאצ"ל פועל בוגד. היה זה ב-4 במרס 1944 כאשר הביאו את המשדר לבית הוריו של דוד רזיאל ברחוב נחמני בתל-אביב, לאחסנה ללילה אחד. באותו לילה ערכה המשטרה חיפוש בבית, החרימה את המשדר ועצרה את אסתר רזיאל-נאור (אחותו של דוד רזיאל) ואת בעלה יהודה נאור. בעקבות מקרה זה החל שירות המודיעין של האצ"ל בחקירה נמרצת כדי לחשוף את המלשין, אשר לפי כל הסימנים היה אדם מבפנים.

לפי דברי ריצ'רד קאטלינג (קצין בולשת בכיר, שהתמחה בענייני היהודים), נוצר הקשר עם חילביץ לפי יוזמתו של האחרון, מיד לאחר ההתקפה על מרכז הבולשת ב-23.3.44. "נסענו במכונית שלי", סיפר קאטלינג. "חילביץ אמר כי היה זה משגה לפוצץ את הבולשת וכי הדבר גרם נזק למאבק היהודי. הוא הוסיף ואמר כי הוא מוכן לספק את המידע שיש ברשותו על האצ"ל, בתנאי שנערוב ליציאתו מן הארץ וניתן לו סכום כסף שיאפשר לו להסתדר בארצות-הברית".³⁶

בבוקר ה-31 במרס 1944 התקיימה פגישה נוספת, בה מסר חילביץ לקאטלינג רשימה שכללה 79 שמות של אנשי אצ"ל (ביניהם שלושת מנהיגי הארגון: מנחם בגין, יעקב מרידור ואריה בן-אליעזר) ובתמורה קיבל 2000 ליש"ט. חילביץ הוכנס למכונית, שהסיעה אותו לקהיר, שם היה אמור לקבל מן הקונסוליה האמריקנית אשרת כניסת לארצות-הברית. עוד באותו לילה

³⁶ ריצ'רד קאטלינג p. 158 The Palestine Triangle

נעצרו ברחבי הארץ 48 איש, ובתוכם אריה בן-אליעזר (את בגין ומרידור לא מצאו בביתם). מן הירושלמים נעצרו, בין היתר: אליהו מרידור, גרשון מאלי (ששימש מפקד המחוז לפני התמנותו של מרידור), שמואל כצנלסון ("תמיר"), אורי חפץ, משה סגל, אשר אטינגר, זאב בנזימן ודוד הורן. לאחר עבודה מאומצת, התגלגל לידי הארגון מכתב סודי ששלח מטה הבולשת הבריטית אל המזכיר הראשי של הממשלה ובו אינפורמציה על קשריו של חילביץ עם הבולשת. במסמך נאמר, בין השאר:³⁷

[...] אחרי ההתקפה על משרדי הבולשת, בליל חמישי 23.3.44, אדם הידוע בקשריו עם האצ"ל יצר מגע עם מפקדת הבולשת (הוא עמד בתוקף על כך שאינו חבר בארגון). אדם זה הצהיר, כי הוא מוכן למסור שמות (וכתובות במידת האפשר) של מנהיגי וחברי האצ"ל משום שלדברי, הקו של הארגון המנוהל על-ידי מנהיגים אלה מזיק למלחמה ולעניין היהודי ... דרישתו הייתה כי יאפשרו לו לעזוב את ארץ-ישראל. דבר זה סודר וביום שישי ה-31.3.44 הוא היה בדרכו לחו"ל, לאחר שמסר רשימה שהכילה שמות וכתובות של ראשי הארגון. רשימה זו נראית לנו כבעלת חשיבות רבה. בעקבות רשימה זו, נערכו מאסרים ברחבי הארץ [...]

כאשר נודע דבר הבגידה, נערך דיון על כך במפקדה. חלק מן החברים דרש להוציא גזר-דין מוות נגד חילביץ, אולם בגין גרס כי יש להביאו ארצה לחקירה ולאפשר לו לומר את גרסתו. "חששתי מפני טעות. דרשתי הוכחות מלאות. לא העליתי על דעתי כי איש מסוגל ליפול לתהום כה עמוקה".³⁸ יעקב מרידור, שעשה אותה עת במצרים, קיבל על עצמו ליצור קשר עם חילביץ ולקרוא לו לחזור ארצה כדי להסביר את מעשיו. לאחר שהתגלה המלון שחילביץ התגורר בו, ניגשו אליו שני אנשי אצ"ל ששרתו בצבא הבריטי, יצחק צוקרמן ושמואל קראוסקופ, ומסרו לו את החלטת המפקדה להחזירו ארצה. חילביץ הכחיש את ההאשמות נגדו ואמר כי ברח מן הארץ מפחד מאסר בידי הבריטים. באשר לשובו ארצה, ביקש חילביץ להשיב להם למחרת היום. כאשר באו השניים למלוננו למחרת, הודיע להם כי החליט שלא לחזור ארצה ומשיצאו מן המלון, נעצרו על-ידי אנשי הבולשת הצבאית. הללו רשמו את הפרטים האישיים של השניים ואיפשרו להם ללכת לדרכם (כנראה

³⁷ האצ"ל, אוסף מקורות ומסמכים, חלק ב, עמוד 683.

³⁸ מנחם בגין, המרד, עמוד 153.

רצו לעקוב אחריהם כדי לדעת מי היו אנשי הקשר שלהם) צוקרמן וקראוסקופ הצליחו להתחמק מאנשי הבולשת הצבאית ולחזור ליחידתם בשלום. כעבור זמן הועברו ממצאי הבולשת ליחידה, אולם סמל יהודי, ששימש כפקיד במשרד היחידה, הצליח לטשטש את כל העניין.³⁹ למחרת היום עזב חילביץ את קהיר והמשיך בדרכו לארצות-הברית. בגין ביקש להזהיר את החברים בארצות-הברית מפני חילביץ וביקש מערי ז'בוטינסקי להודיע להם על כך. ערי, שיצא אותה עת לטורקיה, שם עסק בענייני העלייה הבלתי לגאלית, שלח מברק שנאמר בו: "אזף חילביץ קיבל 500 לירות בעד בן-אליעזר".⁴⁰ הכוונה במברק הייתה להודיע כיחילביץ הוא מלשין ופרובוקטור, אולם אנשי התנועה בארצות-הברית לא הבינו זאת. בהגיע חילביץ לארצות-הברית, יצר קשר עם אנשי התנועה הלאומית שם ולא חשד כי דבר בריחתו מן הארץ הגיע לידיעתם. הוא אף נאם במסיבה שאורגנה שם ולאחר נאומו, ניגש אליו מרילין, ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית בארצות-הברית, ופנה אליו לתומו בשם "מר אזף חילביץ". חילביץ, שהבין במה המדובר, הסתלק מיד מן המקום ועקבותיו לא נודעו. כחודשיים לאחר שחילביץ עזב את הארץ, נערך ב- 25.5.44 משפט שלא בפניו. למזלנו נשתמר פרוטוקול המשפט, ומן הראוי, לדעתי, להביא מספר קטעים ממנו בגלל העניין המיוחד שיש בהם.

פרוטוקול ישיבת בית-הדין המיוחד בעניין חילביץ 25.5.1944⁴¹

הרכב בית-הדין: ס.ס[סרן] ב-ח [בן-חנור, כינוי של יעקב מרידור], ג.[גונדר] דניאל [שלמה לב-עמי], ג.[גונדר] עמיצור [בצלאל עמיצור]. הקטיגור: ג.[גונדר] יוסף [אליהו לנקין]. הסניגור: ר"ס [רב סמל] אברהם [חיים לנדאן]. העד היחיד הוא השופט החוקר "פורים" [הכוונה לאליעזר תבין-פרשטי, שכינויו במחתרת היה פסח], אשר חקר ואסף את כל חומר האשמה ושמע את כל העדים. מסיבות הקונספירציה אין אפשרות להביא את כל העדים בפני בית-הדין ומשום כך מקבל

³⁹ ניב, מערכות האצ"ל, חלק ד, עמוד 44.

⁴⁰ אזף, הוא יונה רוסקין, היה פרובוקטור נודע בשירות הבולשת הצארית ברוסיה. אריה בן-אליעזר הגיע ארצה מארצות-הברית, צורף למפקדה ונעצר על-ידי הבולשת מאחר ששמו הופיע ברשימה שמסר חילביץ לבריטים.

⁴¹ האצ"ל, אוסף מקורות ומסמכים, חלק ג, עמוד 675.

בית-הדין את עדותו של "פורים" כעדות מוסמכת בשם כל המקורות שהוא חקרם.

[...] לאחר שמיעת העדות של "פורים", אשר מסר את כל העובדות הידועות לו שתפורטנה להלן בדברי הקטיגוריה, הודיע הסניגור שהחומר שהוגש בפני בית-הדין אינו מספיק מבחינה יורידית-משפטית כדי להאשים את הנאשם ומשום כך אין יסוד מספיק להעמידו לדין.

דברי הקטיגור:

לפני שניגש לניתוח העובדות, ברצוני לענות לטענתו של הסניגור, אשר אומר כי כל העדויות שהובאו נגד הנאשם אינן מוכיחות מבחינה יורידית-משפטית את אשמתו. הסניגור מוכן להסכים עם כך, שהעדויות הנ"ל יכולות להטיל חשד ואף חשד רציני, אולם הן אינן מספיקות בהחלט לחייב את הנאשם בדינו.

זוהי שאלה פרינציפיונית, שיש לבררה בטרם ניגש לעצם האשמה. בית-דין זה חייב לדעת את מעמדו וסמכויותיו למען יוכל להרגיש ביטחון מוחלט באחריות אשר ייטול על עצמו בשופטו את הנאשם. אפשר היה להסכים לטענתו של הסניגור, לו הייתה לנו אפשרות לנהל את המשפט בחסות משטר מדיני ובעזרת מנגנון ממשלתי לגאלי, אשר היו מאפשרים לנו לנהל את החקירה המוקדמת באופן חופשי ובכל מקום: לדרוש את הסגרתו של הנאשם עצמו ממדינה זרה, להביא את כל העדים בפני בית-הדין, להשיג את התעודות הדרושות ולברר את כשרותן וכו'. את זה אין באפשרותנו לעשות. אנו חייבים לזכור שאפשרויותינו הינן מוגבלות מאוד, הן מסיבות בלתי תלויות בנו והן מסיבות פנימיות שלנו, אשר מתבטאות בהכרת חובתנו היסודית: שמירת הקונספירציה המוחלטת במהלך כל החקירה והמשפט ואשר לעתים תחייבנו לוותר על עדות נוספת לחיזוק האשמה, למען הבטחת חיינו ועבודתנו בעתיד. משום כך ברצוני לקבוע כאן שזוהי לא זכותו כי אם חובתו של בית-הדין יורידית-משפטית. אדרבא, דעתי היא שבית-דין זה חייב להתחשב עם הצד הפסיכולוגי שבעובדות, לא פחות מאשר בערכן היורידית. [...]

פסק הדין במשפט של חילביץ

הנאשם חילביץ נמצא אשם בפרובוקציה ונידון למוות על-ידי בית-הדין הנ"ל.

הנימוק: לפי הוראתו של המ-ד בד [המפקד בן-דוד, כינויו של מנחם בגין] נמסרה אזהרה לחילביץ במצרים. הודיעו לו את כתב האשמה בלוויית דרישה להופיע מיד בארץ בפני בית-הדין של המעמד [כינוי לאצ"ל]. הוא הוזהר שסירובו להתייצב בפני בית-הדין ייחשב כאישור מצידו לכתב האשמה ודינו ייחרץ שלא בנוכחותו לחובה. היות שהוא לא הופיע בפני בית-הדין (ולפי כל הידיעות שישנן הועבר לקנדה על-ידי השלטונות הבריטיים), הוציא בית-הדין את פסק הדין הנ"ל.

התחדשות צמרת המחוז

לאחר ההתקפה על הבולשת במגרש הרוסים, התרוקן המחוז מן הפיקוד הבכיר. חלק נעצר על-ידי הבריטים והאחרים נאלצו לעזוב את העיר. במטה הארצי הוחלט לבנות הכול מחדש מבלי לאבד זמן. לתפקיד מפקד המחוז נתמנה אליהו לנקין ("בנימין"), שבאותה תקופה היה גם חבר במפקדה הארצית, אבל התגורר בירושלים.

אליהו לנקין נולד ברוסיה בשנת 1914. בהיותו תינוק עקרה משפחתו לחרבין שבסין בגלל המהפכה הבולשביקית. בצעירותו הצטרף לבית"ר ובגיל 19 עלה ארצה. הוא שירת שנתיים וחצי בפלוגות בית"ר ודרכן הצטרף לאצ"ל. כזכור, צורף לנקין למפקדה הראשונה שהרכיב מנחם בגין.

כדי להקל על אליהו לנקין בביצוע שני תפקידיו, שכל אחד מהם היווה מעמסה גדולה, הוחלט למנות לו סגן (תפקיד שלא היה קיים עד אז). באוגוסט אותה שנה הועבר דב אפרת ("יהונתן" ומאוחר יותר "יהושפט") מחיפה, שם שימש בתפקיד מפקד הח"ק, ונתמנה סגן מפקד מחוז ירושלים. את מקומו של מפקד הח"ק בירושלים, רחמים כהן, (שהועבר לחיפה), מילא יהודה נאות-גלובמן ("אבישי"), שהועבר לשם כך מפתח-תקווה, שם היה כינויו "אביתגר". יהודה מספר, כי עוד בצעירותו, כאשר עבד כפועל בפרדס, חלם על הצטרפותו למחתרת והגה את שם הכינוי "אביתגר". אולם

בהגיעו לירושלים, החליט שהשם הזה הוא "מפוצץ" מדי, ועל כן שינה אותו ל"אבישי".

המחוז עבר במהירות רבה ארגון מחדש, והוחלט שיש לבצע פעולה מרשימה, כדי להראות לבריטים שכל המאסרים לא פגעו ביכולת הארגון להמשיך ולתקוף.

ההתקפה על מטה הבולשת המחוזית

בדיוני המטה הוחלט לבצע פעולה רחבת היקף ולשם כך נבחרו ארבעה יעדים שיותקפו בעת ובעונה אחת: המטה הארצי של הבולשת במגרש הרוסים (שפוצץ כחודשיים קודם לכן), בניין מושל המחוז, ששכן ברחוב יפו 34 (בסמוך למגרש הרוסים), משרדי מחלקת העלייה (שפיצוץ בחודש פברואר פתח את המרד בבריטים) וכן את מטה הבולשת המחוזית ברחוב ממילא.

לשם ביצוע הפעולה המרובעת רוכזו בירושלים כמאה לוחמים, חלקם הגדול מחוץ לעיר. מקום הריכוז היה במחסן גדול בנחלת-שבעה. המחסן הושכר זמן קצר קודם לכן לאליהו לנקין, שסיפר כי הוא רוצה להקים במקום תעשיית מזרנים. כדי להיראות אמין, קנה אליהו מזרנים ישנים ובעזרת חבר העבירם אל המחסן.

היה חשש כי נוכחות מספר כה רב של אנשים באזור נחלת-שבעה יעורר חשד, על כן נשלחו הבחורים לבלות את הערב בבתי-הקולנוע שבמרכז העיר ורק לאחר ההצגה הראשונה החלו להסתנן אל תוך "מפעל המזרנים" של אליהו לנקין. אולם במהרה התברר כי גם הסתננות זו עוררה את חשדם של דרי השכונה, ואחת השכנות, שראתה את הבחורים, פרצה בצעקות: "גנבים! גנבים!". לא עבר זמן רב והמשטרה הגיעה למקום לבדוק את חשדות השכנה. הם אומנם לא מצאו מאומה, אולם כדי להרגיע את השכנים, הושאר במקום משמר קטן של שוטרים.

מעיון במסמכי הבולשת הבריטית מסתבר כי השוטרים לא הגיעו במקרה לנחלת-שבעה. באחד המסמכים אנו מוצאים כי:⁴²

ב-20 ביוני הזהירו נציגי הסוכנות היהודית את השלטונות כי הפורשים מתכוונים לבצע התקפות באותו ערב. ננקטו אמצעי זהירות מיוחדים, אולם מאומה לא קרה. למחרת הודיעו מן הסוכנות היהודית כי בגלל

⁴² מסמכי משרד המושבות הבריטי CO/733/75156/151/44.

הצעדים המיוחדים שנקטה המשטרה, דחו הטרוריסטים את ההתקפה ל-21 או 22 ביוני.

כך או כך, הגיע איתן לבני (קצין המבצעים של הארגון) למסקנה כי הסיכון גדול מדי ועל כן החליט לבטל את הפעולה. לנקין, לעומתו, גרס שאם לא ניתן לבצע את כל ארבע הפעולות, יש לנסות ולהתקיף לפחות אחת המטרות. הוויכוח בין השניים לא נמשך זמן רב והפעולה כולה נתבטלה. האנשים פוזרו מן המקום, אולם נתעורר קושי בהוצאת הנשק מן המחסן. היה צורך להמתין עד אשר יירגעו הרוחות ורק בשעה מאוחרת, לאחר שהשוטרים עזבו את המקום והשכנים שקעו בשינה עמוקה, הגיע יעקב סיקא-אהרוני עם טנדר ש"שאל" מאחת המאפיות הירושלמיות, וכל הנשק הועמס על המכונית והורחק מן המקום.

נחלת-שבעה נוסדה ב-1869 על-ידי שבע משפחות יהודיות ומכאן שמה. הקרקע נקנתה מידי ערבים ביוזמתם של יוסף יואל ריבלין ויואל משה סלומון, מראשי היישוב היהודי בעיר העתיקה וממניחי היסוד לשכונות רבות בירושלים החדשה. לאחר רכישת השדה התעוררה בעיית הרישום בספרי הממשלה (הטאבו), מאחר ותחת השלטון העותומני אסור היה לנתינים זרים לרכוש קרקע ולבנות בתים. (אותם ימים, ימי משטר הקפיטולציות, היו יהודים רבים בעלי נתינות זרה אשר היקנתה להם את הגנתם של הקונסולים הזרים השונים ששירתו בירושלים). את הבעיה פתרה אשתו של הורביץ, שהייתה ילידת הארץ, ידעה היטב את השפה הערבית והכירה את מנהגי הארץ. היא הופיעה כערבייה במשרדי הרישום והאדמה נרשמה על שמה. תושבי נחלת שבעה אהדו את המחתרת ומדי פעם הושיטו עזרה בצורות שונות.

לאחר שהופקו הלקחים מכישלון ההתקפה המרובעת, הוחלט לחזור ולהתקיף בירושלים, אלא שהפעם נבחרה מטרה אחת בלבד – מטה הבולשת המחוזית.

בשעות אחר-הצהרים של יום חמישי, 13 ביולי 1944, הייתה פעילות רבה בגן הילדים שבקצה שכונת מחנה-יהודה. רוב הנוכחים היו ירושלמים, אשר כבר הכירו זה את זה מפעולות קודמות. אף מפקד המחוז (אליהו לנקין) היה שם, אולם בשלב זה איש לא ידע כי גם הוא ישתתף בפעולה על תקן טוראי. הכול הבינו כי שוב יוצאים להכות בבריטים, אבל המטרה ופרטי הביצוע נשארו בשלב זה סוד שרק מעטים שותפו בו. שקט השתרר בחדר כשאיתן החל לדבר. הוא פתח בהסבר כללי של הפעולה – התקפה על המטה

המחוזי של הבולשת שברחוב ממילא, והציג את מפקד הפעולה – יהודה גלובמן ("אבישי"), שזה מקרוב נתמנה למפקד הח"ק בירושלים. אחריו קיבל גלובמן את רשות הדיבור והסביר את תפקידו של כל אחד ואחד. הוא עצמו היה אחראי על הפריצה, בעוד אליהו לנקין הצטרף אל יחידת האבטחה שהתמקמה בפינה המזרחית של בית-הקברות המוסלמי, משם יכלה לחלוש על רחוב הנסיכה מרי וכן על חלק מרחוב ממילא. גלובמן התנגד לשיתופו של מפקד המחוז בפעולה, משום שראה בזאת סיכון מיותר העלול לפגוע בפעילות המחוז כולו. אולם אליהו התעקש ועמד על כך שאינו יכול לשלוח אחרים לחזית מבלי שהוא עצמו לוקח חלק פעיל בסיכונים. אלא שכמקובל בארגון, השתתף אליהו כטוראי, למרות שהיה המפקד הבכיר ביותר בפעולה זו. החלטתו של אליהו זכתה להערכה רבה בקרב אנשי הח"ק בירושלים והעלתה במידה רבה את מורל המשתתפים בפעולה.

לאחר תום ההסברים וחלוקת התפקידים, יצאו הבחורים את המקום ללא נשק. הם היו אמורים להגיע בדרכים שונות אל בית-הקברות המוסלמי ושם לקבל את הנשק ואת חומר-הנפץ. תפקיד העברת הנשק, שכלל אקדחים מסוגים שונים, נפל על הבנות. ההנחה הייתה כי לבנות היה סיכוי טוב יותר לעבור את משמרות השוטרים והחיילים ללא פגע. וכך אמנם היה. לאה אשכנזי, עם פנינה בג'יו ודבורה ברוך, "העמיסו" את הכלים על גופן והעבירו אותם למקום המפגש (חומר-הנפץ הועבר באמצעות מונית). בחסות החשכה חולק הנשק לבחורים והחוליות יצאו לדרך.

הבניין עצמו שכן ברחוב ממילא פינת רחוב יוליאן, מול בניין "פלס" (היום שוכנים בבניין משרדי המכס של ממשלת ישראל). בקומת הקרקע היו משרדי רישום הקרקעות, בעוד משרדי הבולשת ומעונות השוטרים הבריטיים, שכנו בקומות העליונות. המטרה הייתה לפוצץ את הבניין ולהרוס את משרדי הבולשת ואת מעונות השוטרים.

יחידת הפורצים, שמנתה כעשרה אנשים, חצתה את רחוב ממילא והתקרבה אל הדלת האחורית של הבניין מצד רחוב יוליאן. הם נשאו אתם את חבילות חומר-הנפץ והיו אמורים להיכנס למקום תוך הימנעות ממגע עם השומרים. אלא שאחד הנוטרים הערביים הרגיש בתנועה חשודה ושאל בערבית "מי שם". איש לא ענה, אולם כאשר הנוטר דרך את נשקו, לא נותרה בידי גלובמן כל ברירה והוא ירה בו באקדח ה"קולט" שהיה ברשותו. תוך כדי חילופי יריות נפרצה דלת הכניסה באמצעות חומר-נפץ והחבלנים נכנסו פנימה ופיזרו את המטענים ליד העמודים, שעליהם עמד הבניין. השוטרים שבקומה העליונה פתחו באש והפורצים נאלצו לעשות את דרכם

בעזרת חיפוי שקיבלו מחבריהם. לאחר שנסתיימה הנחת המטענים, הופעלו מנגנוני ההשהיה וניתנה פקודת הנסיגה. יחידת הפורצים חצתה שוב את רחוב ממילא והצטרפה אל יחידת החיפוי שנשארה בבית-הקברות המוסלמי. לאחר שהתברר כי לא היו נעדרים, יצאו כולם לכיוון עמק המצלבה. הם הלכו בתוך בית-הקברות והגיעו אל רחוב המלך ג'ורג'. חציית הרחוב הייתה המשימה הקשה ביותר, כי היה חשש שהמשטרה תשוטט ברחובות הראשיים והנסוגים השתדלו להימנע מכל התנגשות אתה. בקבוצות קטנות חצו הבחורים את רחוב המלך ג'ורג' ומשם הייתה הדרך קצרה אל מקום המפגש. בעמק המצלבה כבר חיכו המחסנאים, שאספו את הנשק והטמינו אותו בתוך כדי חלב שניתן היה לסגור אותם באופן הרמטי ועל-ידי כך לשמור את הנשק מפני רטיבות. את הכדים הטמינו בכוכים בעמק המצלבה והבחורים התפזרו לבתיהם. אליהו לנקין חשש ללכת לחדרו, שניתן להגיע אליו רק על-ידי חציית מרכז העיר, וביקר לבלות את הלילה, יחד עם כמה חברים, באחד מבתי-הכנסת שבשכונת "שערי חסד".

הפצוע היחידי היה מפקד הפעולה, שנפגע מרסיס גדול בחזהו. הוא התנהג כאילו לא קרה דבר ורק לאחר שכל הנשק נמסר לבנות והבחורים התפזרו לבתיהם, החליט גלובמן שהגיע הזמן לטפל בפצע. הוא הלך לביתו של דניאל ינובסקי ויחד הלכו לביתו של ד"ר לנדאו אשר ברחוב עמוס. ד"ר לנדאו, מאוהדי המחותרת, חבש את הפצע ופקד על גלובמן מנוחה במשך ימים מספר, כדי לאפשר לפצע להגליד.⁴³

למחרת היום הופיע בעיתון "הארץ" תיאור מפורט של הפעולה:

הרס עצום בבניין הבולשת בירושלים

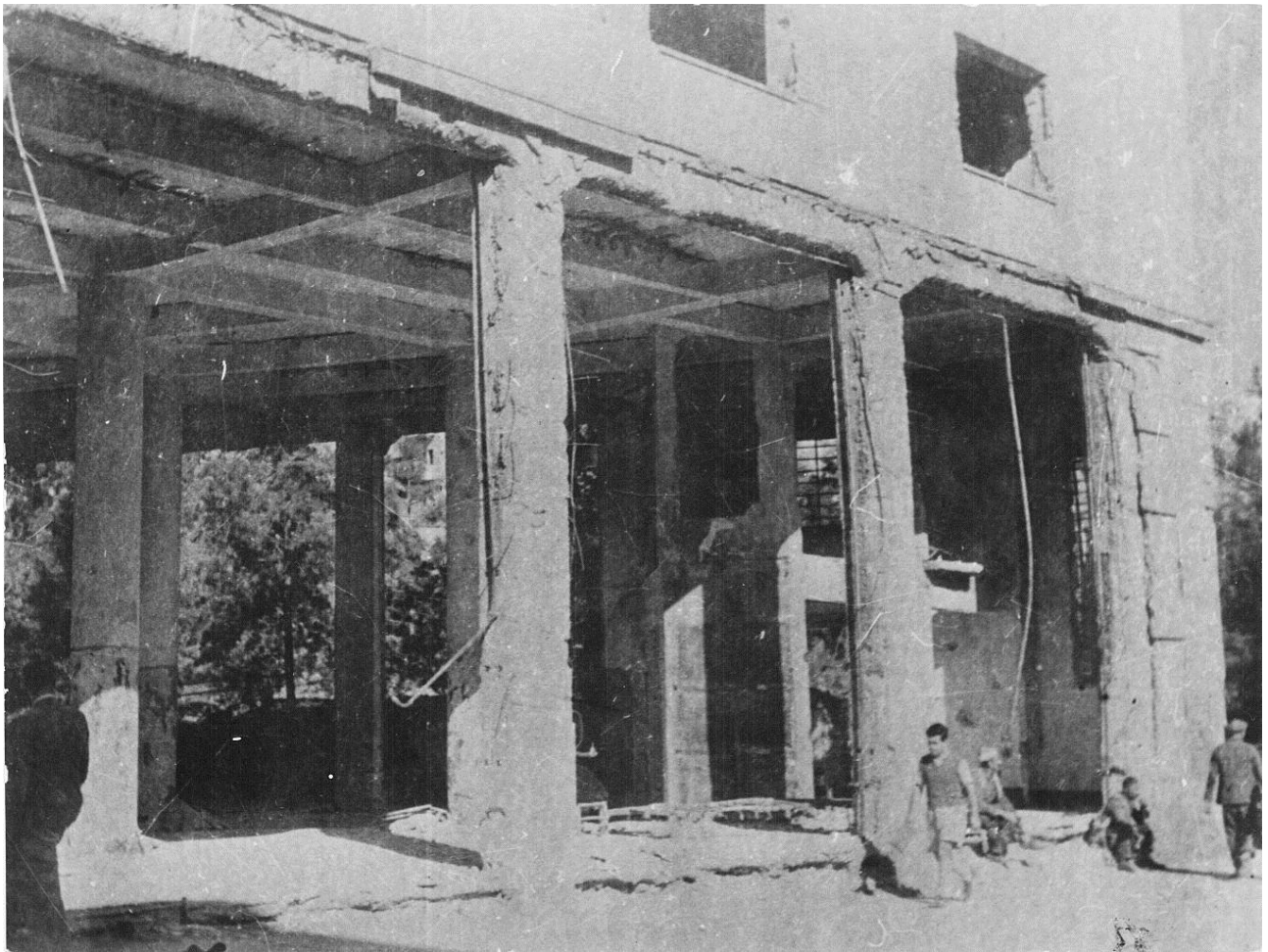
סמוך לשעה אחת לפני חצות נראו כמה צעירים לבושי חאקי עושים מעשים מעוררי חשדות ליד בניין מרכז הבולשת למחוז ירושלים, המאכסן בקומתו הראשונה את מחלקת רישום הקרקעות, בקומתו השנייה את משרד הבולשת המחוזית ובקומתו השלישית – את מעון השוטרים הבריטיים. שני נוטרים ששמרו על הבניין מבחוץ הבחינו בתנועה חשודה והתקרבו אל הצעירים, שפתחו עליהם באש ופצעו פצעי מות את הנוטר הערבי

⁴³ ראיון המחבר עם: אליהו לנקין, יהודה נאות-גלובמן, לאה אשכנזי. וכן: איתן לבני, המעמד, עמוד 94.

ופצעים אנושים את הנוטר היהודי. הצעירים חדרו לבניין והניחו בו כפי הנראה פצצות וחומרי נפץ. לשמע היריות מהרו למקום שוטרים מתחנת משטרה סמוכה וממעון השוטרים הבריטיים שבבניין סמוך, אולם נתקבלו במטר יריות ורימוני יד, שבא מצד קבוצת אנשים שהסתתרו בבית-הקברות המוסלמי. אחר שהצעירים ביצעו את מעשיהם, ברחו לעבר בית-הקברות המוסלמי אגב חילופי אש עם המשטרה. משערים כי למתקיפים היו מספר מכוניות במעלה רחוב ממילא וברחוב בצלאל מעברו הצפוני של בית-הקברות המוסלמי. המתקיפים השתמשו באקדחים ובמכונות ירייה קלות ("טומיגאן"). כמה רגעים לאחר שנעלמו המתקיפים, נשמעו כמה התפוצצויות קלושות בקרבת הבניין ולאחריהן – התפוצצות אדירה שזעזעה את כל הבניינים בסביבה. מיד לאחר ההתפוצצות פרצה דלקה גדולה במחלקת רישום הקרקעות שבקומת הקרקע של הבניין. האש התפשטה חיש מהר בכל חלקי הבניין ומכבי האש עמלו למעלה משלוש שעות עד שהצליחו להתגבר על הלהבות ולכבותן.

מיד לאחר ההתפוצצות הראשונה, מיהרו שוטרים בריטיים שישנו בקומה העליונה של הבניין לעזבו, אולם לא כולם הספיקו לעשות זאת לפני ההתפוצצות השנייה, שהרסה את חדר המדרגות וחסמה את המוצא מן הבניין. השוטרים הוצאו מהבניין על-ידי מכבי האש בעזרת סולמות ובסכנת נפש ...

הדליקה בבניין פרצה בגלל טעות בהכנת המטענים. התברר כי כדי להפעיל את חומר-הנפץ שהשתמשו בו, היה צורך במרעום, בעוד שמכיני המטענים השתמשו בנפצים בלבד. זו הייתה הסיבה שרק חלק מהמטענים התפוצץ, בעוד היתר גרמו לדלקה וכתוצאה מכך רק חלק מן הבניין נהרס.

פיצוץ בניין הבולשת המחוזית

מעצרו של יהודה נאות-גלובמן

בשעות הבוקר של יום ראשון, 8 באוגוסט 1944, יצאו לאה אשכנזי-וולץ עם מאיר שמגר-שטרנברג לשכונת רוממה, ליד מושב הזקנים הספרדי. על השניים הוטל לעקוב אחר תנועת המכוניות שעברו בכביש הראשי ירושלים-תל-אביב. באותו בוקר אמור היה הנציב העליון לצאת את ירושלים, וברגע עבור השיירה ברוממה, היה על לאה לטלפן למספר טלפון מסוים בתל-אביב ולדווח על השעה המדויקת וכן על גודל השיירה. בכניסה לתל-אביב הוצב אותו יום מארב, שתפקידו היה לפגוע בשיירה בעוברה במקום. בעוד השניים מעמידים פני זוג נאהבים, עברה לפתע שיירת הנציב העליון. מיד לאחר השיירה עברה, ניגשו בני הזוג לטלפון סמוך ודיווחו את אשר ראו עיניהם. הם ראו בזאת את סיום תפקידם, אולם לפני שהספיקו לעזוב את המקום, נשמעו לפתע יריות והשיירה חזרה על עקבותיה. לאה ומאיר

עלו מיד על האוטובוס שנסע לגבעת-שאל, כדי לברר מה קרה. אולם בכניסה לשכונה, נאלץ האוטובוס לחזור העירה, כי המשטרה הכריזה עוצר על כל האזור. בחוזרם לרוממה, ניגשה לאה שוב אל הטלפון ודיווחה לתל-אביב על ההתפתחויות. התברר, כי אנשי לח"י ניסו להתנקש בנציב העליון, והיחידה שהתמקמה לא הרחק מגבעת-שאל, פתחה על השיירה באש אוטומטית.

למחרת היום הייתה לאה צריכה למסור הודעה כלשהי לחניכה שלה שגרה ליד קולנוע "ציון". לאה ביקשה מיהודה נאות ומאיר שמגר שיהיו לה בני לווייה ויחד יצאו השלושה לכיוון כיכר ציון. בהגיעם לכיכר הלכה לאה לבית סמוך, בעוד שני הבחורים ממתנינים בפינת הרחוב. לאחר שלא סיימה את שליחותה חזרה למקום המפגש. היא עמדה ושוחחה עם מאיר, ויהודה עמד קצת בצד. על אשר עבר עליו באותו יום, מספר יהודה נאות:⁴⁴

כשעמדתי ברחוב, ניגשו אלי שני שוטרים בריטיים בלבוש אזרחי וביקשו שאתלווה אליהם. נכנסנו לאחת הסימטאות מאחורי קולנוע "ציון" שנחלת שבעה והשוטרים התחילו לחקור אותי. לאחר שהראיתי להם את תעודת הזהות שלי ועניתי לשאלותיהם, הם ביקשו שאלך אִתם לתחנת המשטרה. חששתי שבמשטרה יגלו את זהותי האמיתית ואז יעצרו אותי. כדי להחלץ מן המיצר, דחפתי את השוטרים, החזקתי בראשם ודפקתי ראש בראש וברחתי על נפשי.

לאחר שהשוטרים התאוששו, הם פתחו במרדף באקדחים שלופים. יהודה פנה לרחוב יפו, והשוטרים לא ירו בו כי הרחוב המה אדם. משם פנה יהודה לרחוב הרב קוק; לפתע נשמעה ירייה ויהודה נעלם. לאה ומאיר פגשו בשוטרים שחזרו מן המרדף.

"מה פשר היריות?" שאלו את השוטרים.
 "רדפנו אחרי איזה טרוריסט וירינו עליו, אך הממזר הצליח לברוח",
 הייתה התשובה.

לאה ומאיר פנו מיד למקום מגוריו של יהודה (הוא התגורר בחדר עם מאיר) ושם מצאו פתק:

⁴⁴ ראיון המחבר עם יהודה נאות-גלובמן.

"קיבלתי 'כפתור' [כינוי לכדור], מיד אשוב."

הם חיכו לו בחדר וכעבור זמן קצר הוא חזר וסיפר כי נפצע ביד מן הירייה שהשוטרים ירו בו. לאה רצה מיד אל ד"ר הפנר, ומשלא מצאה אותו בבית, רצה אל דניאל ינובסקי וסיפרה לו כי יהודה זקוק באופן דחוף לעזרה רפואית. ינובסקי אמר שהוא מכיר רופא אחד, ד"ר אלג'מוב שמו, שאפשר לסמוך עליו. לאה יצאה מיד יחד עם ינובסקי לרחוב דוד ילין וסיפרה לד"ר אלג'מוב כי חברם נפצע מתאונה של פרימוס ועל כן הוא מתבקש לבוא אתם ולהגיש לו עזרה רפואית. השלושה יצאו לכיוון חדרו של יהודה. בדרך ביקשה לאה מינובסקי שיסתלק מן המקום, כי לא רצתה לסכן אותו. הרופא בדק את ידו של יהודה וביקש שיספר לו מה קרה. בלי הרבה גינונים, סיפר יהודה כי נפצע מכדור בידו. הרופא נעשה חיוור וכולו רעד. הוא חבש את הפצע ואמר כי חייבים לצלם את היד וכי יש בביתו מכשיר "רנטגן". החבורה הלכה לרחוב דוד ילין והרופא צילם את ידו של יהודה. בדרך הוא אמר:

"אין לכם ממה לחשוש, מאחר שאני מטפל גם בפצועים של לח"י."

לאחר שסיים את מלאכת הצילום, אמר כי על יהודה לבוא כעבור יומיים לביקורת וכן כי עליהם לשלם לו חמש לירות דמי טיפול. לאה, שהייתה הגזברית של המחוז, שילמה לרופא והשלושה הלכו לחדר המשותף ליהודה ולמאיר.

חלפו יומיים, ויהודה הלך, בלוויית מאיר ולאה, אל הרופא לביקורת. במקרה היה במקום גם חיים זיכרמן מנתניה, שהתנדב לשמור בכניסה לבניין. רגעים ספורים לאחר כניסתם, עוד לפני שהרופא הספיק להחליף את התחבושת, התפרצו פנימה שוטרים עם אקדחים שלופים ושאלו:

"היכן הפצוע?"

יהודה ומאיר ישבו ללא תגובה, בעוד לאה ניסתה את מזלה ונכנסה לחדר השני. כאשר שאל אותה השוטר למעשיה, ענתה כי היא מחכה לתורה אצל הרופא. אולם התירוץ לא עזר לה וכל השלושה נעצרו על-ידי המשטרה. כשנכנסו למכונית, ראו שמאחור יושב חיים זיכרמן.

"מה מעשהו של זה" שאלה לאה את השוטר.
 "בבואנו ראינו שהוא מסתובב בעצבנות הלך ושוב והחלטנו לעצור
 אותו", ענה.

את יהודה העבירו לבית-החולים הממשלתי שבמגרש הרוסים וכפתו את רגלו למיטה כדי שלא יוכל לברוח. בחקירה התברר לו כי המשטרה חושדת בו כי השתתף בניסיון ההתנקשות בנציב העליון ונפצע מחילופי היריות. הם רצו לדעת מי עוד השתתף אתו באותה פעולה ולא קיבלו את גרסתו כי נפצע בשעת המרדף בכיכר ציון. כשנודע דבר חשדם של החוקרים, ביקש ינובסקי את התערבותו של עורך-הדין לויצקי, אשר הרבה לייצג את חברי הארגון שנתפסו על-ידי הבריטים. לויצקי הצליח לשכנע את קצין הבולשת שליהודה לא היה כל קשר לניסיון ההתנקשות בנציב העליון וכעבור זמן קצר הוא הועבר למחנה המעצר בלטרון. חודשיים מאוחר יותר הועבר יהודה, יחד עם עוד 250 מחבריו, למחנה מעצר באפריקה (תחילה באריתריאה ואחר כך בקניה) ושוחרר רק לאחר שהבריטים עזבו את ארץ-ישראל בשנת 1948.

לאה ומאיר שוחררו למחרת מעצרם ועוד באותו ערב הצליחו להיפגש עם אליהו לנקין. לאה ביקשה לעזוב את ירושלים, כי חששה שיחזרו ויעצרו אותה, אולם אליהו ביקש לחכות מספר ימים. הוא חשב כי לאה ומאיר הצליחו לשכנע את חוקריהם כי אינם קשורים באופן ישיר למעשיו של יהודה ועל כן ייתכן מאוד שיאפשרו להם להתהלך חופשיים. כעבור יומיים עצרו שוב את מאיר שמגר ושלחו אותו תחילה ללטרון ואחר-כך למחנה המעצר באפריקה. הוא שוחרר יחד עם יהודה נאות לאחר קום מדינת ישראל.

גם את ביתה של לאה פקדה המשטרה והחזירו אותה אחר כבוד לבית המעצר לנשים בבית-לחם. לאה הוכנסה לאגף של העצירות הפוליטיות, ה"וילה", שם פגשה את חברותיה מירושלים. שתיים מן העצורות היו כבר אימהות, והיה זה אירוע מיוחד במינו כאשר בתה של אמה גרמנט (שהייתה המפקדת של לאה בירושלים) או בנה של צילה עמידרור, היו באים לבקר בבית-הסוהר. כל הבנות היו נתלות על החלונות כדי להתבונן במפגש המרגש.

לאה לא השלימה עם ישיבתה בבית-הסוהר, וכאשר חלפה שנה ושום דבר לא קרה, היא החליטה שיש לעשות משהו על מנת לצאת לחופשי. היא פנתה לשלטונות בית-הסוהר והתאוננה על מחושים בעיניים. כאשר תלונתה חזרה ונשנתה, הוחלט לשלוח אותה לרופא מומחה ובאחד הימים היא הועברה לירושלים לבדיקה אצל ד"ר טיכו, שהיה רופא עיניים ידוע.

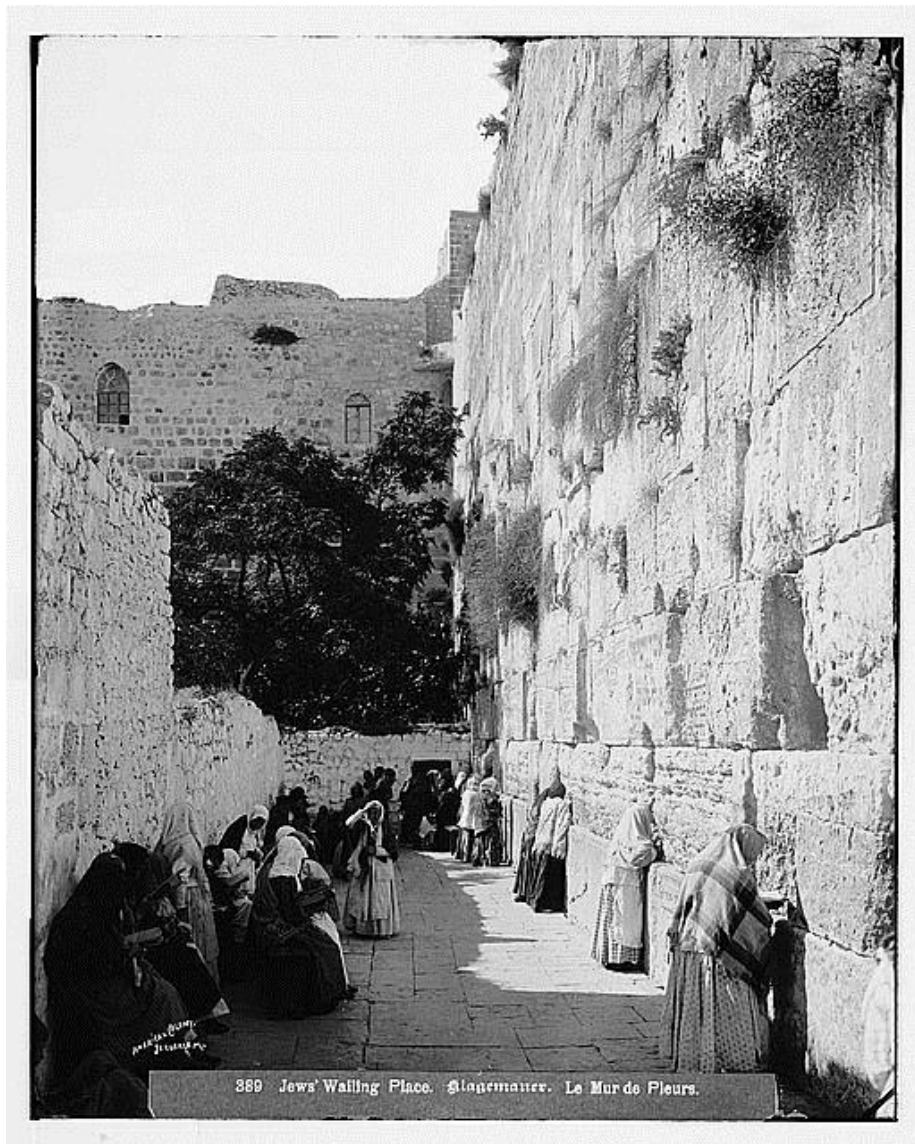
בהשפעת קשרים שהפעיל אביה של לאה, אבחן ד"ר טיכו מפגע, שדורש טיפול שאינו ניתן לביצוע בבית-הסוהר. לימים הגיעה לבית-הסוהר ועדה מיוחדת מטעם השלטונות, שתפקידה היה לעבור על כל התיקים ולבדוק את מצב העצירות. לאה הוזמנה להופיע בפני הוועדה, אולם "לרוע מזלה", היו עיניה צלולות באותו יום. היא סיפרה לחברותיה כי אם תופיע בצורה זו, אין לה כל סיכוי להשתחרר בגלל "מיקרה עין". לאחר דיון פנימי, נשפה אמה לתוך עיניה של לאה עשן סיגריות ולאח שפשפה את העיניים עד שבקושי יכלה לראות. עיניה האדומות עשו רושם רב על חברי הוועדה וכעבור מספר חודשים היא שוחררה מבית-הסוהר.

לאחר שחרורה, חויבה לאה להתייצב פעמיים ביום בתחנת המשטרה וכן להישאר בביתה משקיעת החמה ועד הזריחה. היא חזרה לפעילות בארגון, אולם בגלל המגבלות שהוטלו עליה, היא צורפה לשירות הידיעות ("הדלק") והייתה עסוקה רק בשעות היום. תפקידה היה לשמור על הקשר עם אישים שונים שעזרו לארגון תוך ניצול מעמדם המיוחד.

השמחה בבית אשכנזי לא ארכה זמן רב, וכחצי שנה לאחר שחרורה של לאה נאסרה אחותה הצעירה צפורה ("נועה"). צפורה אשכנזי הייתה הקשרית של רענן (שבאותה עת שימש מפקד החת"ם) ובין השאר, עסקה בארגון ועדת קבלה למתגייסים החדשים. ערב אחד, בשעה שהובילו את רחל ברנדויין לוועדת הקבלה בסביבות בית-הכרם, הופיעו לפתע שוטרים. רענן פקד על כולם לעזוב מיד את המקום, וכאשר צפורה התרחקה, התברר לה כי שכחה בשדה את תיק היד שלה, ובו כתובתה וכן שמות של מועמדים להתקבל לארגון. התיק נפל בידי בידי המשטרה וכעבור זמן קצר הופיעו שוטרים בביתה של צפורה ועצרוה.

תוכנית "הקיר"

ההתאוששות מן המאסרים הייתה מהירה, ולמרות המחסור בכסף ובחומרי לחימה, הוחלט לנצל את התנופה ולהכות בשלטון המנדט במקומות הכואבים ביותר. אחת הפעולות שפגעה ביוקרה של השלטון ושמה אותו

הכותל המערבי

ללעג הייתה תכנית "הקיר", הקשורה לסדרי התפילה ליד הכותל המערבי. כבר בסוף שנות העשרים התלוננו הערבים כי התקיעה בשופר ליד הכותל המערבי פוגעת בקודשי האיסלם. בשנת 1931 קבע "דבר המלך במועצתו" (שהיווה את הרשות המחוקקת של ממשלת המנדט), כי זכות הבעלות של המוסלמים על הר-הבית מקנה להם גם בעלות על אזור הכותל המערבי. בעקבות החלטה זו, נאסר על היהודים לתקוע בשופר ליד הכותל, למרות שהתקיעה היא חלק בלתי נפרד מתפילות ראש השנה ויום הכיפורים.

איסור התקיעה ליד הכותל המערבי, פגע קשות ברגשות היהודים והאצ"ל החליט להיכנס לפעולה. מאז האיסור, בכל מוצאי יום הכיפורים נהגו אנשי אצ"ל ובית"ר "להבריח" שופר לרחבת הכותל, ושם כבר חיכה המתנדב התורן שתקע את "התקיעה הגדולה" בסיום יום הצום. הדבר לא היה פשוט

כלל, כי שוטרים בריטיים רבים מילאו את הדרכים לכותל וערכו חיפושים מדוקדקים בכליהם של היהודים שבאו להתפלל. גורלו של "התוקע" היה ברוב המקרים מאסר ב"קישלה", בניין המשטרה בעיר העתיקה ששימש גם כבית מעצר (הבניין עומד על תילו עד עצם היום הזה ומשמש את משטרת ישראל). תקיעת השופר ברחבת הכותל במוצאי יום הכיפורים מילאה לא רק פונקציה דתית, אלא גם הגבירה את הגאווה הלאומית בכל רחבי הארץ. ביום הכיפורים תש"ג ביקר מפקד הארגון, מנחם בגין, בכותל והיה עד למחזה המביש של התפרצות השוטרים הבריטיים אל תוך הרחבה בחיפוש אחר הבית"רי שתקע בשופר.

בקיץ 1944 הועלתה שוב בעיית התקיעה בשופר ליד הכותל, אלא שהפעם הוחלט שלא להסתפק במבצע יחיד, שיתקע במוצאי יום הכיפורים. מספר שבועות לפני הימים הנוראים החל הארגון בפרסום אזהרות לבריטים להדיר רגלם מן הכותל וכי שוטר שיימצא בקרבת הכותל ביום הכיפורים ייענש. האזהרות הלכו ותכפו ולקראת החגים הן הוצאו מדי יום ביומו.

המתח הלך וגבר והכול היו דרוכים לקראת הבאות. נוצר הרושם שהארגון מתכוון לרכז כוחות גדולים ברחבת הכותל, אשר ימנעו מן הבריטים את הגישה בכוח הזרוע. אולם תכניות הארגון היו שונות לחלוטין. במוצאי יום הכיפורים הותקפו ברחבי הארץ ארבע תחנות משטרה, שהיו ידועות בשם מבצרי "טייגרט". היו אלה מבנים גדולים מביטון מזוין, שהוקמו בשנות השלושים על פי תכניתו של המהנדס הבריטי סר צ'ארלס טייגרט. אזהרות הארגון בעניין הכותל המערבי היו בבחינת לוחמה פסיכולוגית ושימשו כפעולת הטעייה למבצע הצבאי העיקרי. למרבה הפלא, כיבדו השלטונות את אזהרות הארגון, ואף שוטר בריטי לא נמצא ברחבת הכותל ביום הכיפורים. תקיעת השופר המסורתית שלאחר תפילת נעילה בוצעה באין מפריע, ולאחריה פרצו המתפללים בשירת "התקווה" אדירה. שום התנגשות לא אירעה באותו יום ברחבת הכותל או בדרך אליו והבלשים הבריטיים שהסתובבו ללא מדים, התאכזבו מהעדר כוחות מזוינים של הארגון. הם לא ידעו כי יחידות הקרב של האצ"ל פעלו אותה שעה נגד מבצרי המשטרה בחיפה, קלקיליה, גדרה (קטרה) ובית דגון.

כ ר

ר ק

הודעה

השתא **לא** התפרצו שוטרים בריטיים אל רחבת הפותל=
 המערבי בזמן תפלת יום הכפורים, שנסתיימה **ללא הפרעות**,
 בתקיעת שופר ובשירת „התקוה“.

מנהג מחפיר, שהונהג על ידי שלטון הדכוי. על מנת להרגילנו לכניעה
 בפני רצונו ולחיי עבדות רוחנית, „מנהג“ שלא נתקל בעבר בהתנגדות מעשית
 של הישוב ומוסדותיו — הופר זו הפעם הראשונה אחרי שלש עשרה שנה.

עובדה זו, אשר את ערכה המוסרי-המדיני אין להגזים ואין
 להפחית, תלמד שוב את כולנו, **כי רק בקומה זקופה**
ובעמדה ללא רתיעה אפשר להגן על כבוד
האומה ולהלחם לחרותה.

הארגון הצבאי הלאומי
 בארץ-ישראל

"הסזון הגדול"⁴⁵

עם גבור פעולות ההתקפה נגד השלטון הבריטי בארץ, גברו בקרב מנהיגי היישוב הקולות בדבר נקיטת אמצעים נגד המחתרת העברית.

ביום 27.3.1944 נערכה בגבעת-ברנר ישיבה של הוועדה הפוליטית של מפא"י, בה דנו בשאלת התגובה למעשי האצ"ל ולח"י. במהלך הדיון תבעה גולדה מאיר להפעיל כוח נגד האצ"ל ולח"י ותמכה בהסגרת אנשיהם לבולשת הבריטית. ברל כצנלסון לעומתה התנגד באופן נמרץ לכל צורה של הלשנות.⁴⁶

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה ב-2 באפריל 1944, התקיים דיון בשאלת הטרור היהודי והייתה התנגדות להלשנות. בהחלטות נאמר, בין היתר:⁴⁷

בהתנגדות למעשי הכנופיות יש להימנע מתגובות העלולות לגרום אחריהן בהכרח מלחמת אזרחים פנימית או הסגרה הדדית למשטרה. יש לדאוג למנוע בכוח יהודי ובאמצעים יהודיים את מעשי הכנופיות. [...]

ההחלטה הסודית לביצוע ההלשנות

באוגוסט 1944 קיבל בן-גוריון מברק ממשה שרת (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית), שעשה אותה עת בלונדון, ובו דיווח על מגעיו עם הממשלה הבריטית בדבר הקמתה של הבריגדה היהודית. מסתבר כי הדיונים עלו על שרטון מאחר והבריטים התנו את הקמתה של הבריגדה היהודית (במסגרת בצבא הבריטי) בהסגרת לוחמי האצ"ל ולח"י לבולשת הבריטית.

בעקבות מברקו של שרת, זימן בן-גוריון ב 22 באוגוסט את אליהו גולומב (מראשי ההגנה ומפלגת מפא"י) ומשה סנה (ראש המפקדה הארצית של ההגנה). (ישראל גלילי, מראשי ההגנה, נעדר מהעיר באותו יום). באותה פגישה הוחלט להסגיר את לוחמי האצ"ל לבולשת הבריטית, תוך שמירה קפדנית על חשאיות ההחלטה ועל ביצועה. הוטל על גולומב לדווח לגלילי אודות ההחלטה ולשאלו לדעתו.

⁴⁵ פרטים על הסזון ראה לפידות, "הסזון צייד אחים".

⁴⁶ ארכיון מפא"י, פרוטוקול ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י מיום 27.3.1944

⁴⁷ אצ"מ, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 2.4.1944.

על ההחלטה לשיתוף פעולה עם הבולשת הבריטית אנו למדים מיומנו של ישראל גילי, שכתב בדפי רישומו האישיים ביום 24 באוגוסט 1944 את הדברים ששמע מפי אליהו גולומב:⁴⁸

טלגרמה משרת כי יש החלטה על הקמת יחידה עברית לוחמת. ההחלטה טרם ידועה לשליט [הבריטי] בארץ וגם לא למטכ"ל. ייתכן כי גולומב יידרש לנסוע למטרופולין [לונדון]...

בהמשך, הוסיף גולומב, כי עתה משמשים אצ"ל ולח"י את הסכנה העיקרית להיות "קלף" נגדנו. אמר לי את דעתו. הצטער על שלא הייתי בעיר ולא שותפתי בהתייעצות. סיפר על ההחלטה [לשיתוף פעולה עם הבריטים]. הוטל עליו למסור אך לידיעתי ואסר עלי להיוועץ אלא עם עצמי. הבטחתי הבעת דעתי כעבור שעה-שעתיים. הלכתי.

חזרתי אליו עם חצות. הודעתי לו שלילתי ... למחרת כתבתי לסנה: השלום עליך.

חבל שלא סיימנו השיחה שפתח בה גולומב בעניין שיתוף עם הבולשת, מאז אני הופך והופך בדבר ואין הסדר מתיישב לא בלבי ולא בדעתי, לא מבחינה פוליטית ולא מבחינה נפשית. אני חושב את הדבר, אם יעשה, לצעד הרה אסון ומוליך למטרה הפוכה. מצדי הדבר קבור: אולם שותף באחריות הזאת איני יכול להיות. איני יודע אם סופר לי הדבר כמשתתף בהכרעה. די לי באחריות הנובעת מהשתיקה. הכרחי שנמשיך את השיחה. אני מקווה לשכנע.

בעקבות הסכמתו של בן-גוריון בעניין ההלשנות, נתפרסמה ב-19 בספטמבר 1944 הודעה רשמית של משרד המלחמה הבריטי בה צוין כי: "ממשלת הוד מלכותו החליטה להיענות לדרישת הסוכנות היהודית ולהקים בריגדה מוגברת יהודית..."

אכן באחד ממסמכי הבולשת הבריטית מיום 22.12.44 מצוין במפורש כי ההלשנות החלו כבר בספטמבר 1944.⁴⁹

⁴⁸ דפי רישום של גילי, 24.8.1944, ארכיון גילי.

⁴⁹ ארכיון משרד המושבות, CO 733/457.

מאז החלה הסוכנות היהודית "לשתף פעולה" בראשית ספטמבר 1944 היא סיפקה לסי.אי.די פרטים על 561 אנשים, להם מיוחס קשר עם ארגונים טרוריסטיים ...

התפנית במאבק נגד המחתרת העברית חלה כתוצאה מההתנקשות בחייו של הלורד מוין בקהיר. הלורד מוין, שהיה ידוע כאנטי ציוני, נתמנה למיניסטר המדינה במזרח התיכון, וממקום מושבו בקהיר היה אחראי לביצוע מדיניות "הספר הלבן". לח"י, שראה בלורד מוין את האחראי לגירוש אניות המעפילים, החליט להתנקש בחייו. לשם כך נשלחו לקהיר שני חברי המחתרת, אליהו חכים ואליהו בית-צורי, וב-6 בנובמבר 1944 הוציאו השניים לפועל את ההתנקשות אל הפועל, אולם לרוע מזלם נתפסו לאחר ביצוע המשימה.

ההתנקשות בחייו של הלורד מוין עוררה סערה גדולה בארץ ובעולם, ועוד לפני שנודעה זהות המתנקשים, התכנסה הנהלת הסוכנות היהודית ופירסמה הודעת גינוי חריפה. באותה ישיבה הוחלט על שורה של צעדים במלחמה ב"ארגוני הטרור" בארץ:

[...] היישוב נתבע להקיא מתוכו את כל אנשי הכנופיה המחריבה הזאת, לשלול מהטרוריסטים כל מחסה ומפלט, לא להיכנע לאיומיהם ולהושיט את כל העזרה הדרושה לשלטונות למניעת מעשי הטרור ולביעור ארגונו, כי בנפשנו הדבר.

לאחר שה"סזון" אושר על-ידי הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הפועל הציוני, הובא העניין בפני מועצת ה"הסתדרות", הגוף שקבע יותר מכל מסגרת אחרת את התנהגותו של "היישוב המאורגן". בכנס נשא בן-גוריון נאום פרוגרמטי ארוך, בו אמר, בין השאר:

עומדות בפנינו שתי שאלות, או יותר נכון שתי אפשרויות אין מנוס מהן. הראשונה: טרור או מאבק ציוני מדיני. השאלה היא – זה או זה, שניהם יחד לא יתכנו ... והברירה השנייה: ארגוני-טרור או ישוב מאורגן, עם מאורגן, תנועת פועלים מאורגנת. ושוב – זה או זה, שניהם יחד אינם יכולים לדור בכפיפה אחת.

[...] צוינו לפי-שעה ארבע פעולות, ואני רוצה לעמוד עליהן במלים פשוטות וברורות.

הדבר הראשון להקיא אותם מתוכנו, ואני רוצה לתרגם תביעה זו לשפת המציאות והמעשה. אם בחור, חבר לכנופיות אלו או תומך בהן, עובד באיזה בית-חרושת או במשרד, נתבעים הפועלים ועובדי המשרד האחרים לגרש אותו ולהרחיקו ממקום-עבודתו ... ובכוונה בחרתי דוגמה קשה זאת; כל מי שקשור לכנופיות אלו, כל מי שתומך בהן - לאו-דווקא אם הוא משתמש באקדח או משליך הפצצה, אלא כל מי שמפיץ את ספרותם ומדביק מודעות שלהם – צריך להיות מורחק ממקום-העבודה. הוא הדין אם הוא לומד בבית-ספר – תיכוני או אחר, ולא רק אם הוא עצמו משתתף במעשי רצח ושוד, אלא גם אם הוא מביא את ספרותם הטמאה של הטרוריסטים לנערים, ומפיצה ביניהם. לא זו בלבד שצריכים לקחת ממנו את הכרוזים הטמאים ולשרוף אותם, אלא צריך לגרש אותו מבית-הספר, שיידע הוא ויידעו אחיו ויידעו הוריו, שהציבור מתקומם נגד הפשעים האלה המסכנים לא את היחיד בלבד, אלא את כלל האומה ...

הדבר השני לא לתת להם מקלט ומחסה ... נוכח השואה שהטרור וכנופיות-הטרור ממיטים עלינו – חייבים אנחנו לומר לכל יהודי בארץ למנוע מחסה ומקלט מכל אנשי הכנופייה ומכל תומכיהם. אני יודע שכאן אנו נתקלים באחד האינסטינקטים המעולים, המשובחים שבתוכנו. זה אינסטינקט אנושי, בייחוד אינסטינקט יהודי. אבל אם איננו רוצים להתאכזר לעם היהודי המתבוסס בכליונו, איננו יכולים להתחשב כרגע עם רחמנות מזויפת זו. אסור לתת מקלט ומחסה לפושעים אלה המסכנים את עתידנו.

והדבר השלישי: לא להיכנע לאיומיהם! ... עלינו ליצור משטר כזה ביישוב שלא יוכלו לאיים על שום איש. יודרכו כל נער ונערה על-ידי בתי-הספר שהם לומדים בהם, שאם יבוא מהכנופיות לאביו ולאמו לדרוש כסף – ימסור מיד את הדבר למקום המתאים; אם אין הוא יודע שום כתובת – יילך למשטרה ...

באשר לעניין שיתוף הפעולה עם הבריטים, אמר בן-גוריון:

אבל אנחנו אין לנו עדיין שום שלטון ... אין לנו עדיין מה שיש לכל עמים תקינים. עודלא הוקמה המדינה היהודית ואין שלטון יהודי, לכן ובמידה שהשלטון והמשטרה הבריטיים מעוניינים בביעור הטרור – במידה זו אנו משתפים אתם פעולה ... אני חוזר ואומר, שלנו יש אינטרס יותר גדול ויותר חיוני בביעור הטרור מאשר לממשלה האנגלית

הרב פישמן ויצחק גרינבוים המשיכו להתנגד לכל צורה של שיתוף פעולה עם הבולשת הבריטית, וכאשר נפלה ההכרעה, הודיע גרינבוים על התפטרותו מהנהלת הסוכנות היהודית. בתגובה להחלטת הסוכנות היהודית והוועד הפועל של ההסתדרות, פירסם האצ"ל כרוז ברבים, המודיע על מדיניותו, לפיה לא יגיב על ההתקפות נגדו.

לא תהיה מלחמת אחים

[...] ובפנים קודרות שואל היהודי הנאמן את עצמו ואת שכנו: הגם בכך נוכה? התפרוץ מלחמת-אחים בארץ-ישראל? הייחרב ביתנו בטרם הוקם? היזכו שונאינו לראות את שאיפתם השפלה מתגשמת? האוויר מלא אבק שריפה. נואמים ומנהיגים אינם חדלים לדבר על מלחמה פנימית. אחד מהם אמר, כי היא כבר פרצה; השני – פטפטן גדול מרעהו -- ניבל את פיו בצעקה היסטורית: דם תחת דם, עין תחת עין! שלישי עמל ועמל וגילה סוף סוף תכנית הצלה לעם ישראל. וזוהי התכנית: לגרש מן הבתים, לגרש מבתי-ספר, להרעיב ולמסור לבולשת בנים לוחמים. 'הם או אנחנו', אמר, 'וכל האמצעים כשרים על מנת לחסלם' [מתוך נאום של בן-גוריון בוועידת ההסתדרות] ... לכן מובנת חרדתו של היהודי הנאמן. הנראה את ילדינו מרימים יד או נשק איש נגד רעהו? מה יעשו הנרדפים, עליהם נגזרו הגזרות האיומות הללו? איך יתגוננו? ... אלו הן שאלות חמורות ואנו מוצאים לחובתנו לתת בשמנו – בשם הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל – תשובה. וזו תשובתנו: היו שקטים, יהודים נאמנים; לא תהיה בארץ זו מלחמת אחים ...

שלושה גופים טיפלו במתקפת "הסזון הגדול": כל המידע אודות האצ"ל ולח"י רוכז בידי שירות הידיעות של ההגנה (הש"י), בראשותו של ישראל

זבלדובסקי-עמיר. לרשות הש"י עמדו כ-250 אנשי פלמ"ח, שהועברו העירה וגויסו למבצע הסזון. הם עסקו בעיקובים אחר חשודים ובחטיפות של אנשי אצ"ל ולח"י, לפי רשימות שקיבלו מן הש"י. נוסף לזאת עסקו אנשי הפלמ"ח גם באבטחת ראשי הסוכנות היהודית וזאת מחשש שהאצ"ל או לח"י יגיבו בחטיפות-נגד. כן הוקמה בסוכנות היהודית בירושלים "המחלקה לתפקידים מיוחדים", שבראשה עמד טדי קולק. מחלקה זו עמדה בקשר הדוק עם הבולשת הבריטית והיא שהעבירה לבריטים את רשימת השמות של החשודים בהשתייכות לאצ"ל.

קרוב לאלף איש הוסגרו לבולשת הבריטית כחשודים בהשתייכות לאצ"ל, בתוכם גם מאות חברי המפלגה הרוויזיוניסטית, שלא לקחו חלק בפעילות מחתרית באצ"ל או בלח"י. נוסף להלשנות, נחטפו עשרות רבות של חשודים, אשר הוחזקו בבתי-מעצר שנבנו במיוחד לצורך כך בקיבוצים שונים. החטופים נחקרו בידי אנשי הש"י (ישראל זבלדובסקי-עמיר השתתף באופן אישי בכל החקירות) ובכמה מקרים לוותה החקירה בעינויים גופניים קשים.

בספר תולדות ההגנה נאמר:⁵⁰

[...] לפי מקור אחד נעצרו על-ידי ההגנה לשם חקירה כ-20 איש; נחקרו שלא במעצר 91 איש, כמחציתם חברי ההגנה והפלמ"ח שהיו לפני-כן חברים באצ"ל; כ-700 שמות של אנשים ומוסדות, שחלק מהם קשורים בפעולות טרוריסטיות ובסחיטות כספים, נמסרו לבולשת וכ-300 איש נאסרו על-סמך רשימות אלה. ועדה מיוחדת נתמנתה לדיון בדבר תלמידי בתי-הספר התיכוניים שהיו פעילים באצ"ל, והחליטה על הוצאתם של 30 תלמידים מבתי-הספר השונים".

ממאסרם של פעילים במפלגה הרוויזיוניסטית, שלא היו חברים באצ"ל או בלח"י, ניתן להסיק כי ה"סזון" נוצל גם כדי לחסל יריבים פוליטיים.

חטיפות בירושלים

החטיפות ברחבי הארץ נעשו בשיטה אחידה:⁵¹

⁵⁰ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 539
⁵¹ שם, עמוד 537.

חוליית "חוטפים" הייתה יוצאת סמוך למקום שבו היה ה'נחטף' עלול לעבור. ה"מזהה" (איש חוליית העיקוב) היה הולך עמהם ובהופיע האיש היה קובע את זהותו. כמה אנשים ("הבטחה") היו שומרים מפני הפתעות מן הצד (התערבות עוברי אורח, שוטרים). שלושה-ארבעה אנשים היו נכנסים לביתו (לפעמים בלבוש אנשי משטרה) ומוסרים אותו לרשותם של שלושה אנשים היושבים במכונית. לפעמים היו ה'חטיפות' נעשות ברחוב ולאור היום. לאחר ה"חטיפה" היו משתדלים לערוך חיפוש בדירתו של האסיר. האסיר היה מועבר לאחד ממקומות המעצר, שהוקמו בקיבוצים סמוכים לערים הגדולות ובעמק יזרעאל. אנשיהם היו מהימנים על ה'הגנה'. במקום המעצר היה האסיר נחקר על הידוע לו על דרכי פעולתו של האצ"ל. עצורים אלה לא נמסרו לשלטונות

הקורבן הראשון של ה"סזון" בירושלים היה מפקד המחוז, אליהו לנקין. בתחילת הסזון, התגורר אליהו לנקין יחד עם סגנו דב אפרת, בחדר שכור בבניין ישן מאחורי החצר של תחנת האוטובוסים הישנה של "אגד", ברחוב יפו. בוקר אחד נשמעה נקישה בדלת ובפתח הופיעה אדם ששאל: "האם גר פה אדריכל רבינוביץ?" כמובן שהשאלה עוררה חשד, מאחר שקשה היה לתאר שבחדר כל-כך עלוב יתגורר אדריכל. עוד באותו יום עזבו השניים את החדר, ואפרת החל בחיפוש מקום מגורים אחר. על-פי מודעה בעיתון, הגיע אל זוג אנשים מבוגרים, יוצאי גרמניה, שגרו בדירה בבית-המעלות והחליטו להשכיר חדר אחד כדי לשפר את מצבם הכלכלי. אפרת סיפר על כך ללנקין, ויחד הלכו לבית-המעלות כדי לשכור את החדר. אליהו לנקין הציג את עצמו כקבלן בנייה בשם סקיפסקי ואת אפרת הציג כעוזרו. נראה היה לשניים כי הגיעו אל המנוחה והנחלה, אולם לא לזמן רב. בבוקר ה-15 בדצמבר 1944 יצא אליהו לנקין את החדר ואת הקורות אותו ספר לנקין בזכרונותיו:⁵²

כשיצאתי מחדרי ראיתי שני בחורים עומדים בחדר-המדרגות. הכרתים יפה. עברתי על פניהם ויצאתי לרחוב. הם הלכו אחרי. החשתי את צעדי וחציתי את הרחוב. הם השיגוני בפינת רחוב בן-יהודה, התנפלו עלי מאחור ותפסוני בידי. מיד הופיעו עוד מספר בחורים. גם מונית עמדה מוכנה. כמה דקות נסיעה ואנחנו בתחנת המשטרה שבמחנה-יהודה. אחד מהם צלצל לסי.אי.די הודיע באנגלית רצוצה על "הצלחתו" וביקש

⁵² אליהו לנקין, סיפורו של מפקד אלטלנה, עמוד 88.

לבוא מיד. עוד דקות מספר ובפתח נעצרה מכונית. קציני הבולשת הבריטית, קרטיס והאמילטון, נכנסו פנימה ואני נמסרתי לידיהם. הבחורים בני-עמי הסתלקו. הם גמרו את מלאכתם.

אפרת יצא את הדירה כשעתיים לאחר לנקין, ופניו אל אחד החדרים שם אמור היה לקיים מספר פגישות. להפתעתו התברר לו כי לנקין לא הופיע לפגישה שיועדה לו לאותו בוקר, אבל רק למחרת היום נודע לו מפי אחותו של לנקין על החטיפה.

שבועיים לאחר חטיפתו והסגרתו של אליהו לנקין, רעשה ירושלים מחטיפתו של דניאל ינובסקי. בליל שבת, 29 בדצמבר, בשעה 7:30 בערב, הקישו בדלת ביתו של ינובסקי פלמ"חאים מחופשים בבגדי שוטרים. כאשר נפתחה הדלת, נכנסו ה"שוטרים" פנימה ו"השוטר היהודי" פנה אל ינובסקי, שהיה לבוש פיג'מה, והורה לו להתלבש ולהתלוות אליהם לבולשת. ינובסקי, שהיה אדם דתי, מחה על כי באים אליו בשבת, אולם לא חשד שהשוטרים מתחזים. כשיצא אתם מביתו, הבחין בתנועה חשודה (היו אלה המאבטחים שהקיפו את הבניין) ופתח בצעקות:

"זו לא משטרה!"

חוטפיו תפסו אותו בזרועותיו והכניסוהו בכוח את תוך המכונית שחיכתה בפתח הבית. אסתר אשתו, שליוותה את בעלה, התנפלה על דלת המכונית וניסתה למנוע את החטיפה, אולם היא סולקה בכוח הצדה והמכונית נעלמה לכיוון בלתי ידוע. כעבור מספר ימים קיבלה אסתר מכתב מבעלה בכתב ידו, בו הוא כותב: "אני בריא, אל תדאגו לי, אני מקווה לחזור הביתה בקרוב" 17 ימים לאחר חטיפתו, שוחרר ינובסקי ליד חדרה. הוא סיפר כי כל הזמן החזיקוהו חוטפיו במרתף, כשעיניו קשורות, ומפעם לפעם הביאו לו לחם ומרגרינה ותה.

בערב שבו נחטף ינובסקי, חטפו אלמונים את מרדכי קורנגולד, צעיר בן 17. בדומה למקרה של ינובסקי, גם לביתו של קורנגולד הגיעו בערב שבת שני "שוטרים", אחד "אנגלי" והשני "יהודי", מלווים בבלש ללא מדים, והודיעו לו כי באו לעוצרו. הם שמו אזיקים על ידיו והוליכוהו למכונית שהמתינה בחוץ. כל הפעולה נמשכה דקות מספר ואיש מן הנוכחים לא העלה על דעתו כי מדובר בחטיפה.

אביו המודאג של מרדכי פנה אל הרב אריה לוי (שהיה קרוב משפחה) וביקשו לברר אצל השלטונות מה עלה בגורלו של הבן. ר' אריה לוי, רבם של האסירים, שהיו לו מהלכים אצל השלטונות, הלך עוד באותו לילה אל מרכז הבולשת הבריטית בירושלים ושאל את הקצין התורן היכן מרדכי ובמה מאשימים אותו. הקצין בדק ביומן והודיע לר' אריה לוי: "אנו לא עצרנו אותו. עשו זאת כנראה אחיכם היהודים". כעבור מספר ימים נתקבל בבית הוריו מכתב בזו הלשון:

"להורי, לאבא, לאימא, אל תדאגו לי. אני חי, בריא ושלם. מרדכי."

קורנגולד הוחזק כל הזמן בחדר בודד וחוטפיו היו מביאים לו אוכל כשפניהם לוטים במסכה. שמונה ימים לאחר החטיפה הודיעו לו כי נחטף בטעות והוא שוחרר ליד כפר-סבא כשהוא עייף ורצוף. לאחר שחרורו, הוזמן קורנגולד למשרדי הבולשת ונתבקש לתאר את פרטי חטיפתו. לאחר מכן הודיעו לו שהוחלט להטיל עליו מעצר בית משקיעת החמה ועד הזריחה וכן עליו להתייצב פעמיים ביום בתחנת המשטרה. ב-7 בינואר נחטף חיים ביינארט ("אוריה"), ששימש בזמנו ראש המש"י (מחלקת שירות ידיעות) של הארגון, אולם בתקופת הסזון לא היה פעיל. הוא נחטף מביתו מבלי שאיש מן השכנים הרגיש בכך, הוכנס למכונית, עינו נקשרו והוא הובל ישירות לאחד מחדרי המעצר בעמק-יזרעאל. ביינארט הוחזק במעצר קרוב לשלושה שבועות ושוחרר לאחר חקירות מרובות. הידיעה על חטיפתו של ביינארט פורסמה בעיתונות כשבוע לאחר החטיפה, ובעיתון "הארץ" מיום 14.1.45

שוב חטיפה בירושלים

הנחטף הוא חיים ביינארט, סטודנט באוניברסיטה העברית. הוא נעלם מחדרו בשכונת נחלת-אחים כבר ביום שני (8.1.45) אולם דבר חטיפתו (או העלמו המסתורי) נמסר למשטרה רק ביום חמישי. לביינארט אין קרובים בירושלים, והוא היה גר בחדר לבדו. לפי הנמסר היה ביינארט חבר הצה"ר.

ההצלחות של החטיפות הראשונות הגבירו את הביטחון העצמי של חוליות הפלמ"ח בירושלים ואנשיה החלו לזלזל בכללי הזהירות, עליהם הקפידו כל

כך בעבר. חטיפתו של מנחם שיף, שנעשתה לאור היום ברחוב הומה מאודם, הביאה בסופו של דבר להסגרת החוטפים בידי הבולשת. פרשת מנחם שיף גם חושפת במקצת את סבך היחסים בין הש"י והבולשת הבריטית מחד גיסא ובין הפלמ"ח והש"י מאידך גיסא.

מנחם שיף השתייך למחלקת הכספים של האצ"ל, שמשרדה הראשי היה בתל-אביב. אבינועם, האחראי על המחלקה, שלח את מנחם שיף לירושלים כדי להתרים את רופא-השיניים, ד"ר וילציק, שהיה בעל מרפאה ברחוב בן-יהודה. הרופא השיב שעליו לשקול בדבר, הציע לקיים פגישה נוספת כעבור מספר ימים, והודיע על דבר הפגישה להגנה. במטה הש"י הוחלט לארוב לשיף. איש ההגנה מזוין באקדח, התיישב במרפאה והיה נכון לאותת על בואו של שיף באמצעות הורדת התריס. חוליה של הפלמ"ח שהמתינה בבניין ההסתדרות, לא הרחק משם, קלטה את האות ב-30 בינואר 1945 בשעה 12.30 ומיהרה לצאת למשימה. בינתיים שלף הבחור ששהה במרפאה את אקדחו והורה לשיף לשבת בשקט ולא לזוז. שיף לא גילה כל התנגדות והתמיד בכך גם כששלושת הפלמ"חאים נכנסו למרפאה והורו לו להתלוות אליהם. אבל כשהחבורה ירדה מן הקומה השנייה אל הרחוב הסואן, בדרכה למכונית שחנתה בסמוך בדלתות פתוחות, ניצל שיף את הנסיבות, השתחרר מידי חוטפיו והחל לברוח, תוך שהוא צועק: "חוטפים אותי! הצילו!". החוטפים הדביקוהו, תפסו אותו בידיו וברגליו והכניסו אותו בכוח אל תוך המכונית תוך צעקות: "גנב, קראו למשטרה!" ועד מהרה נמלטה המכונית מן המקום בדהירה, מבלי שהקהל הספיק להתערב בנעשה. על כל פנים, נמצא מי שרשם את מספר המכונית – מ-1959 והעבירו למשטרה, שהגיעה למקום תוך זמן קצר.

המכונית עם החטוף נסעה לקריית-ענבים ושם הושם שיף בחדר המעצר שבמגדל השמירה. הוא נשאל לשמו האמיתי (בתעודת הזהות שמצאו בכיסו נאמר כי שמו מנחם שטיינהקר) וכן לשמות חבריו לארגון. שיף לא שיתף פעולה עם חוקריו ועונה קשה.

בעת ששיף נחקר בקריית ענבים, הציבה המשטרה מחסומים בכל הדרכים. באחד מהם, בשכונת סנהדריה, נתפסה מכונית החוטפים בשובה לירושלים והנהג, יהודה אלשייך, נעצר ונחקר.

מן הבולשת הודיעו לטדי קולק (שהיה, כזכור, איש הקשר של הסוכנות היהודית עם הבריטים) כי הם יודעים שהחטוף נמצא בקריית-ענבים. קולק נדרש להסגיר לבולשת את החטוף, אחרת תערוך המשטרה חיפוש בקיבוץ ותעצור את החטוף ואת חוטפיו. בהגנה החליטו להסגיר את מנחם שיף

למשטרה והמשימה הוטלה על מיקי האפט, שהיה אחראי גם לחטיפתו. בו ביום הוצא מנחם שיף מחדר המעצר והושכב, בעיניים קשורות, על רצפת מכונת שנשכרה ממוניות "נשר". המונית יצאה את קריית-ענבים בכיוון ירושלים, ומשוריין בריטי עצר אותה ליד מוצא-תחתית. מיקי האפט הגיש לסמל הבריטי מכתב מאת ג'יילס (מפקד הבולשת הבריטית), לפיו אין לעצור אותו. אולם להפתעתו הרבה, הוא הוכנס לתוך המשוריין. הסמל מצא את שיף על רצפת המונית, הסיר את הכיסוי מעל עיניו, העבירו למשוריין ויצא למשרדי הבולשת שבמגרש הרוסים. נהג המונית הורשה להמשיך בדרכו לירושלים. מיקי האפט נחקר קצרות ונשלח, יחד עם חברו, לחדר המעצר בקישלה, ושם נפגש עם חבריו מהפלמ"ח, שעשו בעיר בעניין הסזון. הסתבר, כי מספר ימים לפני כן, ב-29 בדצמבר, פשטה המשטרה על בית ההבראה של בית החרושת "עלית" שברוממה, ועצרה חמישה חברי פלמ"ח ששהו בו. בחיפוש שנערך במקום, נמצאו אגרופנים וכן ידיות של טוריות. באלה האחרונות נקדחו חורים, שמולאו בעופרת, כדי שהמכה תהיה אפקטיבית יותר. כן נמצא בחדר פעמון קשור לחוט, שהוביל לפתח הבניין. העצורים נחקרו במשרדי הבולשת ואחר-כך הועברו לקישלה.⁵³

מנחם שיף הופרד מאנשי ההגנה ונחקר בבולשת. לאחר החקירה, הודיע לו סרג'נט דק שהוא מוכן לשחררו ובלבד שיימצא מי שיחתום ערבות עבורו. שיף נקב בשמו של ד"ר הפנר, שנהג לטפל בפצועי האצ"ל ולח"י. מספר ד"ר הפנר:⁵⁴

לאחר שטלפנו אלי מן הבולשת ושאלו אם אני מוכן לחתום על כתב ערבות של 50 לא"י (לירות ארץ-ישראליות) לשם שחרורו של מנחם שטיינהקר, הגעתי למשרדי הבולשת ופגשתי שם את סרג'נט דק. לידו שכב בחור צעיר, מכונס בתוך עצמו, נפוח בפניו; היה זה מנחם שיף. פניתי אל דק ואמרתי: "אתם, שידועים כג'נטלמנים, אינכם מתביישים להכות כך עציר?" בתשובה אמר הסרג'נט: "אנחנו הבריטים לא מתנהגים כך. זוהי פעולתה של ההגנה". חתמתי על כתב הערבות ויצאתי עם שיף אל ביתו.

⁵³ את"ה 112/1512.

⁵⁴ מ"ז, עדות ד"ר הפנר.

שיף נצטווה להתייצב למחרת היום במשטרה, אולם הוא התעלם מכך ונסע באוטובוס לתל-אביב. בהגיעו לשם התייצב בפני אבינועם וסיפר לו את הקורות אותו.

כשבועיים לפני חטיפתו של מנחם שיף, ערכו אנשי ההגנה חיפוש בכריכיית חפץ בירושלים. אורי חפץ, בנם של הבעלים, היה חבר פעיל באצ"ל, ושימש באותה תקופה אחראי על מחסני הנשק בעיר. כשנודע הדבר למטה הסזון נמצא מי שהחליט שיש מחסן נשק גם בכריכייה ולכן יש לערוך שם חיפוש.

גם הפעם השתמשה ההגנה בשיטה המקובלת; בשעה 4 אחר הצהריים נכנסו למרתף הבניין ברחוב בן-יהודה 4 (שם שכנה הכריכייה) שני אנשים לבושים במדי שוטרים ו"בלש" בלבוש אזרחי. ה"שוטרים" אספו את כל הפועלים, ובכלל זה גם אמו ואחותו של אורי, והכניסום למשרד.

מיד לאחר-מכן נכנסו לכריכייה עוד ארבעה בחורים, שהחלו בחיפוש יסודי בכל מקום. הם שברו את הטיח מעל הקירות, חפרו מתחת למרצפות, הוציאו את אדן החלון והפכו ארונות שנמצאו ליד הקירות. בכמה מקומות חשודים, אף שברו חלק מן הקירות, אולם לא מצאו מאומה. לבסוף, לפני צאתם, מצאו מחילה, ולאחר מאמץ רב הוציאו ממנה 15 מקלות קפא"פ (קרב פנים-אל-פנים). כל שללם של המחפשים, בתום שעתיים של חיפוש ברברי, היו אותם 15 מקלות!!

חיפוש אחר, שהניב "יבול" מוצלח במקצת, נערך בבית-הכנסת "החורבה" שבעיר העתיקה. בידיעות שהגיעו אל הש"י נאמר כי בנו של השמש חבר באצ"ל ובמקום מצוי מחסן נשק גדול.

המבצע החל בשעה עשר בערב, כאשר בית-הכנסת ריק ממתפללים, בהשתתפותן של שלוש חוליות. חוליה אחת תפסה עמדות בחוץ, חוליה שנייה נשארה ברזרבה (במקרה שתפתח במקום תגרה) וחוליה שלישית נכנסה לתוך בית-הכנסת. כן חיכו ברחוב שתי מוניות גדולות במיוחד כדי להוביל את ה"שלל". חמשת האנשים שנכנסו לבית-הכנסת מצאו בו את השמש ושלושת בניו, אשר הכחישו כל שייכות לאצ"ל או לכל מחסן נשק. החיפושים ברחבי "החורבה" העלו חרס. כאשר התקרבה שעת חצות, החליטו הפולשים שהגיע זמן החקירות והחלו להכות את אחד מבני השמש. הבחור לא גילה בתחילה דבר, אולם כאשר המכות הלכו ותכפו, נשבר וגילה את מקומו של אחד המחסנים – כד חלב ובו כמה אקדחים. חקירה אלימה של הבן השני הניבה אף היא כד חלב ובו כמה פתילים ורימונים. מאחר שבאותה עת הוטל עוצר לילה על העיר, לא היה אפשר להוציא את ה"שלל"

ולהעבירו העירה. חוליית המחפשים נשארה בבית-הכנסת במשך כל הלילה. רק בשעות הבוקר הוצאו שני כדי החלב מ"החורבה" והועברו, בשתי המוניות שחיכו ברחוב, לבנייני הסוכנות היהודית.⁵⁵ החטיפות זכו לתגובות חריפות מאוד בקרב היישוב היהודי בארץ. הרבנות הראשית יצאה בכרוז חריף נגד החטיפות ובו נאמר בין השאר: "חדלו לכם ממעשה אכזרי ומתועב זה". הפילוסוף הידוע הוגו ברגמן, איש "ברית שלום", שהיה מתנגד מושבע למחתרת העברית, כתב:⁵⁶

החטיפות הן קברם של חיי ציבור דמוקרטיים ... דין מות על כל היקר לנו בישוב הזה ... כאן נעשים מעשי קו-קלוקס-קלאן אלה ללא דין, ללא אפשרות של הגנה מצד הנאשם.

⁵⁵ ארכיון המפלמ"ח, 801/16 וכן ראיון המחבר עם מאיר פעיל.

⁵⁶ ש"ה ברגמן, "בעיות", אייר-סיון תש"ה, עמוד 155.

האצ"ל בירושלים מתאושש מן ה"סזון"

החטיפות, ההלשנות והמעצרים החלישו במידה רבה את האצ"ל, אולם מסגרת המחוז נשמרה. את מקומו של מפקד המחוז, אליהו לנקין, תפס דב אפרת ("יהונתן" ואחר-כך "יהושפט"). כזכור, הגיע אפרת לירושלים בחודש אוגוסט 1944 ושימש כסגנו של לנקין.

מיד לאחר מעצרו של לנקין, עזב אפרת את חדרם המשותף בבית המעלות ועבר לחדר אחר. אפרת נהג בזהירות יתר והחליף את מקום מגוריו לעתים קרובות. הוא גם הורה למפקדים הבכירים לישון במקומות שונים ולהימנע מביקורים בבית הוריהם. את הקשר עם המפקדים השונים קיים אפרת באמצעות בלהה לדרסון-אפרת ("בת עמי") ששמשה קשרית המחוז. מאוחר יותר עבר התפקיד אל עדינה חי ("תחיה").

אפרת עשה מאמצים רבים כדי לשמור על הקיים ולהיות מוכן לצאת לפעולות לכשיינתן האות לכך. הוא הורה לכל המפקדים לפקוח עין ולדווח על כל דבר חשוב. ואמנם באחד הערבים הגיעה אליו ידיעה כי טיפוסים חשובים נראו ליד הבית ברחוב ש"ץ מספר 4, שבו היה לארגון מחסן נשק חשוב (מאותו מקום יצאו, כזכור, להתקפה הראשונה על משרדי הבולשת במגרש הרוסים). אפרת ריכז מיד מספר אנשים, ויחד יצאו אל המקום עם סלים והספיקו להעביר את הנשק שהיה מוסתר שם. רק הרובים הושארו במקום (כי קשה היה להעבירם בגלל גודלם) והם היו השלל היחידי שנפל בידי אנשי ההגנה שהגיעו כעבור מספר ימים.

פיצוץ עמודי טלפון והנחת מרגמות

בחודש מאי 1945, כאשר ראשי הסזון חשבו כי האצ"ל כבר חוסל, ניתן האות והארגון חזר לפעילות מבצעית. הפעולה הראשונה הייתה פיצוץ עמודי טלפון, ועל מחוז ירושלים הוטל לחבל ברשת הטלפונים שקישרה את העיר עם תל-אביב במערב, עם בית-לחם וחברון בדרום ועם רמאללה בצפון. לשם ביצוע הפעולה, נשלחו מהשפלה חומר נפץ ונפצים ובירושלים הוכנו המוקשים. אליהו לוי ("אביאל"), היה אחד מהמפקדים הבכירים בח"ק, שלשם "כיסוי" התגייס לחיל הנוטרים. ביום הוא הסתובב במדי הנוטר שלו, ובלילה הסיר את המדים ופעל במחתרת כחייל אלמוני. אליהו יצא עם אנשיו לכיוון בית-לחם. הם קדחו חור בכל עמוד טלפון עשירי, והניחו בו את המטען, שהיה מצויד במנגנון השהייה. למחרת החלו המוקשים לפעול

ועמודי הטלפון קרסו תחתם. גורל דומה היה לעמודי הטלפון ממערב לירושלים, שם פיקד על הפעולה זלמן ברגמן מפתח-תקווה והשתתפו בה, בין היתר, יהושע שפירא ונחמיה לזרובסקי.

נוסף לאזור ירושלים, חובלו עמודי הטלפון בכל רחבי הארץ. הייתה זו סנונית ראשונה, שהעלתה את מורל הלוחמים ושימשה אות לבאות. סמוך לפיצוץ עמודי הטלפון, הוטמנו פצצות מרגמה מול מטרות ממשלתיות במקומות שונים בארץ. את רעיון המרגמות הגה וביצע עמיחי פגלין ("גידי"). המרגמה הייתה מורכבת מצינור בקוטר של 6 אינטש, שלתוכו הוכנס פגז פרימיטיבי, שהופעל על-ידי חומר נפץ. המרגמה לא הייתה מדוייקת, אולם עצם הפעלתה והרעש שהיא הקימה, אמורים היו לעשות את שלהם. בירושלים הוחלט להטמין מרגמות מול בית-הדפוס הממשלתי (ששכן ליד תחנת-הרכבת) וכן מול מלון המלך דוד בו שכנו המיפקדת הצבא הבריטי וכן מזכירות הממשלה.

המרגמות, שנשלחו לירושלים מתל-אביב, אוחסנו על-ידי שמואל אמיתי ("מייק") בשכונת ימין-משה ומשם הועברו ברגל עד לקרבת בית-הדפוס הממשלתי. על קטע פעולה זה פקד אליהו טמלר ("יהושע") שהגיע לשם כך מתל-אביב. הבחורים הטמינו את המרגמות באדמה על הגבעה שמול תחנת הרכבת, וכיוונו אותן לעבר בית-הדפוס הממשלתי. לאחר סיום המלאכה, הופעל מנגנון ההשהיה (שהיה מורכב מחומצה, שהייתה אמורה לחלחל לאיטה דרך שכבת צלולויד), והחבורה הסתלקה מן המקום מבלי שאיש הרגיש במעשיה. זה היה באמצע חודש מאי, שהוא כידוע חודש ללא גשמים בארץ-ישראל. אולם רצה הגורל ובאותה שנה ירד גשם זלעפות דווקא בחודש מאי. המים חדרו אל תוך המרגמות וניטרלו את מנגנון ההצתה, שאמור היה להפעיל את חומר הנפץ.

למחרת היום יצא דב אפרת, יחד עם שמעון לוי ("אבנר"), כדי להטמין בחצר של י.מ.ק.א. מרגמות מכוונות אל מול בניין מלון המלך דוד. מרגמות אלה לא היו מצוידות במנגנון ההשהיה, משום שהכוונה הייתה להפעיל אותן במועד מאוחר יותר, שעדיין לא נקבע (חיכו לאיזה אירוע מיוחד שיקרה בירושלים ורק אז להפעיל את המרגמות). אולם לרוע המזל, נתגלו המרגמות על-ידי הש"י, שמסר על כך לבולשת הבריטית והמשטרה הוציאה את המרגמות מן האדמה עוד לפני שהוכנס בהן מנגנון ההצתה.

ב-10.8.1946 התפרסם בעיתון הלונדוני The New Statement and Nation מכתב למערכת בחתימתו של טדי קולק וזה לשונו:

בנאומו בפרלמנט ביום חמישי, 1.8.46, הכחיש שר המושבות, מר הול, את הערותיו הנכונות של מר קרוסמן וקבע כי לא הסוכנות היהודית אף לא ההגנה עזרו למשטרה בגילוי המרגמות שהוטמנו אל מול מלון המלך דוד. האמת יכולה להיראות מן הציטוט מתוך העיתון "פלסטין פוסט":

"המפקח הכללי של המשטרה מבקש להביע את הערכתו לקצין המכס הערבי ולחבר הקהילה היהודית, אשר סיפקו מידע שהוביל לגילויין של שתי סוללות של מרגמות בירושלים ב-12 וב-13 ביוני 1945"

אני הוא "חבר הקהילה היהודית" אליו התכוון המפקח הכללי. אני קיבלתי את המידע בקשר למרגמות בתפקידי כקצין הקשר של הסוכנות היהודית, שפעלה בעקביות במלחמתה נגד הטרור, לבין השלטונות הבריטיים, ואני הוא שהעברתי את המידע הזה בדרך הרגילה.

נכונים דבריו של מר קרוסמן, שבתחילה הועבר על-ידי לבולשת רק מידע כללי בדבר המרגמות שכוונו נגד מלון המלך דוד, וכן נגד בניינים אחרים של הממשלה, וכי מגלי המוקשים של המשטרה והצבא לא היו מסוגלים לגלות את המיקום המדויק של המרגמות. רק מאוחר יותר נמצאה במקרה אחת מסוללות המרגמות על-ידי ערבי. המרגמה השנייה נמצאה אך ורק לאחר שקיבלתי מידע נוסף והעברתי אותו לשלטונות. היו גם מקרים נוספים שבהם השלטונות הוזהרו על-ידינו בקשר לכוונות לפוצץ את מלון המלך דוד.

דב אפרת המשיך להקפיד על העמקת הקונספירציה, ובין היתר דרש משמעון לוי (ששימש מפקד הח"ק לאחר מאסרו של יהודה נאות), לשנות את מקום מגוריו ולהימנע מלבקר בביתו. אולם ערב אחד, תכפו געגועיו של שמעון להוריו ולאחיו הקטנים והוא החליט לבקרם באישון לילה. מיד עם בואו לבית הוריו הוא נתקל במארב של הבולשת הבריטית; הבית הוקף בכוחות משטרה ושמעון לוי נלקח למעצר.

על-אף כישלון המרגמות, עוררה הפעולה הד רב. התברר לציבור וכן לשלטונות ולמנהיגי היישוב, כי האצ"ל התאושש מן המכות שהונחתו עליו. מפקדים שלא נעצרו ירדו עמוק למחתרת ואת מקום העצורים מילאו צעירים שלא היו מוכרים. האצ"ל עבר ארגון מחדש וכן נרכשו בדרכים שונות נשק וחומר נפץ.

לאחר מעצרו של שמעון לוי, הוחלט למנות מפקד חדש לח"ק של ירושלים והפור נפל על שרגא עליס ("חיים טויט"), ממפקדיו הבכירים של הח"ק בתל-אביב. (את השם "חיים טויט" קיבל שרגא עליס בהיותו בקורס "סגנים"

שהתקיים בשוני בסוף שנת 1943. באותו קורס הכינו את החניכים לקראת הכרזת המרד ופתיחת שורה של פעולות צבאיות נגד שלטון המנדט הבריטי. בקורס הרבו לדבר על הקרבה ועל האפשרות של מוות, אם בפעולה עצמה ואם באמצעות הגרדום. העיר שרגא: מדוע מדברים כל הזמן על "טויט" (מוות באידיש), מדוע לא נדבר על "חיים". מאז דבק בו השם "חיים טויט". על-פי ההוראות שקיבל, הגיע שרגא לרחוב שמואל-הנביא בירושלים בשעה אחת בצהריים ועמד ליד הכניסה לגן-חיות הירושלמי. הוא החזיק עיתון "הארץ" בידו השמאלית וחיכה בסבלנות שמישהו ייגש אליו ויאמר את הסיסמה. בשעה היעודה הוא הבחין באדם מתקרב. היה זה דב אפרת, שבא לפגוש את מפקד הח"ק החדש שלו. אפרת עצר לרגע, התבונן בשרגא והמשיך בדרכו. כעבור מספר דקות הסתלק עליס מן המקום ועל פי ההוראות שקיבל, חזר בשעה שתיים. שוב הופיע אפרת המסתורי, שוב התקרב אליו והמשיך לדרכו. כך חזר המחזה על עצמו עוד מספר פעמים, עד שלבסוף ניגש אפרת אל שרגא ואמר את הסיסמה. שרגא נרתע תחילה, כי כבר החל לחשוד שמא טומנים לו מלכודת. אולם לבסוף ענה את חלקו בסיסמה ושאל את אפרת:

"מדוע לא פנית אלי כשראית אותי בפעם הראשונה?"
 "רציתי להיות בטוח שזה אתה ולא מישהו בלתי רצוי", ענה.

"חיים טויט" שוכן בחדרו של יוסף אבני-דנוך ("אבני") בדירת מרתף בשכונת מחניים. ההוראות שקיבל מאפרת היו להקפיד על חוקי הקונספירציה; להישאר כל היום בבית ולצאת לרחוב רק בשעות החשכה. הדבר היה קשה מאוד ולא התאים לטמפרמנט הסוער של "חיים טויט" ואמנם, כעבור מספר ימים הוא החליט לצאת ולהתבונן ברחובות ירושלים גם לאור היום. לרוע מזלו, פגש בידיד של אחותו מתל-אביב. אותו ידיד ניגש אליו ואמר:

"שלום שרגא, מה אתה עושה בירושלים?"
 "אתה טועה, אני לא שרגא". (הוא הרכיב משקפיים ובכך קיווה שלא יזהו אותו).

אותו ידיד חזר לתל-אביב וכשפגש באחותו של עליס אמר לה: "משהו מוזר מאוד קרה לשרגא; פגשתי אותו בירושלים, אולם הוא התכחש לזהותו".⁵⁷ באוגוסט 1945 נערכה "החרמה" של חומר נפץ ונפצים ממחסני "סולל בונה" בגבעתיים. חלק מחומר הנפץ נשלח, בתחילת ספטמבר, לירושלים באמצעות מכונית נושאת ירקות (הנפצים נשלחו בנפרד באמצעות חברת מוניות). אפרת היה נוכח בשעה שפירקו את המטען היקר בגבעת שאול, ובאותה הזדמנות מסר לו שמואל אמיתי ("מייק") (ששימש מזכיר המחוז) פתק לקבלת החבילה מחברת המוניות "עתיד". אפרת שם את הפתק בכיס מכנסיו וחשב למסור אותו לקשרית שלו, עדינה חי ("תחיה"), כדי שתדאג לקבל את החבילה. למחרת בבוקר הלך אפרת לפגישה עם מ' והפתק עדיין בכיסו. הפגישה התקיימה בכניסה למלון "סאן-רמו" בפינת הרחובות שטראוס והנביאים. המקום היה סואן והעובדה שלמלון היו שתי כניסות איפשרה להסתלק בנקל מן מלון ולהעלים בתוך הקהל הרב שהיה שם. אפרת נכנס בכניסה אחת ועם סיום הפגישה - יצא דרך הכניסה האחרת. מיד בצאתו, הקיפו אותו שלושה בריטים לבושים אזרחית ובאקדחים שלופים "הזמינו" אותו להיכנס למכונית שחנתה בפינה. אפרת ישב במושב האחורי בין שני בריטים ולפתע נזכר בפתק שנשאר בכיסו. מחוסר אפשרות לבלוע את הפתק, הוא הכניס אותו יחד עם רשימה בכתב סתר שכללה את מועדי הפגישות לאותו יום, לתוך החרוץ של ריפוד המכונית והניח כי לכשיימצא כבר תהיה החבילה במחסני הארגון. הבריטים הובילו את העציר למשרדי הבולשת, והחוקר קרטיס קידם את פניו באומרו: שלום מר דב בן-צוריה (זה היה שמו של אפרת בהיותו בפלוגת העבודה בראש-פינה). אפרת הושיט לקרטיס את תעודת הזהות שלו, בה הופיע בשם יצחק זיגלבוים (בשם זה נשפט אפרת ובשם זה גם ברח מבית-הסוהר ב-4.5.47 כאשר לוחמי האצ"ל פרצו את מבצר כלא עכו ושיחררו עשרות אנשי אצ"ל ולח"י). בתשובה לשאלתו של קרטיס, סיפר אפרת כי הוא סוחר בשוק השחור – תשובה ששיחררה אותו מלמסור פרטים על עבודתו. השיחה התנהלה בניחותא והנה לפתע נכנס מישהו והניח שני פתקים על השולחן. אפרת, שזיהה את הפתקים, הסתער על השולחן, חטף את הפתקים וקרע אותם לחתיכות קטנות. השוטרים שהיו בחדר התנפלו על אפרת, הכו אותו וכבלו את ידיו באזיקים. בכך נסתיימה החקירה ואפרת הובל לבית-הסוהר, שם פגש חברים ותיקים. הבולשת הצליחה לאחות את קרעי הפתקים, והחבילה על

⁵⁷ ראיון המחבר עם שרגא עליס.

שם מר וידנפלד, שהכילה נפצים, שימשה את התביעה במשפט הצבאי שנערך לאחר מכן. ב-30 באוקטובר נמצא אפרת אשם בהחזקת 200 נפצים ונידון לשבע שנות מאסר.⁵⁸

דב אפרת הוסגר לבריטים על-ידי ההגנה. שמו וכן הפרטים על הפגישה בפרוזדור המלון "סן-רמו", נודעו לש"י על-ידי מ', איש אצ"ל שעבד בשירות ההגנה, והש"י הוא שמסר אותם לבולשת הבריטית.

אפרת העביר מבית-הסוהר מכתב, בו האשים את מ' בבגידה. לאחר בירור, גורש מ' משורות האצ"ל.

⁵⁸ ראיון המחבר עם דב אפרת.

שער שלישי

ההגנה מצטרפת למרד

תנועת המרי העברי

עם התקרב מועד סיום מלחמת-העולם באירופה, גברו התקוות בקרב מנהיגי התנועה הציונית לשינויים במדיניות הממשלה הבריטית כלפי עליית יהודים לארץ-ישראל. אולם כגודל התקווה – כך היה גודל האכזבה. זמן קצר לאחר המלחמה הוכרזו בבריטניה בחירות כלליות. מנהיגי מפלגת הלייבור, שהייתה באופוזיציה, הבטיחו שאם מפלגתם תזכה בבחירות, הם יבטלו את "הספר הלבן" ויאפשרו לשארית הפליטה היהודית באירופה לעלות לארץ-ישראל. יתרה מזאת, הם גם יפעלו למען הקמת בית-לאומי בארץ, שיהפוך בהדרגה למדינה יהודית עצמאית.

בקיץ 1945 זכתה מפלגת הלייבור בבחירות, אולם לא עבר זמן רב עד אשר הכריזה הממשלה החדשה כי לא יחולו כל שינויים במדיניות החוץ של בריטניה ולא יהיו שום הקלות בכל הנוגע לעליית יהודים ארצה. דבקותה של ממשלת הלייבור ב"ספר הלבן", גרמה אכזבה גדולה בקרב המנהיגים היהודיים בארץ ובתפוצות. הנהלת הסוכנות היהודית הגיעה למסקנה כי אין מנוס מפתיחת מאבק מזוין נגד ממשלת המנדט הבריטי בארץ-ישראל. בשלב ראשון הופסק הסזון ונפתחו מגעים לשיתוף פעולה בין ה"הגנה", האצ"ל ולח"י. המשא-ומתן הוכתר בהצלחה, ובסוף חודש אוקטובר, נחתם ההסכם בין שלושת הארגונים בדבר הקמתה של "תנועת המרי העברי".⁵⁹ ואלה עיקרי ההסכם:

ארגון ההגנה נכנס למערכה צבאית נגד השלטון הבריטי (קמה תנועת המרי העברי)

- ב. אצ"ל ולח"י לא יוציאו אל הפועל את תכניות הלחימה שלהם אלא באישורה של מפקדת תנועת המרי.
- ג. אצ"ל ולח"י יוציאו אל הפועל תכניות לחימה שיוטלו עליהם על-ידי מפקדת תנועת המרי.
- ד. הדיונים על המבצעים המוצעים לא יהיו פורמליים. נציגי שלושת הארגונים הלוחמים יוועדו לפגישות קבועות, או לפי הצורך, בהן יקוים דיון על התכניות מבחינה מדינית ומעשית.

⁵⁹ מנחם בגין, במחותרת ב, עמוד 7.

- ה. עם הינתן האישור העקרוני למבצעים, יקיימו המומחים של שלושת הארגונים בירורים על פרטי הביצוע.
- ו. הצורך באישורה של מפקדת תנועת המרי אינו חל על מבצעי רכש (כיבוש נשק מידי הבריטים); מבצעים אלה זכאים אצ"ל ולח"י להוציא אל הפועל על פי החלטתם הם.
- ז. ההסכם בין שלושת הארגונים הלוחמים מבוסס על "מצוות עשה".
- ח. אם באחד הימים תצטוו ההגנה לנטוש את המערכה הצבאית נגד השלטון הבריטי, הרי האצ"ל ולח"י יוסיפו להילחם.

הנהגת תנועת המרי הייתה מורכבת משני נציגים של ההגנה (ישראל גילי ומשה סנה), נציג של האצ"ל (מנחם בגין) ונציג של לח"י (נתן פרידמן ילין). בפורום זה היו מתקיימים דיונים כלליים, ועל האצ"ל ולח"י היה להביא בפני הפורום הצעות שונות לפעולה. אישור הפעולות נעשה על-ידי מפקדת ההגנה, לאחר שהתקיים דיון במסגרת המטה המבצעי, שכלל את יצחק שדה (אשר שימש מפקד הפלמ"ח), איתן לבני (מפקד המבצעים של האצ"ל) ויעקב אליאב (ראש המבצעים של לח"י). מאוחר יותר פרש אליאב מן הפגישות הללו וביקש מאיתן לייצג אותו. למפקדת ההגנה הייתה הזכות לפסול הצעה לפעולה, מסיבות מבצעיות, מדיניות או אחרות.

באותה תקופה, כזכור, נאסר בירושלים דב אפרת, ויצחק אבינועם-יגנס ("אבינועם") בא בעקבותיו. אבינועם נולד בפתח-תקווה בשנת 1921. בגיל צעיר הצטרף לבית"ר וב-1938 הצטרף לאצ"ל. כאשר המשטרה עלתה על עקבותיו, נאלץ לעזוב את ביתו ועבר לתל-אביב, שם שימש ב-1944 מפקד שירות המודיעין המחוזי. בספטמבר 1945 מונה למפקד מחוז ירושלים והיה לצבר הראשון בתפקיד זה. אבינועם מסמל את השתלבותם של ילידי הארץ בפיקוד הבכיר של האצ"ל, אשר מילאו את מקומם של המפקדים הוותיקים שנעצרו על-ידי הבולשת הבריטית.

מחוז ירושלים עבר ארגון מחדש; הוחל בגיוס אנשים חדשים ובתכנון פעולות נגד אובייקטים של השלטון הבריטי. לשם ביצוע כל הפעולות הללו היה דרוש כסף רב, שכרגיל לא היה בנמצא. עד בואו של אבינועם לירושלים, נקבע התקציב במרכז בתל-אביב, ומדי חודש היו מעבירים לירושלים סכום של 200 לירות (המשכורת המקובלת במשק באותם ימים נעה בין 10 ל-20 לירות לחודש). שרגא עליס פנה אל אבינועם והציע להתחיל בגיוס כספים באופן מקומי ועל-ידי כך להקטין את התלות בתל-אביב.

"מי יגייס את הכסף?" שאל אבינועם.
 "תן לי כתובות ואבצע את פעולות הגיוס הראשונות," ענה.

הכתובת הראשונה הייתה של מר פרומין (איש אמיד, בעל בית החרושת לביסקוויטים "פרומין"), שהיה ידוע כאוהד האצ"ל. באחד הערבים, יצא "חיים טויט" בלווית שרה גולדשמיד אל ביתו של מר פרומין ואקדח בחגורתו. כשהגיעו לדירתו של פרומין, התברר להם כי באותו ערב הייתה שם מסיבה משפחתית. את הדלת פתח להם מר פרומין ושאל לרצונם.

"ברצוני לשוחח אתך ביחידות," ענה שרגא.

הם הוכנסו לחדר העבודה ולאחר שפרומין סגר את הדלת, פתח שרגא ואמר: "באנו בשליחות האצ"ל. אנו זקוקים לכסף כדי לממן את פעולות הארגון ומבקשים תרומה של 1000 לירות".

"מניין לי שאתם באים בשם האצ"ל", שאל פרומין.

הראה לו שרגא את האקדח שהיה בחגורתו. הגיב פרומין: "זו אמנם לא הוכחה, אבל זה בכל זאת משהו". לאחר דין ודברים, הודיע פרומין שהוא מוכן לתרום 250 לירות. כאשר שרגא ראה כי פרומין אינו מוכן להעלות את הסכום, אמר:

"מאחר שאין באפשרותך להעלות את סכום תרומתך, אני מציע שתעזור לנו בדרך אחרת. ידוע לנו שאתה אוהד את הארגון, על כן אני מוכן לגלות לך סוד. אנו עומדים לבצע פעולה נגד הבריטים וקיימת האפשרות שמישהו ייפצע במהלך הפעולה. אני מבקש ממך לאפשר לנו להחביא את הפצוץ (אם יהיה כזה) בביתך, עד אשר יחלים ויוכל ללכת לדרכו".

"אתן לכם 500 לירות ואל תביאו אלי שום פצוע," סיכם פרומין את הפגישה.

התורם השני היה מר חיימסון, בעל כריכייה ידועה בירושלים וקרובו של יהושע גולדשמיד ("גל") ששימש מחסנאי באצ"ל. הדו-שיח בין המתרים והתורם חזר על עצמו; שרגא נקב בסכום של 1000 לירות, בעוד חיימסון הסכים לתת 250 לירות בלבד ולבסוף התפשרו על 500 לירות.⁶⁰ נוסף לגיוס הכספים, נפתחו בירושלים מספר קורסים של "סגנים", כדי שאפשר יהיה לקלוט את המגויסים החדשים. עד אז אורגנו קורסי ה"סגנים" במתכונת ארצית והיה צורך לשלוח את החניכים לשוני שליד בנימינה, אולם הרחבת השורות חייבה הערכות מקומית להגדלת מספר המפקדים. כל קורס מנה כעשרה אנשים והפגישות נערכו בערבים. מלבד הכשרה אידאולוגית, למדו החניכים להשתמש באקדחים ותת-מקלעים וכן את תורת החבלה. האימונים ברובים ובמקלע "ברן" נערכו באחד מסניפי האצ"ל בשפלה (בדרך כלל בפתח-תקווה).

ההתקפה השנייה על מרכז הבולשת

ההתקפה על מרכז הבולשת הייתה הפעולה הראשונה בירושלים שבוצעה במסגרת "תנועת המרי העברי". הייתה זו הפעם השנייה שהוחלט לפוצץ את מרכז הבולשת, אלא שהפעם היה הביצוע קשה הרבה יותר. הבריטים הגבירו את השמירה על אזור מגרש-הרוסים ובעיר הסתובבו מספר רב של ניידות משטרה וצבא.

ביום חמישי, 27 בדצמבר 1945, בשעות הערב, התכנסו למעלה משלושים בחורים בבית-הספר לבנות ג' ברחוב שמאי ליד קולנוע "אוריון". מקצת הבאים היו ירושלמים והיתר התקבצו מכל חלקי הארץ. הם הגיעו למקום ביחידות ונכנסו דרך השער הפתוח אל אחת הכיתות. איש מהם לא ידע את מטרת הפגישה ומרגע ההתכנסות לא הורשה איש לעזוב את המקום. צעדים אלה ננקטו כדי למנוע כל אפשרות של הדלפת הידיעה בדבר הפעולה. אגב, ההתכנסות בבית-הספר נתאפשרה הודות לשיתוף פעולה עם השמש, אשר במתכוון "שכח" לנעול את שער המוסד ואת הדלתות של מספר כיתות.

⁶⁰ ראיון המחבר עם שרגא עליס.

ההתקפה על מרכז הבולשת נעשתה בשיתוף עם לח"י ; שני שלישים מן המשתתפים היו חברי אצ"ל ושליש היו חברי לח"י. כמפקד הפעולה נתמנה שרגא עליס מן האצ"ל וסגנו היה יעקב גרנק (שנודע בכינויו "דב הבלונדיני") מלח"י. איתן לבני, שהגיע מתל-אביב, סיפר למתכננים על שיתוף הפעולה עם לח"י ותיאר את הפעולה בקווים כלליים. אחריו חילק "חיים טויט" את הנוכחים לחוליות והסביר לכל אחד את תפקידו. נוסף לזאת חולקו כרטיסי קולנוע וכל אחד שינן לעצמו את שם הסרט ואת תוכנו, כך שבמקרה תקלה, יוכל לספר שהיה בקולנוע וכן יוכל להראות את הכרטיס כהוכחה. בחלקו של אבני, למשל, נפל כרטיס של קולנוע "ציון", בו הוצג הסרט "אנקת גבהים" בכיכובם של לורנס אוליבייה, דייוויד ניבן ומרל אוברון.

עם תום ההסברים חולק הנשק ולחבלנים נמסרו תרמילים עם חומר הנפץ. האנשים עזבו את בית-הספר חוליות-חוליות וצעדו לעבר העמדות. ההתקפה עצמה תוכננה לשעה 9:20 בערב.

החוליה הראשונה שיצאה מבית הספר לבנות, חוליית אבטחה בת ארבעה, הייתה אמורה להתמקם בבניין ג'נרלי. הם נכנסו לתוך בניין ג'נרלי מבלי לעורר חשד ופנו אל משרדו של עורך-הדין לויצקי, בקומה השלישית. דלת המשרד נפרצה בעזרת מטען-נפץ קטן ואנשי החוליה נכנסו פנימה ופנו אל עבר המרפסת שחלשה על מעון השוטרים, ששכן ברחוב יפו מול בניין ג'נרלי. תפקיד החוליה היה לכסות באש את הכניסה למעון השוטרים באש, כדי למנוע מהם את היציאה מן הבניין. לאחר הפריצה למשרד, הופתע יוסף ויטלזון כשמצא בו בחורה שחיכתה להם בקוצר רוח. הייתה זו חברת לח"י, שעבדה כמזכירה במשרדו של עורך-הדין לויצקי, ופריצת הדלת הייתה מבוימת, כדי שלא יחשדו בה או בלויצקי בשיתוף פעולה עם ארגוני המחתרת.

בעוד יחידת האבטחה מתמקמת בבניין ג'נרלי, התקדמה יחידת הפורצים לעבר בתי-פיינגולד. הם התרכזו ליד השער הפונה לרחוב יפו, והיה עליהם לעבור את הרחוב כדי להגיע אל הבניין של מרכז הבולשת. כמפקד חוליית הפורצים שימש דב הבלונדיני. החוליה מנתה ארבעה אנשים, ביניהם אבני, שעליו הוטל לפוצץ את דלת הכניסה לבניין כדי שהחבלנים יוכלו להכניס פנימה את תרמילי חומר הנפץ. אבני חצה את רחוב יפו בנושאו תחת בית השחי חבילה שהכילה 3 ק"ג חומר נפץ. לפתע נשמעו יריות. התברר כי במקרה עבר במקום שוטר בריטי וכאשר ראה תנועה חשודה, פתח מיד באש. אנשי חוליית האבטחה שהוצבה בבור בקצה שכונה נחלת-שבעה (מול רחוב מליסנדה) השיבו אש והרגו את השוטר. בינתיים הצליח אבני להתקרב

אל בניין הבולשת, אולם אחד הכדורים, שהתעופפו מכול עבר, שרט את צווארו. אבני הניח את מטען חומר-הנפץ ליד הדלת והפעיל אותו. כעבור מספר שניות נשמעה התפוצצות חזקה והדלת נפרצה.

הפיצוץ שימש את לחוליות החסימה לפעול. היו שלוש חוליות חסימה: האחת – בבור שבקצה שכונת נחלת-שבעה, ברחוב יפו פינת רחוב מליסנדה (חסימה מערבית); השנייה – ליד בניין הדואר המרכזי (חסימה מזרחית); והשלישית – ברחוב הנסיכה מרי, מול בניין ג'נרלי (חסימה דרומית) – ראה תרשים. כל אחת מן החוליות שפכה בנזין על הכביש והציתה אותו בעזרת בקבוק מולוטוב. הבנזין הבעיר את האספלט והלהבה שנוצרה היוותה חסימה לכלי הרכב המשטרתיים שניסו להגיע למקום. שרגא עליס התמקם בבתי-פיינגולד ומשם היה יכול להשקיף על המתרחש. הוא בלט בשטח במעיל העור השחור שקנה יום קודם לכן. (הייתה זו הפעולה הראשונה שפיקד עליה והוא סבר שכמפקד מן הראוי שילבש במעיל יוצא דופן זה). כאשר ראה כי הכול פועל לפי התכנית, פקד על יחידת הפורצים להתקדם לעבר היעד. הפורצים חצו בריצה את רחוב יפו, וחומר-הנפץ על גבם, ונכנסו יחד עם אבני לתוך הבניין. הם הניחו את המטענים במקומות שנקבעו מראש ולאחר הפעלת מנגנוני ההשהיה, פנו כולם לעבר היציאה. בינתיים התאוששו הבריטים ופתחו באש עזה מכל עבר. שני החבלנים שיצאו ראשונים הצליחו לחמוק ולהגיע לנחלת-שבעה בשלום, שם התמקמו בבית-החרושת לחלבה וממתקים של משפחת חביליו וחיכו לחבריהם. כאשר יצא דב את בניין הבולשת, רוכזה אש הבריטים לעבר הפתח והוא נפצע, אולם הצליח לחצות את רחוב יפו בכוחות עצמו. אחריו יצא צבי אהרוני, איש לח"י, שנפצע מצרור כדורים ונפל ליד הפתח. אבני נשאר האחרון בתוך הבניין. לאחר שהפעיל את מנגנוני המטענים, שם פעמיו לעבר הפתח. הוא חשש לצאת מן הבניין, שמא ייפגע מן היריות הרבות שנורו לעבר הפתח, אולם האלטרנטיבה הייתה גרועה הרבה יותר, כי תוך שניות מועטות אמורים היו המטענים להתפוצץ ולהרוס את הבניין. ברגעים כאלה אין זמן רב למחשבות; היה הכרח להסתלק מן המקום במהירות האפשרית. אבני העמיס את צבי הפצוע על גבו וחצה את רחוב יפו בריצה. תוך כדי ריצה נשמעה התפוצצות עזה והדף האוויר העיף את אבני, עם צבי על גבו, אל עבר בתי-פיינגולד. בהגיעם לשכונת נחלת-שבעה, עצר אבני באחת החצרות וחבש את הפצוע בעזרת חולצתו. בעודו מטפל בפצוע נשמעו קולות קרבים. אבני השאיר את הפצוע על הרצפה וכיוון את נשקו לעבר הקולות. התברר שהיו אלה שני

ערבים שעברו לתומם וכאשר ראו את אבני מכוון לעברם את הנשק, אמר
האחד לאחר:

"בוא נסתלק מהר. הוא נראה עצבני והוא עוד עלול לירות בנו".

לאחר הסתלקות הערבים, עברו במקום מספר בחורים שחזרו מאחת
החסימות והם עזרו לאבני להוביל את הפצוע עד בית-הספר "חורב" (שהיה
בקצה בית-הקברות המוסלמי, ליד רחוב המלך ג'ורג'), שם הייתה תחנת
עזרה ראשונה. משם פנה אבני לעבר שכונת מחנה יהודה, החליף את בגדיו
המגואלים בדם אצל קרוב משפחה והלך לביתו.

צבי אהרוני קיבל טיפול רפואי מידי ד"ר ג'וזף, אולם הוא מת מפצעיו
וגופתו נמצאה למחרת היום על-ידי המשטרה ברחביה.
כאשר החבלנים חצו את רחוב יפו בדרכם לבניין הבולשת, נכנסה לפעולה
יחידת האבטחה, שהתמקמה בבניין ג'נרלי. מספר יוסף ויטלזון:

**פתחנו באש לעבר מעון השוטרים, והבריטים ענו באש עזה. אחד
השוטרים הצליח לצאת את הבניין ורץ במעלה רחוב יפו. הוא נורה ונפל
וכובע המצחייה שלו התגלגל במורד הכביש. הכובע המתגלגל סימן
בעיני את התדרדרות השלטון הבריטי בארץ-ישראל.**

תוך כדי חילופי היריות נפגע אחד מחברי חוליית האבטחה – כדור שרט את
מצחו וכל פניו כוסו בדם. כאשר ויטלזון וחבריו ראו את החבלנים יוצאים
מבניין הבולשת, הם החליטו לסגת מבניין ג'נרלי. כאשר הגיעו אל קומת
הקרקע, התברר להם כי הפרוזדור מלא באנשים שתפסו מחסה מן היריות.
הצפיפות הייתה רבה וקשה היה לצאת מן הבניין. אנשי החוליה ירו באוויר
וצעקו:

"לזוז הצידה!"

כך נוצר שביל צר, דרכו יכלו לצאת החוצה. הם פנו לעבר שכונת נחלת-
שבעה, אולם במקום לפנות לעבר בית-הקברות המוסלמי, הם הסתבכו
באחת הסמטאות. שם הופיע לפתע קצין בריטי, שפתח באש ופגע בששון
לוי. אחד הבחורים השיב אש והרג את הקצין. הפצוע נשאר בסמטה עם
אחד החברים, שהוביל אותו לרחוב בן-יהודה, שם הוזעק אמבולנס שהעביר

את הפצוע לבית החולים "הדסה". למחרת הוא נעצר על-ידי הבריטים וישב במחנות המעצר עד צאת הבריטים את הארץ. חוליה זו לא הגיעה למקום המפגש בבית הקברות המוסלמי, שם חיכה להם שרגא עליס. כאשר התברר לשרגא כי חסרים לו ארבעה אנשים, הוא סירב לעזוב את המקום ובדיונים עם איתן ואבינועם (שהיו בכירים ממנו) ביקש לחזור למקום הפעולה כדי לברר מה עלה בגורל הארבעה. איתן אסר עליו לעשות זאת וציווה עליו להמשיך בנסיגה. איתן חשש שעם הישמע צפירת האזעקה, יקיפו הבריטים את האזור ויעצרו את כל מי שיישאר במקום. שרגא קיבל עליו את הדין, אולם לא הלך לישון לפני ששמע את סיפור הארבעה.

פיצוץ בניין הבולשת המרכזית בשנית (27.12.1945)

נוסף להתקפה על מרכז הבולשת, נערכו ברחבי העיר מספר פעולות הסחה. מיד עם הישמע הפיצוץ, נזרקו רימונים מול משטרת מחנה-יהודה, ליד מחנה

שנלר, ליד מחנה "אלנבי" וכן על הר-הצופים. בכל מוקם פעל זוג אחד ולאחר שסיימו את זריקת הרימונים, הסתלקו במהירות מן המקום.⁶¹ דב הבלונדיני נפצע, כזכור, בהתנקשות עם הבריטים בשעת הנסיגה – כדור אחד פגע בכתפו וכדור אחר חדר לריאותיו. הוא הועבר לחדר עזרה ראשונה שהוכן בעוד מועד ברחוב אגריפס, וקיבל טיפול רפואי מידי ד"ר הפנר. כעבור שבוע ימים, כשמצבו הוטב, הוא הועבר מירושלים לתל-אביב. למחרת ההתקפה נסע שרגא עליס לתל-אביב לדווח למפקדה על מהלך הפעולה. לאחר הדיווח קיבל שרגא ציון לשבח על הביצוע המוצלח של הפעולה ומלא סיפוק חזר במונית לירושלים. בכניסה לעיר הקימו הבריטים מחסום וכל המכוניות שהיו בדרכן לירושלים נעצרו ונבדקו על-ידי השוטרים. נוסעי המונית נתבקשו לצאת ולאחר בדיקת תעודות הזהות, הורשו להמשיך בדרכם, מלבד שרגא. תיאורו התאים לתיאור שפורסם בעיתונות: "גבוה, לבוש במעיל עור שחור". בעוד הוא מתווכח עם השוטר, עבר במקום אוטובוס של "אגד" ובו שני בחורים נושאי אקדחים. השוטר שעמד ליד המונית נקרא אל האוטובוס ושרגא קפץ לתוך המונית וציווה על הנהג להמשיך בדרכו. כך ניצל שרגא ממעצר, ומאותו יום לא לבש עוד את מעיל העור השחור.⁵²

בהתקפה על בניין הבולשת בירושלים נהרגו 7 שוטרים ורבים נפצעו. באותו לילה פוצץ גם בניין הבולשת ביפו וכן נערכה התקפה על המחנה הצבאי ששכן במגרשי התערוכה בתל-אביב. לאחר ההתקפות המשולבות, הוזמנו בן-גוריון ושרתוק אל הנציב העליון, אשר ביקש מהם לפעול נגד הטרור. בתשובה ענו כי יכולת הסוכנות לעזור במניעת מעשים כאלה, הושמה לאל על-ידי המדיניות שנקטה הממשלה הבריטית.

מעניין להשוות תגובה זו לדברי אליהו גולומב, במסיבת עיתונאים שכינס לאחר ההתקפה הראשונה על הבולשת המרכזית בירושלים ב-23 במארס 1944:

היישוב היהודי בארץ צריך לנסות בכוחו המוסרי לשים קץ לתופעות הטרוריסטיות של שתי קבוצות תועות. יש לאמץ ולעודד את היישוב שלא יתן להם תמיכה, לנדות את העושים את מעשיהם על דעת עצמם,

⁶¹ ראיונות המחבר עם שרגא עליס, יוסף ויטלזון, יוסף אבני וכן: איתן לבני, המעמד, עמודים 153 ו-172.

בלי סמכות ציבורית, וייתכן שדבר זה יועיל למניעתם. אנו צריכים להיות מעונינים שלא נגיע למלחמת אחים, אם כי אין להניח שלא יגררו אותנו לכך. יש לגדור את הדרך מפני מעשים מופקרים.

אחת הבעיות שהתעוררו במהלך ההתקפה על מרכז הבולשת הייתה העובדה שהפעילות המבצעית נעשתה באמצעות שתי מסגרות שונות: שני ארגונים, שתי מפקדות, שני קציני מבצעים וכו'. כדי להתגבר על בעיה זו, הציע שרגא עליס לאחד את שתי המסגרות, האצ"ל ולח"י. הוא העלה את הצעתו בפני מנחם בגין והביא כדוגמה את היחסים המצוינים ששררו בינו לבין יעקב גרנך, ששימש מפקד לח"י בירושלים. אלא שהאיחוד לא יצא אל הפועל כי "כדי להביא לידי נישואין, חייבת להיות הסכמה של שני הצדדים" – דברי תשובתו של בגין לעליס. את המחיר שילמו בהתקפה על בית הסוהר המרכזי.

ההתקפה על בית-הסוהר המרכזי

כשלושה שבועות לאחר פיצוץ מרכז הבולשת פקדו לוחמי אצ"ל ולח"י את בית-הסוהר המרכזי במגרש הרוסים.

לאחר משפטו של דב אפרת ("יהושפט") שנידון, כזכור, לשבע שנות מאסר, הוא הועבר לבית-הסוהר המרכזי והוכנס לתא מספר 19, שנכלאו בו אנשי האצ"ל. בתא הסמוך, מספר 18, היו אנשי לח"י. דב אפרת סיפר לשכניו מלח"י על שיתוף הפעולה של שני הארגונים ועל המגעים לאיחוד ביניהם. בתמורה, סיפרו לו אנשי לח"י על תכניתם לברוח מבית-הסוהר והציעו לשתף בבריחה גם את אנשי האצ"ל. התברר כי המבנה היה בנוי מבלוקים עשויים סיד וכורכר ומחוברים ביניהם בטיט. אנשי לח"י פצרו בסבלנות רבה את החיבורים שבין הבלוקים ועל-ידי כך הצליחו לשלוף את אחד הבלוקים ממקומו. תכניתם הייתה להמשיך במלאכת הפצירה, עד שיוכלו לשלוף מספר בלוקים ולהשתחל החוצה מבעד לפתח שיתהווה.

אפרת העביר את רעיון הבריחה באמצעות דואר המחתרת, ונציגי שני הארגונים החלו לרקום את תכנית הבריחה. מאחר שהימים היו ימי "תנועת המרי העברי", הוצע לצרף לבריחה גם כמה מאנשי ההגנה שהיו אסורים בבית-הסוהר המרכזי; אולם מטה ההגנה, הגם שאישר את הפעולה, דחה באדיבות את ההצעה והחליט שחברי ההגנה לא ישתתפו בבריחה.

שתי בעיות העסיקו את המתכננים – ההתארגנות בתוך בית-הסוהר וארגון העזרה מבחוץ.

לאחר אישור הפעולה, התכנסו במוצא שליד ירושלים האחראים על התכנון: איתן ליבני (קצין המבצעים של האצ"ל), יאשקה אליאב-לבשטיין (קצין המבצעים של לח"י), שרגא עליס (מפקד ח"ק ירושלים) ויעקב בנאי ("מזל") מלח"י. יאשקה אליאב טען שהיות ובפעולה המשותפת הקודמת, מפקד הפעולה היה איש אצ"ל, הרי שעתה יש למנות איש לח"י למפקד, וכסגנו ישמש איש אצ"ל. ומאחר שיעקב גרנק (הוא "דב הבלונדיני") עדיין לא החלים מפצעיו, הוחלט שאת הפיקוד יקבל יעקב בנאי, שהיה באותה עת חסר ניסיון קרבי. שרגא עליס התנגד למינוי וכן לא היה שלם עם התכנון; מסיבה זו התמנה ישראל לוי ("גדעון"), ממפקדי אצ"ל בירושלים, סגנו של בנאי.

הידיעה בדבר אישור הפעולה הועברה אל תוך כותלי בית-הסוהר, ואנשי האצ"ל החלו לפצור בין חיבורי הבלוקים שהיוו את הקיר בין תאם, תא מספר 19, לבין אנשי לח"י בתא מספר 18. לפי התכנית, היו אמורים אנשי האצ"ל להצטרף אל אנשי לח"י דרך הפתח שייווצר לאחר הוצאת מספר בלוקים, וביחד ייצאו כולם את כותלי בית-הסוהר דרך הפתח שיפתחו אנשי לח"י בקיר החיצון של תאם.

ביום השבת 19 בינואר 1946, אחר-הצהרים, התאספו בבית-הספר "שפיצר" שבשכונת הבוכרים ("הארמון" או "ההיכל" בכינויו המחתרתי), כ-25 לוחמי אצ"ל ולח"י. חלק מן הירושלמים הגיעו בבגדי שבת, ויוסף ויטלזון, למשל, בא לבוש במעיל שחור ארוך (כמקובל אצל החרדים) שקנה ימים מספר קודם לכן. בעוד הבחורים מגיעים אחד אחד אל בית-הספר שפיצר, התקרב אל המקום אבני ושק גדול על גבו. בשק היה הנשק שחולק ללוחמים לפני צאתם לפעולה. את הדרך מהמחסן, שהיה מוסווה בתוך בית-חרושת לבובות בשכונת יגיע כפיים, עשה אבני ברגל בלוויית אחד החברים ששימש כמאבטח. (אחד ממפקדי האצ"ל היה הבעלים של בית-חרושת לבובות. כאשר ניקלע לקשיים, החליט שמואל אמיתי "מייק", ששימש סגן מפקד המחוז, לרכוש את בית-החרושת וזה שימש ככיסוי לפעילות עניפה של הארגון. במקום המשיכו לייצר בובות, וחלקן אף שימש להעברת רימונים ותחמושת. במקום נחפר בור שלתוכו הוכנסו כדי חלב, בהם הוסתר נשק מסוגים שונים. באחד הימים שלח מייק את אבני להביא דבר-מה מן הקצה האחר של האולם, וכאשר התמהמה, צעק לו מייק: "הזדרז קצת יה אבוג'ילדה". מאותו יום דבק באבני הכינוי "אבוג'ילדה" – שמו של מנהיג כנופיות ידוע שפעל בהרי ירושלים. אגב, לבית-החרושת היה גם סניף בתל-

אביב, ברחוב בלפור פינת שדרות-רוטשילד. משרד זה שימש לפגישות והיה מלא בבובות מסוגים שונים, כיאה לסוכנות בית-חרושת לבובות).

לאחר שכל המשתתפים התכנסו באחת הכיתות, הסביר איתן את פרטי הפעולה והודיע שכמפקד הפעולה נתמנה יעקב בנאי ("מזל") מלח"י וסגנו יהיה ישראל לוי ("גדעון") מאצ"ל. עם צאת השבת, יצאו המשתתפים מבית-הספר "שפיצר" וצעדו לעבר רחוב מלאכי, שם חנו במגרש ריק שתי משאיות ומכונית פרטית אחת. הבחורים עלו על המשאיות והשיירה יצאה לדרך, כאשר המכונית הפרטית בראש. השיירה נסעה לכיוון רחוב מאה-שערים, משם פנתה לעבר רחוב שבטי-ישראל ולבסוף חנתה במגרש ריק מאחורי בניין בית-הספר אוולינה דה רוטשילד שעמד בפינת הרחובות הנביאים וסנט-פאול (היום מצוי בבניין זה המשרד הראשי של משרד החינוך והתרבות). הבחורים ירדו מן המכוניות וכל חוליה יצאה לדרכה. המשאיות נשארו במקום, כדי לקלוט את האסירים המשוחררים ולהסיעם בדרך עפר, שעברה ליד נביא-סמואל בואכה פתח-תקווה.

ציר הפעולה היה רחוב סנט-פאול ועל-כן בוצעו בו שתי חסימות: האחת בכיוון מזרח – לליד בניין בנק ברקליס (מקום בו שוכנים היום משרדי עיריית ירושלים), והאחרת בכיוון מערב - לא רחוק מהצטלבות הרחובות הנביאים, סנט-פאול ושבטי-ישראל. עוד חוליה הייתה אמורה להתמקם בתחנת מכבי-האש, שהייתה קרובה לגדר בית-הסוהר ותפקידה היה לחפות על יחידת החילוץ ולעזור בהעברת הבורחים אל המכוניות. על יחידת החילוץ היה להתקדם לעבר בית-הסוהר דרך הסמטה המקבילה לרחוב מליסנדה. שני לוחמים בלבוש שוטרים בריטיים היו אמורים להתקדם לעבר שער הכניסה ולהיראות כשיכורים. תוך כדי כך היה עליהם להיכנס דרך השער ולהשתלט על אנשי המשמר. באותו זמן אמורים היו חבריהם לחתוך את גדר התיל, ולאפשר את יציאתם של האסירים לחופשי (ראה תרשים).

תחילתה של הפעולה היה ביום שרפה בגבעת-שאול, כדי לגרום ליציאת הכבאים מן התחנה. ואמנם, עם היוודע דבר השרפה, יצאה מתחנת מכבי-האש מכונית כיבוי ועליה מספר כבאים. באותו זמן נכנסו ארבעה לוחמים לבושים בבגדי כבאים, אל התחנה וסיפרו כי הם כבאים טירונים שנשלחו כדי לרכוש ניסיון. הארבעה, בפיקודו של אבני, היו מזוינים באקדחים שהוסתרו מתחת לחולצות, ולא עוררו שום חשד מיוחד.

בשעה 8:20 נשמעו מספר פיצוצים ועלטה ירדה על כל האזור. היו אלה השָׁנָאִים של חברת החשמל, שפיצוצם היווה את אות הפתיחה לפעולה. אלא שבשלב זה קרתה תקלה – בקצה רחוב מליסנדה (ליד הכניסה לאולפני

שירות השידור) הופיע משוריין בריטי. יוסף לונץ, שנשא את מקלע הברן, פתח באש לעבר המשוריין, ובחילופי היריות הוא נפגע בחזהו והברן שותק. בינתיים נראו ברחוב מליסנדה שני שוטרים בריטיים מתקדמים ובידיהם תת-מקלעים שלופים. מפקד הפעולה חשש כי הבריטים טומנים לו מלכודת, והחליט לתת את אות הנסיגה. וכך מתאר יעקב בנאי את החלטתו בספרו "חיילים אלמונים":

[...] אזעקות בכל העיר. עוד מעט והיא תוצף קלגסים ומשוריינים. תוך דקות אחדות חייבים האנשים להיות בחוץ. כיצד יתקדמו? ובאותה שעה בא עלי אותו "משבר", שהזכרתי אותו בפרשת פקודת הנסיגה של דב, בפעולה החרמת-הנשק שנכשלה. אני פוקד על הנסיגה. ישנן בעיות פרסטיג'ה. וזוהי פעולה משותפת גדולה שלנו עם האצ"ל בפיקודנו. ישנן בעיות השחרור של האסירים. כל זה נכון, אבל החשבון הקר אומר: הפעולה נכשלה. אם לא ניסוג יפלו קרבנות רבים, ללא ביצוע המשימה. לסגת! [...].

יחידת הפריצה אספה בדרך נסיגתה את יחידת החסימה המערבית ויחד פילסו להם דרך אל שכונת מאה-שערים ומשם יצאו עם אחת המכוניות בדרך שנקבעה מראש ונסעו לפתח-תקווה.

חוליית החסימה המזרחית הגיעה לפי המתוכנן לרחוב סנט-פאול בקרבת בניין בנק ברקליס. הם הניחו מוקשים על הכביש, שמו שלטי אזהרה בעברית ובאנגלית: זהירות מוקשים! ותפסו מחסה ליד אחד הבתים בסביבה. ממוקם מחבואם ראו היטב את ארבעת ה"כבאים" נכנסים אל תחנת מכבי-האש. לפתע נשמע צרור יריות ואחריו עוד אחד. התחושה הייתה שמשו אינו כשורה, כי היריות היו מוקדמות מדי. בעוד הם תוהים בדבר פשר היריות, הופיעה מכונית צבאית מכיוון כיכר הצנחנים. המכונית עלתה על אחד המוקשים והתהפכה. מעוצמת ההתפוצצות נפצע יוסף ויטלזון מרסיסים ברגלו ובידו. היריות הלכו וגברו ושום דבר לא קורה. יהושע גולדשמיד ("גל"), שהיה מפקד החוליה, שאל את שרגא עליס (שהצטרף אל החוליה כלוחם מן השורה):

"מה עושים?"

"אסור לעזוב את המקום כל עוד ארבעת 'הכבאים' נמצאים בתחנה" –
ענה עליס.

בעודם מחכים במקום, קרתה להם תאונה: בקבוק מולוטוב שהיה ברשותם התפוצץ, ואחד הלוחמים (יעקב קורדבני) נכבה מן ההתלקחות. בינתיים נשמעה צפירת האזעקה (סימן להכרזת עוצר בעיר) וכוחות גדולים של צבא החלו זורמים לאזור. שרגא החליט שעליהם לסגת, כי הישארותם במקום מהווה סיכון גדול מדי (הם לא שמעו את פקודת הנסיגה שניתנה קודם לכן על-ידי יעקב בנאי, מפקד הפעולה). אנשי החוליה התקדמו דרך חצרות הבתים לעבר בית-הספר לבנות על שם אוולינה דה רוטשילד. בהגיעם לצומת הרחובות סנט-פאול והנביאים, הם נתקלו באש עזה שניתכה מכל עבר. שרגא החליט לפרוץ את פרשת הדרכים, אולם איפשר לשני הפצועים לסגת בכוון עיר העתיקה ושם למצוא מחסה באחד מהחדרים שהיו ברשות האצ"ל. וכך היה; הלוחמים הבריאים הצליחו לחצות את הצומת, בעוד יוסף ויטלזון עוזר לחברו הפצוע יעקב קורדבני להגיע לעיר העתיקה (את הנשק הם מסרו לחבריהם הבריאים, כדי שלא ייתפסו על-ידי הבריטים עם נשק ביד). השניים הגיעו עד לשער יפו ומשם חשבו ללכת לשכונת ימין-משה. אולם הסביבה הייתה מלאה במכוניות משטרה (עקב העוצר שהוכרז בעיר) ועל-כן הם פנו אל תוך העיר העתיקה. בעוברם בשוק הערבי נתקלו בשוטרים בריטיים; תחילה ניסו לברוח, אולם השוטרים תפסו אותם, ולאחר שערכו חיפוש על גופם, העבירו את השניים ל"קישלה" (בית המעצר שהיה בתחנת המשטרה בעיר העתיקה). ב"קישלה" הפרידו בין השניים; כל אחד קיבל טיפול רפואי והוחזר למעצר בנפרד. למחרת היום חקרו את ויטלזון למעשיו בלילה הקודם ולסיבות פציעתו. ויטלזון סיפר כי התפלל ליד הכותל המערבי, כמנהגו מדי שבת. בדרכו חזרה לביתו, נקלע לתוך היריות, נפצע וכך נתפס. מאחר שלא נמצא אצל ויטלזון נשק, החליטו השוטרים לערוך חיפוש בביתו, אולי שם ימצאו משהו. וכך הגיע יוסף ויטלזון לביתו, מלווה במשורייני ומכוניות מלאות שוטרים. השוטרים הפכו את כל הבית, בעוד יוסף עומד תחת שמירה ואימו מתבוננת בו מבלי להוציא הגה מפיה. לפתע פנתה האמא לחדר השני וחזרה עם כלי התפירה. היא נגשה אל יוסף, חוט ומחט בידה, והחלה לתפור את מכנסיו הקרועים ...

בחיפוש לא מצאו הבריטים דבר, וויטלזון הוחזר אחר כבוד לבית המעצר. למחרת בא לבקרו עורך-הדין לויצקי (שטיפל באסירי המחותרת) והודיע

ליוסף כי עליו להכחיש כל קשר לפעולה. עליו לדבוק בסיפורו, לפיו חזר מתפילה ליד הכותל המערבי, ומאחר שלבריטים אין כל הוכחות נגדו, גדולים הסיכויים שהוא לא יועמד לדין. ואמנם כך היה. ויטלזון הוכנס לבית הסוהר המרכזי בירושלים והועבר, יחד עם קורדבני, לתא מספר 19 (תאם של לוחמי האצ"ל). כמה אירוני היה הדבר ש"המשחרר" נתפס ושוכן בתאם של המיועדים להיות משוחררים. כעבור זמן קצר הועבר ויטלזון למחנה המעצר באפריקה ושחרר רק לאחר צאת הבריטים את הארץ.

שרגא עליס הצליח לצאת את ירושלים, אולם כל הזמן לא הרפתה ממנו הדאגה לגורלם של הארבעה שנכנסו לתחנת מכבי-האש. הסתבר, כי הארבעה לא ידעו את אשר התרחש סביבם. את פקודת הנסיגה לא שמעו והם חיכו בסבלנות עד אשר יגיע תורם לקבל את פני הבורחים ולהעבירם למקום מבטחים. אלא שהיריות הלכו וגברו ושום דבר לא קרה. לפתע נשמעה המולה ובפתח התחנה הופיעו שוטרים בריטיים מזוינים. אבני הבין מיד שאין להם כל סיכוי להתמודד עם הבריטים; על כן פנה אל מפקד התחנה, שהיה יהודי, וסיפר לו כי הם חברי אצ"ל וכי ברשותם אקדחים. אבני ביקש ממפקד התחנה למצוא דרך להיפטר מן האקדחים ולא לספר לאיש את זהותם האמיתית. מפקד התחנה לקח מאבני את האקדחים וזרק אותם אל בור המים שהיה במקום. בינתיים נכנסו השוטרים אל תוך התחנה והחזיקו בידם מיקלע "ברן" שלקחו שלל. כשאבני ראה את הברן בידי הבריטים, הבין כי הפעולה נכשלה. ארבעת "הכבאים הצעירים" שמרו על קור רוח ולא הראו כל סימני התרגשות. הבריטים, שהיו מסויגים תחילה, החלו לשוחח עם הכבאים והאווירה נעשתה ידידותית יותר. לפתע הוציא אחד הכבאים חפיסת קלפים והכול הצטרפו למשחק. כך בילו לוחמי המחתרת את הלילה בחברת שוטרים בריטיים במשחק קלפים ובסיפור בדיחות. אבני זוכר שבאותו לילה הפסיד במשחק הקלפים 51 מיל (בלירה היו 1000 מיל).

עם השחר, החליט אבני שהגיע הזמן להסתלק מן המקום. הוא אמר לאנשי החוליה לצאת את התחנה בזוגות לכיוון בניין ברקליס ומשם להסתנן העירה ביחידות. אבני עצמו הצליח להגיע עד שכונת ימין-משה, משם פנה אל תחנת הרכבת והחליט לנסוע לתל-אביב "עד עבור זעם". כאשר נכנס לקרון הרכבת, חיכתה לו הפתעה: לתוך הרכבת נכנסו חיילים בריטיים ופתחו בחיפושים מדוקדקים אצל כל הנוסעים. אלא שזמן הנסיעה הגיע, והקטר צפר והחל לנסוע מבלי להתחשב בעובדה שהחיילים לא סיימו את מלאכתם. הבריטים קפצו מן הרכבת וזו עשתה את דרכה לתל-אביב. בתל-

אביב ניסה אבני לחפש קשר עם הארגון, כאשר פגש לפתע ברחוב את "חיים טויט". הפגישה הייתה נרגשת מאוד ו"חיים טויט" חיבק את אבני ואמר: "ברוך מחיה מתים".⁶²

כזכור, נפצע יוסף לונץ כבר בראשית הפעולה. במהלך הנסיגה הוא הועבר לאחד החדרים בזכרון-משה, שם שהו ד"ר הפנר וכמה בנות מְצוּוֹת העזרה הראשונה. ד"ר הפנר חבש את לונץ וחזר לביתו. בינתיים הועבר לונץ לאחד מבתי הכנסת ושם בילה את הלילה. למחרת בבוקר יצא ד"ר הפנר מביתו כדי לבקר את הפצוע. מאחר שהעוצר היה עדיין בתוקף, ניגש ד"ר הפנר אל הקצין ליד ביתו והסביר כי הוא נקרא לבקר חולה. הקצין הצמיד לד"ר הפנר חייל ושניהם צעדו ברחובות הריקים מאודם. בהגיעם לשכונת זכרון-משה, ניגש ד"ר הפנר לדירתה של אחת מהפציאנטיות שלו. הוא ביקש מן הבעל לומר לאשתו להיכנס למיטה ולהתחזות לחולה. ד"ר הפנר נכנס לחדר "החולה" והבעל יצא לשוחח עם החייל. כעבור מספר דקות יצא ד"ר הפנר מן הדלת האחורית ופנה לעבר החדר שבו שכב לונץ הפצוע. בהגיעו למקום, גילה לתדהמתו כי בפתח הבית עומד חייל מזוין ולא מאפשר לאיש להיכנס. התברר, כי המשטרה מצאה את לונץ בשעה שערכה חיפושים מדוקדקים באזור. ד"ר הפנר חזר לביתו ולונץ הועבר לבית-הסוהר המרכזי. בבית-הסוהר ניסה להוציא את אחד הקליעים שנותרו בחזהו. הוא חיטט בפצע באצבעותיו, עד אשר הצליח במשימה. לונץ תקע את הקליע בחפיסת סבון שקיבל מחבריו מתא מספר 18 וכאשר ערכו לו צילום רנטגן, לא נמצאה כל הוכחה להשתתפותו בפעולה. לאחר שהחלים מפצעו, הוטס לונץ למחנה המעצר באפריקה.

בפעולה נהרג אברהם בכר ("עמוס") איש אצ"ל. מאיר בן-דוד, שהיה פצוע, העביר במונית את גופתו של אברהם בכר לבית-החולים "הדסה" ושם נעצר על-ידי המשטרה. במונית נמצאו אקדח, תת-מקלע ורימונים. וכך מתאר עיתון "הארץ" את מהלך הפעולה:

אמש בשעה 8.20 שוב הוחרדה ירושלים לשמע קולות נפץ אדירים ותיכף לכך נשמעו יריות רבות ממכונות ירייה ורובים. מיד ניתן אות אזהרה, סימן להפסקת תנועת כלי הרכב ברחובות. היריות נמשכו קרוב לשעה.

⁶² שם, שם.

נתברר כי נעשתה חבלה בשירות השידור. כן הייתה התנפלות, בפצצות תבערה, על מעון השוטרים ברחוב סנט פאול ובמקום זה נפצעו כמה שוטרים. שוטר בריטי הרוג ו-3 שוטרים בריטיים פצועים הובאו לבית-החולים הממשלתי.

נראה כי היה ניסיון להתנקש במוסך המשטרה הניידת, שמאחורי בית-הסוהר המרכזי...

כמה רגעים לאחר ההתפוצצות הראשונה נשתק "קול ירושלים", כנראה מחמת ניתוק הכבל בין אולפני השידור ותחנת הרדיו ברמאללה

...

הפעולה נכשלה, והמשטרה לא הצליחה לפענח את מטרתה.

פסק-דין מוות

ב-6 במרס 1946, בשעה 1:30 בצהרים, קרבה לשער המערבי של המחנה הצבאי בצריפין (סרפנד) משאית צבאית ובה לוחמי אצ"ל מחופשים לחיילים בריטיים. לאחר שה"קצין" שישב ליד הנהג מסר את צו התנועה לש.ג., הורשתה המכונית להיכנס למחנה והיא עשתה את דרכה ישירות למחסן הנשק. ה"חיילים" קפצו מן המשאית והחלו מיד בהעמסת ארגזי הנשק. בשעת הנסיגה, התפתחו חילופי אש בין לוחמי האצ"ל לבין ה"כלניות" (כך כינו את הצנחנים הבריטיים, שחבשו כומתות אדומות). מן היריות נפצעו חמישה לוחמים, ביניהם יוסף שמחון ומיכאל אשבל. נהג המשאית מיהר לצאת את המחנה עם הנשק והלוחמים. ליד ראשון-לציון הורדו הפצועים לקבלת עזרה ראשונה והנשק פורק בחולות המושבה. שמחון ואשבל היו פצועים קשה מן האחרים והרופא ציווה להעביר אותם במהירות לבית-חולים. הם הוכנסו למכונית קטנה שחיכתה בקירבת מקום ויצאו לתל-אביב. בדרך נתקלו במשוריין בריטי שחייליו ערכו חיפוש במכונית ועצרו את נוסעיה. שני הפצועים הועברו תחילה לכלא יפו ולאחר שנחקרו, הועברו לבית-חולים ושם נותחו.

למעלה מחודשיים לאחר מעצרו, הועמדו שמחון ואשבל בפני בית-הדין הצבאי בירושלים. הם וויתרו על עזרתו של עורך-הדין מכס קריצ'מן, שהועמד לרשותם ובמקום זה בחרו להצהיר הצהרות פוליטיות בהן כפרו בזכות השלטון הבריטי בארץ.

[...] את רוחו של העם העברי לא תשברו ואת שאיפת החופש, המקננת בלבות בניו, לא תשמידו. והודעתי זו, שהנני מוסר במקום הזה, תשמש עדות, אחת מני רבות, לעמדתם הבלתי ניתנת לערעור של ששים רבוא אזרחים עברים, המאוחדים כאיש אחד במלחמתם למעם שחרור ארצם מידי שלטון הדמים הבריטי (דברי מיכאל אשבל).

בית-הדין הצבאי דן את שמחון ואשבל למוות בתלייה. לאחר קריאת גזר-הדין קמו השניים ושרו את "התקווה" יחד עם העיתונאים שהיו באולם. מיד לאחר פרסום גזר-הדין, שודרה ב"קול ציון הלוחמת" (תחנת השידור של האצ"ל) ההודעה הבאה:

אל תתלו את חיילינו השבויים, חי אלוהים כי שבור נשבור את עמודי התליה שלכם. על גרדום בגרדום נשיב.

המפקדה לא הסתפקה בדיבורים והטילה על הח"ק לחטוף קצינים בריטיים ולהחזיקם כבני ערובה עד לביטול גזר-דין המוות שהוטל על שמחון ואשבל. ביום השלישי, 18 ביוני, יצאו ארבע חוליות של לוחמי הח"ק, שתיים בתל-אביב ושתיים בירושלים, לחטוף בני ערובה בריטיים כדי להציל את חיי חבריהם שנידונו למוות.

בשעות הבוקר המוקדמות, התכנסו באחד החדרים של הארגון ברחוב אגריפס שמונה לוחמים שנחלקו לשתי חוליות. מפקד המחוז, יצחק אבינועם-יגנס ("אבינועם"), הסביר את חשיבות המשימה והזהיר את הלוחמים להימנע עד כמה שאפשר מלפגוע בבריטים. לאחר ששרגא עליס הסביר את פרטי הפעולה, יצאו הבחורים לדרך בשתי מכוניות ש"הוחרמו" שעות מספר קודם לכן. הפעולה נקבעה לשעה אחת ושלושים, שעה שהקצינים הבריטיים יוצאים לסעוד את ארוחת הצהריים שלהם. אחת המכוניות, שבה ישב יוסף אבני-דנוך ("אבני") ותת-מקלע בידו, סיירה ברחוב המלך-ג'ורג' ליד מועדון הקצינים שבבית גולדשמידט. המכונית השנייה, בפיקודו של ישראל לוי ("גדעון" הירושלמי), סיירה קרוב יותר למלון המלך-דוד, מקום מושבה של מפקדת הצבא הצבא בארץ.

בהגיע מכוניתו של אבני לרחוב המלך-ג'ורג', יצאו מפתח בית-גולדשמידט שני קצינים בריטיים, האחד בדרגת קפטן והאחר בדרגת לויטננט. המכונית עצרה וישראל זילברברג ("גרא") ירד מתוכה ואקדח שלוף בידו. הוא פנה אל הקצינים ופקד עליהם להיכנס למכונית, אולם הקפטן לא איבד את עשתונותו והחל להאבק עם "גרא". גרא ניסה לירות בקצין, אלא שלרוע המזל קרתה תקלה והאקדח לא ירה. בעוד השניים נאבקים, פתח הקצין השני במנוסה, ותוך כדי כך שלף את אקדחו וכיוונו לעבר המכונית. אבני הרגיש בסכנה שריחפה על החוליה, ופתח באש תת-המקלע שהיה בידו לעבר הקצין הבורח. בינתיים הצליח הקפטן להשתחרר מידיו של גרא ופתח גם הוא במנוסה. אבני המשיך בירי ולאחר שגם הקפטן נפל מתבוסס בדמו, מיהר נהג המכונית להסתלק מן המקום. פעולת החטיפה נכשלה.

החוליה השנייה, שסיירה לא הרחק מן הראשונה, פגשה בדרכה את המייג'ור ה.ב. צ'דוויק, שיצא ממפקדת הצבא והלך לאיטו על המדרכה. המכונית עצרה ליד המדרכה ו"גדעון" ירד ואיים באקדחו על הקצין האנגלי. המייג'ור נדהם מן הנעשה, ונכנס למכונית ללא התנגדות. יושבי המכונית

קרבו לאפו של המייג'ור מטלית ספוגה בכלורופורם ולאחר שנרדם, התקדמו לעבר שכונת הבוכרים. במבוך הסימטאות של השכונה עמד בית ישן ששימש בעבר הלא-רחוק כמאפייה, שהייתה שייכת לאביו של אחד מחברי הארגון. השכנים ידעו לספר כי בחור אחד נכנס למאפייה העזובה ושק קמח גדול על גבו. לאחר שהשק הוכנס אל תוך החדר, הוצא מתוכו המייג'ור צ'דוויק והושכב על המזרן שהוכן שם בעוד מועד. לאחר שהתעורר מתרדמתו, שאל המייג'ור:

"היכן אני?" ומיד הוסיף: "האם אתם מן ההגנה?"

כאשר התשובה הייתה "אנו מן הארגון הצבאי הלאומי" החוויר המייג'ור וביקש על נפשו. הוא סיפר כי כבר בשנות השלושים נהג לעזור ליהודים וכי המשיך בכך במשך כל שנות שירותו בארץ. הוסבר לו כי הוא משמש כבן ערובה וכי לא יעונה לא כל רע כל עוד לא יפגעו בשמחון ואשבל, שנידונו למיתה. שני בחורים שמרו על המייג'ור צ'דוויק, האחד סמוך אליו בתוך החדר והאחר - בחוץ. השומרים קיבלו הוראות חמורות להתייחס אל החטוף באדיבות ולא לפגוע בו בכל דרך שהיא. הוא קיבל מידי שוביו מזון, סיגריות ועיתון.

כעבור מספר ימים רפה המתח והשמירה נעשתה פחות הדוקה. מייג'ור צ'דוויק ניצל רגע של חולשה, וכאשר שומרו נמנם במקצת, מיהר אל החלון וקפץ החוצה. השומר הספיק לראות את המייג'ור בורח, אולם נמנע מלירות בו, כי הרי קיבל הוראות חמורות שלא לפגוע בחטוף. המייג'ור הצליח לצאת אל הרחוב, רץ בשארית כוחותיו אל אוטובוס מספר 3 וביקש את הנהג להסיע אותו אל מפקדת הצבא במלון המלך-דוד. הוא מסר דו"ח לממונים עליו וכוחות משטרה גדולים יצאו מיד אל שכונת הבוכרים והקיפו את האזור כולו. למרות חיפושים שנערכו מבית לבית, לא הצליחה המשטרה לאתר את המאפייה שבה הוחזק המייג'ור צ'דוויק.⁶³

לעומת הכישלון בירושלים, האירה ההצלחה פנים ללוחמי הח"ק בתל-אביב. שתי חוליות פשטו על שני בתי-מלון, "גת רימון" ו"הירקון", בהם נהגו להתארח קצינים בריטיים. בשני המקרים פגשו הלוחמים מספר רב של קצינים; הם בחרו בחמישה בעלי הדרגות הגבוהות יותר והעבירו אותם למקום מחבוא שהוכן בעוד מועד. הצבא הבריטי ערך חיפושים נרחבים

⁶³ מ"ז, עדות ישראל לוי וכן ראיונות עם יוסף אבני וישראל זילברברג.

בתל-אביב ובסביבתה, אולם מקום המחבוא לא נמצא. בסופו של דבר שוחררו הקצינים הבריטיים והנציב העליון המיר את גזר-דין המוות שהוטל על שמחון ואשבל במאסר עולם.

פיצוץ רכבת הנוסעים ירושלים – תל-אביב

בשעות הבוקר של יום שני, 10 ביוני 1946, העביר אבני פח זיתים אל אחד מחדרי הארגון בשכונת שמעון הצדיק. לפח הייתה תחתית כפולה, בה הוטמן מוקש ומעליו זיתים דפוקים שנקנו בשוק מחנה-יהודה. נוסף לפח הזיתים, היו בחדר שתי קופסאות מלאות ריבה, גם הן בעלות תחתית כפולה.

בחדר פגש אבני את שמחה חליפה, שרה רוזנברג-לבני, שרגא עליס ואחרים. מחופש לסבל ערבי, העמיס אבני את פח הזיתים על כתפו וצעד יחף לעבר תחנת הרכבת. שמחה חליפה הכניסה לתיק שלה תת-מקלע סטן מפורק לשלושה חלקים וכן אקדח. החבורה כולה נפגשה בתחנת הרכבת ולאחר שכל אחד קנה כרטיס בנפרד, עלו אבני ושמחה אל הקרון הסמוך לקטר, והאחרים התפזרו ביתר הקרונות. אבני ישב על רצפת הקרון כאשר פח הזיתים וקופסאות הריבה לצידו, כיאה לסבל ערבי, בעוד שמחה התיישבה על אחד המושבים. לאחר שהרכבת עזבה את ירושלים, עברו שני ערבים והתיישבו סמוך לשמחה. כעבור זמן קצר פנה אחד מהם ושאל אותה:

"לאן את נוסעת?"
"ליפו", ענתה.

וכך התפתחה שיחה שגרמה לשמחה אי נעימות רבה. היא קמה ממקומה כדי להחליף מושב, אולם אבני רמז לה לא לעשות זאת, בהתחשב בעובדה שלא רחוק מהם עמד שוטר ערבי עם רובה בידו ואבני ביכר ששמחה תישאר על-ידו. שמחה הבינה את הרמז ונענתה לחיזורם של שני הערבים שישבו לצדה. תוך כדי כך, החל להתפתח ויכוח בין השניים, מי ייצא ראשון בערב עם הנוסעת האלמונית. פתחה שמחה ואמרה:

"למה לכם להתווכח – כאשר נגיע ליפו כבר נמצא הסדר שיספק את שניכם".

בעוד הפלירט נמשך, ראתה שמחה כי אבני מוציא את פתיל ההצתה מן הפח ומורח אותו בריבה כדי לא לעורר חשד. לאחר שסיים את מלאכתו, ניגב את ידיו בעבייה שלו וחיכה בסבלנות לתחילת הפעולה. כעבור זמן קצר הופיע במעבר הקרון שרגא עליס וסימן את הסימן המוסכם במטפחת שהוציא מכיסו. אבני התרומם, משך בחוזקה בשרשרת החירום והרכבת עצרה בחריקת בלמים. באותו רגע, מסרה שמחה את התיק שלה לשרגא, שהוציא מתוכו את הסטן המפורק והרכיב אותו במהירות. השוטר הערבי פנה אל אבני והסביר לו כי משיכת שרשרת החירום מהווה עבירה על החוק, ורק כאשר אבני הוציא מכיסו אקדח, הבין השוטר כי אין זה מעשה קונדס. השוטר כיוון את הרובה כלפי אבני, ובאותו רגע ממש שלפה שמחה את אקדוחה וירתה בשוטר. היא התכוונה לירות בראשו, אולם החטיאה ופגעה באוזנו. כאשר ניסתה לירות בשנית, חל מעצור באקדח. על כן התנפלה על השוטר, תפסה את הרובה בשתי ידיה והוציאה אותו מידיו של השוטר. מכה בראשו של השוטר בכת האקדח סיימה את הפרשה ואבני יכול היה לרדת מן הקרון עם פח הזיתים. שני הערבים שישבו ליד שמחה פנו אליה בהתרגשות רבה ואמרו:

"יא-סית, מה שתגידי נעשה. יא-סית, אמרי לנו מה רצונך?"

שמחה הורתה להם לשכב על הרצפה וירדה מן הקרון. כל האירוע ארך שניות מספר, וכאשר הייתה מחוץ לרכבת, ניגש אבני אל הקטר; פקד על הנהג והמסיק לרדת ממקום מושבם ולשכב על הארץ, רחוק ככל האפשר מן הרכבת. אבני הניח את פח הזיתים עם קופסאות הריבה בתוך הקטר וכעבור שניות מספר נשמעה התפוצצות חזקה שהרסה את הקטר.

בעוד אבני מטפל בקטר, עלו אל יתר הקרונות לוחמים שחיכו בקרבת מקום והורו לכל הנוסעים לצאת מהרכבת במהירות. לאחר שהפינוי הושלם, שפכו הבחורים על הקרונות בנזין שהובא למקום בפחים, והרכבת כולה עלתה בלהבות.

הנסיגה הייתה לעבר שכונת התקווה הקרובה, שם נמסר הנשק למחסנאים והלוחמים התפזרו לעבר תל-אביב. אבני החליף את בגדיו ויצא עם שמחה העירה לקנות נעליים. אחר עלו על מונית ונסעו בחזרה לירושלים. כנראה שנהג המונית חשד בזוג נוסעיו שהיו קשורים לשרפת הרכבת, וכאשר הגיעו לירושלים, בירך אותם וסירב לקבל מהם תשלום. אבני עמד על כך שהנהג יקבל את המגיע לו, אולם רשם את מספר המונית

והודיע על כך לממונים עליו. ואמנם נוצר קשר את נהג המונית, אשר שירת באמונה את הארגון בשליחויות רבות.

בשעה שהרכבת שנסעה מירושלים לתל-אביב עלתה באש ליד שכונת התקווה, הותקפו עוד שתי רכבות; האחת ליד ראש-העין והשניה ליד נען בדרום הארץ.⁶⁴

למחרת היום הופיעו העיתונים בכותרות ראשיות בעמוד הראשון. וכך סיים עיתון "הארץ" את התיאור המפורט של הפעולה:

המאורע עורר רושם רב בכל הסביבה. ביפו ובשכונות הסביבה עלו מאות אנשים על הגגות והסתכלו במחזה הנדיר כשרכבת שלמה עולה באש.

רכבת השלטון עולה באש בדרכה מיפו ללוד.

⁶⁴ מ"ז, עדות שמחה כליפא, יוסף אבני ושרגא עליס.

השבת השחורה

בתקופה הראשונה של תנועת המרי, התרכזת ההגנה בפעולות הקשורות בצורה זו או אחרת בהבאת עולים באופן בלתי ליגלי. יחידותיה פוצצו סירות משמר בריטיות בנמל חיפה ויפו, התקיפו תחנות משמר החופים בגבעת-אולגה וסידני-עלי וכן פוצצו מתקני הרדאר בחיפה. ככל שהמאבק המזוין נגד השלטון הבריטי התפתח, הורחבה החזית וההגנה עברה לתקוף מטרות שלא היו קשורות בהעפלה, כמו ההתקפה על בסיסי המשטרה הניידת בכפר-ויתקין, שפרעם ושרונה (היום הקריה של תל-אביב). השיא בפעולות ההגנה היה הריסתם, בלילה אחד, של 11 גשרים שחיברו את ארץ-ישראל עם הארצות השכנות ושנודעה כ"ליל הגשרים". "ליל הגשרים" היה המבצע המקיף ביותר, וגם האחרון, שביצעה ההגנה במסגרת תנועת המרי העברי.

אור ליום 17 ביוני 1946, יצאו כל ארבעת גדודי הפלמ"ח לפעולה שהקיפה את כל גבולות הארץ; בצפון בדרום ובמזרח. המבצע עלה יפה, ומלבד במקרה של פיצוץ גשר א-זיו (שם נהרגו 14 מלוחמי הפלמ"ח), הסתיים ללא נפגעים בקרב המתקיפים.

לאחר "ליל הגשרים" נכתב ב"עוז", הביטאון הבלתי ליגלי של "אחדות העבודה", כי:⁶⁵

הפעולות האחרונות מעידות על כך שהמערכה עלתה לשלב חמור יותר; שוב לא היו אלה מבצעי אזהרה בלבד. הפעולות היו מכוונות לגרימת נזק ממשי לשלטונות בארץ, והנזק נגרם. הן נועדו להפסיק את התחבורה בין הארץ לשכנותיה, והתחבורה נפסקה. הפעולות הוכיחו שכל-עוד לא יהיה פתרון ציוני לארץ, לא תוכל הממשלה לשלוט בה.

תגובת הבריטים לא איחרה לבוא ולמחרת הפעולה ביצעו כוחות גדולים של הצבא חיפושים נרחבים בקיבוץ מצובה שבגליל המערבי, שנחשד כי שימש בסיס יציאה ליחידת הפלמ"ח. 27 חברים נעצרו ונשלחו לכלא עכו. גם בקיבוץ בית-הערבה, בצפון ים-המלח, נערכו חיפושים, בחשד שהקיבוץ שימש בסיס יציאה ליחידה שהתקיפה את גשר אלנבי. בהתנגשויות עם החיילים נפצעו 12 מתושבי הקיבוץ, 2 מהם קשה ו-70 איש נעצרו. למחרת היום צרו כוחות צבא על קיבוץ כפר-גלעדי שבצפון וכאשר פרצו החיילים

⁶⁵ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 885.

פנימה, גילו החברים התנגדות פסיבית. מאות אנשים מיישובי הסביבה חשו לעזרה ומשהתקרבו לקיבוץ, נפתחה עליהם אש. מן היריות נהרגו שלושה יהודים ונפצעו שישה.

בכל הפעולות שביצעו הבריטים לאחר "ליל הגשרים", נהרגו ארבעה יהודים, נפצעו 18 ולמעלה מ-100 איש הושמו במעצר. אלא שכל זה היה מעין הקדמה למבצע גדול בהרבה, שנערך כשבועיים אחר-כך ונודע בשם "השבת השחורה".

המבצע, שתוכנן בקפדנות ובסודיות רבה נגד הישוב המאורגן, החל אור ליום השבת 29 ביוני 1946. עוצר הוכרז בכל רחבי הארץ ו-17 אלף חיילים פשטו על מוסדות ומקומות יישוב כדי להחרים נשק ומסמכים וכן כדי לעצור את מנהיגי היישוב ופעילי ההגנה. ממשלת המנדט הודיעה כי היא נחושה בדעתה לעקור את הטרור והאלימות וכי פעולות הצבא קיבלו את אישור הממשלה בלונדון. מבצע "אגאתה", כפי שכונה על-ידי הבריטים, בא בהפתעה והשיג את מרבית מטרותיו. נאסף חומר מודיעיני רב ואלפים נעצרו ונכלאו במחנה מעצר מיוחד, שהוכן לקראת מבצע זה ברפיח. בירושלים, פשטו חיילים בריטיים על בנייני הסוכנות היהודית ולאחר חיפוש יסודי בחדרים ובעיקר בארכיון, החרומו מסמכים רבים, שהוטענו על שלוש משאיות גדולות. בין המסמכים היו גם מברקים שהוכיחו בעליל את חלקה של הסוכנות היהודית בהנהגת תנועת המרי העברי, כמו מברקו של יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית (דוד בן-גוריון) אל ראש מפקדת ההגנה (משה סנה) לפתוח מיד במאבק מזוין נגד השלטון הבריטי בארץ. כן נמצא תוכן ההסכם בין ההגנה לבין האצ"ל ולח"י, ומברקים המאשרים פעולות של האצ"ל ולח"י נגד הבריטים במסגרת תנועת המרי. נמצאו גם תוכנם של שידורי "קול ישראל" (תחנת השידור החשאית של ההגנה) שנאמר בהם, בין היתר, כי ייעשה הכול כדי "להכשיל העברת בסיסים בריטיים לארץ-ישראל ולמנוע את הקמתם בארץ".

נוסף למסמכים הרבים שהוצאו משרדי המוסדות הלאומיים, פרצו חיילים לבתיהם של חברי הנהלת הסוכנות היהודית ועצרום.

לביתו של הרב פישמן-מימון בן השישים הגיעו בשבת ב-4:15 בבוקר קצין משטרה ואחריו קצין צבא עם שתי מכוניות צבא. החיילים הקיפו את הבית. הרב פישמן הודיע לבאים לאוסרו כי אינו יכול לנסוע בשבת והציע ללכת ברגל או להעמיד משמר ליד הבית עד מוצאי שבת ואז יוכל לנסוע. הוא ביקש מן הקצינים שיפנו אל הממונים עליהם, בקשר להצעה

זו. אך הללו קיבלו הוראה לקחתו מיד. אז ישב הרב פישמן על הכיסא והשיב כי לא יזוז ממקומו. החיילים אמרו לשאת אותו בידיים עם הכיסא, אולם הרב פישמן החליק מן הכיסא ואז לקחוהו בכוח והעלוהו על המכוננית. בבית גם נעשה חיפוש, ומאחר שלא היה חשמל לרגל השבת, השתמשו החיילים בפנסים שהיו בידיהם.⁶⁶

בין הנאסרים היו גם משה שרתוק וברנרד ג'וזף (דב יוסף) מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וכן דוד רמז, יושב-ראש הוועד הלאומי. אליהם נוספו עוד אישי ציבור שנעצרו ברחבי הארץ והובאו למחנה האח"מים (אנשים חשובים מאוד) שנבנה עבורם בלטרון. בתל-אביב נערך חיפוש יסודי בבית הוועד הפועל של ההסתדרות וכן במשרדי העיתון "דבר" ובבנק הפועלים.

חיפושים ומעצרים נערכו גם בקיבוצים רבים, אולם ההצלחה הגדולה ביותר הייתה לבריטים בקיבוץ יגור. שבוע ימים נערכו החיפושים ביגור וכנראה שהיו לבולשת ידיעות מוקדמות על הימצאות מחסני נשק במקום. חברי הקיבוץ התנגדו התנגדות פסיבית, אולם הם פוזרו באמצעות גז מדמיע והושמו במכלאות שהוקמו על-ידי החיילים. תחילה היה לחיפוש אופי שיגרותי, אולם לאחר שנמצא מחסן הנשק הראשון, השתנה היחס והבריטים חפרו מתחת לרצפות והפכו כל אבן בחיפושיהם אחר נשק. ואמנם, לאחר שבוע של חיפושים, נפל לידיהם שלל רב, שכלל למעלה מ-300 רובים, כ-100 מרגמות של 2 אינטש, למעלה מ-400,000 כדורים, כ-5000 רימונים וכן 78 אקדחים. את השלל העצום הזה הציגו הבריטים במסיבת עיתונאים שערכו במקום. לאחר שעצרו את כל הגברים שנמצאו ביגור, עזבו את הקיבוץ.

בקיבוץ מזרע פרצו חיילים בריטיים למטה הפלמ"ח והחרימו מסמכים רבים, ביניהם גם את כרטסת חברי הפלמ"ח. אמנם השמות נכתבו בכרטיסים בשפת סתרים, אולם גם אם לא הצליחה הבולשת לפענחם, הייתה בעצם החרמת הכרטסת פגיעה מורלית קשה למטה הפלמ"ח. במסגרת "השבת השחורה" נעצרו ברחבי הארץ יותר מ-2,700 איש, שהועברו למחנה המעצר ברפיח. על פי הוראות שניתנו על-ידי מפקדת ההגנה, סירבו הנעצרים להזדהות, אולם לאחר שהבריטים הודיעו כי רק לאחר הזיהוי יתחילו בשחרורים, הוסר האיסור וכל הנעצרים הזדהו על-פי

⁶⁶ עיתון "דבר" מיום 1.7.1946.

תעודות הזרות שהיו ברשותם. השחרור התנהל לאיטו וכשבועיים לאחר הזיהוי עוד נשאו ברפיח כ- 1,600 עצורים, שפתחו בשביתת רעב. קצב השחרורים גבר, אבל רק כעבור חודשיים שוחררו כל עצורי "השבת השחורה".

יומיים לאחר "השבת השחורה" התכנסה מפקדת ההגנה בראשותו של משה סנה, לדון בדרכים לתגובה. דעת המשתתפים הייתה שיש להמשיך במאבק המזוין וזאת כדי להוכיח לבריטים שלמרות המאסרים ההמוניים, לא הצליחו לשתק את תנועת המרי העברי. וזה לשון הכרוז שהופץ ב-2 ביולי 1946 מטעם תנועת המרי:

החֹמָה

עֲנֵי הַטָּחֹן וְהַגֶּרֶם

**בריטניה אסרה מלחמה
על עם ישראל!
עם ישראל ישיב מלחמה
שערה!
המרי העברי ימשך!
המרי העברי אך החל!
המחתרת העברית
עומדת איתנה לשירות
האומה!
הלאה השלטון הנאצי-
בריטי!
הלאה בני טיטוס הטמאים
מן הארץ הקדושה!
יגור החרבה: עוד נבניך
ונבנית!
תחי העליה החפשית!
תחי מדינת היהודים!
תנועת המרי**

ב' חמח האליל

הוחלט לבצע שלוש פעולות נגד השלטון הבריטי. האחת - פשיטה של הפלמ"ח על מחנה הצבא בבת-גלים לשם החרמת נשק (לפי הידיעות של הש"י, הועבר לשם הנשק שנלקח ביגור). ביצוע הפעולה השנייה הוטל על האצ"ל - פיצוץ בניין מלון המלך-דוד, בו שכנו המפקדה הראשית של הצבא הבריטי ומשרדי ממשלת המנדט. על לח"י הוטל לפוצץ את בניין "האחים דוד" הסמוך לו, בו שכנו משרדי הממשלה. סנה הציג בקווים כלליים את

התכנית בפני ועדת א (הייתה זו הוועדה המדינית העליונה שבפניה הובאו התוכניות האופרטיביות של תנועת המרי). לאחר קבלת אישורה של ועדת - X, כתב סנה אל מנחם בגין:⁶⁷

א) עליכם לבצע בהקדם האפשרי את הצ'יק [הכוונה למלון המלך דוד] ואת הבית של "עבדך משיחך" [הכוונה לבניין האחים דוד]. הודיעני על המועד. מוטב בבת אחת. אין לפרסם זהות הגוף המבצע – לא מפרסום במפורש ואף לא ברמיזה.

ב) אף אנו מכינים משהו – פרטים נודיעכם בעוד מועד.

ג) יש להוציא את ת"א – כמרכז חיי היישוב וכמרכז פעולתנו אנו. אם בעקבות פעולה תשותק ת"א (עוצר, מאסרים), נשותק גם אנו ותוכניותינו. אגב, לא כאן מרוכים העצמים החשובים של הצד שכנגד. ובכן, ת"א - "מחוץ לתחום" בשביל צבאות ישראל ...

"מ" [משה סנה]

1.7.46

היה זה האצ"ל שהציע בזמנו את ההתקפה על מלון המלך דוד, אולם הביצוע לא אושר על-ידי מפקדת ההגנה. עתה, משניתן האישור, יצא שרגא עליס עם גידי לירושלים, כדי להכין את פרטי התכנית. (לאחר ההתקפה על מלון המלך דוד הועבר עליס לתל-אביב וצורף לחטיבת התכנון, הח"ת).

בעוד ההכנות לפעולות בעיצומן, הגיע מאיר ויסגל (ששימש מזכירו של ויצמן) למקום מחבואו של סנה. ויסגל בא בשליחותו האישית של חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית (ויצמן עצמו שכב אותו זמן על ערש דווי בביתו ברחובות). ויסגל הודיע לסנה כי ויצמן מפציר בו להפסיק את המאבק המזוין נגד הבריטים. בין השאר, ציטט ויסגל את ויצמן באומרו:

במדינות מקובל כי הנשיא הוא המפקד העליון של הכוחות המזוינים. מעולם לא נזקקתי לסמכות זו ולא עלה בדעתי להתערב בענייניכם. הפעם, הראשונה והיחידה, הנני משתמש בזכות זו ודורש ממך להפסיק את כל הפעילות.

⁶⁷ מ"ז, כ-4 1/11/5

ויצמן דרש תשובה מידיית והודיע שאם בקשתו תידחה, הוא יתפטר מתפקידו ויפרסם ברבים את סיבות ההתפטרות. סנה, שהתנגד להפסקת המאבק, הודיע לויסגל כי אינו יכול להכריע בעניין זה בעצמו וכי יביא את דרישתו של ויצמן בפני ועדת -x-.⁶⁸ בוועדה התעורר ויכוח לגבי סמכויותיו של נשיא ההסתדרות הציונית, אולם בסופו של דבר הוחלט ברוב קולות להיענות לבקשתו של ויצמן. סנה התנגד להחלטת ועדת -x- והודיע על התפטרותו מתפקידו כראש המפקדה הארצית, אולם נשאר איש הקשר עם האצ"ל ולח"י. בפגישה עם בגין העלים סנה את החלטת ועדת -x- וכל בקשתו הייתה לדחות את הפעולה ולא לבטלה.⁶⁹

חבריו של סנה הפצירו בו לנסוע לפריז להשתתף בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בה יידון המשך המאבק בממשלת המנדט הבריטי (דוד בן-גוריון היה בפריז ב-29 ביוני, הוא יום "השבת השחורה"). לפני צאתו את הארץ, ב-19 ביולי, העביר סנה לבגין פתק נוסף, שנאמר בו:

שלום!

שמעתי מחברי על מהלך השיחה האחרונה. אם עודך מחשיב את פנייתי האישית, הריני מבקשך בכל לשון של בקשה להשהות את הפעולות העומדות על הפרק לימים ספורים נוספים.

בעקבות בקשותיו של סנה, נקבעה ההתקפה על מלון המלך דוד ליום 22 ביולי. בגלל קשיי תיאום, החליט לח"י לבטל את תכניתו לפוצץ את בניין "האחים דוד".

⁶⁸ ועדת - x - הייתה הוועדה המדינית העליונה שבפניה הובאו התכניות האופרטיביות של תנועת המרי, והביצוע היה מתקיים רק לאחר אישור הוועדה. בוועדה השתתפו שישה אנשים, שנבחרו על-ידי הנהלת הסוכנות היהודית: הרב י. ל. פישמן (מימון) – יושב ראש, משה סנה, פרץ ברנשטין, לוי שקולניק (אשכול), ישראל אידלסון (בר-יהודה) ויעקב ריפתיין.

⁶⁹ את"ה, עדות משה סנה.

פיצוץ מלון המלך דוד

היזומה להקמת מלון המלך דוד באה ממשפחת מוסרי, שהתגוררה במצרים והשתייכה לממסד היהודי העשיר ובעל ההשפעה בקהיר ובאלכסנדריה. בחברת המניות שהקימה המשפחה לשם מימון בניית המלון, השתתפו בעיקר אנשי עסקים מצריים וכן יהודים אמידים מרחבי העולם. הבניין, שהתנשא לשש קומות, הכיל 200 חדרים מהודרים, ובשנת 1931 נפתח לקהל הרחב. בשנת 1938 הפקיעה ממשלת המנדט הבריטי את כל האגף הדרומי של המלון, ושיכנה בו את מפקדת הצבא ואת מזכירות הממשל הבריטי בארץ-ישראל. הבריטים בחרו במלון המלך דוד בגלל מיקומו המרכזי וכן בגלל היותו נוח לאבטחה. במרתף המלון הם בנו מרכז קשר צבאי וכן התקינו כניסה צדדית שקשרה את הבניין עם מחנה צבאי שהוקם מדרום למלון ושימש לאבטחתו. פחות משליש מחדרי המלון נשארו לשימוש אזרחי.

70

הרעיון להתקיף את מלון המלך דוד עלה במוחו של שרגא עליס עוד בחודש מרס 1946, בשעה שטייל ברחובותיה של ירושלים ועקב אחר מרכזי השלטון הבריטי בעיר. לאחר שביצע סיורים ראשוניים, הגיע למסקנה שההתקפה אמנם מורכבת, אבל בת ביצוע. הרעיון הועלה בישיבה של מטה "תנועת המרי העברי", אולם הוא לא קיבל את אישורה של מפקדת ההגנה. ב-2 ביולי, העבירה עדינה חי ("תחיה") לאבינועם את הדואר שהגיע מתל-אביב. באחד הפתקים היה כתוב: "נתקבל אישור למבצע צ'יק. גש מיד להכנות. חתום – גידי". "צ'יק" הייתה מילת הצופן למלון המלך דוד. אבינועם הורה לעדינה (ששימשה קשרית המחוז) לכנס את הצוות הבכיר של הח"ק בירושלים, כדי להכין את תכנית ההתקפה. בראש הצוות עמד שרגא עליס והשתתפו בו גם האחים אליהו ("אביאל") וישראל ("גדעון") לוי.

למחרת יצאו שני זוגות לטייל בסביבת מלון המלך דוד; שרגא עם שרה גולדשמיד-אגסי ("יעל"), ואליהו לוי עם שמחה חליפה. הם סקרו את הכניסות למלון וכן את עמדות הביטחון של הצבא והמשטרה הבריטית. הם שמו לב כי כל אנשי השירותים נכנסים למלון דרך כניסה מיוחדת המובילה אל מרתף הבניין. בדרך זו נהגו להכניס גם את מצרכי המזון עבור מסעדת המלון. שרגא החליט שחשוב לאסוף מידע על מספר המכוניות המביאות

⁷⁰ דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים, הבנייה בתקופת המנדט הבריטי, עמוד 238.

מצרכים ועל שעות הגעתן. מידע זה אי-אפשר היה להשיג באמצעות זוג שמטייל בסביבה, כי שהות רבה מדי במקום עלולה הייתה לעורר חשד. שרגא הסתובב ברחובות העיר וכל מחשבותיו היו נתונות לתכנון הפעולה. לפתע הציק לו הרעב והוא התעכב אצל אחד האתיופים שמכרו בוטנים קלויים בפינת הרחוב. שרגא נזכר כי אנשי הארגון הוזהרו מפני מוכרי הבוטנים שנהגו למסור ידיעות לבולשת על כל תנועה חשודה. בו ברגע נדלק ניצוץ במוחו; הוא השאיר את שקית הבוטנים ומיהר אל אבינועם. בתום שיחה קצרה שהייתה ביניהם, נתבקשה עדינה לזמן את יוסף לוי, אחד הלוחמים הנועזים, יליד הארץ, שמשפחתו עלתה ארצה מאיראן בסוף המאה ה-19. על יוסף, שהיה כהה עור, הוטל להתחפש למוכר בוטנים. עוד באותו יום, ירד יוסף אל העיר העתיקה וקנה שם תלבושת מתאימה וכן דוכן נייד ובוטנים. למחרת היום הוא הגיע לאזור המלון ומכר בוטנים לעוברים-ושבים. בין לבין, רשם בזיכרונו את השעות שבהן מופיעה משאית בסמטה המובילה אל מרתף המלון, כמה זמן היא שוהה שם ומה הם סידורי הביטחון בכניסה וביציאה. לאחר שיוסף (עקב התחפושת המוצלחת שלו נדבק בו הכינוי "כושי") דיווח לשרגא על התנועה המדויקת של הכנסת המצרכים, הוטל עליו להתקרב אל גדר התיל שהקיפה את המלון ולדווח על-אודות העמדות שהוצבו במקומות שונים בבניין. יוסף ביצע את המוטל עליו, אולם הפעם לא האירה לו ההצלחה פנים. אחד הקצינים הבריטים החליט שאין זה מקום מתאים למכירת בוטנים וסילק את יוסף מן המקום בלוויית בעיטה הגונה בישבן.

באחד הימים, הודיעו לשרה גולדשמיד לבוא לפגישה בערב, לבושה בבגדים יפים במיוחד. באותו ערב היא שמשה בת לוויה לשרגא (שאף הוא היה לבוש חליפה ועניבה) ויחדיו יצאו לבלות במועדון "לה ריג'נס", ששכן במרתף מלון המלך דוד. שרגא התבונן סביבו ועינו צדה מייד את עמודי הביטחון שהיו במרכז המועדון והבין שהם תומכים בכל האגף הדרומי של הבניין. המלצר הושיב אותם ליד אחד השולחנות והם הזמינו משקה חריף, כנהוג במועדון מסוג זה. כאשר פצחה התזמורת בנגינת ולס, הזמין שרגא את שרה לרקוד אתו. שרגא הבחין בוילון גדול באחת מפינות האולם וכאשר התקרבו אליו במהלך הריקוד, עשתה עצמה שרה כמועדת ותוך כדי תפיסתה, הסיט שרגא את הווילון וראה שמאחוריו היו סדורים כיסאות זה על גבי זה. בדרכם חזרה לשולחנם, ניגש אל שרה קצין בריטי וכנהוג, ביקש לרקוד איתה. שרה נזדעזע וסירבה בתוקף. אחר הסבירה לשרגא:

"יש גבול למה שאני מוכנה לעשות. עליך להבין שבשום אופן איני יכולה לרקוד עם קצין בריטי."

למחרת בערב הגיע תורם של האחים אליהו וישראל לוי לבלות במועדון ה"לה ריג'נס". הם הופיעו כערבים עשירים, בלוויית שתי בנות יהודיות. ישראל ביקש מבת לווייתו, שמחה חליפה, להיכנס לשירותים ולרשום את כל אשר תראה שם. במיוחד התעניין בפתחי יציאה. הוא עצמו יצא את המועדון בעד דלת שהובילה אל פרוזדור ארוך. שם היו חדרי השירותים של המלון: חדרי הכביסה, מטבח ועוד. התברר, כי הפרוזדור הוביל אל הסמטה שדרכה נהגו להכניס את מצרכי המזון. בעוד הוא מסתכל סביבו, ניגש אליו אחד העובדים ושאל אותו למעשיו. ישראל הסביר, בשפה הערבית, כי איבד את דרכו ואותו עובד הראה לו בנימוס רב את המדרגות שדרכן ניתן להגיע לקומת הכניסה.⁷¹

מן הדיווחים שהתקבלו ניתן היה להרכיב שרטוט של הבניין, על כניסותיו ויציאותיו. כן ניתן היה לפענח את סידורי הביטחון מחוץ לבניין ובתוכו. בעיקרון, נראו שלוש אפשרויות לביצוע ההתקפה על המלון. הראשונה – להשתלט על הזקיפים בעמדות הכניסה לבניין ובחיפוי אש להכניס פנימה את המטענים. אפשרות זו נפסלה כאשר התברר כי המשמרות בכניסה ובסביבתה חזקים מאוד וההערכה הייתה כי התקפה מסוג זה תגרום קרבנות רבים. האפשרות השנייה הייתה לנסות להיכנס למלון כתיירים ולהטמין את המטענים במזוודות ובבוא העת להעביר את המזוודות למרתף. גם אפשרות זו נפסלה בגלל מספר סיבות; ראשית, היה צורך במספר רב של מזוודות (כדי להכניס למלון 350 ק"ג חומר נפץ היה צורך בכ-15 מזוודות) והיה חשש שזה יעורר את חשדם של אנשי הביטחון הרבים שבבניין. התעורר גם קושי בהעברת המזוודות מן החדרים אל המרתף. הפור נפל על האפשרות השלישית; להטמין את המטענים בכדי חלב ולהכניסם למרתף הבניין בדרך שבה הכניסו מדי יום ביומו את מצרכי המזון, לרבות חלב טרי.

ישראל לוי ("גדעון"), שנתמנה על-ידי אבינועם להיות מפקד הפעולה, החל מיד בהכנות. הוא הורה "להחרים" ממחלבת תנובה כדי חלב, שהועברו לתל-אביב לשם התקנת המטענים בהם. כדי חלב הוחרמו גם בפתח-תקווה וברמת-גן ואף הם הועברו לתל-אביב אל בית המלאכה למטענים של האצ"ל.

⁷¹ מ"ז, עדויות יצחק אבינועם, שרגא עליס, ישראל לוי, שרה גולדשמיט-אגסי ויוסף לוי.

כמו כן החל ישראל לגדל שפם והלך בלוויית שמחה חליפה חברתו לעיר העתיקה, שם קנו תרבוש אדום וכן מכנסים לבנים, כפי שלובשים העובדים הסודניים של המלון.

ב-20 ביולי, בשעות הערב, נעצר ברחוב בית-ישראל טנדר ובו שני בחורים. הטנדר עשה את דרכו מתל-אביב היישר מבית המלאכה למטענים של הארגון. הבחורים הורידו מן הטנדר שבעה כדי חלב והכניסו אותם לחדרו של אבני. לאחר שסידרו את הכדים בתוך החדר הקטן, מיהרו להסתלק מן המקום. יום קודם לכן, נודע לאבני על הפעולה מפי יהושע גולדשמיד ("גל"). גל הטיל על אבני שני תפקידים; האחד – להכין את הנשק הדרוש לפעולה, והשני – לשמש אחראי על יחידת "הסבלים", שאמורים היו להעביר את הכדים לתוך מרתף המלון. לשם כך נפגש אבני עם שמחה חליפה ליד המלון ושמחה הראתה לו את הכניסה הצדדית, בצדו הצפוני של המלון, שדרכה נוהגים להיכנס אנשי השירותים.

אבני עבד קשה כדי למלא בדיוקנות את המוטל עליו ואת מעט השעות שנותרו לו למנוחה ניצל לשינה עמוקה ב"חברת" 350 קילוגרם חומר-נפץ שהיו בכדים.

ב-21 ביולי הצליח אבני לרכז במחסן אשר בשכונת נחלת-ציון (שנשכר על-ידי גל כדי להקים בו בית מלאכה לאינסטלציה) את הנשק עבור הפעולה, שכלל: 25 אקדחים, 5 תת-מקלעים (2 טומיגן ו-3 סטן) ומקלע ברן אחד. נוסף לזאת היו שם גם רימוני רסס וכן רימוני התקפה שהיו בשימוש בארגון ונקראו בשם "פֶּטְרֶדָה". למחרת היום הכניס אבני את כל הנשק לתוך שק, העמיס אותו על גבו והעבירו לתלמוד תורה "בית-אהרון" שברחוב דוד ילין פינת רחוב יוסף בן-מתתיהו.

ביום שני, 22 ביולי 1946, בשעה 7 בבוקר, החלה ההתכנסות ב"בית-אהרון". הבחורים הגיעו למקום ביחידות, כל אחד אמר את הסיסמה ונבלע באחת הכיתות. כעבור זמן הגיע הפיקוד הבכיר, שכלל את עמיחי פגלין ("גידי") ושרגא עליס ("חיים טויט") שהגיעו מתל-אביב, וכן את יצחק אבינועם (מפקד מחוז ירושלים) וישראל לוי ("גדעון") שנתמנה למפקד הפעולה. באותו בוקר, ביקש אבינועם מעדינה חי להודיע להיינריך ריינולד ("ינאי") להמתין בחדרו, מבלי לספר לו את מטרת הפגישה. אבינועם הגיע לחדרו של ינאי במונית וביקש מינאי להתלוות אליו.

"לאן נוסעים?" שאל ינאי.
 "כבר תראה," ענה אבינועם.

"בקשה לי אליך", אמר ינאי, "עצור בבקשה ליד ביתה של דבורה שוקן, כי ברצוני להחזיר לה ספר ששאלתי ממנה".

אבינועם נענה לבקשתו של ינאי ועצר ליד ביתה של דבורה שוקן. משם המשיכה המונית בדרכה ל"בית אהרון" ואבינועם נכנס פנימה עם ינאי. רק אז נודעה לינאי מטרת הפגישה וכן העובדה שהוא התמנה לסגן מפקד הפעולה. למרות תפקידו הבכיר, לא שותף ינאי בהכנות לפעולה ולא ידע דבר על התכנון.⁷²

לאחר שכל המשתתפים, 25 במספר, היו במקום, פתח אבינועם ואמר: "אנו יוצאים היום לפגוע במרכז העצבים של השלטון הבריטי בארץ-ישראל. תהיה זו הפעולה הנועזת ביותר שערכנו עד היום, ואני בטוח שלתוצאותיה יהיו השלכות מרחיקות לכת. אמנם הבריטים מקיימים שמירה חזקה על הבניין וסביבתו, אולם כל זה לא יעמוד בפני המוח היהודי".

אחר-כך סקר "גידי" את הפעולה באופן כללי וישראל לוי פרש בפני הנוכחים את פרטי התכנית וקבע את הרכב הצוותים השונים. לאחר דברי ההסבר, החלו השאלות והתשובות. כל אחד רצה להיות בטוח שהבין את אשר הוטל עליו ולכן לא הרפה משאלות לפיקוד הבכיר עד אשר נחה דעתו. ואז בא החלק ה"פורימי" של ההתכנסות; "גדעון" התלבש בלבוש מלצר סודני – תרבוש אדום לראשו, מכנסים לבנים רחבים וחגורה אדומה ורחבה סביב מותניו. אחרים הוסיפו על בגדי החאקי שלהם לבוש ערבי, ובבת אחת התפרק המתח ששרר בחדר והכול פרצו בצחוק גדול.

בשעת חלוקת בגדי התחפושת, שב ינאי ופנה אל אבינועם וביקש את רשותו לצאת לרגע קט, על מנת לטלפן לידידתו ולהודיע על ביטול הפגישה שקבעו. אבינועם היה תקיף מאוד וענה כי חוק בלתי כתוב הוא, שאיש אינו עוזב את מקום ההתכנסות ותהיה הסיבה אשר תהיה.

לאחר חלוקת הנשק, יצאה החוליה הראשונה לדרך. הייתה זו קבוצת ה"סבלים" בפיקודו של אבני. תפקידם היה להגיע לסביבות מלון המלך דוד ולחכות ליד הכניסה הצדדית כדי לעזור בפריקת כדי החלב מן הטנדר שיגיע בעקבותם. כל ששת ה"סבלים" היו מחופשים לערבים, וזאת כדי לא לעורר תשומת-לב מיוחדת. אחריהם אמורה הייתה לצאת חוליית הפורצים בטנדר שחיכה בחוץ, עמוס בכדי החלב התמימים. אולם לפתע נתקף הנהג כאבי בטן עזים ולא היה מסוגל לתפקד. מיד קפץ יהושע גולדשמיד ("גל") ממקומו

⁷² ראיון המחבר עם יצחק אבינועם.

והתנדב לשמש כנהג. גל לא היה אמור להשתתף בפעולה ונכח במקום עקב תפקידו כאחראי על מחסני הנשק בירושלים. לא היה הרבה זמן לדיונים ואבינועם הציב את גל ליד הגה המכונית.

בעוד הבחורים מתכנסים ב"בית-אהרון", הוזמן אהרון סדובניק ("אמציה") להתייצב ברחוב שמואל הנביא (ליד מגרש הכדורגל שהיה במקום). שם פגש בחברו נסים ולמקום הגיע גם ישראל לוי. "גדעון" הסביר לשניים כי תפקידם יהיה ליצור חסימה דרומית למלון, ברחוב יוליאן (היום רחוב המלך דוד). לשם כך התחפש נסים לסבל ערבי והוביל עבור אהרון "היהודי" עגלת-יד ובה שני פחי בנזין וחבילה. החבילה הכילה מטען, שפיצוצו יבעיר את הבנזין שהיה בפחים והלהבה שתפרוץ הייתה אמורה לחסום את הכביש בפני כלי רכב. את העגלה קיבלו השניים ליד אחד מחדרי הארגון בשכונת הבוכרים ויצאו לדרך. נסים דחף את העגלה, בעוד אהרון (שנשא אקדח מתחת לחולצה) פוסע לידו. כך עברו השניים ברחובותיה של ירושלים מבלי לעורר כל חשד מיוחד. לפתע עצר נסים ואמר לאהרון:

"אני עייף ורוצה קצת לנוח".

אהרון סובב את ראשו ואז הבין את עייפותו הפתאומית של נסים; מאחוריהם הלכו זוג שוטרים בריטיים, ועדיף היה לאפשר להם לחלוף על פני "הסבל ואדונו". לבסוף הגיע הצמד אל היעד וחיכה בקוצר רוח למתן האות להפעלת המטען.

נוסף לנסים ואהרון, יצא משכונת הבוכרים עוד זוג: יוסף לוי ("כושי"), לבוש כערבי ודוחף עגלת סבלים עמוסה בשני פחים וחבילה. לידו צעד "אדונו" היהודי ויחד הגיעו אל מול תחנת הדלק המצויה ברחוב הראשי מצפון למלון המלך דוד. כך אמורות היו להיווצר שתי חסימות שימנעו הגעת תגבורת של צבא ומשטרה אל מקום ההתקפה.⁷³

חוליה נוספת, בפיקודו של שלמה גופר-שוּבּל ("צבי"), התמקמה בימין-משה ותפקידה היה ל"רסס" במקלע הברן את המחנה הצבאי שהוקם ליד המלון ואמור היה לשמור על מתקניו.

כאמור, יצאה קבוצת ה"סבלים" ראשונה מ"בית-אהרון", ואבני בראש אנשיו התמקם ליד הכניסה הצדדית של המלון. כדי לא לעורר חשד, הסתובב אבני הלוך ושוב והנה דווקא כאשר היה עם גבו לשער, הגיע לשם

⁷³ מ"ז, עדויות יוסף לוי ואהרון סדובניק.

הטנדר עם הכדים ויחידת הפורצים, ונכנס פנימה מבלי ש"הסבלים" הרגישו בכך. (הטנדר היה מכוסה בברזנט כך שאי אפשר היה לראות מן הרחוב את מה שבתוכו). בשער עצר השומר את הטנדר ושאל את הנהג לאן מועדות פניו. תחילה ניסה הנהג לסביר לשומר כי הוא מוביל כדי חלב המיועדים למטבח המלון, אבל כאשר השומר המשיך בשאלותיו הטורדניות, השתלט עליו אחד הבחורים, פרק ממנו את נשקו (היה לו אקדח בחגורה) והוביל אותו אל המטבח, שם היו אמורים להכניס את כל העובדים. הפורצים ובראשם "גדעון" (מפקד הפעולה), ירדו מן הטנדר ופתחו בהשתלטות על החדרים שהיו ממוקמים בקומת השירותים. אהרון אשכנזי ("אשר"), חבוש כפייה ערבית, נכנס בדלת הראשונה שנקרתה בדרכו; היה זה משרד ריק מאדם. הדלת השנייה הובילה אף היא למשרד ריק מאדם. בנסותו לפתוח את הדלת השלישית, שמע רעש מכיוון המטבח, וראה מספר עובדים הולכים לעבר המדרגות המוליכות אל המבואה, ה"לובי", של המלון. אהרון חסם את דרכם ובאיומי אקדח פקד עליהם להיכנס למטבח. אחד העובדים הערביים איבד את עשתונותיו, פתח את דלת המקרר הגדול והתחבא בתוכו. יצחק צדוק שמר על דלת המטבח ואהרון המשיך לבדוק את יתר החדרים. (צדוק היה נגר במקצועו ונהג לעבוד במחנות הצבא הבריטי. והנה לרוע מזלו, בין עובדי המלון, היו גם שני נגרים שעסקו בתיקונים ואחד מהם זיהה אותו). בעוד אהרון בודק את החדר הסמוך, בא לקראתו קצין אנגלי גבה קומה ורץ לעבר המטבח. אהרון כיוון אליו את אקדחו ופקד עליו להרים את ידיו ולעמוד במקומו. אולם הקצין רץ אל המדרגות והחל עולה בהן לכיוון הלובי של המלון. אהרון נמנע מלירות בו, כי ההוראות היו להימנע מיריות כדי לא להכשיל את הפעולה כולה. כאשר איומיו של אהרון לא הועילו, הוא התנפל על הקצין הבריטי ומשך אותו למטה בעוד האקדח צמוד לגבו. הבריטי צעד אחורנית, מעד ונפל על אהרון. ברגע זה החלה האבקות בין השניים, כאשר לקצין יתרון גובה ברור. אהרון ניסה להכות בראשו של הקצין בקת האקדח, אולם גם זה לא עזר ובפנים אדומות מכעס וכאב, התנפל הקצין על אהרון וכיסה אותו בגופו הגדול. אהרון אמר לקצין באנגלית צחה:

"אני מזהיר אותך, אם לא תפסיק – אירה בכך".

אולם האנגלי לא הרפה והמשיך ללחוץ. לאהרון לא נותרה כל ברירה והוא ירה בבטנו של הקצין. באותו רגע עבר "גל" במקום ושאל את אהרון:

"לאן נעלמת?"
"שום דבר. הלכתי לשתות קצת מים," ענה.

בעוד אהרון נאבק עם הקצין האנגלי, הצליחו חבריו לאסוף את כל העובדים שהיו בקומת השירותים ולרכזם במטבח. כאשר "גדעון" ראה שהסבלים אינם באים לעזרתם, פקד על יחידת הפורצים להוריד את הכדים מן הטנדר. הכדים היו כבדים והיה צורך בשני אנשים כדי לגרור כל כד. לבסוף הצליחו אנשי חוליית הפורצים, בעזרת חלק מן הסבלים שהרגישו במתרחש ובאו לעזרה, לגרור את כל הכדים ולסדרם במרתף (בבית הקפה "לה רג'נס") מסביב לעמוד המרכזי שתמך בבניין. לפתע נשמעו יריות. "ינאי" נתקף בחרדה והציע ל"גדעון" לתת פקודת נסיגה. "גדעון" נזף ב"ינאי" ופקד להמשיך בפעולה כמתוכנן.⁷⁴

בשעה שהתנהל המאבק בין אהרון לקצין האנגלי, נשארה הדלת פתוחה והמרכזנית יכלה להבחין במתרחש. היא טילפנה מיד לממונים עליה, והודיעה כי ערבי מזוין תקף קצין בריטי. משרדם היה במבנה מבודד מעבר לגן, לא רחוק ממוקום ההתרחשות והממונה התורן מיהר למקום, עם עוד שני אנשים מזוינים. כמו כן דיווחה הטלפנית לקצין הביטחון. בשלב זה הייתה ההערכה של גורמי הביטחון כי מדובר בערבים שניסו לגנוב מצרכים ונתפסו בקלקלתם (כזכור היו לוחמי האצ"ל מחופשים לערבים). הם לא העלו על דעתם כי הם עדים להתקפת המחותרת על המלון.

בינתיים הוכנסו כל כדי החלב למרתף ולאחר שהונחו במקום המיועד, הפעיל "גדעון" את מנגנוני ההשהיה. הוא צעד לעבר היציאה בלוויית יצחק צדוק וכאשר הגיעו לקרבת השער, אמר לצדוק לחזור למרתף ולהודיע לשומרים לשחרר את כל העובדים ולעזוב את המקום. צדוק עשה את המוטל עליו והעביר את הודעת "גדעון" אל אהרון אברמוביץ שעמד בכניסה למרתף. העובדים שוחררו ונאמר להם לעזוב את המקום כדי לא להיפגע מן ההתפוצצות. כאשר עשו שני הלוחמים את דרכם לעבר שער היציאה, נפתחה עליהם לפתע אש חזקה. היו אלה שלושת החיילים הבריטיים שהספיקו לחצות את הגן וירו לעבר ה"ערבים" הנסוגים. השניים ענו באש, אולם אברמוביץ נפגע מצרור כדורים ונפל. לאחר שהצליח לקום ולעמוד על רגליו, עשה את דרכו אל מונית העזרה הראשונה שעמדה מחוץ לבניין. אשכנזי שמע את היריות וראה שאברמוביץ נפגע. הוא ניסה לשתק את האש

⁷⁴ מ"ז, עדויות יוסף אבני, ישראל לוי, אהרון אשנזי ויצחק צדוק.

ורץ כדי לעזור לפצוע. צדוק ניסה אף הוא לחפות בריות מתת-המקלע שהיה בידו, אולם לפתע נפל והרגיש שאינו יכול לעמוד על שתי רגליו. הוא הבחין מיד שנפגע ברגלו, והחל מדדה על רגלו הבריאה, אף הוא אל מונית העזרה הראשונה. שני הפצועים הוכנסו למונית. אברמוביץ פנה אל הדסה טבק, שחיכתה במונית, ואמר: "אני נקוב כולי". היא ניסתה להרגיע אותו ולחבוש את פצעו. מצבו של צדוק היה קל יותר. יחד עם הפצועים נכנסו למונית אבני ושניים מחבריו (יחד מנו שמונה) והמונית מיהרה אל עבר חדר העזרה הראשונה שהוכן בעיר העתיקה. בעוברם ליד המרכז המסחרי (לפני הכניסה לעיר העתיקה), ירדו אבני וחבריו הבריאים והמונית המשיכה בדרכה, אולם ליד הקישלה נתקלה במחסום שהוקם על-ידי המשטרה. הדסה, שישה בין שני "הערבים", כיסתה בחצאית שלה את אברמוביץ, והפוזזה הזו מצאה חן בעיני השוטר הערבי שהציץ אל תוך המונית: צעירה יהודיה מתחבקת על ערבי שנראה שיכור! את המחזה ראה גם אחד היהודים שעבר במקום ומיהר לספר לאביה של הדסה. האפרשת ינאיב כעס מאוד וכשחזרה הדסה הביתה, אמר לה:

בתי, כפי שתציעי את מיטתך, כך תשני עליה.

כעבור מספר חודשים נודע לאב שהדסה חברה באצ"ל וכשהרימה את החצאית מעל "הערבי", ניסתה להציל את חיי חברה הפצוע. האב התנצל בפני בתו על דברי התוכחה שהטיח בה.

אהרון אשכנזי לא נכנס למונית העזרה הראשונה. הוא כיסה את אברמוביץ בעבייה שלו וצעד ברגל העירה (את האקדח השאיר במכונית). אהרון היה נתון באותה תקופה במעצר בית – היה עליו להישאר בביתו משקיעת החמה ועד הזריחה וכן היה עליו להתייצב פעמיים ביום בתחנת המשטרה. בדרכו הביתה, התעכב אהרון בתחנת המשטרה של "מחנה-יהודה", חתם את שמו ביומן ופנה לביתו.

"גדעון" עצמו יצא את הבניין ופנה לרחוב יוליאן. שם סימן לשתי בנות, שהמתינו ליד י.מ.ק.א., והללו יצאו לדרכן כדי למסור הודעה טלפונית לשלושה מוקדים, לפיה הוטמנו מטעני-נפץ במרתף מלון המלך דוד וכל האנשים הנמצאים בתוכו מצויים לפנות מיד את הבניין. סימן נוסף נמסר ל"כושי" ולאהרון סדובניק, כדי שהללו יפעילו את חסימת הכביש משני צדי המלון.

מיד לאחר מתן האות, הצית אהרון סדובניק ("אמציה) סיגריה והתכופף כדי להצית גם את הסיגריה של ה"סבל הערבי" שהחזיק בעגלה העמוסה. באותה הזדמנות – הצית אהרון גם את הפתיל שהיה מחובר למטען שבעגלה. ה"סבל" החל לפתע להשתולל, ותוך כדי כך דחף את העגלה אל מרכז הכביש והשניים הסתלקו במהירות מן המקום לכיוון שכונת ימין משה, שם פשט ה"ערבי" את תחפושתו ושניהם נסעו באוטובוס ערבי לתחנה המרכזית, ומשם לתל-אביב) הם היו שני היהודים היחידים, כל שאר הנוסעים היו ערבים). בשעה שהיו בתחנה נשמעה התפוצצות חזקה, אולם עובדה זו לא מנעה מן האוטובוס הערבי להמשיך בדרכו אל מחוץ לעיר.

בשעה שאהרון הצית את הסיגרייה שלו, גם "כושי" נתקף לפתע ברצון עז לעשן. מחזה הצתת פתיל ההשהיה חזר על עצמו וגם כאן נדחפה העגלה למרכז הכביש ו"כושי" צעד במהירות לעבר תחנת "אגד". בדרך, נכנס לבית-שימוש ציבורי, הסיר את התלבושת הערבית והגיע ל"אגד" כיהודי לכל דבר. בהמתינו בתחנה נשמעה התפוצצות גדולה ומיד אחריה נחסמה הדרך והאוטובוס לא הורשה לצאת לדרכו. "כושי" צעד לעבר היציאה מן העיר, ושם מצא למזלו אוטובוס שהגיע זה עתה מתל-אביב ולא הורשה להיכנס העירה. "כושי" עלה לאוטובוס, שהסתובב ונסע בחזרה לתל-אביב.

שני המטענים, של "כושי" ושל אהרון, התפוצצו באותו זמן והציתו את הבנזין שהיה בפחים. משני צדי מלון המלך דוד נוצרו מחסומי אש שמנעו מעבר של מכוניות וכל התנועה נעצרה.

עם הצתת הכביש, פתח שלמה גופר-שוובל באש מקלע לעבר מחנה הצבא ששכן מדרום למלון. האש ריתקה את החיילים למקומם ומנעה מהם לצאת לעבר המלון. לאחר שסיים את תפקידו, החביא את ה"ברן" בימין משה והסתלק במהירות מן המקום.

לאחר שהפצועים הוכנסו למונית העזרה הראשונה, יצא "גל" את חצר המלון ופנה אל פינת הרחוב. לפתע ראה את אחותו, שרה גולדשמיד-אגסי, שלא ידע שגם היא השתתפה בפעולה. הוא רץ אליה ובהתרגשות רבה אמר לה:

"שרה, נפצעת" והצביע לאזור הבטן.

שרה הכניסה את ידה לתוך הסרבל הכחול שלבש אחיה, ולא מצאה כל פצע או דם. שרה לקחה מאחיה את האקדח ושתי פצצות "פטרדה" שמצאה בכיסו, באומרה כי אם ייתפס עם נשק הוא עלול לקבל פסק דין מוות, בעוד

שאצל נשים הבריטים אינם נוהגים לחפש. "גל" הלך לדרכו ושרה ו"תחיה" חברתה יצאו למשימתן. תחילה החביאה שרה את ה"פטרדות" בשדה בין הסלעים) את האקדח לא החביאה, כי היה יקר מדי בעיניה) ואחר הלכו השתיים אל מקום שבו היה מותקן מכשיר טלפון. הן טילפנו אל מרכזיית מלון המלך דוד ולמערכת העיתון "פלסטיין פוסט". בשני המקרים הייתה ההודעה זהה:

"הנני מדברת בשם המחתרת העברית. הנחנו חומר-נפץ במלון. עליכם לפנותו מיד – ראו הזהרנוכם".

הבנות טילפנו גם אל הקונסוליה הצרפתית, ששכנה בסמוך למלון, והודיעו כי מאחר שהונח חומר-נפץ במלון המלך דוד, הם מתבקשים לפתוח את החלונות, כדי שלא ייגרם נזק מהדף האוויר. ההודעות הטלפוניות ניתנו כדי שהבניין יפונה ועובדי המלון לא ייפגעו מן הפיצוץ.⁷⁵ הטלפנית של מלון המלך דוד העבירה את האזהרה אל מנהל המלון, המבורגר, אשר הפעיל את מנגנון האזעקה הפנימי, שהיה מחובר גם לתחנת המשטרה וכן מסר את הידיעה למזכירות הממשלה. הידיעה עשתה לה כנפיים, והחלה בריחה מבוהלת של אורחים ועובדים מבית המלון. המשטרה הפעילה מיד את צופרי האזעקה. כל התחבורה האזרחית נעצרה ומכוניות משטרה שעטו לעבר המלון. עם הישמע צופר האזעקה, עצרו שומרי המלון את זרם הבורחים ומנעו מהם לעזוב את המלון.

בשעה שהוצת הכביש משני עברי הבניין, הופעלה גם פצצת סרק, שגרמה לרעש חזק. מטרת ההתפוצצות הייתה לסלק את העוברים-ושבים מן האזור וכן לאותת לבריטים כי האזהרות הטלפוניות הן אמיתיות ועל-כן יש לפנות מיד את בניין המלון. אל המלון הגיע כוח משטרה משוריין ובמקום נערכה חקירה לא-יסודית. כפי הנראה התרשמו החוקרים כי הסכנה חלפה וכעבור זמן קצר נשמעה צפירת הארגעה.

רק אז הורשו אורחי המלון והעובדים לעזוב את הבניין, ומי שהצליח לעשות זאת – הציל את חייו.

בשעה 12:37, כ-25 דקות לאחר שנמסרו האזהרות הטלפוניות, הוחרדה העיר ירושלים מהתפוצצות אדירה, שהדיה נשמעו עד למרחוק. כל האגף הדרומי של מלון המלך דוד, על שבע קומותיו, נהרס כליל.

⁷⁵ מ"ז, עדויות שרה אגסי ועדנה חי.

מדו"ח של המודיעין הצבאי⁷⁶ ומדו"ח הש"י של ההגנה⁷⁷ עולה כי ההודעה הטלפונית נתקבלה במלון בשעה 12:10 וכי:

מעדותו של המלצר הראשי במלון, נעים סלים ניסן, נובע שבין 12:15 - 12:10 ידעו כבר במלון על המתרחש במרתף והודיעו על-כך מיד לצבאולמשטרה... אין כל ספק, שהמזכירות והצבא ידעו על המתרחש. האחראי על הביטחון במזכירות הראשית התקשר עם שלטונות הצבא וביקש לשלוח מומחים צבאיים לפירוק הפצצות ואלה אכן נשלחו.

לפי הדוחות, ניתן אות האזעקה הראשון בשעה 12:20. כחמש דקות לאחר-מכן אירעה התפוצצות פצצת הסרק, ובשעה 12:31 ניתן אות הארגעה. שש דקות לאחר מכן, בשעה 12:37, אירעה ההתפוצצות העיקרית שהרסה את כל שבע הקומות של האגף הדרומי של המלון. מיד לאחר ההתפוצצות ניתן אות האזעקה בשנית ועוצר הוטל על האזור העירוני של ירושלים. לאחר שהשתיים סיימו את סידרת שיחות הטלפון, נפרדו השתיים ושרה פנתה לעבר רחוב אגריפס, אל חנות אביה, כשבתיקה מצוי אקדח הפרבלום שלקחה מ"גל". כאשר נכנסה לחנות כבר הייתה מהומה גדולה בעיר והאב שאל את בתו:

"האם שמעת משהו מיהושע?" (הוא ידע שיהושע חבר באצ"ל ודאג לשלמו).
 "אבא, אין לך מה לדאוג. יהושע בסדר, ענתה שרה.

האב סגר את החנות ויצא עם בתו לעבר תחנת האוטובוס הנוסע לגבעת-שאול, מקום מגוריהם. ביציאה מן העיר, ליד מושב זקנים, הקימה המשטרה מחסום ועצרה את כל תנועת המכוניות. כאשר האוטובוס הגיע למחסום, עלו עליו חיילים בריטיים ובקשו מכל הגברים לרדת. שרה חששה שבחיפוש ימצאו את האקדח שבתיקה, וביקשה מאביה לעשות עצמו חולה. כשהגיע החייל אליהם, פנתה אליו שרה והסבירה כי אביה חולה וחש ברע; על כן ביקשה שלא להורידו מן האוטובוס ולאפשר לה לסעוד אותו. החייל היה אדיב והרשה לשניהם להישאר באוטובוס ולא חיפשו בכליהם. כאשר שרה

⁷⁶ את"ה, 21/19.

⁷⁷ שם, 8/19.

ואביה הגיעו בשלום לביתם, היא מיהרה להחביא את האקדח במקום מחבוא שהיה בקיר החדר.

שני חדרי עזרה ראשונה הוכנו לקראת הפעולה; האחד – בעיר העתיקה והשני – ברחוב דוד ילין. המכונית עם שני הפצועים עשתה דרכה אל החדר שהוכן בעיר העתיקה, שהיה קרוב יותר. ליד ה"קישלה" עצרה המכונית ליד המחסום שהוקם על-ידי הבריטים. הדסה כיסתה את אברמוביץ בשמלתה, והפזזה הזו מצאה חן בעיני השוטר שהציץ אל תוך המכונית, צעירה יהודיה מתחבקת עם "ערבי" שנראה שיכור. המכונית עברה את המחסום בשלום ועשתה דרכה לרובע היהודי. ליד בתי-מחסה הורדו הפצועים והועברו לחדר שהוכן עבורם בישיבת פורת-יוסף. את אברמוביץ השכיבו על המיטה שהייתה בחדר, ויצחק צדוק הושכב על מזרן שהונח על הרצפה. הנשק הוצא ונזרק לתוך בור לא הרחק משם. סימה פלישהקר-הויזמן, האחראית על חדר העזרה הראשונה בעיר העתיקה, בדקה את הפצועים וראתה מיד שמצבו של אברמוביץ קשה. היא יצאה עם הדסה העירה להזעיק רופא. הבנות הגיעו לביתו של ד"ר הפנר ויחדיו מיהרו לעיר העתיקה. כשנכנסו דרך שער יפו, התברר להם שהאזור מוקף כולו צבא ומשטרה ואין כל אפשרות להגיע לרובע בדרך הראשית. סימה, שהייתה ילידת העיר העתיקה, הצליחה לעבור דרך הסמטאות וכך הגיעו אל ישיבת פורת-יוסף. ד"ר הפנר בדק את הפצועים וגילה כי אברמוביץ נפגע בבטנו על-ידי צרור כדורים. מצבו היה קשה והיה הכרח לנתחו. צדוק נפצע ברגלו ומצבו היה קל יותר. ד"ר הפנר חבש את הפצעים ומאחר שלא היו לו אמצעים לנתח את אברמוביץ, הורה להעבירו בהקדם לבית-חולים. לאחר שסיים את מלאכתו, פנה ד"ר הפנר לעיר החדשה כדי לחזור לביתו. אולם בינתיים הוטל עוצר על כל האזור ובדרכים הוקמו חסומים. אחד המשמרות עצר את ד"ר הפנר והחייל שאל למעשיו. ד"ר הפנר הציג את תעודת הרופא שלו וטען שכרופא הוא רשאי להסתובב בעיר גם בשעת עוצר. אלא שהחייל התעקש ושאל אותו מנין בא ומה הייתה מטרת ביקורו. ד"ר הפנר ענה, שהוא מוכן להשיב לשאלות אך ורק אם יביאוהו אל קצין היחידה. החייל נענה לבקשתו, והקצין חזר על השאלות ששאל החייל. פנה ד"ר הפנר אל הקצין ואמר:⁷⁸

⁷⁸ מ"ז, עדות ד"ר הפנר.

"אני מוכן לענות על כל שאלותיך, אולם בתור ג'נטלמן אנגלי, אני מצפה ממך שלא תספר זאת לאיש. אני אדם נשוי, אולם יש לי ידידה בעיר העתיקה ואני חוזר מביקור אצלה".
 "אתה יכול להיות סמוך ובטוח שלא אספר את סודך לאיש", חייך הקצין והורה לחייל ללוות את ד"ר הפנר לבית.

זמן קצר לאחר שד"ר הפנר עזב את ישיבת פורת-יוסף, הקיפו חיילים בריטיים את כל האזור ומנעו בכך את האפשרות להעביר את הפצועים לבית-החולים. סימה הייתה אובדת עצות ויצאה את החדר לבדוק מה ניתן לעשות. כעבור מספר שעות, בשעה שהאחיות לא היו בחדר, ראה צדוק ראש של חייל מציץ דרך החלון. צדוק החזיק בידו של אברמוביץ כדי לעודדו, כאשר לפתע הרגיש שהיד נעשתה קרה. במצב זה, כשהם אוחזים יד ביד, מצאו אותם החיילים הבריטיים שנכנסו לחדר; אברמוביץ כבר לא היה בין החיים. מצבו הלך והחמיר ולפני שניתן היה להעבירו לבית-החולים והוא מת מפצעיו.

צדוק הועבר תחילה ל"קישלה" ומשם – לחדר-החולים של בית-הסוהר המרכזי במגרש הרוסים. שם בדק האח את רגלו, אולם לא ניתן לו כל טיפול רפואי. רק כעבור מספר ימים הועבר צדוק לבית-החולים הממשלתי, שם נותח ושכב במשך חודש ימים, כבול בשרשרת למיטתו. לבית-החולים הגיעו גם חוקרי הבולשת כדי לחקור את צדוק, אולם הוא הכחיש כל קשר לפעולת מלון המלך דוד. כאשר הורשה לרדת ממיטתו, נתנו לו קב"ים והוא הובל למשרדי הבולשת להמשך החקירה. בשלב מסוים הוחלט לערוך לו מסדר זיהוי; הושיבוהו יחד עם מספר ערבים, אבל הוא שם לב כי בעוד הערבים לבושים עבייה לבנה, אותו הלבישו עבייה צהובה. צדוק מחה והודיע כי בתנאים אלה אינו מוכן להשתתף במסדר הזיהוי. הוא הוחזר לתאו ולמחרת בבוקר גילח את שפמו הגדול. שוב היו צריכים לדחות את מסדר הזיהוי עד אשר יצמח השפם מחדש. לבסוף נערך מסדר הזיהוי על פי כל הכללים, ועובדי המלון ששהו במרתף בזמן הפעולה, עברו על פני השורה והתבוננו בכל אחד מן המשתתפים במסדר הזיהוי. ביניהם היה גם חיים כהן, הנגר שפגש את צדוק במרתף המלון והכירו מעבודתם המשותפת במחנות הצבא הבריטי. כהן עבר ליד צדוק, קרץ לו והמשיך בדרכו כאילו אינו מכירו. בהעדר הוכחות, לא הועמד יצחק צדוק למשפט. לאחר שהושלם הטיפול הרפואי שקיבל בבית-החולים הממשלתי, הוא נשלח למחנה המעצר באפריקה והוחזק במעצר אדמיניסטרטיבי עד צאת הבריטים מן הארץ.

מיד לאחר הפיצוץ האדיר, שהדיו נשמעו בכל חלקי העיר, הטיל הצבא עוצר על ירושלים. יוסף אבני וישראל לוי ("גדעון") עשו אותה עת את דרכם לעבר שכונת גבעת-שאול. לאחר שהסירו מעליהם את בגדי התחפושת (אבני כערבי וגדעון כסודני), התמקמו בבית-החולים לחולי נפש שבבעלות משפחת וילנר. אחד מקרובי המשפחה, משה כהנא, שימש מפקד בכיר ב"דלק", והחליט לנצל את בית-החולים כמחסה ללוחמי האצ"ל. התכנית הייתה להישאר בגבעת-שאול עד יעבור זעם, ואחר כך לנסוע לתל-אביב. מאחר שהיו צפויים חיפושים יסודיים בירושלים, הוחלט לפנות מן העיר את הפיקוד וכן את משתתפי הפעולה. היו כאלה שהצליחו לעזוב את העיר עוד לפני הטלת העוצר, ואבני וגדעון חיכו לשעת כושר של הסרת העוצר, כדי שיוכלו לנסוע לתל-אביב. אבל בינתיים נעשו החיפושים אינטנסיביים יותר ויותר וכאשר נראו החיילים הבריטיים בשכונת גבעת-שאול, נתעורר החשש שמא ייכנסו גם אל בית-החולים של משפחת וילנר. משה כהנא הלביש את אבני ואת גדעון בבגדים המיוחדים לחולי המוסד, והעביר להם "קורס מזורז" כיצד עליהם להתנהג כשיבואו הבריטים. למחרת היום הוסר העוצר והשניים עזבו את ירושלים ונסעו לתל-אביב. על פי המוסכם, הם הגיעו למועדון הקליעה "טיר" אשר על שפת ימה של תל-אביב, שם חיכה להם אבינועם בכל יום בשעה 12 בצהריים. המפקדים הירושלמיים התפזרו ברחבי הארץ ורק עם פירסום הודעה בעיתון "דבר", שאמרה בין השאר "מזל טוב לתאומים", היו רשאים לחזור לירושלים.

היינריך ריינהולד ("ינאי"), שהיה סגן מפקד הפעולה, הופיע ליד מועדון "טיר" כעבור יומיים. הוא סיפר כי בשעת הנסיגה פנה לעבר העיר העתיקה, כפי שעשו גם משתתפים אחרים. ליד שער יפו נעצר על-ידי המשטרה והובל ל"קישלה". שם נחקר למעשיו, אולם תשובותיו לא סיפקו את החוקרים והם החליטו להשאירו במעצר. בצר לו, ביקש לאפשר לו לטלפן לידידו קצין המשטרה היהודי מקס שינדלר, אשר יוכל להעיד על חפותו. שינדלר הבטיח לעזור וכעבור זמן קצר שוחרר ינאי ונסע לתל-אביב. בפגישה עם אבינועם, ביקש ינאי רשות לנסוע לחיפה כדי להודות לשינדלר על עזרתו, ומבוקשו ניתן לו.⁷⁹

⁷⁹ ראיון המחבר עם יצחק אבינועם.

הדי הפיצוץ

בשעת הפיצוץ, נשאר עובדי מזכירות הממשלה והמפקדה הראשית בחדריהם, חלקם לא ידע כלל על המתרחש וחלקם לא הורשה לעזוב את הבניין. מכאן מספר הקורבנות הגדול שנלכדו בהריסות הבניין.

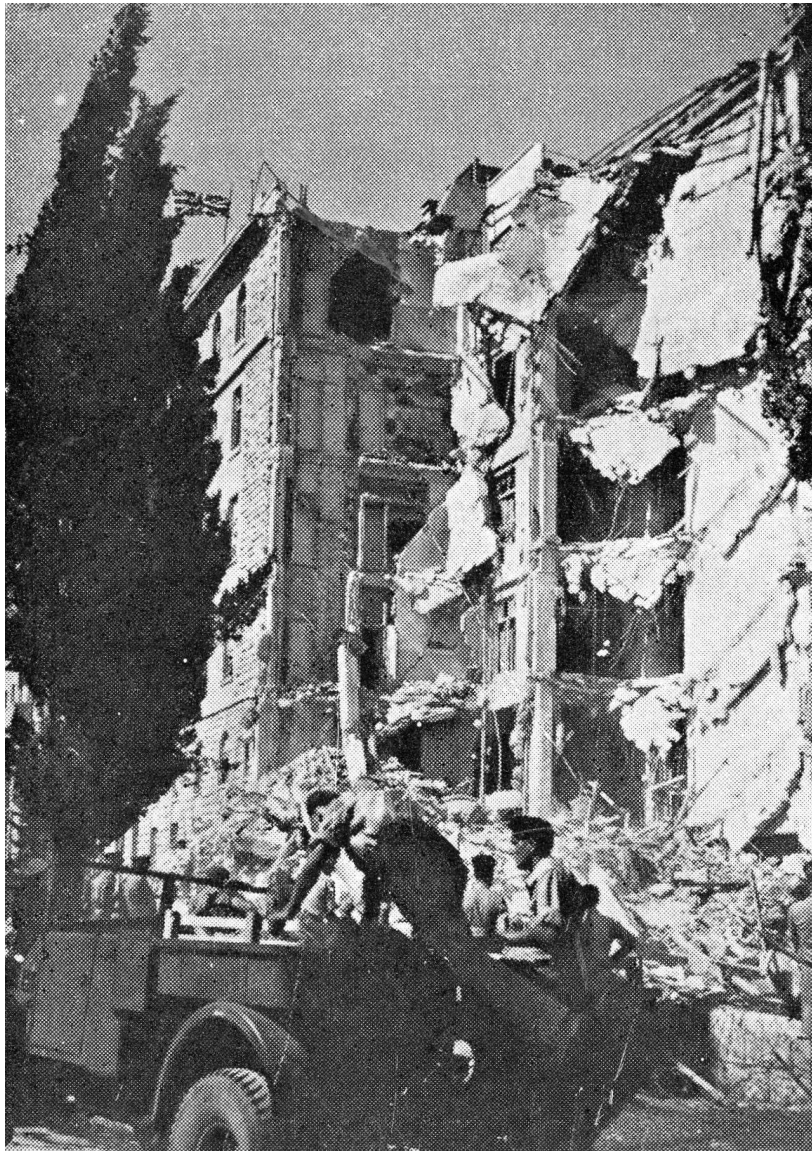
במשך 10 ימים עסקו אנשי חיל-ההנדסה הבריטי בפינוי ההריסות, וב-31 ביולי נתפרסמה הודעה רשמית, לפיה נהרגו בפיצוץ מלון המלך דוד 91 איש, ביניהם 28 בריטים, 41 ערבים, 17 יהודים ו-5 אחרים.

העובדה שאנשי המחתרת העברית הצליחו לחדור ללב-ליבו של השלטון הבריטי בארץ-ישראל וכן מספר הקורבנות הרב, עוררו הדים רבים לא רק בארץ ובאנגליה, אלא ברחבי העולם. תחילה הכחישה ממשלת המנדט את דבר האזהרה הטלפונית, אולם בעדויות בפני שופט חוקר הוברר מעל לכל ספק כי אכן ניתנה אזהרה טלפונית. יתרה מזאת, הטלפונית של "פלסטיין פוסט" העידה בשבועה בפני בא-כוח המשטרה, כי מיד לאחר שקיבלה את ההודעה הטלפונית בדבר הפצצות שהונחו במרתף הבניין, טילפנה אל הקצין התורן בתחנת המשטרה. גם אנשי הקונסוליה הצרפתית פתחו את החלונות, כפי שנתבקשו לעשות על-ידי המטלפנת האלמונית, ובכך אישרו שאמנם ניתנה אזהרה בזמן.

מקורות של הש"י דווחו כי כאשר מזכיר הממשלה, שאו, קיבל את ההודעה הטלפונית, הוא הגיב: "אני נמצא כאן לא כדי לקבל פקודות מן היהודים; אני נותן להם פקודות". ידיעה זו מסר גילי לבגין בפגישתם לאחר הפיצוץ, אולם היא לא אושרה על-ידי מקור בריטי כלשהו.

כמעט בלתי אפשרי לשחזר את אשר קרה במזכירות הממשלה בחצי השעה שקדמה לפיצוץ, אולם מכל העדויות מתברר כי נמצאו ליקויים רבים בסידורי הביטחון שנקבעו במלון המלך דוד וכן שורה של מחדלים שקרו מרגע שהחלה הפעולה ועד לפיצוץ הגדול. הזלזול באזהרה הטלפונית והעובדה שניתנה צפירת ארגעה זמן קצר לפני הפיצוץ, מראה על ליקויים רציניים במערכת קיבלת ההחלטות ועל העדר תקשורת פנימית נאותה.

מספר הקורבנות הרב נבע מן העובדה שאיש לא הודיע לעובדים לעזוב את הבניין, ואלה שרצו לעזוב – נמנעו הדבר מהם. גם אם שאו לא אמר את אשר מסר המודיע של ההגנה, חלק גדול מן האחריות למספר הקורבנות הרב רבץ עליו, ואמנם כעבור כחודש ימים הוא הועבר מתפקידו ונתמנה לתפקיד אחר בטרינידאד.

האגף הדרומי של מלון המלך-דוד לאחר הפיצוץ

ראשי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי נתקפו בהלם. הם חששו מתגובה בריטית נגד היישוב, שתהיה אולי קשה יותר מזו של "השבת השחורה", ומיהרו לגנות את הפעולה במלים חריפות ביותר. גילוי-הדעת שפירסמו למחרת היום הביע את "רגשי זועתם על מעשה התועבה שלא היה דוגמתו, שבוצע היום על-ידי חבר פושעים". גם דוד בן-גוריון, ששהה אותה עת בפריז, הצטרף אל המגנים ובראיון לעיתון הצרפתי "פראנס סואר" הודיע כי האצ"ל הוא "אויב העם היהודי".

באותו יום שלח גלילי, שמילא את מקומו של משה סנה, פתק אל מנחם בגין וזה לשונו:

למ. שלום רב!

התוצאות החמורות מפעולתכם בירושלים הביאו להתפתחות בלתי-נראית מראש. התגובה כפי שנתפרסמה בעיתונות לא התחשבה בהדרכתנו והייתה איפא בלתי נמנעת בתנאים הקיימים.

המצב עלול לגרום סבוכים טרגיים וחמורים להמשך המאבק ובכדי להימנע מכך יש הכרח שנפגש שנינו הלילה 64.7.32 בשעה 00.21. אבקשך להתאמץ ולבוא. אחכה לך במקום שנפגשנו לאחרונה. פגישתנו הערב צריכה להקדים את הפגישה של מחר.

י-ל [ישראל גלילי]

23.7.46

נוסף לזאת, ביקש גלילי מבגין לפרסם מיד הודעה כי הפעולה כולה היא מעשה ידי האצ"ל, וזאת בניגוד לבקשתו של סנה מ-1 ביולי, לפיה יש להימנע מלהודיע את זהות הארגון שביצע את הפעולה. ואמנם, ב-24 ביולי פירסם האצ"ל את ההודעה הבאה:

ההתקפה על מפקדת הצבא ומרכז השלטון הבריטיים במלון "המלך דוד"

ה ה ו ד ע ה

א. ביום כ"ג בתמוז תש"ו, בשעה 12.05 התקיפו חיילי הארגון הצבאי הלאומי את מרכזי השלטון הבריטי: את המזכירות הראשית של ממשלת הכיבוש ואת המפקדה הראשית של צבא הכובש.

ההתקפה בוצעה תוך כדי קרב עם משמרות הצבא והמשטרה הבריטיים.

ב. לפי התכנית שנקבעה מראש הופעל מטען חמר הנפץ רק כעבור חצי שעה אחרי הכנסתו לבניין המותקף.

ג. מיד לאחר הכנסת המטען, ניתנו אזהרות טלפוניות למרכז הטלפונים של המלון על שם המלך דוד, למערכות העיתונים, לסוכנויות טלגרפיות ולקונסוליה הצרפתית, הנמצאת בשכנות למלון. נוסף על כך הוטלה פצצת אזהרה (בלתי מזיקה) לפני רחבת המלון, כדי להזעיק את דייריו ולהרחיק את הקהל מן הסביבה.

ד. הטרגדיה, שאירעה במשרדים האזרחיים של ממשלת הכיבוש, נגרמה לא על-ידי החיילים העבריים, שמילאו את תפקידם בעוז ובהקרבה עצמית,

ושמרו בקפדנות חיילית על ההוראות שניתנו להם ביחס לשהות הנדרשת לפינוי הבניין מאנשים אזרחיים; היא נגרמה על-ידי המשעבדים הבריטיים עצמם, שלא שעו לאזהרה ולא פינו את הבניין, לפי עצת "מומחיהם" הצבאיים, שקיבלו על עצמם לפנות את מנגנוני ההפצה, אשר הנגיעה הקלה ביותר בהם הייתה מוכרחה להביא לידי התפוצצות. אף נגד נגיעה זו הושמו אזהרות בשלטים גדולים בשלוש שפות.

ה. האזהרות הטלפוניות ניתנו בשעה 12.10-12.15. ואם נכונה הודעת השקרנים הבריטיים, כי ההתפוצצות הגדולה אירעה בשעה 12.37, הרי אף אז עמדו לרשותם 22 (עשרים ושתיים) דקה, כדי לפנות את הבניין מדייריו ועובדיו.

לפיכך נופלת האחריות על האבידות בנפש בקרב האוכלוסייה האזרחית עליהם ורק עליהם.

ו. אין זה נכון, שהמזהירים דיברו "בשם תנועת המרי". הם לא הזכירו – לפי ההחלטה – כל שם. בעניין זה הננו נמנעים לפי שעה מלמסור הודעה נוספת. אך יתכן, כי – בקשר עם ההסתה הפרועה והפחדנית – היה צורך, בזמן המתאים, לפרסם הודעה שכזו.

ז. אנו מתאבלים על הקרבנות היהודיים, אף הם קרבנות טרגיים של מלחמת החופש העברית, שאין טרגית ממנה ואין נעלה ממנה.

ח. אנו קוראים לעם ולנוער לעמוד ללא חת מול מזימות האויב, שגמר אומר לשעבדנו ולהחריבנו. אמרו למסיתים, ולמתרפסים מתוך עיוורון ורעידת ברכיים, אחרי הודעות הכזב הבריטיות:

וכי לא מעשי הפשע הבריטיים הם התובעים "להתקומם"?

דם עברי נשפך כמים ברחבי תבל. את הדם הזה שופכים, במישרין ובעקיפין, המשעבדים הבריטיים. על כן מלחמה לנו בהם, מלחמה ללא ליאות, מלחמה ללא רתיעה, מלחמה לחיים או למות.

כ"ב תמוז תש"ו.

בגין מילא אחר בקשתו של גילי ולא פירסם שההתקפה על מלון המלך דוד נעשתה במסגרת "תנועת המרי העברי". הוא לא רצה להחריף את היחסים יתר על המידה וקיווה כי שיתוף הפעולה בין האצ"ל וההגנה במלחמתם בשלטון הבריטי בארץ-ישראל יימשך למרות הכול. רק כעבור שנה פירסם האצ"ל את ההודעה הבאה:

האמת על מלון "המלך דוד"

[...] ביום ה-1 ביולי – יומיים אחרי ההתקפה הבריטית על "המוסדות הלאומיים" ועל ערינו וכפרינו – הגיענו מכתב מאת המפקדה של "תנועת המרי" ובו דרישה לבצע במהירות האפשרית את ההתקפה על מרכז השלטון אשר במלון המלך דוד ...

ביצוע ההתקפה נדחה פעמים מספר – הן בגלל סבות טכניות והן לפי בקשת "תנועת המרי". לבסוף אושר תאריך ה-22 ביולי ... אף על פי כן שודרה כעבור ימים מספר ב"קול ישראל" הודעה, המגנה – בשם "תנועת המרי" – את ההרג הרב במלון המלך דוד שנגרם על-ידי פעולת הפורשים ...

שתקנו במשך שנה שלמה. עמדנו בפני הסתה פרועה, שכמותה לא הייתה בארץ זו. עמדנו בפני הפרובוקציות האימות ביותר – ושתקנו. עמדנו בפני חזיון של התחמקות, צביעות ופחדנות – ושתקנו. אולם היום, לאחר ש"תנועת המרי" שבקה חיים ואין אפילו תקווה, כי תקום לחיים ... בוטלו הסיבות שבגללן שמנו אֵלם לפינו בעניין ההתקפה - אחת ההתקפות האדירות שבוצעו בזמן מן הזמנים על-ידי מחתרת לוחמת - על מרכז השלטון הנאצו-בריטי. עתה מותר לגלות את האמת; עתה צריך לגלות את האמת.

והעם יראה – וישפוט

תמוז תש"ז (22 ביולי 1947)

ב-23 ביולי 1946, יום לאחר ההתקפה על המלון, התקיימה הפגישה בין גלילי לבגין. בפגישה התלונן בגין על הפרסומים בעיתונות נגד האצ"ל ובמיוחד חרה לו הגינוי מ"קול ישראל", תחנת השידור של תנועת המרי העברי. גלילי התנצל על הגינויים והסביר כי הדבר נובע מן העובדה שרוב המנהיגים עצורים, ואלה שנותרו בירושלים אינם יודעים על הפגישות שהיו בין סנה ובגין. באותה פגישה העביר גלילי לבגין פתק מאת יצחק שדה, לפיו היה על פגלין לבצע את הפעולה בין השעות שתיים לשלוש אחר הצהריים, כאשר רוב עובדי המלון נמצאים בדרכם הביתה. בגין מחה בפני גלילי על הערתו של שדה, ואמר כי בכל הדיונים הרבים שהיו לפני הפעולה, לא הזכיר פגלין אפילו פעם אחת את הצעתו של שדה. הצעה כזו גם לא הייתה עומדת בפני הביקורת, משום שבשעות אחר הצהריים מלא בית הקפה ריג'נס באנשים ועל-כן היה חשש למספר קרבנות רב.

העיתונות העברית, וכן פרסומיה של ההגנה, המשיכו בגינויים חריפים נגד האצ"ל. אליהם הצטרפה העיתונות הבריטית, שתודרכה על-ידי ממשלת המנדט בארץ. אלא שהגינויים הבריטיים הוקהו במידה רבה עקב פרסום הוראה חדשה שנכתבה על-ידי הגנרל ברקר (מפקד הצבא הבריטי בארץ) שעות מועטות לאחר פיצוץ המלון.

מכתבו של ברקר הגיע לידיו של ה"דלק" (שירות הידיעות של האצ"ל) ופורסם מיד בארץ ובעולם כולו. הנימה האנטישמית של המכתב הביכה מאוד את הממשלה הבריטית והסיחה את דעת הקהל מן ההתקפה על מלון המלך דוד. בפרלמנט הבריטי נשאלו שאילתות בעניין המכתב וה"דיילי הראלד" הלונדוני כתב, בין היתר, כי "אם אמנם כתב גנרל ברקר את מכתבו זה, נראה הדבר שגילה בכך מידה גדושה את אי-התאמתו לתפקידו". הפקודה בוטלה רשמית כשבועיים לאחר הוצאתה, אולם את הנזק הרב שנגרם לשלטון הבריטי בארץ אי-אפשר היה לבטל.

במכתבו של ברקר אל קציני הצבא הבריטי בארץ-ישראל, שסווג "מוגבל", נאמר:

לידיעת הצבור:

פקודת הגנרל ברקר לקצינים ולחיילים
מיום 26.7.46

הננו מוסרים לידיעת הצבור העברי והעולם התרבותי את התוכן המלא של פקודת היום של המפקד הנאצי ברייטי בארץ-ישראל.

"העדה היהודית בארץ אינה יכולה להשתמש מן האחריות לסרקה הארוכה של מעשי זוועה, שהגיעו לשיאם בפיצוץ חלק גדול ממשרדי הממשלה במלון 'המלך דוד' וגרמו אבדות חמורות בחיים. בלי עזרה אקטיבית או פסיבית של הצבור היהודי לקבוצות הטרוריסטים, שבצעו את מעשי הפשע, היו מתגלים - ובזאת נושאים היהודים בארץ בחלק מן האשמה.

אני איתן ברצוני שהם יענשו וירגישו ברגשות הבוז והגועל שלנו כלפי התנהגותם. אין לנו לתת לעצמנו להמשך אחרי סימפטיה צבועה, שהובעה על ידי מנהיגיהם וגופיהם המיצגים, ועל ידי מחאותיהם, שאין הם נושאים באחריות ואינם יכולים לרסן את הטרוריסטים. אני חוזר, שאם הצבור היהודי היה באמת רוצה להפסיק את הפשעים, היה יכול לעשות זאת על ידי שתוף פעולה אתנו. בהתאם לכך החלטתי, שמיום קבלת מכתב זה תקבעו מחוץ לתחום את כל מקומות השעשועים, בתי קפה, מסעדות, חנויות ובתים פרטיים של יהודים. לשום חייל בריטי לא יהיו קשרים עם כל יהודי, ומגע בעניני תפקיד יהיה קצר ככל האפשר ויצטמצם בענין התפקיד עצמו. אני מכין כי אמצעים אלן וזטילו קשיים על החיילים, אבל בטוחני שאם סבותי תבוארנה להם, הם יבינו את חובתם ויענישו את היהודים באותה צורה שגזע זה שונא ביותר: על ידי שיפגעו בכיסיהם ויראו להם את רגשות תועבתנו כלפיהם.

הארגון הצבאי הלאומי
בארץ-ישראל

ה' מנחם אב תש"ו

5/7/46

יומיים לאחר פיצוץ המזכירות הראשית ומפקדת הצבא, פירסמה ממשלת בריטניה "ספר לבן" ובו הוכחות לגבי מעורבותה של הסוכנות היהודית בפעולות הצבאיות שנערכו נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל. ההוכחות מתבססות על מברקים שנשלחו על-ידי ראשי הסוכנות היהודית בין ירושלים ללונדון וכן על שידורי "קול ישראל" ופרסומי האצ"ל ולח"י.⁸⁰

מסקנות "הספר הלבן" הן:

1. ההגנה והכוח הקשור אתה, הפלמ"ח – הפועלים בפיקוח הפוליטי של חברים חשובים מהסוכנות היהודית, היו מעורבים בפעולות מתוכננות בקפדנות של חבלה ואלימות בשם "תנועת המרי העברי".
2. האצ"ל וכנופיית שטרן פעלו מהסתיו האחרון בשיתוף עם המפקדה העליונה של ההגנה בפעולות מסוימות.
3. תחנת השידור "קול ישראל", הטוענת שהיא "קול תנועת המרי העברי" ושפעלה בהנהלה כללית של הסוכנות היהודית, תומכת בארגונים אלה.

להלן מובאים בפרסום תוכנם המלא של המברקים שנשלחו ממשרדי הסוכנות היהודית בירושלים למשרד בלונדון (המברקים נשלחו בצופן, שפוענח על-ידי השירותים החשאיים של הבריטים). והרי כמה דוגמאות:
ב-23 בספטמבר 1945, נשלח מברק מירושלים אל בן-גוריון (ששהה אותה עת בלונדון), בחתימת: סנה, י'וסף (דב יוסף) ושרתוק. במכתב נאמר, בין השאר:

[...] הוצע שנגרום לאינצידנט חמור אחד ... אנו נפרסם אחרי כן הכרזה שתציין, כי זוהי רק 'אזהרה' ורמז לאינצידנטים חמורים הרבה יותר, העלולים לאיים על בטחון כל האינטרסים הבריטיים בארץ, באם הממשלה תחליט נגדנו. הבריקו את השקפותיכם בהתאם לנ"ל, אבל תרמזו לחומר סטטיסטי בדבר העלייה בשנות המלחמה ...

במברק אחר, מ-1 בנובמבר 1945, ישנו דיווח על ההסדר שנעשה עם הארגונים "הפורשים":

CO, PALESTINE, Statement of Information Related to Acts of Violence, July ⁸⁰ 1946. Cmd 6873.

הגענו לידי סידור של עבודה עם הארגונים הפורשים, שלפיה
 אנו נקבע להם תפקידים מסוימים בפיקודנו, הם יפעלו רק
 בהתאם לתכניתנו. סנה, שאול מאירוב [אביגור], כנעני וברנרד
 י'וסף סבורים, כי הסכם כזה רצוי ביותר, אבל הוא לא הופעל
 הועיל והמפלגה מעכבת אותו. אחדים מהם מתנגדים לכל סוג
 של פעילות שהוא ובמיוחד לכל הסכם שהוא עם הפורשים ...

ובמברק מה-2 בנובמבר נאמר:

[...] קיבלנו הסכמה לסירות המשטרה ולמסילת הברזל. לפעולותינו
 עלול להיגרם הפסד בגלל לחץ המפלגה על ברנרד י'וסף [דב יוסף] ועל
 אליהו [גולומב] ...

מטרת פרסום "הספר הלבן" בסמוך להתקפה על מלון המלך דוד הייתה
 להדגיש את היחסים ההדוקים בין ההגנה לאצ"ל, ובכך ליצור לחץ ציבורי על
 הסוכנות היהודית להפסיק את המאבק המזוין נגד השלטון הבריטי בארץ.
 פרסום "הספר הלבן" היה המשך ישיר של "השבת השחורה", אשר הביאו
 בסופו של דבר לפירוקה של "תנועת המרי העברי".

שמונה ימים לאחר ההתקפה על מלון המלך דוד, הטיל הצבא עוצר על
 תל-אביב והחיפושים, שנערכו מבית לבית, נמשכו ארבעה ימים תמימים.
 הנימוק הרשמי לחיפושים בתל-אביב היה כי מבצעי ההתקפה על המלון באו
 מתל-אביב, אולם מתוך 800 האנשים שנעצרו - לא היה אף אחד ממשותתפי
 ההתקפה. ההצלחה היחידה שהייתה לבריטים הייתה מעצרו של יצחק
 יזרניצקי [שמיר] מראשי לח"י. אמנם הוא גידל זקן ארוך ונראה כרב, אולם
 גבותיו העבותות הסגירו אותו. גם מנחם בגין היה אותה עת בתל-אביב,
 וקבוצת חיילים אף התמקמה בחצר ביתו, אלא שבגין התחבא במשך כל
 ארבעת הימים בבונקר שנבנה בעוד מועד על-ידי שרגא עליס ("חיים טויט")
 וכך ניצל ממעצר. סיפורו של יצחק אבינועם היה שונה במקצת. בשעת
 העוצר הוא התגורר בדירת אוהדים ברחוב שבזי. והנה הופיעו חיילים
 בריטיים וכל הגברים שהתגוררו בסביבה נתבקשו להתכנס בחצר בית-הספר
 תחכמוני הסמוך. הם עמדו בשורה וכל אחד ניגש בתורו אל שולחן,
 שמאחוריו ישבו חוקרי הבולשת. על השולחן היו רשימות ותמונות של

חשודים בהשתייכות למחתרת. בהגיע תורו של אבינועם, הוא שלף תעודת עיתונאי על שם יהושע בר-יוסף (שהיה חבר מערכת העיתון "דבר"). החוקר התבונן בתעודה, השווה את התמונה אל העומד מולו, התנצל באדיבות על אי-הנעימות שנגרמה למר "בר-יוסף" ואבינועם הורשה לחזור לביתו. הסתבר כי עוד בהיות אבינועם מפקד ה"דלק" במחוז תל-אביב, הוא מצא באחת המעטפות תעודות שונות, חלקן אותנטיות וחלקן מזויפות. בין התעודות האותנטיות הייתה גם תעודת עיתונאי (ללא שם) של העיתון "דבר". אבינועם לקח את התעודה הזו, ולאחר בירור שמות העיתונאים שעבדו ב"דבר", אימץ את שמו של יהושע בר-יוסף שהיה, כאמור, חבר המערכת.

שער רביעי

ההגנה פורשת מן המרד

פירוק תנועת המרי העברי

לאחר "השבת השחורה" גברו הוויכוחים בקרב מנהיגי היישוב המאורגן בדבר המשך הדרך. האקטיביסטים טענו כי בתגובה לפעולות הממשלה והצבא נגד היישוב יש להגביר את המאבק המזוין.⁸¹

"שלב ב' והשלבים הבאים יעלו בחומרתם ובאכזריותם. יהיו קרבנות, יחובלו ישובים, יהיו אלפי אסירים ויהיו הרוגי מלכות, אולם הארץ לא תשקוט" (דברי ישראל גלילי). מאורעות ה"שבת השחורה" "מצווים עלינו גם להכות יותר בחוזקה" (דברי יצחק שדה)

ובעלון הפלמ"ח נאמר כי:

תגובה זו הייתה צפויה מראש ולא פעם התפלאנו על שאיחרו לנקוט בה. שגו אלה שהשלו את עצמם ולא הביאו אותה בחשבון כשהחליטו. אם די בפעולה אחת כדי לשתקנו - מוטב היה אילולי פתחנו כלל.

לעומתם טענו המתונים כי "טופחה אשליה שהממשלה הבריטית לא תהין להשתמש במלוא כוחה נגד הישוב ... רק עתה, לנוכח מסע העונשין של השלטון, רבו המנבאים למעשי דיכוי חמורים יותר בעתיד" (דברי ישראל גורפינקל [גורי]). ומשה שרתוק כתב ממקום מושבו במחנה המעצר בלטרון:⁸²

דרך זו כרוכה בסכנות חמורות ומחייבת שיקול רב וחישוב מדוקדק. בהתמודדות כמותית גרידא כישלוננו חרוץ ושיקול זה בלבד קובע תחומים. מכאן אי-הנמנעות של הפוגות והפסקות קצרות וממושכות, מכאן גזירת הברירה הקפדנית לגבי שיטות ומטרות וחובת הרגישות הקיצונית לגבי המסיבות. מכאן החשיבות הניצחת של ריכוז באחריות ושל משמעת בביצוע. לא בכוח כי-אם באופי נתמודד, באריכות נשימה, בהחזקת מעמד...

⁸¹ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 946.

⁸² שם, עמוד 947.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, שהתקיימה בפריז ב-5.8.46, גברו המתונים והוחלט להפסיק את המאבק המזוין נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל. החלטה זו הוגבלה עד למועד כינוס הקונגרס הציוני הכ"ב, שאמור היה להתכנס בחודש דצמבר בבאזל ואשר עתיד היה לדון בנושא ולהחליט על המשך הדרך. אולם היה ברור לכול כי החלטות הקונגרס הציוני לא יהיו שונות מהחלטות הנהלת הסוכנות היהודית, ועל כן היה ברור כי בא הקץ לתנועת המרי העברי במתכונתה הישנה. אמנם ההגנה המשיכה להשתמש בשם זה, אולם שיתוף הפעולה בינה לבין האצ"ל ולח"י הופסק וכל ארגון פעל באופן עצמאי.

הפסקת המאבק המזוין גרמה התמרמרות רבה בקרב חברים רבים בארגון ההגנה. האהדה לאצ"ל הלכה וגברה, כי תקופת תנועת המרי נתנה לגיטימציה לפעולותיהם, והיה חשש כי צעירים אלה יפרשו מההגנה ויצטרפו לשורות האצ"ל או לח"י.

המאבק של ההגנה התרכז בהבאת עולים באופן בלתי ליגלי, וכדי לרכך במקצת את ההתמרמרות של האקטיביסטים חסידי המאבק המזוין שבקרב חברי ההגנה, הותר להם לפגוע באניות בריטיות שעסקו בציד מעפילים. כך חיבלו לוחמי הפלמ"ח, ב-18 באוגוסט 1946, באנייה "אמפייר הייבוד" ויומיים לאחר-מכן באנייה "אמפייר ריוול". שתי האניות הללו עסקו בגירוש עולים מחיפה לקפריסין ומכאן ההצדקה לחבלה בהן.

לאחר סיום תקופת תנועת המרי העברי, המשיכו האצ"ל ולח"י את המאבק המזוין בשלטון הבריטי לבדם. האצ"ל התחזק מוסרית וחומרית. האהדה בקרב היישוב היהודי בארץ לאצ"ל גברה מאוד ומספר המתנדבים לשורותיו הלך וגדל. מצבת הנשק גדלה בעקבות פעולות הרכש שנעשו ממחנות הצבא הבריטי והארגון, שהשתחרר מן המגבלות שהטילה עליו מפקדת ההגנה, הגביר את מכותיו בבריטים.

חבלה במתקני הרכבת ליד בתיר

בעיתון "הארץ" מיום 10.9.46 מופיעה הידיעה הבאה:

עוצר הוטל על תל-אביב אחרי שהופצה הבולשת הצבאית

התפוצצות גדולה אחת נשמעה אמש בתל-אביב בשעה 8.10 וכמה התפוצצויות נוספות ארעו ליד פסי הרכבת. נתברר כי

ההתקפה הייתה מכוונת נגד משרד הבולשת הצבאית שברחוב יפו-תל-אביב, ליד בניין שבו נמצאים משרדי לשכת המודיעין, הצנזורה הצבאית והמפקח על המזונות [...]

התפוצצויות חבלה במסילות הברזל

אור ליום שני, 9.9.46, נערכו התקפות נוספות על קווי מסילות הברזל בארץ-ישראל. אות האזעקה ניתן בירושלים בשעה 12:27 אחר חצות, לאחר התקפה על רכבת משא שנסעה בקו ירושלים לבתיר. הנהג עצר את הרכבת לאחר שהתפוצצה פצצה כ-200 מטר לפני הקטר. קבוצה של כ-20 איש פתחה באש. אנשי המשמר של הרכבת השיבו באש. פצצה שלא התפוצצה נמצאה אחרי-כן על פסי הרכבת. לא היו אבידות בין אנשי הרכבת או המשמר וכן לא נגרם נזק לקרונות ולקטרים. מחמת ההתפוצצות נפסק הקו, אבל הוא יתוקן עד השעה 10. משמר שנשלח לחקור באינצידנט זה, הותקף באש יריות על-ידי קבוצה קטנה של אנשים ברחוב עזה בירושלים, סמוך למנזר המצלבה. המשמר השיב אש, אבל לא ידוע אם היו אבידות מבין אנשי הקבוצה. לא היו אבידות בין הבריטים.

כמפקד הפעולה התמנה אליהו לוי ("אביאל") והשתתפו בה, בין היתר, יוסף אבני-דנוך ("אבני"), יוסף לוי ("כושי"), מרדכי ארציאלי, עובדיה צבי (נהרג מאוחר יותר בפעולת ה"שובך" – ראה להלן). החבורה נסעה עד למיס קרי במספר מוניות, שהוחרמו באותו יום. משם הם צעדו והגיעו לתחנת הרכבת בבתיר סמוך לשעה 10 בלילה. שם התפזרו בשטח בהתאם לתוכנית והניחו מטענים ליד מסילת הברזל ומתחת למספר גשרונים. לאחר סיום המלאכה, פתחה הקבוצה בצעדה לכיוון ירושלים. בהגיעם, בסביבת חצות לילה, לעמק המצלבה, נתקלו בסיור משוריין של המשטרה. התפתחו חילופי יריות ואל הסיור הושלכו מספר רימוני יד. לאחר שהמשוריין הסתלק מן המקום, פקד "אביאל" על האנשים להתפזר ולהסתנן העירה ביחידות. כעבור זמן קצר נשמעה צפירת האזעקה ועוצר הוטל על ירושלים. אבני התקדם לעבר שכונת נווה-שאנן ואת שארית הלילה בילה בשדה. רק למחרת בבוקר הצליח להגיע לביתו.

לאחר שהמשוררין הסתלק, הלך כושי עם בן זוגו בשדה. לפתע החבר מעד ונקע את רגלו. כושי נשא את הפצוע על גבו וצעד לעבר שכונת קריית שמואל. בהגיעם לבית הקיצוני של השכונה, נקש כושי על הדלת.

**"מי שם", שאל קול גבר.
"פתח בבקשה את הדלת, כי יש אתי פצוע", ענה כושי.**

בעל הדירה פתח את הדלת והכניס את השניים פנימה לביתו. בינתיים התעוררה גם האישה, אשר הכינה להם שתייה חמה וטיפלה בפצוע. בבוקר יצא המארח החוצה, אולם חזר מיד וסיפר כי עוצר הוטל על האזור וכי חיילים מסתובבים בשטח. הוא הציע לכושי ולחברו להישאר בביתו עד למחרת היום, בהנחה שעד אז יבוטל העוצר והם יוכלו ללכת לדרכם. תוך כדי שיחה סיפר כושי כי הם חברי אצ"ל וחזרו מפעולה שביצעו בלילה. תגובת המארח הייתה: "אמנם אני איש ההגנה, אולם אגיש עזרה לכל יהודי שלוחם בבריטים".⁸³

ההתקפה על תחנת הרכבת בירושלים

ב-29 באוקטובר 1946, בשעות הערב, הגיע יצחק אבינועם בחברת עמיחי פגלין ("גידי") לדירתו של היינריך ריינהולד ("ינאי") ברחוב רשב"א בשכונת רחביה. באותו ערב היה עוצר בירושלים, אולם מספר שכונות היו מחוץ לאזור העוצר - ביניהן שכונת רחביה. ינאי נתמנה למפקד ההתקפה על תחנת הרכבת בירושלים, שהייתה אמורה להתבצע למחרת היום, ומטרת הביקור הייתה לעדכן אותו בכמה פרטים הקשורים לפעולה. השניים עלו לקומה השנייה, ואת הדלת פתחה בעלת הבית שבדירתה שכר ינאי חדר. אבינועם אמר כי הם באו לבקר את ריינהולד, ומה רבה הייתה הפתעתם כאשר התשובה הייתה כי ינאי אינו בבית. אבינועם ביקש להשאיר לו מכתב, והשניים הורשו להיכנס לחדרו. עינו הבוחנת של אבינועם הבחינה באגרטל שעמד על השולחן ובו פרחים ופתק מצורף אליהם. בפתק היה כתוב באנגלית: see you later ועל החתום היה השם: מרי. אבינועם התבונן בפתק והעיר: מרי הוא שם של אישה, אולם כתב היד נראה לי כאילו הוא של גבר - עובדה המעוררת חשד.

⁸³ מ"ז, עדויות יוסף אבני ויוסף לוי.

המחשבה הראשונה הייתה שינאי נחטף על-ידי ההגנה, או אולי נאסר על-ידי הבולשת הבריטית. בכל מקרה, הוא עלול להיחקר על פעילותו ואבינועם החליט לנקוט אמצעי זהירות מחשש שמא לא יעמוד ינאי בחקירה. השניים יצאו את הדירה ואבינועם ליווה את גידי (שבא אותו יום מתל-אביב) לאחד החדרים שעמדו לרשות הארגון בשכונת קריית שמואל הסמוכה ואשר כינויו המחתרתי היה "הנביא". בהגיעם אל החדר, עצר לפתע אבינועם ואמר לגידי: "מוטב שתלון במקום אחר, כי את החדר הזה הכיר ינאי היטב". השניים פנו משם ועשו את דרכם אל חדר אחר, בשכונת בקעה, המיושבת רובה ערבים נוצרים.

למחרת היום, ב-30 באוקטובר, הגיעו אבינועם וגידי אל חדר "אדיסון" בשכונת "סוכת שלום", ששימש כמקום היציאה לפעולה. החל בשעה שבע בבוקר הסתננו פנימה, בזה אחר זה, לוחמי הח"ק. הם הבינו כי יוצאים לפעולה, אולם איש מהם לא ידע את המטרה. בין הבאים היה גם אליהו לוי ("אביאל"), מבכירי המפקדים בירושלים, אשר שותף בהכנות וידע את פרטי התכנית. אבינועם מינה את אביאל כמפקד הפעולה (במקומו של ינאי), אולם החליט לעכב את היציאה ולברר תחילה מה קורה בשטח. בשעה 10 נשלח סלומון לסייר באזור תחנת-הרכבת. סלומון יצא רכוב על אופנועו, וכעבור זמן קצר חזר והודיע כי לא ראה כל דבר חשוב. אבינועם לא הסתפק בכך וביקש להמתין להתפתחויות. כעבור שעה, שלח את סלומון לסיור נוסף. סלומון חזר מן הסיור השני, ושוב הודיע לאבינועם שלא ראה כל דבר חשוב. בעוד אבינועם מתלבט כיצד לנהוג, קיבלו הבחורים הסבר מלא על הפעולה וכל אחד שינן לעצמו את תפקידו. לאחר מתן ההסברים ועם סיום השאלות והתשובות, התפלאו הלוחמים על העיכוב ביציאה לפעולה. הם היו מתוחים וחיכו בקוצר רוח לבאות. אבינועם לא שיתף אותם בהתלבטויותיו ושלח את סלומון בשלישית לסייר באזור תחנת הרכבת. כאשר חזר, פגש תחילה את אביאל, שכבר ישב עם הבחורים בתוך המונית וחיכה לאות כדי לצאת לדרך.

"מה נשמע?", שאל אביאל.

"הכל בסדר", ענה סלומון.

היה זה לפני שסלומון הספיק לדווח לאבינועם את תוצאות הסיור. אביאל חשב לתומו כי תשובתו של סלומון היא על דעת אבינועם, והורה לנהג לנסוע. כאשר נכנס סלומון לחדר, סיפר לאבינועם כי לא ראה כל דבר חשוב וכן שפגש את אביאל ואמר לו שהכל בסדר. אבינועם וגידי נזפו בסלומון

והורו לו לצאת מיד לדרך ולעצור את אביאל, אולם הוא לא הצליח להדביק אותם. הם יצאו בשתי מוניות (שהוחרמו באותו בוקר בירושלים), דרך רחוב אגריפס ומשם פנו ימינה אל רחוב המלך ג'ורג' לכיוון תחנת הרכבת. במונית הראשונה היו יוסף לוי ("כושי") ומסעוד בוטון, מחופשים לסבלים ערביים. במונית השנייה ישבה סימה פלישהקר-הויזמן לבושה שמלה חגיגית ולידה אליהו לוי לבוש חליפה ועניבה. השניים היו צריכים להיראות כזוג מאושר היוצא לירח דבש. איתם במכונית היו גם משה הורביץ, דניאל אזולאי ואריה אפשטיין, ששימשו באבטחה. את המכונית נהג מאיר פיינשטיין. בתא המטען היו שלוש מזוודות מלאות חומר נפץ ובהן שני מנגנוני הפעלה; המנגנון הראשון היה מיועד להפעיל את המטענים לאחר חצי שעה, והשני אמור היה למנוע את סילוק המזוודות מן המקום (כל תזוזה של המזוודה אמורה הייתה לגרום לפיצוץ המטען).

המונית עם ששת הלוחמים ושלוש המזוודות, הגיעה לתחנת הרכבת. שני "הסבלים" שהגיעו במונית הראשונה כבר היו בתחנה וחיכו "ללקוחות" שלהם. סימה ואביאל ירדו מן המונית, וקבוצת סבלים ערביים הציעו את שירותם, אולם אביאל בחר בכושי ובבוטון, למורת רוחם של יתר הסבלים. כושי ובוטון הוציאו את המזוודות מן המונית והניחום בחדר הקיבלה, ליד הקופה. אביאל הוציא את הניצרות מן המזוודות ועשה דרכו בחזרה למונית, בעוד סימה ניגשת לקופה לקנות כרטיסים. עד כאן הכול הלך כשורה ואיש לא חשד בזוג המאושר ובשלוש מזוודותיו. לאחר שהכרטיסים היו בידה, הוציאה סימה מתיקה שלט גדול עשוי בד והניחה אותו על המזוודות. בשלט היה כתוב בשלוש שפות (עברית, אנגלית וערבית) "סכנה מוקשים" ובצד היה מצויר סמל האצ"ל. שוטר ערבי שעמד בקרבת מקום, ניגש אל סימה, אחז בשמלתה ושאל: "מה זה?" סימה לא איבדה את עשתונותיה, הלמה בפרצופו והשתחררה ממנו. הורוביץ, שהיה בעמדת האבטחה, ראה את המתרחש וירה בשוטר הערבי בתת-המקלע שבידו (כל היתר היו מזוינים באקדחים בלבד). הלוחמים רצו לעבר המונית שחיכתה בפתח התחנה ונדחסו פנימה. אחרון הלוחמים היה כושי; הסבלים הערביים, שכעסו מאוד על ה"סבל" החדש שקיבל את העבודה למרות שלא השתייך אליהם, התנפלו עליו ורצו להכותו. כושי לא התבלבל, שלף את אקדחו וירה באחד מהם. כך השתחרר מן החבורה והספיק לקפוץ אל תוך המונית שהחלה כבר לנסוע. לפתע ניטח על המכונית מטר כדורים, שנורו מכל הכיוונים. פיינשטיין, שישב ליד ההגה, נפצע קשה בידו השמאלית, אולם המשיך לנהוג בידו הימנית. סימה, שישבה לצדו, קרעה את חולצתו וחיבשה את ידו הפצועה.

אש התופת לא פסקה, ונוסף לפיינשטיין נפצע אזולאי בבטנו וברגלו והורביץ נפצע מכדור שפגע בצווארו. פיינשטיין הפצוע המשיך בנהיגה מהירה והצליח להתחמק ממשוריין בריטי שרדף אחריהם. המכונית הגיעה לוואדי ונעצרה בכניסה לשכונת ימין-משה. שם חיכו מספר בנות, שאספו את הנשק והבחורים התפזרו לכיוונים שונים. בעוד הורביץ ובוטון הלכו לכיוון המרכז המסחרי, ליוותה סימה את פיינשטיין לשכונת ימין-משה. הם פרצו לאחת הדירות, שהתגוררו בה זוג זקנים. סימה השכיבה את הפצוע על אחת המיטות, פתחה את החבישה שעשתה לו במונית וקשרה את היד בחוסם עורקים. בעודה מטפלת בפיינשטיין, נכנס לחדר נער כבן 14 ואמר לה שהמשטרה הגיעה לשכונה והשוטרים הולכים בעקבות סימני הדם. סימה ביקשה מן הילד לכסות את הדם בעפר והיא עצמה יצאה החוצה לראות במו עיניה את המתרחש. התברר כי השוטרים הספיקו להגיע עד לבית שבו שכב פיינשטיין וסימה חששה שיאסרו גם אותה. היא התכופפה כאילו לשרוך את נעליה וכך הסתירה את שמלתה שנקרעה במאבק עם השוטר הערבי. היא התרחקה מן המקום בזהירות, הסתירה את האקדח שהיה ברשותה מתחת לסלע ויצאה את אזור ימין-משה. היא לא הספיקה למסור את האקדח לבנות, כפי שעשו יתר הלוחמים, כי טיפלה בפיינשטיין הפצוע. סימה צעדה לעבר המרכז המסחרי, שם עלתה על אוטובוס מספר 3 ונסעה לביתה, להחליף את שמלתה. בעודה נוסעת באוטובוס נשמעה התפוצצות חזקה – שלוש המזוודות הרסו את תחנת הרכבת של ירושלים. כעבור מספר ימים חזרה לימין-משה, לקחת את האקדח שהטמינה מתחת לסלע.⁸⁴

אזולאי, שנפצע בבטנו וברגלו, נישא על כתפו של אפשטיין אל אחד מבתי ימין-משה. בעוד אזולאי מקיבל טיפול רפואי ראשוני, יצא אפשטיין את החדר ונכנס לבית סמוך, שבו נמצאה בחורה צעירה, שהוריה לא היו בבית. היא נבהלה מבגדיו של אפשטיין, שהיו מגואלים בדם ונתנה לו בגדים נקיים של אביה. כעבור מספר דקות הוקף כל האזור בכוחות מוגברים של משטרה ועוצר הוטל על השכונה כולה. כל הגברים נתבקשו לצאת את בתיהם ונקראו למסדר זיהוי. לפני עוזבו את המקום, ביקש אפשטיין מן הבחורה לאשר שהוא בא לבקר אותה ומכאן שאין לו כל קשר עם ההתקפה על תחנת הרכבת. לשמחתו הרבה היא הביעה את הסכמתה ואף עמדה בדיבורה כאשר נשאלה אחר-כך בעניין זה. הגברים נלקחו למחנה הצבאי בשכונת טלביה הסמוכה והושמו במעצר. החקירה נמשכה מספר ימים, ואפשטיין

⁸⁴ מ"ז, עדות סימה פלישהקר-הויזמן.

סיפר לחוקריו שניצל את חופשתו (הוא שירת אז כנוטר ואמנם היה בחופשה בירושלים) וביקר את חברתו שהתגוררה בימין-משה. לאחר שהאליבי שלו אושר, הוא שוחרר מן המעצר.⁸⁵

בעוד שני הפצועים מובלים לשכונת ימין-משה, צעדו הורביץ ובוטון לעבר המרכז המסחרי. בעוברם ליד בית-טנוס עצרו אותם חיילי הלגיון הערבי ופקדו עליהם להיכנס לתוך הבית שבו הייתה להם עמדה. כעבור מספר דקות הגיעה למקום שריונית של המשטרה, בוטון הובל לבית-הסוהר המרכזי שבמגרש הרוסים, והורביץ הועבר לבית-החולים הממשלתי. בעוד הרופא חובש את פצעיו, הבחין הורביץ בשני פצועים שהוכנסו לבית-החולים; היו אלה פיינשטיין ואזולאי.

אבינועם שהה כל אותה עת באחד מחדרי הארגון וחיכה בקוצר רוח לשובם של הבחורים. בעודו מחכה, הגיעו אליו הידיעות על המארב ששמו הבריטים ללוחמי הח"ק וכן על הפצועים והמעצרים. בעוד אבינועם עושה "הערכת מצב", הודיע לו יהושע גולדשמיד ("גל"), שהיה אחראי על מחסני הנשק, כי המשטרה תפסה מחסן נשק בגבעת-שאול ובו 12 אקדחים, תת-מקלע אחד ו-200 כדורי אקדח. אבינועם נזכר כי מחסן הנשק שנתפס בגבעת-שאול היה ידוע גם לינאי. הוא פנה אל עדינה וביקש ממנה לנסוע מיד לתל-אביב כדי להעביר פתק לחיים לנדאו ("אברהם"), ששימש ראש המטה. בפתק היו כתובות שתי מלים:

"ינאי סרח".

ידיעה רדפה ידיעה וכולן היו קשורות בינאי. לאבינועם נודע כי בלילה שקדם להתקפה, ביקרה המשטרה בחדר "הנביא" בקריית-שמואל שהיה מוכר לינאי ובו היה אמור ללון גידי שבא מתל-אביב. כן נתפסה מכונית המחוז, שחנתה במגרש חנייה ליד בית-הבריאות "שטראוס", עובדה שהייתה ידועה לינאי. (אבינועם אמנם הורה לגל להחליף את לוחיות הזיהוי של המכונית, אולם המשטרה הקדימה אותו). בתל-אביב פרצה המשטרה לדירה ועצרה את נחום סלונים ושמואל קרושנבסקי – שני מפקדים בכירים באצ"ל. שמוליק שימש באותה תקופה אחראי על מחסני הנשק בכל הארץ. נחום סלונים סיפר בעדותו, כי לאחר שהבריטים עצרו אותם, הם הוכנסו למכונית משטרה ואדם לבוש מסיכה על פניו אישר בהנהון ראש את זהותם. דירתו של נחום

⁸⁵ מ"ז, עדות אריה אשל-אפשטיין.

סלונים הייתה מוכרת לינאי, מאז שהה בה במרס 1946 (ראה להלן). בחיפה עצרה המשטרה את אחיו של חיים רזניק וכן את יצחק פרידמן ("אליצור"), ששימש מפקד מחוז האצ"ל בחיפה ושהה במקרה בחדרו של רזניק. בהמשך הזמן התברר כי גם מעצרים אלה היו קשורים בינאי. לאחר שהשתחרר חיים רזניק ("יורם") מן הצבא הבריטי, הוא הגיע לירושלים. הוא נתמנה מזכיר המחוז ואבינועם שיכן אותו בחדר אחד עם ינאי, ברחוב שמואל הנביא (ברבות הימים עבר ינאי להתגורר ברחביה ויורם שכר חדר ברחוב ממילא). השניים שמרו על קונספירציה ולא הרבו לשוחח איש עם רעהו. אולם כעבור זמן סיפר לפתע ינאי ליורם כי הוא עומד לנסוע לשבת לבקר את משפחתו שהתגוררה בכפר-חסידים. יורם התקשה לעמוד בפני הפיתוי וביקש מינאי למסור דרישת שלום לאחיו ולאחותו, שגרו בבת-גלים בחיפה. ינאי מילא את בקשתו של יורם, ולאחר שסרח, מסר את הכתובת לבולשת הבריטית, שם עצרה המשטרה את אחיו של יורם ואת אליצור. אגב, גם בחדר ברחוב שמואל-הנביא בקרה המשטרה, אולם כל שמצאו שם הייתה חליפתו של יורם. (ינאי לא ידע את כתובתו החדשה של יורם, שכאמור, עבר לגור ברחוב ממילא).

תחנת הרכבת בירושלים

תחנת רכבת בירושלים לאחר הפיצוץ

הפודל שהציל אל תמיר

אחד האנשים שניצלו בנס מהלשנה של ינאי היה שמואל תמיר, ששימש מפקד ה"דלק" (שירות המודיעין) בירושלים וכן כסגן מפקד המחוז. באחד הערבים נתבקש תמיר על-ידי אבינועם לגשת לחדרו של ינאי ולהזהירו שלא לצאת לרחוב בגלל פעולה שתוכננה אותו ערב. על אותה פגישה מספר תמיר:

הייתה לנו כלבה קטנה, מוקי, וכלבו הגדול של שכננו דיסקין נהג לחזר אחריה. כשבאתי להזהיר את ינאי אותו ערב, הוא שם לב לכלב הגדול. לאחר ההתקפה על תחנת הרכבת, ערכה המשטרה חיפוש בבית הורי (אני לא הייתי בבית, כי אותו זמן ביליתי עם אשתי הטריה מחוץ לירושלים). השוטרים חיפשו אדם שמתאים

לתאור שלי ושל כלב גדול, אולם כאשר ראו את הכלבה הקטנה, החליטו כנראה שטעו בכתובת והלכו לדרכם.

תמיר מוסיף ומספר בעדותו כי ינאי פנה אליו מספר פעמים וביקשו להפגיש אותו עם האחראי בארגון על ייצור מוקשים וזאת משום שהיה לינאי מידע חשוב הקשור להכנת מוקשים. בקשה דומה היפנה ינאי גם לאבינועם וכן לממונים עליו בחיפה. למרבה המזל לא מולאה בקשתו של ינאי.

פרשת "ינאי"

היינריך ריינהולד נולד בגרמניה בשנת 1916 ובגיל 17 עלה ארצה בגפו. בשנת 1939 הצטרף למשטרת היישובים ושירת תחת פיקודו של הקצין מקס שינדלר, אף הוא יליד גרמניה. ב-1943, בזמן מלחמת העולם-השנייה, התגייס לצבא הבריטי ושירת בדרגת סמל ביחידת קומנדו, בה שירת גם איש האצ"ל דב כהן ("שמשון"), והתמחה בחבלה. לאחר השחרור מן הצבא, חזר שמשון לפעילות באצ"ל והמליץ על גיוסו של ריינהולד. באותו זמן נפגש ריינהולד בחיפה עם יצחק פינקלשטיין, חברו מילדות, וסיפר לו כי לאחר שראה את אשר קרה ליהדות אירופה, הגיע למסקנה כי הדרך היחידה לפתור את הבעיה היהודית היא גירוש הבריטים מן הארץ והקמת מדינה יהודית לאלתר. פינקלשטיין, שהיה חבר אצ"ל, סיפר זאת לממונים עליו וריינהולד הוזמן לראיון. בראיון חזר על דבריו לפינקלשטיין, וכדי להסיר כל ספק מכוונותיו, אף סיפר על יחסיו הקרובים עם ידידו מקס שינדלר, ששימש אותו זמן קצין בבולשת ועסק בהסגרת לוחמי אצ"ל. מפקד מחוז חיפה לא רצה לקיבל על עצמו את האחריות לגיוסו של ריינהולד והעביר את העניין למטה בתל-אביב. יש לזכור, שבאותם ימים חיפשו באצ"ל חיילים משוחררים שרכשו ניסיון בצבא הבריטי ובמיוחד בתחום החבלה. בצלאל עמיצור (ששימש ראש מחלקת הארגון במפקדה הארצית) הזמין את ריינהולד לתל-אביב וביושבם על ספסל בשדרות רוטשילד, שוחח אתו ארוכות. היה זה בתקופת "תנועת המרי העברי", ומומחיותו של ינאי בחבלה הייתה אמורה להביא תועלת רבה לארגון. עמיצור התרשם מסיפורו של ריינהולד והביא את עניינו בפני חבריו במטה. ההחלטה הייתה לקבל את ריינהולד כחבר באצ"ל, אולם לנקוט אמצעי זהירות עד אשר יוכיח את עצמו.

ריינהולד, "ינאי" בשמו המחתרתי, התקבל לארגון בחיפה והדריך בקורסים לחבלה. במשך הזמן גבר האמון בינאי, ובמרס 1946, השתתף בניסיון להטביע את אחת מאניות הצי הבריטי. לשם ביצוע הפעולה הוחלט להחדיר חביות נפץ לשטח הנמל באמצעות מכונית של הצי הבריטי, וינאי נבחר לנסוע במכונית זו בגלל מראהו החיצוני שהתאים לחייל בריטי. בגלל תקלה בוטלה הפעולה ומשתתפיה התפזרו כל אחד לדרכו. לאחר כשלון הפעולה, ביקש ינאי להעבירו מחיפה לתל-אביב ובאפריל 1946 הוא הועבר לירושלים. עיקר תפקידו בירושלים היה בפעולות הדרכה. הוא הדריך בקורסי מפקדים ולימד את חניכיו כיצד מרכיבים מטענים ומהו מנגנון ההפעלה שלהם. כן הדריך את חניכיו באימוני שדה, שלא היו מקובלים כל כך עד אז. הוא היה מדריך טוב והכול היו מרוצים ממנו. אולם ינאי היה איש זר ומסוגר ולא השתלב מבחינה חברתית בחיי הארגון בירושלים. הוא לא הצליח לרכוש ידידים בין חברי האצ"ל כי בגלל אופיו המיוחד הייתה בקרב המפקדים הסתייגות ממנו. בתקופה הראשונה, הגביל אבינועם את פעילותו של ינאי לענייני הדרכה ונמנע מלשתף אותו בפגישות עם מפקדים גבוהים שבאו לירושלים לדיון עם אנשי המקום.

כזכור, שותף ינאי גם בהתקפה על מלון המלך דוד בירושלים, אולם למרות שנתמנה סגן מפקד הפעולה, לא השתתף בהכנות לפעולה ופרטי התכנון נודעו לו רק ביום ההתקפה. שיתופו של ינאי בפיצוץ מלון המלך דוד נבע מהיותו מומחה לחבלה. מאוחר יותר, ב-8 באוקטובר 1946, השתתף ינאי בפיצוץ מסילת הברזל ליד נהריה. מקום ההתכנסות היה בחדרו של נחום סלונים בתל-אביב, שם הסביר עמיחי פגלין ("גידי") את פרטי הפעלת והדגים את המוקשים החדשים שהוכנו בבית-המלאכה של הארגון. משתתפי הפעולה נשארו ללון באותו חדר ולמחרת בבוקר נסעו לנהריה לביצוע המשימה. במקביל לפעולה בנהריה, הותקפה גם תחנת הרכבת בבתיר שליד ירושלים. בכל הפעולות שהשתתף בהן, לא עורר ינאי כל חשד. יש לציין כי ינאי לא ידע מראש את מטרת הפגישה בביתו של נחום סלונים. זוהי אולי הסיבה שהמשרה לא פשטה על הדירה, שרוכזו בה מפקדים בכירים רבים.

לאחר ההתקפה על תחנת הרכבת בירושלים, נשלח יהושע אופיר (איש מחלקת הידיעות של הארגון) לערוך חיפוש בחדרו של ינאי. בין חפציו מצא מכתבים וצילומים שהעידו על קשרים רומנטיים שקיים ינאי עם דבורה שוקן. מן המכתבים התברר, כי ינאי חי חיי מותרות ומאחר שהמשכורת של הארגון

לא הספיקה למלא את כל צרכיו, מילא את החסר בהלוואות שלקח מאנשים שונים.

באחד המכתבים, כותבת דבורה שוקן:

אל תודה לי על ההלוואה הקטנה שהלוויתי לך. הרי זה תענוג בשבילי
כאשר אתה נזקק לעזרתי.

הקשר בין ינאי לדבורה שוקן נוצר באמצעות בעלה, גדעון שוקן, ששירת ביחידה אחת עם ינאי בבריגדה היהודית. באחת החופשות נסע ינאי ארצה וגדעון ביקש ממנו למסור דרישת שלום חיה לאישתו דבורה. כך הכירו השניים זה את זה. עם תום המלחמה, נשאר גדעון שוקן באירופה ועסק בארגון עלייה ב' וינאי, שחזר ארצה, חידש את קשריו עם דבורה. אופיר מסר את ממצאיו לממונים עליו וקיבל אישור לבקר אצל דבורה שוקן, כדי לנסות ולגלות באמצעותה את מקום הימצאו של ינאי. מצויד במכתבים הרומנטיים, הקיש אופיר על דלת משפחת שוקן. את הדלת פתח גדעון שוקן, ולשאלתו "מה רצונך?" ענה אופיר:⁸⁶

"באתי להתרים אותך עבור בית-העם".

"לא פלא ששלחו אותך אלי", אמר גדעון, "הרי אני משמש כחבר בוועד הציבורי של בית-העם", והזמין את אופיר להיכנס פנימה.

בסלון יושבה דבורה שוקן וכשגדעון עזב לרגע קט את החדר, פנה אליה וביקש לשוחח איתה ביחידות. תחילה סירבה לענות על שאלותיו של אופיר, אולם לאחר שאיים עליה כי יפרסם את מכתביה לריינהולד, נאותה לשתף פעולה. היא הודתה בקשרים שהיו לה עם ריינהולד, אולם לא ידעה לומר להיכן נעלם. כל אשר ידעה לספר היה כי לפני בריחתו כתב לה מכתב פרידה, שלא היה בו כל רמז למקום שהותו החדש.

דבורה שוקן ידעה שינאי השתייך לאצ"ל ואף ניסתה להשפיע עליו לעזוב את הארגון, אולם לא ידעה מאומה על קשריו עם הבולשת הבריטית. היא הביעה כעס רב כשנודע לה על בגידתו.

לא חלפו אלא מספר ימים ונציג שירות הידיעות של ההגנה ביקר אצל משפחת שוקן; אף הוא התעניין בגורלו של היינריך ריינהולד.

⁸⁶ ראיון המחבר עם יהושע אופיר

כעבור שבועיים נסעה משפחת שוקן לארצות-הברית, שם עבד גדעון בעסקי המשפחה. הם חזרו ארצה בשנת 1948, עם פרוץ מלחמת העצמאות.⁸⁷

לאחר שהפתק ששלח אבינועם "ינאי סרח" הגיע למטה בתל-אביב, הוטל על יעקב עמרמי ("יואל"), ששימש מפקד שירות הידיעות של האצ"ל ("הדלק"), לחקור בעניין. יואל נסע לחיפה, שם נפגש עם פינקלשטיין, שהיה ידיד משפחתו של ינאי והכירו מילדות. פינקלשטיין, שהיה איש אצ"ל מסור ונאמן, נדהם מסיפורו של יואל ונרתם כדי לעזור בחקירה. הוא נסע בלוויית שמואל תמיר לכפר חסידים, שם התגוררו אמו של ינאי ואחותו, והשניים ניסו לעלות על עקבותיו בעזרתן. אולם, כמצופה, הם לא זכה לשיתוף פעולה. פינקלשטיין ותמיר נסו פעם נוספת לכפר חסידים, ובהעדר האחות מן הבית, הצליחו לשים ידו על חבילת מכתבים שמצא בבית. מאחד המכתבים התברר כי ינאי יצא את הארץ ונמצא באירופה. כן מצאו פינקלשטיין ותמיר התכתבות ענפה בין ינאי לבין הקצין מכס שינדלר, שעבד בבולשת בחיפה ועסק באיתורם של חברי המחתרת ושליחתם למאסר. את כל המידע הזה מסרו לעמרמי, אשר הביא את ממצאיו לישיבת המפקדה. בריחתו של ינאי מן הארץ והקשר הקבוע שלו עם שינדלר השלימו את יתר הממצאים שהיו קשורים במארב ששמו הבריטים למשתתפי הפעולה בתחנת הרכבת בירושלים וכן לחיפושים שנעשו באותם מקומות שהיו ידועים לינאי. לאחר דיון ממצה, נפסק לינאי פסק-דין מוות והביצוע הוטל על המטה בפריז. עמרמי כתב לאליהו לנקין (שהיה באותם ימים בפריז ושימש אחראי על המטה באירופה), והודיע לו שככל הידוע נמצא ינאי בבריסל וצירף תצלום מעודכן.

אליהו לנקין התקשר אל מרדכי שָׁנִי ("שאול"), ששימש מפקד האצ"ל בבלגיה, העביר אליו את כל הידוע לו על ינאי, בצרוף הוראה לתפוס אותו. שָׁנִי הכיר את ינאי מהתקופה שבה שירתו יחדיו בבריגדה היהודית. הוא הפיץ את תמונתו של ינאי בקרב הפעילים בבלגיה ופתח במסע חיפושים נרחב, אולם המחפשים העלו חרס בידם. בהתייעצות עם לנקין ואלי תבין (שהיה אחראי על האצ"ל באירופה עד בואו של לנקין לפריז) הוחלט לערוך בבריסל ערב התייחדות עם זכרו של שלמה בן-יוסף, בהשתתפות ד"ר יוניצ'מן (ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית). פורסמו מודעות גדולות בעיתונות, בהן הוזמנו חברי התנועה הלאומית ואוהדיה להשתתף בערב זה.

⁸⁷ ראיון המחבר עם יהושע אופיר ועם דבורה שוקן וכן את"ה, 112/1229.

שְׁנֵי עֵמֶד בַּפֶּתַח הָאוּלָם וּסְקָר אֶת כָּל הַבָּאִים וְהֵנָּה כַּמְצוּפָה, הַצְּלִיחַ לְזֵהוּת אֶת יֵנָּאִי. לְאַחַר תּוֹם הַטְּקָס, נִיגַשׁ יֵנָּאִי אֶל יוֹנִיצ'מָן וְהַצִּיג אֶת עֲצָמוֹ בַּהֲרֵי רוֹז, חִייל מְשׁוֹחֶרֶר הַנִּמְצָא בְּבִלְגִיָּה. הוּא סִיפֵר עַל נִיִּסְיוֹנוֹ הַצְּבָאִי וְהַצִּיעַ אֶת עֲזָרְתּוֹ לְמַלְחַמַת הָאֶצ"ל בְּבִרִיטִים. (בְּהִיּוֹתוֹ שְׁבוּי בִּיַּדִּי הַבְּרִיטִים, עֶסֶק יֵנָּאִי בְּאִיתוֹר פְּעִילֵי הַהֲגָנָה שֶׁעֶסְקוּ בְּאַרְגוֹן הָעֶפְלָה וְכֵן נִיִּסָּה לְחַדּוֹר אֶל שׁוֹרֹת הָאֶצ"ל בְּבִרִיסֵל וְזֹאת מִתּוֹךְ הַנְּחָה שֶׁאִישׁ אִינוֹ מְכִיר אוֹתוֹ שֶׁם). הוֹחֲלֵט שִׁיקִיִּימוּ פְּגִישָׁה נּוֹסֶפֶת כְּדֵי לְדוֹן בְּעֵנִיין. לְאַחַר הַשִּׁיחָה הַצְּלִיחַ שְׁנֵי לְעֶקֶב אַחֲרָיו וְלִגְלוֹת אֶת כְּתוּבַת מַגּוּרָיו. שְׁנֵי סִיפֵר לְד"ר יוֹנִיצ'מָן אֶת הַיְדוּעַ לוֹ עַל יֵנָּאִי וְאֵת רְצוֹנוֹ לְנַצֵּל אֶת הַפְּגִישָׁה הַשְּׁנִיָּה כְּדֵי לְחַטּוֹף אֶת יֵנָּאִי. גַּם אֶלְכֶס גּוֹר-אַרְיָה, נְצִיב בֵּית"ר בְּבִלְגִיָּה, הוֹכֵנֵס לְסוּד הָעֵנִיין. בְּשַׁעַת הַיְעוּדָה, הִגִּיעַ גּוֹר-אַרְיָה בְּמַכּוֹנִיתוֹ כְּדֵי לְקַחַת אֶת יֵנָּאִי לְפְגִישָׁה עִם ד"ר יוֹנִיצ'מָן. בְּמַכּוֹנִית שְׁנִיָּה נִסְעוּ שְׁנֵי וְג'וֹרְג' גּוֹר-אַרְיָה (אַחִיו שֶׁל אֶלְכֶס). אֶת אֲשֶׁר קָרָה לְאַחֲר־מִכָּן מִתְאַר שְׁנֵי בְּעֵדוּתוֹ:⁸⁸

הַמַּכּוֹנִית הָרֵאשׁוֹנָה נִעְצְרָה בְּאַחַת מִפִּינֹת הָרְחוֹב וְאִנּוּ עֲצָרְנוּ מֵאַחֲרֵיהָ. נִיגַשְׁנוּ אֶל הַמַּכּוֹנִית בְּהַ יֵּשֵׁב יֵנָּאִי – ג'וֹרְג' מִן הַצַּד הָאַחַד וְאִנִּי מִן הַצַּד הַשֵּׁנִי. בְּצוּרָה זוֹ מִנְעַנּוּ אֶת בְּרִיחַתּוֹ שֶׁל יֵנָּאִי. נִכְנַסְתִּי אֶל תּוֹךְ הַמַּכּוֹנִית וְהִרְבַּצְתִּי בְּרֵאשׁוֹ שֶׁל יֵנָּאִי בְּאַלְת גּוֹמִי שֶׁהַחֲזַקְתִּי מִתַּחַת לְמַעִילִי. הַמְּכָה הַמְּמָה אוֹתוֹ. הַמַּכּוֹנִית הַמְּשִׁיכָה בְּנִסְיָה, כְּשֶׁפָּנִיהַ מוֹעֵדוֹת אֶל מַחוּץ לְעִיר. כְּעֵבֹר כְּמָה דְקוֹת, הִרְגַּשְׁתִּי שֶׁמַּכּוֹנִית נּוֹסֶפֶת עוֹקֶבֶת אַחֲרֵינוּ. הַמְּשַׁכְּנוֹ בְּנִסְיָה וְתוֹךְ כְּדֵי נִיִּסְיוֹן לְהַתְּחַמֵּק מִן הַמַּעֲקֵב, נִכְנַסְנוּ לְרְחוֹב לְלֹא מוֹצָא. כְּשִׁירְדְנוּ מִן הַמַּכּוֹנִית, קִפְצוּ לְקִרְאָתְנוּ שׁוֹטְרִים חֲמוּשִׁים בְּאַקְדָּחִים וְעֲצָרוּנוּ.

שְׁנֵי וְשְׁנֵי הָאַחִים גּוֹר-אַרְיָה הוֹבְאוּ לְתַחֲנַת הַמְּשַׁטְרָה וְנַחֲקָרוּ אַרוֹכוֹת. ב-7 בְּסֶפְטֶמְבֶּר 1947, הוֹעֲמְדוּ לְמִשְׁפֵּט בְּבִלְגִיָּה וְנִשְׁפָּטוּ לְשִׁלוֹשׁ וְחֲצֵי שָׁנֹת מֵאַסֵּר. הֵם שׁוֹחֲרָרוּ מִן הַמַּאֲסֵר שָׁנָה לְאַחַר קוֹם מְדִינַת יִשְׂרָאֵל. יֵנָּאִי, שֶׁנִּעְצַר יַחַד אִתָּם, לֹא הוֹבֵא לְמִשְׁפֵּט. הוּא הוֹטָס לְאַנְגְלִיָּה, לְפִי דְרִישַׁת הַמְּשַׁלְּחַת הַצְּבָאִית הַבְּרִיטִית בְּבִרִיסֵל. בְּמִשְׁךְ שְׁנַיִם הַטְּרִידָה חִידַת הַיִּינְרִיךְ רֵיִינְהוֹלְד ("יֵנָּאִי") רַבִּים מֵאַנְשֵׁי הָאֶצ"ל: מִתִּי הַחַל לְשַׁתֵּף פְּעוּלָה עִם הַבּוֹלְשֶׁת הַבְּרִיטִית? מָה הָיוּ מִנִּיעִיו וְאֵת מִי מִסֵּר לְבּוֹלְשֶׁת?

⁸⁸ מ"ז, עֵדוֹת מִרְדְּכֵי שְׁנֵי.

תשובה לחלק מן השאלות הללו ניתן למצוא במסמך הבולשת הבריטית, ה-C.I.D., המצוי בארכיון ההגנה.⁸⁹ להלן קטע מאותו מסמך:

C.I.D. HEADQUARTER JERUSALEM 40206/PS

(תרגום מאנגלית)

בדצמבר 1946

סודי ביותר

1. ב-18 בספטמבר 1946 התקבלה אינפורמציה במשרדי הבולשת במחוז חיפה, שהיינריך ריינהולד, מומחה בשימוש בחומרי נפץ, הוביל את ההתקפה על מלון המלך דוד ביולי שנה זו.
2. חקירת מטה הבולשת בעניין ריינהולד הובילה לממצאים הבאים:
3. הוא נולד בברלין ב-1916, נכנס לפלשתינה ב-1934, התגייס למשטרת פלשתינה, התפטר ב-1942 והתגייס לצבא הוד מלכותו. הוא השתחרר במאי 1946 וקיבל עבודה בנאפ"י [השקם של הצבא הבריטי]. הוא אמר כי כתובתו היא רחוב הרצל 91 בחיפה, אולם לא מצאו אותו בכתובת זו וכן לא ברתובות בתל-אביב ובירושלים, שלפי הידוע התאכסן בהן.
4. תיאורו הופץ בכל המחוזות וב-20 באוקטובר 1946 הוא נראה בחיפה ונעצר על-ידי הבולשת המחוזית.
5. במהלך החקירה הוא מסר הצהרה לפיה הוא מוכן לשתף פעולה עם הבולשת ולמסור אינפורמציה על הארגון ועל פעולותיו וכן למסור שמות של חברי הארגון.
6. בנספח I נמצאת תמצית האינפורמציה שנמסרה על-ידי הנידון, בכל הקשור לארגון האצ"ל.
בנספח II נמצאת האינפורמציה הקשורה לפעילות ולמטרות ההתקפה שתכנן האצ"ל.
בנספח III ישנה אינפורמציה בנוגע לשמות של אנשים שלפי הנידון הם חברים פעילים באצ"ל.
בנספח IV ישנה רשימה של מקומות מפגש כפי שניתנו על-ידי הנידון.

⁸⁹ ארכיון ההגנה, 47/43; 47/44.

על המסמך חתום קצין הבולשת בחיפה בשם O'Sullivan מן המסמך הנ"ל מתקבל הרושם שינאי החל בשיתוף פעולה על הבולשת הבריטית רק באוקטובר 1946. אולם באמצע שנות השבעים הודה Sullivan שמעולם לא פגש את ינאי וכי את החקירה ניהל הקצין היהודי שינדלר, שאף ביקש מ-Sullivan לחתום על מסמך החקירה.⁹⁰ הידידות בין ינאי ושינדלר החלה כאשר שניהם שרתו בחיל הנוטרים בשנות השלושים ולאחר שחרורו של ינאי מן הצבא הבריטי, חודש הקשר בין השניים.

מניתוח כל העובדות והאירועים ניתן להסיק כי ינאי היה שתול באצ"ל מהיום הראשון להצטרפותו, וניצל כל הזדמנות כדי לאסוף מידע חשוב על פעילות הארגון ועל זהות מפקדיו הבכירים. כאשר הוא מונה למפקד ההתקפה על תחנת הרכבת בירושלים, החליט שהגיע הזמן לפרוש ורק אז מסר את כל המידע שהיה ברשותו למפעילו הקצין שינדלר. כספיח לפרשת בגידתו של ינאי, נעשה ניסיון התנקשות בחייו של הקצין שינדלר. על הפעולה מספר עמיחי פאגלין בעדותו:⁹¹

שינדלר התגורר על הר הכרמל בחיפה. בדרך מביתו העירה הועמדה מכונית משא טעונה חומר נפץ. הורד ממנה גלגל אחד והיא נשענה על ג'ק. אל המטען חוברו חוטי חשמל ובמגרש ריק, בקרבת מקום, נמצאו אנשי היחידה שהיו צריכים ללחוץ על המנגנון ולהפעיל את המטען ברגע שמכוניתו של שינדלר תעבור על-יד המשאית.

יואל קמחי ("יורם"), מפקד הח"ק בחיפה, החליט ברגע האחרון שכמות חומר הנפץ במטען גדולה מדי ועלולה לסכן את הבתים שבקרבת מקום. לכן הוריד כמחצית מכמות חומר הנפץ. כאשר מכוניתו של שינדלר עברה במקום, הופעל המטען ומן ההתפוצצות נהרג הנהג, בעוד שינדלר עצמו נפצע קשה והועבר לבית-החולים. לאחר שהחלים - עזב את הארץ.

⁹⁰ את האינפורמציה קיבלתי מאחינו של ינאי, Bernie Baumohl, שחקר את פרשת דודו והמחזיק בידו את מכתבו של Sullivan.

⁹¹ מ"ז, עדות עמיחי פאגלין.

פיצוץ משרדי מס-הכנסה

פחות מחודש עבר מן ההתקפה על תחנת-הרכבת, ולוחמי הח"ק יצאו שוב להכות בשלטון הבריטי בירושלים. המטרה הפעם הייתה משרדי מס-ההכנסה שברחוב סנט לואיס (היום רחוב המלך שלמה).

לאחר ששרגא עליס סיים את תכנון ההתקפה, הוא זימן אליו את יוסף לוי ("כושי") והטיל עליו לקנות עגלת סבלים. כושי לא שאל שאלות מיותרות והלך אל העיר העתיקה, קנה שם מידי אחת הסוחרים הערביים עגלת סבלים, הבנויה מארגז מרובע מורכב על ציר עץ, הנשען על שני גלגלים.

ביום רביעי, 20 בנובמבר 1946, התייצב כושי עם עגלתו בחדר "הפטיש" בשכונת מאה-שערים. לאחר קבלת כל ההסברים, הוכנס לעגלת הסבלים ארגז מתכת גדול, ובתוכו מטען-נפץ, שמעליו הונחו כרטיסים שונים, כמקובל במשרדי הממשלה. כושי ועוד חבר, לבושים בבגדי סבלים ערביים, דחפו את העגלה, בעוד אבשלום חביב, לבוש בהידור, כיאה לפקיד ממשלתי, צועד לפניהם. כך עברו השלושה ברחובות ירושלים. ליד בניין ג'נרלי נעצרו ליד המחסום; כושי הסביר בערבית צחה כי הוא מוביל כרטיסיה עבור ה"פקיד" הצועד לפניהם, והחבורה הורשתה להמשיך בדרכה. בהגיעם למשרדי מס-ההכנסה, פתחו שתי בנות חמודות, רחל גרינברג ("גילה") ואסתר אליס-גולדפלד ("דיצה") בשיחה ערה עם השוטר ששמר על הכניסה. השוטר נראה שקוע בשיחה ולא שם לב ל"פקיד" שנכנס אל תוך הבניין ובעקבותיו שני ה"סבלים" המובילים ארגז גדול. כשהשלושה היו בתוך הבניין, ביקשו שני השומרים את אישור הכניסה לבניין. אבשלום הכניס את ידו לכיסו, אולם במקום להוציא את המסמכים המתאימים, שלף אקדח וכיוונו אל מול פני השוטרים. השניים הרימו את ידיהם. כושי ניגש אל אבשלום ואמר:

"בוא ניקח את הרובים".

"אל תתערב ותעשה את המוטל עליך", ענה אבשלום נחרצות.

אבשלום הוציא את הבריחים מן הרובים והכניס את השוטרים אל אחד החדרים. אחר-כך עזר ל"סבלים" להכניס את הארגז הגדול פנימה, הפעיל את מנגנון ההשהיה, והשלושה יצאו את הבניין, תוך שהם מצווים על הנוכחים להסתלק מן המקום כדי לא להיפגע. מיד לאחר-מכן הובא למקום מומחה לפירוק מטענים, אשר ניסה להוציא את הארגז באמצעות חבל ארוך;

אולם הארגז נתקע ליד הדלת וכעבור זמן קצר נשמעה התפוצצות גדולה שהרסה את החלק הקדמי של הבניין.
בעיתון "הארץ" מיום 21.11.46 מופיע התיאור הבא:

נפצעו 3 יהודים, 3 ערבים ו-3 בריטים בפיצוץ משרדי מס- ההכנסה

בשעה 2.40 אחר הצהרים נגשו שלושה צעירים עם עגלת-יד לפתח משרדי מס-ההכנסה וביקשו מהנוטר שעמד על המשמר להכניס ארגז עם תיקים למשרד. הנוטר דרש מהם תעודת זהות ואז שלף אחד הצעירים אקדח והיכה בו על ראשו של הנוטר, בעוד שהשני חטף מידי הנוטר את רובהו.

נוטר שני שבא לעזרת חברו מתוך הבניין – רובהו נלקח והוא נדחף על-ידי המתנקשים לתוך המסדרון. השלושה הכניסו את הארגז לפני המסדרון, העמידוהו ליד חדר המדרגות ונסתלקו במהירות מן המקום. נער ערבי העובד בשליחויות במשרדי מס-ההכנסה, בראותו את ההתקפה על הנוטרים, רץ בכל כוחותיו לתחנת משטרת התנועה, ברחוב ממילא, והזעיק משם את המשטרה. מיד הגיעו למקום שוטרים במכוניות משוריינות והוזמנו מומחים צבאיים לפירוק מטענים. המומחים קשרו חבל מסביב לארגז, שהמתנקשים הכניסו למסדרון, ובעמדם על המגרש הריק שממול הבניין – ניסו לסחוב את הארגז באמצעות החבל החוצה. הארגז נתקל בפינת המסדרון, ליד הכניסה הראשית, והשוטרים עם החיילים לא יכלו לסחוב אותו החוצה. בינתיים פונה הבניין וכן הבניינים הסמוכים וכל הנמצאים בהם.
הארגז התפוצץ ומעוצמת ההתפוצצות נהרס לגמרי החלק הקדמי של הבניין וכל הבית נתערער ללא תקנה.

פעולת "השובך"

"השובך" היה שם קוד להתקפה על מפקדת חיל-האוויר המלכותי, ששכנה בבניין גדל-מידות מול שער שכם ושקומותיו העליונות מזכירות שובך יונים. זו הייתה אמורה להיות התקפה נועזת ורחבת ממדים, אשר דרשה תכנון מדוקדק, אומץ לב וביצוע מושלם. הבניין, שנבנה במקורו עבור בית-הספר "שמידט" (בית-ספר גרמני לבנות נוצריות, שהוחרם על-ידי הממשל הבריטי), היה מבוצר ושכן בירושלים המזרחית, אזור שהגישה אליו לא

הייתה קלה. גם במקרה זה, כבפיצוץ מלון המלך דוד, הייתה זו חדירה ללב-לבו של השלטון, שהייתה אמורה לערער את ביטחונם העצמי של הצבא והמשטרה הבריטיים בארץ. שלא כבפעולות קודמות, הוחלט הפעם לפרוץ אל הבניין תחת חיפוי אש, ולנצל את אפקט ההפתעה, כדי להחדיר פנימה את חומר הנפץ.

במוצאי שבת, 30 בנובמבר, התאספו לוחמי הח"ק בבית-הספר לבנות "אליאנס" ומשם עברו לחדר של הארגון ברחוב אגריפס ליד נחלת-אחים. את ההסברים לפעולה נתנו מפקדי הח"ת (חטיבת התכנון), עמיחי פאגלין ושרגא עליס, שבאו מתל-אביב, ואחריהם הוסיפו דברים יצחק אבינועם (מפקד המחוז) ויהושע גולדשמיד (שנתמנה מפקד הח"ק בירושלים לאחר ששרגא עליס עזב את העיר). הבחורים נחלקו למספר חוליות; חוליית הפורצים, בפיקודו של גל, כללה שמונה לוחמים. תפקידה היה להגיע עד סמוך למפקדת חיל-האוויר, ולפרוץ את חומת האבן המקיפה את הבניין על-ידי הנחת מטען במשקל של 25 ק"ג. לאחר-מכן, לפרוץ אל תוך הבניין בחיפוי אש חזקה של מקלע ברן ולהכניס פנימה כמות של כ-200 ק"ג חומר נפץ. נוסף לחוליית הפורצים, היו שתי חוליות חסימה שתפקידן היה לפזר מטענים מצפון (ליד מוזיאון רוקפלר) ומדרום (ליד נוטרדם וכן בצומת הרחובות הטורים והנביאים). כל חוליה מנתה חמישה לוחמים ונסעה במונית שנשאה מטעני נפץ רבים. נוסף לכל אלה, פוזרו בכל חלקי העיר חוליות לוחמים, שהיו אמורים לבצע פעולות הסחה רבות. בפעולות ההסחה שותפו גם יחידות לח"י.

לאחר סיום דברי ההסבר, יצאה לדרך שיירה בת שלוש מכוניות. מסלול הנסיעה היה: מחנה יהודה – רחוב הטורים – רחוב גאולה – מאה שערים ומשם דרך שבטי ישראל – אל המטרה. ניתנה הוראה לנסוע בשיירה, כדי שהתיאום יהיה מלא. לרוע המזל, הייתה אותו ערב תנועת מכוניות גדולה מן הרגיל, והמכונית שכללה את חוליית החסימה הדרומית איבדה קשר עין עם יתר המכוניות. נהגה נקט יוזמה והגיע אל צומת הדרכים שבטי ישראל והנביאים. הבחורים יצאו מהמכונית והחלו בהנחת המטענים, כדי לחסום את הצומת. המטענים הונחו על הכביש בצורת זיג זג וכאשר סיימו את תפקידם, נסוגו האנשים ברגל לכיוון מרכז העיר, כמתוכנן, ומשם התפזרו איש-איש לביתו. הם יצאו מתוך הנחה שמכונית הפורצים כבר עברה את הצומת והייתה בדרכה ליעד. אלא שלא כך היה; מכונית הפורצים הגיעה לצומת ומצאה אותו חסום, כך שלא נותרה לה ברירה אלא לחזור לבסיס היציאה.

בינתיים עלתה מכונית בריטית על אחד המטענים ובעיר הופעלו הצופרים וניתן אות אזהרה. חוליות ההסחה, שאמורות היו להתחיל לפעול עם הישמע הפיצוץ, שמעו את האזהרה והחלו בפעולה. יריות והתפוצצויות נשמעו בכל חלקי העיר: בשכונת תלפיות שבדרום העיר, באזורי הביטחון שבטלביה ורחביה, במגרש הרוסים ותחנת המשטרה במחנה-יהודה שבמרכז העיר וכן ברוממה ובשכונות הצפוניות של העיר. משוריינים נסעו במהירות ברחובות העיר והמטירו אש תופת לכל הכיוונים. העיר הייתה כמרקחה ומעוצמת האש נוצר הרושם שהמחתרת השתלטה למספר שעות על העיר כולה.

הרחובות כוסו מטר אש ממכונות-ירייה. זיקוקים הועפו מתוך המכוניות המשוריינות, בסמטאות וברחובות לא מוארים.⁹²

איש לא ידע להסביר את פשר היריות וההתפוצצויות, אולם מאחר שבאותו יום הגיע לירושלים להתייעצות הגנרל מונטגומרי (ששימש ראש המטות המאוחדים), נפוצה השמועה שהכוונה הייתה להתנקש בחייו.

לאחר שהתברר, מעל לכל ספק, כי הבריטים לא ידעו את מטרת ההתקפה שנערכה במוצאי שבת, הוחלט לנסות לתקוף שנית את מפקדת חיל-האוויר הבריטי. ביום חמישי, 5 בדצמבר, שוב נפגשו לוחמי האצ"ל ליד בית-הספר "אליאנס" ומשם הלכו לחדר "אדיסון" שבשכונת סוכת-שלום הסמוכה. ההסברים היו זהים לאלה שניתנו חמישה ימים קודם לכן, אלא שהפעם ניתנה הוראה חמורה להקפיד על-כך שכל המכוניות ישמרו על קשר עין, כדי לא לחזור על התקלה שאירעה במוצאי שבת. לפני צאת השיירה, נשלחו שני רוכבי אופנוע לבדוק את המסלול, ולאחר שחזרו וסיפרו כי לא מצאו כל דבר חשוד, יצאו המכוניות לדרכן. המכונית הראשונה כללה את חוליית החסימה; היו בה חמישה לוחמים וכן 12 מטעני דרכים בצורת ספר (2 ק"ג חומר נפץ בכל אחד).

מפקד החוליה, יהודה שובל (גי'נג'י), ישב ליד הנהג משה ברוינר ("אריה") ומאחור ישבו חיים גז, עובדיה צבי ושמואל שושני. בהגיע המכונית לרחוב הנביאים ליד צומת רחוב סנט-פאול, חצתה לפתע את הכביש שריונית של המשטרה. משה הנהג דרך בחוזקה על המעצורים, ולפי עדותו שמע נקישה. הוא התבונן בראי וראה כי כתוצאה מן העצירה הפתאומית, נפל אחד היושבים מאחור על אחד המטענים. המכונית המשיכה בנסיעתה וכשהגיעה אל פאתי המדרכה, צעק הנהג לכל הנוסעים לנטוש את המכונית. כעבור שניות מועטות נשמעה התפוצצות חזקה והמכונית עלתה באש. הנהג

⁹² עיתון "דבר" מיום 1.12.1946.

ויהודה שובל, שישב לידו, הועפו מן המכונית וכן שמואל שושני שישב מאחור. חיים גז ועובדיה צבי, שלא הצליחו לצאת מן המכונית, נהרגו מן ההתפוצצות. מספר יהודה שובל:⁹³

כשהתעוררתי, הרגשתי שאני שוכב לצד הרכב. המום ניגשתי בשארית כוחותי אל המכונית המרוסקת והמעלה עשן סמיך ומיששתיה. קראתי בשמות חברי.

תוך כדי חיפושים, נתקלתי בגופות שהיו במכונית. לא יכולתי לראות דבר בגלל העשן הסמיך שיצא מן הרכב המרוסק. בעודי זב דם מפציעה בראשי, עזבתי את המקום בשארית כוחותי והלכתי לכיוון בית-החולים האיטלקי. בדרך הצלחתי להבחין בשמואל שושני שרץ למרות היותו פצוע וכן במשה הנהג שנפגע באוזניו ולא היה מסוגל לשמוע תקופה ארוכה. יחד נסוגונו לאחד החדרים של הארגון ליד שיח' ג'ראח, ומשם העבירו אותנו למרפאת שטראוס לקבלת טיפול רפואי.

שני הפצועים פונו לאחר-מכן לנחלת-אחים, שם טיפלה בהם הרטה גרינוולד ("רינה"), שהייתה אחות במקצועה. כאשר מצבם השתפר, הם הועברו לתל-אביב. חוליית הפורצים נסעה לפני מונית החסימה. כאשר נשמע הפיצוץ הגדול, הורה גל לנטוש את המשאית, שהייתה עמוסה חומר נפץ ולהסתנן דרך חצרות הבתים אל מקום האיסוף. מיד לאחר הפיצוץ ניתן אות האזעקה ועוצר הוטל על העיר. חוליות ההסחה, שהיו פזורות בכל העיר, פתחו באש ובזריקת רימונים אל היעדים שנקבעו מראש. הבריטים השיבו באש חזקה וכל העיר הייתה כמרקחה. גופות ההרוגים הועברו לבית-החולים הממשלתי ולאחר-מכן נמסרו לחברה-קדישא. על ההלוויה כותב עיתון "המשקיף" מיום 9.12.46:

הלוויות שני ההרוגים בירושלים

הלוויות שני ההרוגים בהתפוצצות מכונית הטקסי ברחוב הנביאים בירושלים ביום חמישי, התקיימה אתמול. ההלוויה נדחתה עד אתמול מאחר שהצבא לא הכין את התעודות הפורמליות למסירת הגוויות ביום שישי. הגופות לא זוהו וחברה קדישא אמרה לקברן תחת השמות

⁹³ מ"ז, עדות יהודה שובל

"אברהם בן אברהם", ובהיותה מסופקת אם הינם יהודים בכלל, הקצתה להם מקום ליד גדר בית-העלמין. אולם רגעים מספר לפני ההלוויה, התקשר אלמוני עם חברה קדישא והודיע שהוא מכיר את החללים ויודע שהם יהודים וכי שמותיהם "אברהם בן יצחק" ו"יצחק בן יעקב" ... הם נקברו בבית-העלמין היהודי על הר-הזיתים ואחד מאנשי חברה קדישא אמר קדיש על קברם.

כעבור שנים שונו תעודות הקבורה של השניים; במקום "אברהם בן יצחק" נכתב "חיים ויקטור גז בן אליבו", ובמקום 'יצחק בן יעקב' נכתב "עובדיה בן יחזקאל צבי".⁹⁴

⁹⁴ אלי (זאנה) שניר, פעולת השובך.

חטיפתו של מייג'ור קולינס

ב-1 בינואר 1947 נפתח בירושלים משפטו של דב גרונר. שבעה חודשים קודם לכן נפצע גרונר קשה בלסתו, בשעה שהשתתף בהתקפה על משטרת רמת-גן. הוא הואשם ביריות על אנשי משטרה ובהנחת פצצות בכוונה להמית אנשים בשירות הוד מלכותו. לאחר קריאת כתב האשמה, הודיע גרונר כי אינו מכיר בסמכותו של בית-הדין לדון אותו וכי לא ישתתף במהלך המשפט. הוא קם ממקומו וקרא בפני שופטיו הצהרה בה האשים את ממשלת בריטניה בבגידה בעם היהודי. בסיום דבריו אמר כי:

אין כוח בעולם שיוכל לנתק את הקשר בין עם-ישראל לבין
ארצו היחידה, ומי שינסה לעשות זאת – ידו תקוצץ וקללת האלוהים
תהיה רובצת
עליו לעדי עד.

גרונר סירב להיות מיוצג על-ידי עורך-דין והיה זה הקטגור, שבהגיע תורו לסכם את התביעה, העלה כמה פרטים לזכותו של הנאשם. הוא ציין את שירותו של גרונר בצבא הבריטי לשביעות רצון מפקדיו וכן את פציעתו הקשה, שהפכה אותו לבעל מום לכל ימי חייו. אולם הדברים האלה לא השפיעו על השופטים, אשר דנו את דב גרונר למוות בתלייה. כשלושה שבועות לאחר המשפט אישר הגנרל ברקר, מפקד הצבא הבריטי בארץ-ישראל, את גזר-דין המוות שנגזר על דב גרונר. ביצוע גזר-הדין נקבע ל-28 בינואר 1947.

בהיודע אישור גזר הדין, החליטה המפקדה הארצית של האצ"ל לתפוס קצינים בריטיים כבני ערובה ובכך להציל את חייו של דב גרונר. עוד באותו היום הגיע יהושע גולדשמיד ("גל") לביתה של דבורה לדברג-שמחון ("חביבה") וביקש אותה להתלוות אליו. הם הלכו יחד לרחוב ממילא (היום רחוב אגרון) והגיעו לבית שבו התגורר המייג'ור קולינס. דבורה עלתה לקומה השנייה כדי לוודא שהמייג'ור נמצא בדירתו; היא הציצה מבעד לחלון וראתה אותו נח על הספה. לאחר שדיווחה לגל את אשר ראתה, עזבו השניים את המקום. למחרת, ב-26.1.47, בסביבות השעה חמש אחר-הצוהריים, עלתה דבורה לקומה השנייה וצילצלה בדלת דירתו של המייג'ור קולינס. הוא פתח לה את הדלת ודבורה שאלה אותו באנגלית רהוטה אם הוא המייג'ור קולינס. לאחר שענה בחיוב, אמרה לו כי הביאה לו מכתב. היא

חיטטה בתיק-היד שלה והוציאה מעטפה, עליה נכתב באנגלית: לכבוד המייג'ור קולינס (את המעטפה הכינה דבורה בעוד מועד, ובתוכה הכניסה דף ניר ריק). דבורה מסרה את המעטפה למייג'ור, ותוך כדי כך נכנסה פנימה, בהקפידה להשאיר את הדלת פתוחה. בעוד המייג'ור מטפל במעטפה שקיבל מדבורה, נכנסו פנימה שלושה בחורים, בפיקודו של דב סלומון ("ישי") ואקדחים שלופים בידיהם. קולינס ניסה לגשת לארון להוציא את האקדח שאחזיק שם, אולם יהושע גורודנצ'יק ("אלימלך") ונעים עובדיה התנפלו עליו וניסו להרדימו בעזרת כלורופורם. קולינס, שהיה גדל-ממדים, נאבק אתם ובלית-ברירה היכוהו על ראשו כדי להממו. לאחר-מכן הרדימוהו, הכניסוהו לשק גדול במיוחד שהוכן לפי ממדי גופו ואלימלך נשא אותו על כתפיו אל המונית שחיכתה למטה. כל זה התרחש לעיניה של אישה בשם בלה, ששהתה בחברתו של המייג'ור קולינס. לאחר שקולינס הורד למטה, נשאר דבורה ונעים עובדיה ל"טפל" בבלה. באיומי אקדח ציוו עליה להרים אל ידיה ולהסתובב כשפניה אל הקיר, ומנעו מן הגברת לטלפן למשטרה. לאחר כעשר דקות עזבו דבורה ועובדיה את המקום וכעבור זמן קצר הופעלו בירושלים צופרי האזעקה. אלא שאז כבר היה קולינס במקום המסתור שהוכן בעוד מועד בגבעת-שאול. היה זה בור מים ישן וריק, שהיה גדול דיו לשכן בתוכו מספר אנשים. לבור הוכנסו שני מזרנים (האחד עבור קולינס והאחר עבור שומרו) וליד פתח הבור, הכינו אוהל של מחלקת עבודות ציבוריות, ששימש להסוואה. ואמנם, המשטרה הבריטית ערכה חיפושים מדוקדקים בשכונת גבעת-שאול, אולם אל מקום המחבוא לא הגיעה.

זמן קצר לאחר שקולינס הוכנס למקום המסתור, הגיעה לשם דבורה בלוויית ד"ר הפנר, אשר חבש את פצעיו של קולינס.⁹⁵

למחרת היום נחטף בתל-אביב השופט ראלף וינדהם, נשיא בית-הדין המחוזי.

באותו ערב נתפרסמה הודעה מטעם ממשלת המנדט הבריטי, לפיה דחה מפקד הצבא את ביצוע גזר-דין המוות שהוטל על דב גרונר, לזמן בלתי מוגבל. האצ"ל ראה בדחיית ההוצאה לפועל של גזר-הדין הישג חשוב, שנבע במישרין מחטיפת שני הבריטים. התעוררה שוב התקווה כי באמצעות לחץ דעת הקהל בארץ ובעולם יחוונו הבריטים בסופו של דבר את דב גרונר. על-כן הוחלט לשחרר את שני החטופים, במיוחד מאחר שהיה חשש כי השלטונות יגלו את מקום מחבואו של השופט וינדהם.

⁹⁵ מ"ז, עדויות דבורה שמחון, יהושע גורודנצ'יק ונעים עובדיה.

ההתקפה על מועדון הקצינים

חמישה ימים לאחר חטיפת מייג'ור קולינס והשופט וינדהם, פירסמה ממשלת בריטניה הודעה, לפיה בשל המאורעות האחרונים בארץ "הוחלט שהנשים והילדים הבריטיים ונתינים בריטיים אחרים שנוכחותם בארץ אינו חיונית, יפוננו מארץ-ישראל". ואמנם, תוך זמן קצר פונו מן הארץ כ-1500 איש, אישה וילד;

הם הועברו ברכבת למצרים ומשם באנייה לאנגליה. נוסף לפינוי הנשים והילדים, החל הצבא בבניית "אזורי ביטחון" בשלוש הערים הגדולות. בירושלים עצמה הוקמו ארבעה אזורים כאלה ופני העיר השתנו שינוי ניכר. "אזור הביטחון" הגדול ביותר היה בסביבות מגרש הרוסים. האזרחים, רובם ככולם יהודים, נצטוו לפנות את חנויותיהם ומשרדיהם, וזאת מבלי שהשלטונות

סיפקו להם מקומות חלופיים. האזור כולו, שכלל גם את בניין-ג'נרלי, בניין-אפ"ק וכן בית-הדואר המרכזי, הוקף בגדרי תיל והכניסה אליו הייתה אפשרית רק לאחר הצגת תעודת-זהות. לעתים קרובות ערכו השוטרים חיפוש על גופו של האזרח שרצה להיכנס לחלק המגודר. גם האזור שמול בית-הכנסת "ישורון" גודר והפך להיות "אזור ביטחון", שכלל את מועדון הקצינים שב"בית גולדשמיד" וכן את המחנה הצבאי הסמוך לו. אזורי ביטחון נוספים היו בשכונת טלביה וכן בחלקים משכונת רחביה.

אזורי הביטחון (או ה"בווינגרדים", כפי שכוננו בפי העם) הפכו חיש-מהר ל"מחנות מעצר" עבור השוטרים והחיילים הבריטיים, אשר נצטוו שלא לצאת אותם אלא בתפקיד. הבריטים הפסיקו לבקר בבתי-השעשועים (שהיו כולם מחוץ לאזורי הביטחון) והמגע עם האוכלוסייה האזרחית הלך והצטמצם.

האווירה ביישוב היהודי בארץ-ישראל הפכה יותר ויותר אנטי בריטית. תרם לכך יחס השלטונות אל האוכלוסייה היהודית וכן ההתעללות של הצבא הבריטי במעפילים שהובאו ארצה מאירופה על-ידי המוסד לעלייה ב' של ההגנה. באותה תקופה, הגבירה ההגנה את פעילותה זו, ומספר אניות המעפילים הלך ורב. אלא שברוב המקרים לא הצליחו האניות לפרוץ את המצור ששם הצי הבריטי על ארץ-ישראל, והמעפילים נתפסו

והועברו באניות בריטיות למחנות מעצר שהוקמו עבורם בקפריסין. המעפילים שהתנגדו להעברתם, נלקחו בכוח ורבים מהם נפצעו תוך כדי כך. התעללות זו באנשים חסרי מגן, שבאו לארץ מפלט מגיא ההריגה של אירופה, גרמה תסיסה חזקה בדעת הקהל בארץ ובעולם כולו.

תגובת האצ"ל לא איחרה לבוא. המחותרת, שהתחזקה מאוד באנשים ובנשק, הגבירה את המהלומות שהנחיתה על השלטון הבריטי. מטרות צבאיות הותקפו בכל רחבי הארץ, ובירושלים הסתיים תכנון ההתקפה על מועדון-הקצינים בבית גולדשמיד ברחוב המלך ג'ורג' החמישי. שרגא עליו ועמיחי פגלין הציגו את התכנית בפני מנחם בגין, אולם לא קיבלו את אישורו. השניים יצאו מעל פניו והילכו ברחובות תל-אביב ללא מטרה מוגדרת. בעוברם ליד אחת המספרות, ביקש גידי להיכנס; בעודו יושב ומתגלח, יצא "חיים טויט" לקנות עיתון ועיניו נתקלו בכותרת גדולה, שסיפרה על תפיסתה של אניית המעפילים "ארלוזורוב". הוא הראה את העיתון לגידי והלה קפץ מן הכיסא, לחיו האחת בלתי מגולחת ויצא מיד יחד עם חיים טויט. בהיותם בחוץ אמר גידי:⁹⁶

"יש פעולה."

בעקבות תפיסת אניית המעפילים, אושרה התכנית לתקוף את בית-גולדשמיד.

בשבת, 1 במרס 1947, התכנסו בבית-הספר לבנות "אליאנס" כ-15 מלוחמי הח"ק הירושלמיים. בין הבאים היו גם "חיים טויט", שהגיע מתל-אביב, יהושע גולדשמיד ("גל"), ששימש כמפקד הח"ק בבירה וכמובן יצחק אבינועם – מפקד המחוז. שמש בית-הספר, ששיתף פעולה עם המחותרת, השאיר את השער פתוח ועשה את כל הסידורים כדי שלוחמי האצ"ל יוכלו לנהל את פגישתם באין מפריע. ראשון הדוברים היה אבינועם, אשר סיפר על התעללות הבריטים במעפילים שהצליחו להגיע לחופי הארץ, אבל אליה לא הורשו להיכנס. אבינועם המשיך ואמר, כי ההתקפה נקבעה ליום השבת, בשעה שהרחוב ריק מאדם וזאת כדי למנוע פגיעות באזרחים. (יש לזכור כי מועדון הקצינים שכן מול בית-הכנסת "ישורון" ועל-כן כוונה ההתקפה לשעה שלאחר התפילה, כאשר כל המתפללים כבר שבו לבתיהם) כן הוחלט, כי בגלל ההתנהגות הברוטלית של הבריטים כלפי המעפילים, לא תינתן אזהרה לשלטונות בדבר הפצצות שיונחו בבניין. (במועדון נמצאו אותה שעה רק קצינים וחיילים בריטיים ולא היו שם אזרחים, יהודים או אחרים). אחריו קיבל את רשות הדיבור שרגא עליו, שהסביר את פרטי הפעולה ואת (פקידו של כל אחד מן המשתתפים. יהושע גולדשמיד סיים את המפגש, בהוסיפו

⁹⁶ ראיון המחבר עם שרגא עליו

פרטים טכניים הקשורים בהתקפה. לאחר השאלות והתשובות, הוכרזה הפסקה, בה חולקו סנדוויצ'ים ומשקה קל. לאחר ההפסקה, עזבו כל הנוכחים את בית-הספר "אליאנס", ונפגשו שוב בחדר "אדיסון", בשכונת סוכת-שלום (בחדר זה התגורר מדמוני, חבר הארגון, והוא שימש למפגשים ולאימונים). ב"אדיסון" חולקו ליחידת הפורצים נשק ותלבושות של הצבא הבריטי. אם בהתקפה על מלון המלך דוד לבשו לוחמי הח"ק בגדי סודנים וערבים, הרי הפעם הם נראו כחיילים בריטיים לכל דבר.

לאחר גמר ההכנות הגיעה השעה לצאת לדרך. ליד חדר "אדיסון" חנתה מונית ולידה טנדר. במונית, שנסעה ראשונה, היו אבשלום חביב – הברניסט, ולצידו שלמה שוובל-גופר ("צבי") ששימש עוזר ברניסט. ליד ההגה ישב יוסק'ה בג'יו. את הטנדר נהג נעים רביע, נהג מונית במקצועו, שעבד אצל גיסו, משה מצליח, ושניהם עזרו רבות בעבודת היום-יום של הארגון. ליד הנהג ישב יהושע גורודנצ'יק ("אלימלך"), שנראה אנגלי לכל דבר וברשותו תת-מקלע מטיפוס טומיגן. מאחור, מכוסים בברזנט, ישבו דב סלומון ("ישי"), שהיה מפקד הפעולה, ולידו יוסף לוי ("כושי") ונעים עובדיה. הם היו מזוינים באקדחים ולכל אחד היה תרמיל שהכיל 30 ק"ג חומר נפץ. המונית יצאה לדרך והטנדר בעקבותיה. הם נסעו לרחוב אוסישקין, משם פנו לרחוב קק"ל ואחר היה עליהם לפנות לרחוב המלך-ג'ורג', שם שכן בית-גולדשמיד. סוכם מראש, שאם הדרך תהיה פנויה, תעצור המונית לזמן קצר, וזה יהיה האות להתחיל בפעולה. לעומת זאת, אם המונית תמשיך בנסיעה רציפה, פירוש הדבר שהדרך למועדון-הקצינים אינה פנויה. ואמנם כאשר הגיעה המונית למקום, ראה אבשלום כי ליד הבית חונות מספר משאיות צבאיות, ועל-כן המשיך בנסיעה והטנדר אחריו. כך נאלצו המתקיפים להקיף את האזור שלוש פעמים. לבסוף נתן אבינועם (שעמד בקרבת מקום) את הפקודה לפרוץ. אבשלום ויוסק'ה תפסו עמדה ליד בית-הכנסת "ישורון", מול מועדון הקצינים, וכיוונו את הברן אל הבית הסמוך, שבו שכנו חיילים בריטיים והיה חשש שהם יפריעו למהלך הפעולה.

הטנדר נסע במהירות, פרץ את גדר התיל שהקיפה את בית-גולדשמיד, ונעצר בתוך החצר, סמוך לכניסה. הזקיף ניגש אל הנהג וביקש אישור כניסה. בתשובה, ירה בו אלימלך צרור מהטומיגן שבידו ומיד קפץ החוצה ויחד עם הנהג הטיל רימונים לעבר מאהל המשמר שעמד סמוך לכניסה. זקיף שני ניגש אל החלק האחורי של הטנדר, ובעת שהרים את הברזנט נורה בכדור אקדח. בו ברגע נכנסו יתר אנשי החוליות לפעולה; אבשלום פתח באש תופת לעבר המטרה שהוצבה לו; אהרון סדובניק ("שאול"),

שהמתין ליד בנייני "המוסדות הלאומיים", החל בהשלכת רימונים לעבר מחנה האוהלים ששכן מצפון לבית-גולדשמיד. חוליית נוספת, בפיקודו של אריה אפשטיין ("יריב"), יצרה מחסום אש על הכביש ברחוב המלך ג'ורג' בכיוון רחוב בן-יהודה, על-ידי שפיכת בנזין על הכביש והצתתו. בחסות החסימות, נכנסו שלושת החבלנים לתוך הבניין, וכל אחד נושא תרמיל עם חומר נפץ. כל העת נשאר אלימלך בחצר, כדי להגן על דרך הנסיגה של הפורצים. סלומון סידר את שלושת התרמילים ליד העמודים ולאחר שהצית את פתיל ההשהיה, נתן את פקודת הנסיגה. נעים וכושי פתחו בריצה לעבר הדלת, כאשר לפתע עצר נעים ואמר:

"תשמע, שכחתי את האקדח שלי על התרמיל ואני חוזר כדי לקחת אותו".

כושי משך אותו בשרוולו ויחד הספיקו לעזוב את הבניין בזמן. הם המשיכו בריצה לכיוון מנזר רטיסבון (הנמצא מאחורי בית-הכנסת ישורון) ועברו בפרצה שהוכנה בגדר בעוד מועד. מיד לאחר זאת, בשעה 15:15, נשמעה התפוצצות אדירה ובית-גולדשמיד נהרס עד היסוד. בחצר רטיסבון נאסף הנשק אל תוך שק שהיה בידי הבנות והפורצים הסירו את המדים הבריטיים שלבשו. הם עשו דרכם לעבר נחלאות ושם התפזרו.

בעת שהפורצים היו בתוך בית-גולדשמיד, הצליח משוריין בריטי, שבא מכיוון רחוב בן-יהודה, לעבור את מחסום האש ולהתקדם במעלה רחוב המלך-ג'ורג'. אבשלום כיסה את המשוריין באש ממקלע הברק ומנע את התקדמותו. לאחר סיום תפקידו, אחז אבשלום בברק והחל לסגת, אולם לפת בטעות את קנה הברק וניכוה בידו. היה זה הפצוע היחידי באותה פעולה.⁹⁷ במהלך המבצע נהרגו 17 קצינים וחיילים בריטיים, ביניהם כמה קצינים בכירים משירות הביון, ונפצעו 27. באותו יום, נערכו התקפות על מטרות בריטיות שונות ברחבי הארץ.

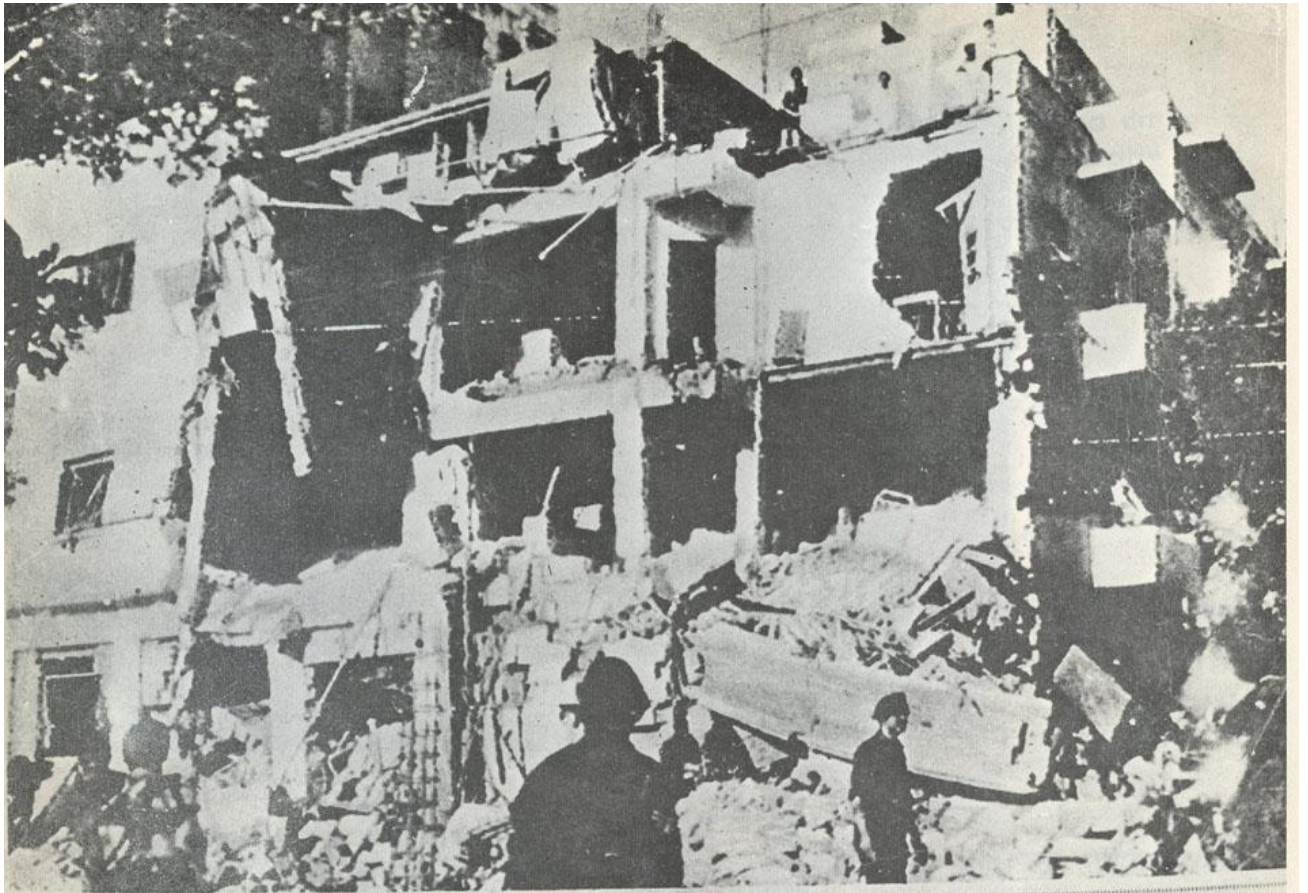
את התגובות בבריטניה מביא כתב עיתון "הארץ" בלונדון:

לונדון נזדעזעה

ההתקפה בירושלים באה כזעזוע ללונדון בסוף השבוע. עיתוני הערב הוציאו מהדורות אחרי מהדורות עם כותרות גדולות על כל ידיעה נוספת שנתקבלה. ההתקפה מזכירה לכל את מעשה מלון המלך

⁹⁷ מ"ז, עדויות: דב סלומון, יהושע גורודנצ'יק, נעים עובדיה ויוסף לוי.

דוד. העיתונים מטעימים שזו הפעם הראשונה ערכו הטרוריסטים את התקפתם בשבת והם מבליטים שההתקפה בוצעה בתוך האזור המוגן.

מועדון הקצינים הבריטים לאחר הפיצוץ

כעבור שנים (בשנת 1980) סיפר יחזקאל סחרוב-סהר בעדותו כי בשנת 7491 שימש כקצין קשר בענייני ביטחון בין ההגנה והבריטים ועסק, בין השאר, בהעברת מידע סודי על האצ"ל. ב-1 במארס 1947 טלפן אליו זאב שרף (ששימש סגן מפקד הש"י ומאוחר יותר היה מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) וסיפר לו כי האצ"ל עומד לבצע באותו יום התקפה על מועדון הקצינים הבריטים בבית גולדשמיד. סחרוב ניסה להתקשר עם בן-גוריון כדי לקבל את אישורו להעברת המידע לבריטים, והתברר לו כי יו"ר הסוכנות היהודית שוהה במלון קליה שליד ים-המלח. סחרוב מיהר לשם במכוניתו (הוא לא השתמש בטלפון מחשש שהבריטים מצותתים לשיחותיו). בן-גוריון הורה לו לגלות לבריטים את דבר ההתקפה, וסחרוב מיהר לצאת

לירושלים, אולם איחר את המועד. בהגיעו להר-הזיתים, נשמעה התפוצצות חזקה – בית גולדשמיד קרס תחתיו.⁹⁸

מבצע "אליפנט" ו"היפו"

התגובה על מבצעי 1 במרס לא איחרה לבוא ועוד באותו ערב שודרה ב"קול ירושלים" הודעה רשמית, המוסרת כי הנציב העליון החליט להטיל משטר צבאי על השכונות היהודיות בצפון ירושלים ועל האזורים: תל-אביב, רמת-גן, בני-ברק, ופתח-תקווה. בירושלים ניתן למבצע השם "היפו" (קיצור של "היפופוטם" סוס היאור באנגלית). ולמבצע בתל-אביב ניתן השם "אָלפֶּנט" (פיל באנגלית)

המבצע תוכנן בקפידה מזה מספר חודשים והנציב העליון קיבל אישור להפעילו לפי שיקול דעתו. במבצע כולו השתתפו למעלה מ-20,000 חיילים. הטלת המצב הצבאי לא באה בהפתעה; הנציב העליון איים מספר פעמים על מנהיגי היישוב, שאם לא יחזרו לשיתוף פעולה מלא עם השלטונות במלחמתם בארגוני המחתרת (כפי שעשו בתקופת ה"סזון"), יכביד את עולו על כלל היישוב היהודי בארץ, עד כדי הכרזת מצב צבאי על האזורים היהודיים. ראשי הסוכנות

היהודית והוועד הלאומי חששו מפני הרס המפעל הציוני בארץ, אולם מסיבות פנימיות (ראה בפרק "הסזון הקטן") לא יכלו להיענות לדרישתו של הנציב העליון ולחדש את ההלשנות על לוחמי המחתרת. אולם הפחד מפני האיום בדבר הטלת מצב צבאי היה גדול יותר מעצם הטלתו.

עם הטלת המשטר הצבאי פירסמה הממשלה הודעה רשמית מספר 111 וזו לשונה:

לפני חודש ביקשה הממשלה מאת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי לפנות בקריאה אל היישוב שיסייע בהעמדתם לדין של הרוצחים מארגוני הטרור.

קריאה זו נדחתה.

ניתנה הודעה חדשה עם הדגשת התוצאות העלולות לנבוע מסירוב זה. מחמת חוסר שיתוף פעולה בוצעו, מאז ניתנה ההתראה, 48 התנקשויות, בהן נהרגו 20 איש ו-31 נפצעו. בהתנקשויות אתמול (שבת) בלבד נהרגו 18 איש.

⁹⁸ יחזקאל סהר (סחרוב), סיפור חיי, עמוד 84.

לפיכך יופעלו החל משעה 1.15 אחר-הצהריים, היום 2 במרס, התקנות להנהגת משטר צבאי בתל-אביב, רמת-גן, בני-ברק ופתח-תקווה וכן בירושלים.

המשטר הצבאי כלל את העברת סמכויות השלטון האזרחי ליד הצבא. בתי-המשפט האזרחיים בוטלו ובמקומם הוקמו בתי-משפט צבאיים עם סמכויות לשיפוט מזורז; בתי-הדואר נסגרו והתחבורה הציבורית והפרטית שותקה. הוגבל השימוש בטלפון ונדרשה קבלת רשות מיוחדת לפתיחת הבנקים. החיילים קיבלו סמכויות של שוטרים ויכלו לעצור כל אדם שנראה חשוד בעיניהם וכן לירות בכל אדם שלא יציית להוראותיהם. ואמנם מיד עם הכרזת המצב הצבאי נורו למוות שני יהודים, ביניהם ילדה בת ארבע שעמדה על מרפסת ביתה בשכונת מאה-שערים בירושלים. כל האזור נסגר לתנועה והיו דרושים אישורים מיוחדים לשם כניסה או יציאה מתוך אזור המצב הצבאי.

הבריטים הציבו לעצמם שתי מטרות בהכריזם על המצב הצבאי; האחת – לשתק את פעולות המחתרת, שלפי הערכתם התרכזה באזורים הסגורים, והאחרת – לפגוע בכלכלת היישוב היהודי בארץ ועל-ידי כך לאלץ את ראשי הסוכנות היהודית לחזור לשיתוף הפעולה הישיר נגד האצ"ל ולח"י.

במהרה התברר, כי התושבים התרגלו למצב החדש כבר בתחילתו וראו כי השד אינו נורא כל-כך. מכונת האילתורים עבדה במלוא הקצב; במקום האוטובוסים המושבתים – פעלו עגלות רתומות לסוסים שהובילו את ציבור הנוסעים למחוז חפצם. נוסף לעגלות, השתמשו אזרחים רבים באופניים ואחרים פשוט הלכו ברגל. כאשר חלפו הימים, נאלצו הבריטים לאפשר הבאת מצרכי מזון לאזורים הנצורים ומספר רשיונות המעבר הלך וגדל. בירושלים, למשל, שכנה מחלבת "תנובה" בתוך אזור המצב הצבאי ועובדיה קיבלו רשיונות להיכנס למחלבה על-מנת להפעילה. רשיונות אלה נוצלו למעבר יהודים שלא השתייכו אל עובדי "תנובה", ביניהם גם חברי ההגנה. מפעם לפעם הוסר העוצר שהוכרז באזור המצב הצבאי, והתושבים הורשו להצטייד במזון. בשעות אלה נוצרה הצטופפות גדולה משני עברי גדר התיל והחיילים עזרו להעביר חבילות מצד אל צד. יוסף אבני מספר שלשם הכנת ההתקפה על מחנה "שנלר", היה צורך להעביר נשק מתוך האזור הסגור. לכן הוא ביקש מאחד המחסנאים להכניס רימונים ואקדחים לתוך שק, ואחד

החיילים שעמד על המשמר, העביר את השק מעבר לגדר התיל ומסרו לאבני שעמד בצדה השני של הגדר.

מפקדת האצ"ל החליטה להגביר את התקפותיה על מרכזי השלטון הבריטי בכל מקום אפשרי; לשם כך ניתנה הוראה לכל מפקדי המחוזות לפעול בשטחם ללא צורך בקבלת אישור מיוחד מן המפקדה. תחילה הותקפו מטרות שונות שהיו מחוץ לאזורים הסגורים וכן הותקפה התחבורה הבין-עירונית. עם הזמן החלו לוחמי האצ"ל ולח"י לתקוף מטרות בתוך האזורים הסגורים.

ההתקפה על מחנה "שנלר"

בית-היתומים הסורי שְׁנָלֶר נוסד ב-1860 על-ידי האב יוהן לודוויג שנלר, שהגיע לירושלים מגרמניה כמסיונר פרוטסטנטי. תחילתו של המוסד בקליטת יתומים שניצלו מן הטבח שערכו הדרוזים בנוצרים בלבנון ובסוריה. במשך השנים התפתח המתחם, שהוקף חומה כהגנה מפני ליסטים, ומאז מלחמת-העולם השנייה שימש כמחנה צבאי סגור מחנה "שנלר" שכן בתחום האזור שהוכרז עליו המצב הצבאי. המחנה עצמו, שהיה מרכז של אחד מאזורי הביטחון שהוקמו בירושלים, היה מוקף חומה ובפינותיה עמדות ירי. נוסף לזאת היו כל דרכי הגישה למחנה מוקפות בגדרי תיל, וחיילים רבים שמרו על האזור כולו.

בערב יום רביעי, 12 במרס, התכנסו לוחמי הח"ק בבית משפחת גולדשמיד ברחוב הטורים (בדירה גר אחיו של "גל"). לאחר שגל הסביר את הפעולה כולה, נחלקו עשרת הלוחמים ל-4 חוליות. שתי חוליות (שני לוחמים בכל אחת) היו מופקדות על הצבת החסימות; האחת ברחוב הטורים והאחרת ברחוב יוסף בן-מתתיהו. כדי למנוע מעבר כוחות בריטיים אל אזור הפעולה, גילגלו אנשי חוליות החסימה חביות, שהיו מונחות על המדרכה, אל מרכז הכביש. לכל חבית הוצמדה הודעה בעברית ובאנגלית: זהירות, מוקשים. בגלל מחסור בחומר נפץ לא הוכנסו מטענים אל תוך החביות. ההנחה הייתה שעצם הנחת החבית ועליה שלטי האזהרה, תרתיע את הבריטים מלקחת סיכונים מיותרים. ואמנם, ההימור הצליח – כוחות הצבא לא העזו להזיז את החביות ממקומן.

לאחר שאנשי החוליות סיימו להציב את החביות באמצע הכביש, הם הסתלקו מן המקום, כי לא נותר להם כל תפקיד נוסף.

חוליה שלישית, בפיקודו של גל, שימשה כאבטחה. הם התמקמו בבניין שחלש על שער הכניסה למחנה "שנלר" ותפקידם היה למנוע מן החיילים לצאת את המחנה ועל-ידי כך לאפשר לפורצים לבצע את מלאכתם.

החוליה הרביעית, בפיקודו של אבני, הייתה מורכבת מחמישה לוחמים (ביניהם יהושע גורודנצ'יק, יוסף עבאדי ויעקב יזדי) וכל אחד מהם נשא על גבו תרמיל שהכיל 30 ק"ג חומר נפץ. בחסות החשכה הם הצליחו להגיע עד לחומה שהקיפה את מחנה "שנלר" והסתתרו מאחורי גדר אבנים סמוכה. כאשר אבני עמד לתת את ההוראה להתקדם לעבר חומת "שנלר", הופיע לפתע משוריין בריטי ועצר על הכביש הסמוך. הלוחמים המתינו בשקט וכך עשו גם אנשי חוליית ההבטחה. כעבור מספר דקות הסתלק המשוריין והוחל בפעולה. אבני הורה לאחד הלוחמים להניח מטען חומר נפץ ליד חומת המחנה, במטרה לגרום לפרצה, שדרכה יוכלו להיכנס אל תוך המחנה. כאן המקום לציין כי החלק הפנימי של החומה היה גבוה יותר מן החלק החיצוני. מסיבה זו הוכן מראש מוט עץ, ועליו נתלה התרמיל ובתוכו המטען. כתוצאה מכך נהרס מן הפיצוץ החלק העליון של החומה, מעל המישור הפנימי. לאחר הפעלת המטען, נוצרה פֶּרְצָה בחומה, שדרכה ניתן היה להיכנס אל תוך המחנה. ראשון הנכנסים היה אבני ואחריו זחלו כל היתר. כאשר עבר אבני דרך הפרצה, התברר לו כי השטח שבין החומה לבניין הראשון חסום על-ידי גדר תיל בצורת קונצרטינות. אבני עבר דרך התיל וביקש מחבריו להעביר אליו את התרמילים שלהם. הוא פרץ לבניין בחסות הטומיגן שהיה ברשותו, הכניס פנימה את חומר הנפץ והפעיל את מנגנון ההשהיה. אבני מיהר לצאת את המקום, אולם הזחילה דרך גדר התיל ארכה זמן רב מדי, ולפתע נשמעה התפוצצות חזקה. מעוצמת ההדף הוא הועף אל עבר החומה ונפל לידה. כעבור שניות מועטות הוא התאושש, ורץ אל עבר השדה, שם חיכו לו יתר אנשי החוליה. הבחורים נסוגו לעבר האזור שלא היה נתון בעוצר, הסתירו את הנשק והתפזרו איש-איש לביתו.

בהתקפה נהרג חייל בריטי ו-8 נפצעו (שלושה מהם קשה).

פריצת החומה שהקיפה את מחנה שנלר

בתיאור ההתקפה בעיתון "הארץ", נאמר, בין השאר:

ערבוביה רבה

לאחר ההתפוצצויות הופעלו צפירות האזעקה בירושלים ומיד החל מטר של יריות. כמעט כל החיילים שהיו באזור הצבאי הפעילו את נשקם וכדורים רבים נורו. קמה ערבוביה רבה וחייל אחד לא ידע לאן חברו יורה. בזמן זה התחמקו המתקיפים. היריות נמשכו למעלה מחצי שעה. לא היו אבדות בנפש בקרב האוכלוסייה האזרחית הנצורה באזור הצבאי.

הפיצוץ בתוך מחנה "שנלר" זכה להד נרחב בעיתונות המקומית והעולמית ופגע קשה ביוקרתו של השלטון הבריטי בארץ. הוא שימש הוכחה חותכת לכך שאין בידי הבריטים אמצעים לעצור את המחתרת העברית, הפועלת ביחידות קטנות ומנצלת באופן מקסימלי את גורם ההפתעה.

בלילה שבו חדרו לוחמי האצ"ל למחנה "שנלר", נפגעו מספר מטרות נוספות ברחבי הארץ: הותקף מחנה הצבאי ליד כרכור, נורו יריות על המחנה הצבאי "שרונה" (ליד תל-אביב), פוצץ מוקש דרכים על-יד ראשון-לציון ועוד.

המשטר הצבאי, שנמשך 16 יום, בוטל ב-17 במרס (ארבעה ימים לאחר ההתקפה על מחנה "שנלר"). בסך-הכל נעצרו ברחבי הארץ 78 איש "החשודים בהשתייכות לארגוני הטרור" – מספר זעום לעומת גודל המבצע. המשטר הצבאי נכשל כישלון חרוץ; הבריטים לא הצליחו לשתק את ארגוני המחתרת וראשי הסוכנות היהודית עמדו בסירובם להסגיר לשלטונות את לוחמי האצ"ל ולח"י. זאת ועוד; ניטל העוקץ מן האיום שריחף על היישוב היהודי במשך תקופה ארוכה, והאמצעי החמור ביותר שהיה בידי הבריטים הוכח כבלתי יעיל וכגזרה שהציבור היהודי יכול לעמוד בה.

ארגוני המחתרת יצאו מחוזקים מן המצב הצבאי, ויוקדם עלתה בעיני הציבור בארץ ובעולם.

מספר ימים לאחר ההתקפה על מחנה "שנלר" יצא אבני עם חברה לאכול במסעדה ברחוב המלך ג'ורג'. בעודם יושבים ומעיינים בתפריט, סגרו לפתע שוטרים וחייילים את מבואות המסעדה, ובלשים בלבוש אזרחי החלו בזיהוי כל הנוכחים. אבני, שהחזיק בתעודת זהות מזויפת, עורר את חשדם של הבלשים ונעצר. הוא הועבר למחנה המעצר בלטרון ושחרר רק באפריל 1948.

ההגנה מתנכלת לאצ"ל

ניסיון חטיפתו של ישראל זילברברג ("גרא")

בעיצומו של המצב הצבאי שהוטל על חלקה הצפוני של ירושלים, עשתה ההגנה ניסיון לחטוף את ישראל זילברברג ("גרא").

זילברברג היה אחראי על "מס חזית ישראל" בירושלים, הגוף שעסק בגיוס כספים מבעלי אמצעים עבור האצ"ל. באחד הימים, נכנס גרא לחנות צבעים וחומרי בניין ברחוב יפו ליד מחנה-יהודה וביקש מבעל החנות, אדם בשם בש, לתרום כסף עבור האצ"ל. בש ענה שעליו לשקול את העניין. גרא לא הופתע מתגובתו, כי הייתה

זו תשובה מקובלת אצל עשירי ירושלים וברוב המקרים הסתיים הביקור השני בקבלת תרומה. כעבור מספר ימים חזר גרא לחנותו של בש, אולם גם הפעם נתקל בסירוב. לפני צאתו את החנות הבחין גרא בפרגוד מאחורי הדלפק, אבל באותו שלב לא ייחס לכך כל חשיבות. כעבור זמן-מה נודע בש התקשר עם ההגנה כבר לאחר הפנייה הראשונה, ובשעה שגרא בא בפעם השנייה התחבא מאחורי הפרגוד איש הגנה אשר הקשיב לשיחה וגם התבונן היטב במראהו של גרא. והתוצאות לא איחרו לבוא.

עקב תפקידיו, היה על גרא להרבות בהתרוצצות ברחבי העיר, ועל-מנת ליעל את עבודתו, הוחלט לשלוח אותו ללמוד נהיגה. אנשי הש"י עקבו אחריו וב-13 במרס 1947, בשעה שקיבל שיעור נהיגה, נעצר לפתע אופנוע לפני המכונית. ישראל עצר מיד, ואז פתחו אנשי ההגנה את דלתות המכונית; תחילה הוציאו מן המכונית

את מורה הנהיגה ואחר-כך ניסו להוציא גם את גרא אבל הלה נאחז בחוזקה בהגה ומנע את הוצאתו. כדי לשחרר את ידיו מן ההגה היכו אנשי ההגנה את ישראל בראשו באמצעות אלה מסומרת. ישראל איבד את הכרתו ונפל על רצפת המכונית. הוא הרגיש שגוררים אותו, ובאופן אינסטינקטיבי תפס שנית בהגה ומנע את הוצאתו מן המכונית. שוב הוכה באלה בראשו ובמקומות שונים בגופו, ושוב איבד את הכרתו. בינתיים התאסף קהל סקרנים סביב המכונית ואנשי ההגנה הסתלקו מן המקום. במקרה עבר במקום עמנואל שלוסברג, אף הוא איש האצ"ל. הוא עזר לישראל זילברברג לצאת מן המכונית ולקח אותו לתחנת מגן-דוד-אדום ברחוב הסולל (היום רחוב החבצלת), שם חבשו את פצעיו. הוא נפצע קשה בראשו וכן בידו

(שבה נקרע לו גיד) ונוסף לזאת סבל משברים בכמה מצלעותיו. לאחר החבישה, הסתלקו השניים מן התחנה והלכו ברגל למושבה הגרמנית כדי למצוא מחסה באחד מחדרי הארגון. לרוע המזל, היה החדר נעול ושלוסברג הזמין את ישראל להתארח בבית-הוריו בשכונת בית-הכרם. מאחר שבינתיים נכנס עוצר הלילה לתוקפו, זחלו השניים ברגל מהמושבה הגרמנית, דרך השדות, בואכה בית-הכרם. בדרך הציע שלוסברג שינוחו קמעה, אולם ישראל החבוש ענה לו: "אם אתיישב לנוח, לא אוכל לקום עוד". כעבור מספר שעות, הגיעו לבית שלוסברג, שם טיפלה בפצוע אחת מבנות האצ"ל שהייתה אחות במקצועה וכעבור מספר ימים עבר ישראל לדירה אחרת וכשהחלים – עזב את ירושלים.⁹⁹

תיאור מפורט של המקרה, מצוי בדו"ח של הש"י.¹⁰⁰

מעצרו של אבינועם

ביום הסרת המצב הצבאי ספג האצ"ל בירושלים מכה קשה: צמרת הפיקוד נעצרה על-ידי המשטרה. ב-17 במרס צעד לאיטו יצחק אבינועם-יגנס ("אבינועם"), מפקד האצ"ל בירושלים, לעבר חדרו של יהושע גולדשמיד ("גל"), ששימש מפקד הח"ק בעיר. החדר היה ברחוב גאולה, ליד מחנה "שנלר" וגל שכר אותו למגורים. אבינועם נהג לקיים בחדר פגישות עם הפיקוד הבכיר, ובאותו יום אמור היה להיפגש שם עם סגנו, שמואל כצנלסון ("תמיר"). אבינועם דפק בדלת וכשזו נפתחה, התייצב מולו קצין בריטי, שכיוון את אקדחו אל בטנו של אבינועם ואמר בתקיפות: Hands Up אבינועם התבונן בקצין, ובמשך שניות מספר עברו במוחו כל אותם אירועים שבהם הצליח לחמוק מן הבולשת, אלא שהפעם לא עמד לו מזל. הקצין פקד על אבינועם להיכנס פנימה ובחדר פגש בחבריו. מרדכי ארציאלי (ממפקדי האצ"ל בירושלים) הגיע ראשון לחדר, ואחריו הגיע שמואל תמיר. השלושה ישבו בפינה ולא החליפו מילה ביניהם. בעוד הם מחכים, עבר בפרוזדור יהודי צנום ומזוקן. הוא הוכנס לחדר והוטלה עליו שמירה מיוחדת. הסתבר כי הבריטים חשבו שתפסו את מנחם בגין, והיהודי המסכן נחקר ארוכות במשך מספר ימים, עד אשר הצליח להוכיח את זהותו האמיתית. אבינועם וחבריו הוחזקו בחדר עד רדת החשכה, היא שעת תחילת העוצר שהוכרז בירושלים, וכאשר היה ברור לבריטים שאף אדם נוסף לא יגיע

⁹⁹ ראיון המחבר עם ישראל זילברברג.

¹⁰⁰ את"ה, 112/1504.

לחדר, העבירו את העצורים למחנה "שנלר" הסמוך ומשם – למשרדי הבולשת בבניין ג'נרלי. את שמואל תמיר ואת ארציאלי הם זיהו מיד על-פי תעודות הזהות שהיו בכיסם, אולם את אבינועם לא עלה בידיהם לזהות. הסיבה היא שעוד לפני הגיעו לירושלים, הצליח להשיג תעודה על שם יהושע בר-יוסף, עיתונאי "דבר". ברגע הראשון הופתע החוקר כאשר מצא את התעודה בכיסו של אבינועם, אולם עוד באותו לילה ערכה הבולשת חיפוש בביתו של העיתונאי בר-יוסף והזיוף התגלה. כעבור מספר ימים שוב שאל החוקר את אבינועם:

"מה שמך?"

"הרי שמי מופיע בתעודה שבידך", ענה אבינועם.

"זה לא שמך האמיתי. את זאת כבר הספקנו לברר", הגיב החוקר.

החקירה נמשכה מספר שבועות, עד שלבסוף אמר אבינועם: "אני לא מוכן לענות יותר על שאלותיכם. אני מבקש לשלוח לי עורך-דין כדי להגן עלי". "האם רצונך שנשלח אליך את עורך-דין יגנס מפתח-תקווה?" שאל החוקר. היה זה אחיו של אבינועם וכך הוא הבין כי הבולשת הצליחה לפענח את זהותו. לאחר סיום החקירות, הועברו שלושת העצורים למחנה המעצר בלטרון. כמה ימים לאחר הגיעם ללטרון, הוחלט להבריח את אבינועם מן המחנה. מכונית עם ארגז גדול הגיעה למחנה והביאה מצרכי מזון עבור העצירים. לאחר פריקת המצרכים, הצליח אבינועם לעבור את מחסום המחנה ולהיכנס לתוך הארגז. בשעת היציאה מן המחנה, ניסו הסבלים הערבים להעמיס את הארגז על המכונית והרגישו כי הוא כבד מדי. אחד מהם התחיל לצעוק ושני שוטרים ניגשו ופתחו את הארגז. אבינועם הוכנס לצינוק ואחר נשלח למחנה המעצר באפריקה, שם שהה עד צאת הבריטים את ארץ-ישראל.

המעצר של אבינועם וחבריו לא היה מקרי. במרוצת הזמן התברר כי הייתה זו הלשנה של ההגנה.

הש"י "שתל" את מרדכי וגר באצ"ל, וזה העביר לש"י ידיעות שונות. וגר היה חברו הטוב של יהושע גולדשמיד וידע על פעילותו באצ"ל. וגר מסר את כתובתו של "גל" למפעילו בש"י, ושם הוחלט לשים תעקב על "גל" וחדרו. לאחר שהתברר להם כי החדר משמש כמקום מפגש לפיקוד הבכיר, הוחלט מסור את הכתובת לבולשת הבריטית. כך תפסה המשטרה את שלושת

המפקדים הבכירים של האצ"ל בירושלים. על וידויו של וגר, מספר יעקב עמרמי ("יואל"), ששימש אותה עת המפקד הארצי של ה"דלק":¹⁰¹

כאשר ראו אנשי ההגנה שמרדכי וגר הביא להם תועלת די והותר בירושלים, הורו לו לבקש העברה לתל-אביב. אנשי האצ"ל הבינו את בקשתו כפשוטה, ולא ראו כל סיבה שלא לאשרה.

בסוף 1946 עבר וגר לתל-אביב והדריך שם קבוצה תל-אביבית של האצ"ל. בקבוצה זו הייתה נערה שמצאה חן בעיניו והתחיל רומן ביניהם. ברגע של חולשה, התוודה בפניה ואמר: "הנה, נשלחתי על-ידי ההגנה כמרגל, אבל אני רואה שאתם אנשים לעניין, אידיאליסטים, ואינני מאמין עוד בתעמולת ההגנה שאתם מזיקים ליישוב. אני מבין שהוטעיתי ואני מוכן למלא כל תפקיד באצ"ל". הבחורה נדהמה, סיפרה הכול למפקד שלה וכך הגיע הדבר למודיעין. הוא נחקר, ובזמן החקירה סיפר לנו פרטים חשובים מאוד על אנשי הש"י – על יוסף קרקובי, למשל, שהדריך אותו בתל-אביב. הוא גם סיפר היכן המשרדים של הש"י – בביתו של פלוני, עובד המרכזיה הטלפונית בעיתון "דבר" ברחוב ז'בוטינסקי 15 בתל-אביב.

בחקירה הראשונה אמרתי לו שהוא יכול לכפר על כל עוונותיו אם יחזיר להגנה את הנזק שגרם לנו, כלומר – אם ימשיך להיות פעיל בהגנה כאילו לא התגלה על-ידינו ויספר לנו כל מה שהוא יודע על ההגנה. כך הפך להיות איש המודיעין של האצ"ל. מפיו נודע לנו לא רק על מפעיליו בהגנה, אלא גם על כמה מפקדים נוספים שהיו פעילים נגדנו.

בדיון שנערך במפקדה הארצית לאחר מעצרו של אבינועם, הוצע למנות כמפקד מחוז ירושלים את בצאלאל עמיצור, שהיה אחראי על מחלקת הארגון במפקדה. על-פי ההצעה, יחזיק עמיצור בשני התפקידים, כפי שעשה בזמנו אליהו לנקין (שהיה מפקד המחוז והמשיך לכהן כחבר מפקדה). עמיצור התנגד להצעה, בטענה שעם התרחבות הפעילות של הארגון, יהיה זה למעלה מכוחו של אדם אחד למלא את שני התפקידים. כפשרה, הוחלט שעמיצור יסע לירושלים לתקופה של שלושה חודשים, כדי להכניס לתפקיד את מרדכי רענן (קאופמן), שכינויו היה "רענן", אולם עם בואו לירושלים שינה את הכינוי ל"יעקב".

¹⁰¹ יעקב ("יואל") עמרמי, הדברים גדולים הם מאתנו, עמוד 101.

רענן נולד בפתח-תקווה ב-1923 ושם התחיל את פעילותו באצ"ל. בתקופת הסזון הגדול (ינואר 1945) נחטף על-ידי ההגנה וכשנה לאחר-מכן הועבר לירושלים ונתמנה מפקד החת"ם (חיל תעמולה מהפכני). בחודש יוני 1947 נתמנה רענן מפקד מחוז ירושלים ועמיצור חזר לתל-אביב והתמסר לתפקידו כראש מחלקת הארגון הארצי.

רענן היה מפקד המחוז היחידי שהיה נשוי ואב לילדה קטנה. הוא הגיע לירושלים בגפו ונהג לבלות את סופי השבוע בתל-אביב בחברת משפחתו, אולם דאג לכך שאשתו לא תבקר אותו בירושלים כדי לא לסכן אותה. רענן הקפיד על חוקי הקונספירציה, וגם האנשים הקרובים לו לא ידעו את שמו האמיתי ואת מצבו המשפחתי.

גרדומים

בדצמבר 1946, נידון בנימין קמחי, שנתפס לאחר התקפת האצ"ל על בנק עותומן ביפו, ל 18 שנות מאסר וכן ל 18 מלקות. הייתה זו הפעם הראשונה שלוחם המחתרת קיבל עונש משפיל של מלקות. מפקדת האצ"ל ראתה זאת בחומרה רבה ויצאה באזהרה מפני הוצאת העונש אל הפועל. "אם יוצא העונש אל הפועל", נאמר בכרוז שהופץ ברבים, "יוטל אותו עונש על קציני הצבא הבריטי. כל אחד מהם יהיה עלול ללקות 18 מלקות".

הבריטים לא שעו לאזהרות האצ"ל וביום שישי ה 27 בדצמבר 1946 הולקה קמחי בכלא ירושלים 18 מלקות. עם היוודע הדבר, יצאו לוחמי האצ"ל לפעולה. בנתניה הולקה סרן מן הדיביזיה השישית המוטסת, בתל-אביב הולקו שני סמלים בריטיים ובראשון-לציון הולקה סמל נוסף.

יחידה נוספת, שמנתה חמישה לוחמים (יחיאל דרזנר, מרדכי אלקחי, אליעזר קשאני, חיים גולובסקי ואברהם מזרחי) יצאה למשימתה במכונית מפתח-תקווה. לא הרחק מן הכפר וילהלמה נתקלה המכונית במחסום, ולפני שהנהג הצליח להתחמק, ניתכה עליהם אש עזה. מן היריות נפגע הנהג, אברהם מזרחי, שמת לאחר מכן מפצעיו. יתר הארבעה הוצאו מן המכונית והובלו למחנה צבאי סמוך, שם הפשיטום מבגדיהם, היכו והשפילו אותם. לאחר חמישה ימים של עינויים והשפלות הובאו הארבעה לבית-הסוהר המרכזי בירושלים. ב 10 בפברואר 1947, 43 יום לאחר תפיסתם, נפתח משפטם של הארבעה בפני בית-הדין הצבאי בירושלים. הנאשמים לא השתתפו במהלך המשפט, סרבו להשיב על שאלות ולא חקרו את העדים שהופיעו מטעם התביעה, ובמקום זה הצהירו הצהרות פוליטיות. לוחמי המחתרת הכריזו כי אינם מכירים בסמכותו של בית-הדין לדונם; הם רואים את עצמם בחזקת שבויי-מלחמה ועל-כן רשאים השלטונות לשימם במעצר, אך אינם רשאים להעמידם לדין.

מהלך המשפט היה קצר ועוד באותו יום ניתן פסק-הדין: מוות בתליה למרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר ואליעזר קשאני, ומאסר עולם לגולובסקי בהתחשב בגילו הצעיר (בן 17 היה). לאחר קריאת גזר-הדין קמו הארבעה על רגליהם ושרו את "התקווה". הם הובלו לבית-הסוהר המרכזי וצורפו אל דב גרונר שישב בתא הנידונים למוות מאז משפטו שנערך, כאמור, ב-1 בינואר 1947. 48 שעות לאחר מתן גזר-הדין אישר אותו מפקד הצבא בארץ הגנרל ברקר ועוד באותו יום עזב את הארץ. לחץ ציבורי כבד, בארץ וברחבי

העולם, הופעל על ממשלת בריטניה לחון את הנידונים למוות, אולם ללא הועיל. הממשלה הייתה נחושה בדעתה להוציא את גזר-דין המוות לפועל ובזאת קיוותה להרתיע את לוחמי האצ"ל ולח"י.

ב-15 באפריל 1947 העבירו הבריטים מכלא ירושלים לכלא עכו את ארבעת הנידונים למוות: דב גרונר, מרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר ואליעזר קשאני. ההעברה נעשתה בחשאיות רבה, תוך פיזור רמיזות על-ידי השלטונות כי אין להם כל כוונה לבצע את גזר-הדין בזמן הקרוב. כאשר פנה עורך-הדין מקס קריצמן אל שלטונות בית-הסוהר בעכו וביקש הבהרות בקשר להעברה, נאמר לו כי: " ... המנהל לא קיבל כל הוראות בדבר ההכנות לביצוע גזר-דין המוות, והנהוג הוא שהנהלת בית-הכלא מקבלת הוראות כאלה ימים מספר לפני הביצוע".

למחרת היום, בשעה 2:45 לפנות בוקר, הגיעו שלושה שוטרים בריטיים ושוטר ערבי אחד אל דירתה של משפחת נחמיה כתריאל מגריל, המשפחה היהודית היחידה שהתגוררה בעכו. מגריל היה תלמיד חכם; הוא נהג לשמש כשליח ציבור לפני האסירים היהודיים בכלא עכו והיה עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים. כתריאל מגריל לא הוסמך לרבנות, והיה ידוע בקרב הערבים בכינויו "חכם אבו מוסה"¹⁰².

השוטרים העירו את מגריל משנתו וביקשוהו לבוא עימם לבית-הסוהר. הם סרבו לגלות לו את סיבת בקשתם והאיצו בו שימהר, באומרם כי אין להם פנאי. כששאלם מר מגריל לכמה זמן הוא דרוש להם, השיבוהו "לשעתיים בערך". אז הבין מגריל את פשר הדבר והשיב לשוטרים הבריטיים: "אני מסרב ללכת אתכם. עליכם להתקשר בעניין זה עם הרבנות הראשית בחיפה". והשוטרים חזרו כלעומת שבאו. על הוצאתם להורג של דב גרונר וחבריו נודע למר מגריל רק מקץ כמה שעות, משידור רדיו ירושלים.

בשעה ארבע לפנות בוקר העירו את דב גרונר משנתו והוא הובל אל תא הגרדום. בתא נכחו מנהל בתי-הסוהר בארץ, מנהל כלא עכו, רופא וכן שישה קצינים בריטיים. כנהוג בבריטניה ובמושבותיה, שימש מנהל בית-הכלא כתליין, אולם שלא כנהוג – לא נכח במקום רב יהודי. דב גרונר עלה לגרדום ללא וידוי וכך גם יחיאל דרזנר, אליעזר קשאני ומרדכי אלקחי.

¹⁰² עיתון נארץ מיום 17.4.1947.

הארבעה נתלו תוך מחצית השעה, וכל אחד מהם, בהגיע תורו, שר את "התקווה" עד שהעניבה חנקה את גרונו. אל השירה הצטרפו החברים שחיכו לתורם.

כאשר שירת המוצאים להורג נשמעה במעומעם בין כותלי בית-הכלא, קמו כל האסירים היהודיים על רגליהם ושרו בקול גדול את ההמנון הלאומי.

דב גרונר

מרדכי אלקחי

אליעזר קשאני

יחיאל דרזנר

משה ברזני ומאיר פינשטיין נידונים למוות

ביום שבו בוטל המצב הצבאי (ראה לעיל), דן בית-הדין הצבאי בירושלים את משה ברזני למוות בתלייה. משה ברזני, איש לח"י, נתפס בשכונת מקור-ברוך בירושלים (לא הרחק ממחנה "שנלר") בעיצומו של המצב הצבאי. בחיפוש שנערך בכליו נמצא רימון וכעבור שמונה ימים הועמד למשפט והואשם בנשיאת נשק ובכוונה להתנקש בבריגדיר א.פ. דיוויס, האחראי על המשטר הצבאי בעיר, שנהג לעבור באותה סביבה. ברזני הודיע כי אינו מכיר בסמכות בית-הדין לשפוט אותו ועל כן לא השתתף בדיוניו. ברזני הצהיר הצהרה פוליטית, לפיה רואה העם העברי את הבריטים כשליטים זרים במולדתו.

במלחמה זו נפלתי בשביכם ואין לכם רשות לשפוט אותי. בתליות לא תפחידונו ולהשמידנו לא תצליחו. עמי וכל העמים המשועבדים לכם יילחמו באימפריה שלכם עד חורמה.

המשפט כולו היה קצר; תשעים דקות מתחילת המשפט קרא השופט את גזר-דין המוות. ברזני קם על רגליו ושר את ה"תקווה", אולם השוטרים הפריעו לו בשירתו וסחבוהו ממקומו בכוח. הוא נכבל בידי וברגליו והובא אל תא הנידונים למוות, שם הצטרף אל דב גרונר ושלושת חבריו - אליעזר קשאני, יחיאל דרזנר ומרדכי אלקחי, שגזר דין המוות שהוטל עליהם כבר אושר על-ידי מפקד הצבא הבריטי הארץ-שראל.

כעבור שבוע ימים, התכנס שוב בית-הדין הצבאי – הפעם כדי לדון במשפטם של ארבעת לוחמי האצ"ל שנתפסו לאחר פיצוץ תחנת-הרכבת בירושלים. שניים מן הנאשמים, מסעוד בוטון ומשה הורביץ, נתפסו רחוק מתחנת הרכבת, ועל-כן הוחלט במטה האצ"ל שיכחישו כל שייכות למעשה. אמנם הורביץ נתפס כשהוא פצוע מכדור שפגע בו, אולם אחד הסוחרים מן המרכז המסחרי הסכים להעיד כי הורביץ היה בחנותו באותו זמן וכששמע את היריות יצא החוצה לראות מה קרה ואז נפצע. שני האחרים, מאיר פינשטיין ודניאל אזולאי, הודיעו כי אינם מכירים בזכותו של בית-הדין לדון אותם ועל-כן לא ישתתפו במהלך המשפט. לפני מתן גזר-הדין הצהירו השניים הצהרות פוליטיות. פתח פינשטיין ואמר:

משטר של עצי תלייה, זהו המשטר שהנכם רוצים להשליט בארץ זו, שנועדה לשמש מגדל-אור לאנושות כולה. וברשעותכם האווילית הנכם מניחים כי על-ידי משטר זה תצליחו לשבור את רוח עמנו, העם שכל הארץ הייתה לו לגרדום. טעיתם. תיווכחו כי נתקלתם בפלדה, בפלדה המתחשלת לאש האהבה והשנאה, האהבה למולדת ולדרור והשנאה לשיעבוד ולפולש. פלדה בוערת היא, לא תשברוה. את ידיכם תיכוו.

בית-הדין קיבל את האליבי של הורביץ ובוטון ושיחרר אותם ללא עונש. מאיר פינשטיין ודניאל אזולאי נידונו למוות בתלייה. לאחר מתן גזר-הדין, קמו השניים וקראו: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום." היו אלה מילות הפזמון החוזר בשיר שכתב המשורר יעקב כהן לאחר הפרעות בקישינב בשנת 1903 ושאומצו על-ידי ארגון "השומר" וברבות הימים על-ידי ארגון בית"ר והאצ"ל.

אחר-כך הוצאו השניים מאולם בית-הדין והועברו לתא הנידונים למוות בבית-הסוהר. פינשטיין ואזולאי הצטרפו אל חמשת הנידונים למוות: גרונר, אלקחי, דרזנר, קשאני וברזני.

האצ"ל הוא לא שקט וחיפש דרכים לשחרר את הנידונים למוות. חטיפת בני-ערובה נעשתה כמעט בלתי אפשרית, כי הבריטים נמנעו מלצאת מן המחנות הצבאיים ומאזורי הביטחון; ואלה שעשו זאת, הקפידו לצאת בקבוצות מזוינות היטב. בהיעדר אופציית החטיפה, תכנן עמיחי פגלין פריצה מתוחכמת לבית-הסוהר המרכזי בירושלים כדי לשחרר את "האסירים באדום". ב-14 באפריל, הוטל על עורך-הדין קריצמן ליצור קשר עם הנידונים למוות ולהודיע להם להיות מוכנים למבצע החילוץ. באותו יום בשעות הבוקר, התכנסה באחד מפרדסי פתח-תקווה יחידה של הח"ק. בעוד הבחורים מקבלים את התדרוך על פרטי הפעולה, יצא דב כהן ("שמשון"), לבוש במדי צבא בריטים, אל הכביש המקשר את פתח-תקווה עם וילהלמה, ל"החרים" משוריין בריטי. על-פי התכנון אמור היה המשוריין להיכנס לתוך בית-הסוהר המרכזי בירושלים כדי להעביר לשם "אסיר ערבי". הובאה בחשבון האפשרות שהשומר לא יפתח את השער; במקרה כזה "החייילים הבריטיים" יצאו מהמשוריין וישתלטו על משמר השער. הפריצה כוונה לשעת אחר הצהריים, המועד שבו עושים הנידונים למוות את טיולם היומי בחצר. על-פי סימן מיוחד, אמורים היו הנידונים למוות לקפוץ על המשוריין, לתפוס בנשק ולצאת מכותלי בית-הסוהר. אולם מאמציו של שמשון למצוא

משוריין באותו יום עלו בתוהו, ובלית ברירה נדחתה פעולת החילוץ ליום המחרת.

רימון בין לבבות

למחרת התליות בעכו אישר מפקד הצבא הבריטי בארץ את גזר-הדין של פינשטיין וברזני (גזר-הדין של דניאל אזולאי הומתק למאסר-עולם). השניים, שהוחזקו בתא-הנידונים למוות בבית-הסוהר המרכזי בירושלים, קיבלו בשלווה את אישור גזר-הדין. באותה עת גמלה בליבם ההחלטה לפוצץ עצמם יחד עם התליינים, בבחינת "תמות נפשי עם פלשתים". וכך כתבו פינשטיין וברזני מתא הנידונים למוות אל אחיהם, האסירים השפוטים, שישבו בתאים הסמוכים:

אחים, שלום רב. אין זה כי אם עשיתם לא טוב שלא שלחתם לנו את זה. מי יודע אם עד אור הבוקר לא יהיה מאוחר. אל נא תתנו לזמן לעבור כלא היה. שילחו לנו את זה מה שיותר מהר. כל מה שסופר לכם זה היה רק סערה נפשית שחלפה מהר. אצלנו הכל מוחלט. דרישת שלום לכולם. היו חזקים וגם אנחנו. מ.פ. מ.ב.

"את זה" היו שני רימונים אותם תיכננו פינשטיין וברזני להטיל על התליינים בבואם לקחת אותם לגרדום. הרעיון לא היה חדש; הוא עלה כאשר דב גרונר ישב בתא הנידונים למוות בבית-הסוהר המרכזי בירושלים וחיכה שם להוצאת גזר-הדין לפועל. חומר הנפץ הועבר אל תוך בית-הסוהר באמצעות המזון שהיה מיועד לאסירים שקיבלו "יחס מיוחד". על-כך מספר חיים רזניק ("יורם"), ששימש מזכיר המחוז והיה אחראי על הקשר עם האסירים:¹⁰³

את האוכל היינו מעבירים לבית-הסוהר, בין היתר, באמצעות סל נצרים גדול. לקחתי בד יוטה ועטפתי את הסל מבחוץ ומבפנים (כפי שנהגו לעשות הסבלים הערביים כאשר נשאו משא כבד); על-ידי כך נוצרה קרקעית כפולה, בתוכה הכנסנו את חומר הנפץ. את פתיל הבעירה השחלתי מסביב לידי. השוטרים הבריטיים היו רגילים לראות את הסל

¹⁰³ ראיון המחבר עם חיים רזניק.

מדי יום ביומו ולא העלו על דעתם שהעזנו להעביר חומר נפץ בצורה כה גלויה.

אולם כאשר הועבר דב גרונר עם חבריו לבית-הכלא בעכו נשאר חומר הנפץ בבית-הסוהר המרכזי בירושלים.

לא קל היה לאנשי אצ"ל ולח"י השפוטים למלא את בקשתם של אחיהם הנידונים למוות, אולם כל אחד מהם ידע כי לו הוא במקומם – היה מבקש את אותה בקשה עצמה.

ביום שבו נתקבל בבית-הסוהר אישור ממפקדת האצ"ל וממרכז לח"י להיענות לבקשתם של פינשטיין וברזני, ניגשו הבחורים במרץ להכין את הרימונים. המלאכה הוטלה על אליעזר בן-עמי ואליהו טמלר-זנד ("יהושע"), שניהם בעלי מיומנות רבה. מספר אליעזר בן-עמי:

בתחילה חשבתי להיעזר, יסלח לי האלוהים, בתפילין של יד וראש, אך מיד שבתי וזנחתי את הרעיון, שכן כמות חומר הנפץ שאפשר היה להחדיר לתיבות העור הקטנות הייתה מזערה מאוד ... על כן שברתי את הראש עד שפתאום נזכרתי בתפוזים שהועברו אל הנידונים למוות יחד עם האוכל שהוכן עבורם ... חשבתי על שני תפוחי זהב, מעשה ידי אדם, שתוכם יהיה רצוף בחומרי נפץ ורסיסי מתכת ... שני תפוזים ולא אחד: אחד להטיל על פמליית התליינים ואחד ... אחד לפוצץ עימו את עצמם.

בן-עמי וטמלר חתכו את ראש התפוז, הוציאו בעזרת כפית את בשר הפרי ומילאו את החלל שנוצר בחומר נפץ ובפיסות מתכת קטנות. לתוך חומר הנפץ הוכנסו נפצים, מחוברים לפתיל הצתה. לבסוף חובר ראש התפוז למקומו באמצעות קסמי עץ דקים, כך שלא ניתן היה להכיר כי בוצע בו חתך כלשהו.

שלוש פעמים ביום הועבר לנידונים למוות מזון שהוכן על-ידי האסירים שעבדו במטבח. אליעזר סודיט ("קבצן"), שהיה אחראי על הכנת המזון, הקפיד להעביר תפוזים שקליפתם מחורצת, כדי שיהיה קל יותר לקלפם. הסוהרים, שבדקו את המזון בקפידה, התרגלו למראה התפוזים ואישרו את העברתם ללא בדיקה מיוחדת. או-אז הכין "קבצן" את סל הפירות שהכיל את שני "התפוזים המיוחדים". האוכל הוכנס לתא הנידונים למוות על-ידי

אחד האסירים הפליליים, ובין שאריות המזון שהוצאו מן התא, היה מגולגל פתק קטן:¹⁰⁴

שלום רב חברים יקרים. קבלנו את ה'עיתונות'. הכל ברור לנו, ואנו שמחים על הזדמנות אחרונה זו שנותנים לנו לקחת חלק בנקמת ארבעת חברינו. באשר לנו – אנו בטוחים כי ארגונינו ינקמו בעדנו במידה ובצורה הנכונה. אולם יתכן שיפתיעו אותנו בהעברה לעכו, ולכן בקשו בחוץ שיכינו לנו גם בעכו דבר כזה, כדי שנהיה בטוחים שאנו עושים זאת. אנו חזקים. שלום רב. מ. פינשטיין, ומ. ברזני".

ביום שני 21 באפריל 1947, כשבוע לאחר התליות בעכו, הוטל עוצר על ירושלים ובעיר נפוצו שמועות כי הגיעה שעתם של פינשטיין וברזני. בשעה 9:45 בערב, הופיעו קצינים בריטיים בביתו של הרב יעקב גולדמן, הרב הראשי של בית-הסוהר, וביקשוהו לבוא אתם לכלא המרכזי. הקצינים לא פירטו את מטרת בואם, אולם היה ברור לכול כי עומדים להוציא להורג את פינשטיין וברזני. הרב גולדמן הוכנס לתא הנידונים למוות וניסה לעודד את רוחם של שני הלוחמים. לבקשתו של פינשטיין לומר וידוי, ענה הרב: אתם אינכם צריכים לומר וידוי, זה אנו שצריכים לעשות זאת. במקום וידוי שרו בקול רם את תפילת "אדון עולם". אחר פרצו שני הנידונים למוות בשירת "התקווה" והרב יצא עם מנהל בית-הסוהר, תוך הבטחה שיחזור כדי להיות עם השניים בשעתם האחרונה.

פינשטיין וברזני לא גילו לרב את סודם, אולם הפצירו בו כי לא יחזור בשעת ההוצאות להורג. הרב לא נענה להפצרותיהם, וכדי שלא לפגוע בו החליטו השניים לשנות מתכניתם המקורית ולפוצץ עצמם לפני בוא התליין. כחצי שעה לאחר צאת הרב מתא הנידונים נשמעו שתי התפוצצויות:

משה ומאיר עמדו חבוקים אחד ביד השני. בידו של משה היו הרימונים, כי ידו האחת של מאיר נקטעה בפעולה בה נשבה. הרימונים היו בין חזיהם, מול לבותיהם. מאיר עישן סיגרייה בה הצית את הפתילים וככה התחבקו והוציאו את נשמותיהם בלי עינויים ומתו מות גיבורים.¹⁰⁵

¹⁰⁴ גאולה כהן, התפוז שבער והצית לבבות.
¹⁰⁵ יוסף נדבה, ספר עולי הגרדום, עמוד 235.

על אשר התרחש בתא הנידונים למוות, כתב הרב גולדמן: ¹⁰⁶

קידוש השם של מאיר פינשטיין ומשה ברזני הי"ד

סיפור מותם של מאיר פינשטיין ומשה ברזני, אור ל-ב' באייר תש"ז, הוא עלילת גבורה וקידוש השם של שני צעירים, אשר בעוז ובהתרוממות רוח עלו בסערה השמימה, כששירת "אדון עולם" אדירה בוקעת מגרונם בבית-הסוהר המרכזי בירושלים.

הם ביקשו ללכת בדרכו של שמשון הגיבור ולפוצץ עצמם עם המיועדים להיות תלייניהם.

כשנודע להם כי בדעתי להימצא עימם בעת עלייתם לגרדום, שינו ברגע האחרון את תוכניתם ופוצצו עצמם שעות מספר לפני עלות השחר שנקבעה להוצאתם להורג.

נפרדתי מהם סמוך לשעה 11 בלילה, לאחר שיחה ערנית ממושכת בדברים העומדים ברומו של עולם: קידוש השם, גבורה יהודית בתולדות עמנו ומותו של שאול המלך, אשר נפל על חרבו למען כבוד ישראל וזכה על-כך לשבחי חכמינו שאמרו: "חביבה היא מיתתו של שאול יותר מחייו".

עם צאתי מתאם, כדי לשוב אליהם בעוד מספר שעות, ואני נפעם ונרעש מגבורת רוחם של קדושינו, הדהדה בין כותלי הכלא שירת פסוקה האחרון של התפילה: "בידך אפקיד רוחי, בעת אישן ואעירה, ועם רוחי גייתי, ה' עוז ולא אירא".

דקות ספורות לאחר מכן, הרעים קול נפץ הרימון אשר הציתו בין ליבותיהם הטהורים ונתקיים בהם: הילודים – למוות והמתים – להחיות.

על-פי הוראת הרב הראשי, הרב יצחק הלוי הרצוג, נקברו השניים בהר-הזיתים בחלקת קדושי פרעות תרפ"ט ופרעות תרצ"ו – תרצ"ח. ליד הקבר הפתוח ספדו לנופלים הרב אריה לוין (רבם של האסירים) ובנימין פינשטיין, אחיו של מאיר.

עמידתם האמיצה של לוחמי המחתרת בשעתם האחרונה, עוררה כבוד והערצה בארץ ובעולם כולו. דור חדש קם בארץ; דור המוכן להקריב עצמו למען המטרה הנשגבה של שחרור העם והארץ, כששירה על שפתיו.

¹⁰⁶ מעיזבונו של הרב גולדמן.

המשורר נתן אלתרמן, שהשתייך אל מחנה המתנגדים לאצ"ל וללח"י, פירסם בעיתון "דבר" שיר תהילה לפינשטיין וברזני, שעלו בסערה השמימה:

אל נסב את עינינו, לשוא נתכחש
להודה של אותה שעת-ליל.
שוא נידום. כי דוברת לשון האש
בה שרפו את עצמם השניים.

.....
אל נסב את עינינו. בתא-הדמים
שעת-קורבן בערה לא דועכת.
ויכלה היא לשוות לשעות שעמים
עוד חיים עליהם כעל כד ועל לחם.

בשעות שכאלה מפסיד את הקרב
האויב.
החורק שיניים.
לשעה שכזאת, הדולקת לא לשוא,
נועדו המתים השניים.

משה ברזני נולד ב-20 ביוני 1928 בבגדאד שבעיראק ובהיותו בן שש עלתה משפחתו בת שמונה הנפשות לארץ-ישראל והתיישבה בירושלים העתיקה. בגיל צעיר יצא לעבוד כדי לעזור בפרנסת המשפחה, תחילה כשוליית-נגר, ואחר בבית-חרושת לגזוז. בגיל צעיר הצטרף ללח"י, תחילה ביחידת הנוער כמדביק כרוזים ואחר השתתף בפעולות חבלה ומיקוש. בן 19 היה במותו.

מאיר פינשטיין נולד ב 5 באוקטובר 1927 בעיר העתיקה בירושלים להורים שומרי מצוות. הוא למד בישיבת "עץ חיים", אולם בגיל צעיר התייתם מאביו והתחיל לפרנס את עצמו ולסייע בפרנסת המשפחה. תחילה עבד בירושלים, ואחר-כך יצא לעבודה חקלאית בקיבוץ גבעת-השלושה, שם הצטרף להגנה. בשנת 1944 והוא בן 16, התגייס לצבא הבריטי בעזרת תעודת מזויפת שקיבל ממוכתר פתח-תקווה לפיה היה בן 20. לאחר שיחרורו מן הצבא הבריטי הצטרף לאצ"ל בו פעל תחילה בחת"ם (חיל תעמולה מהפכני). אחר התקבל לקורס מפקדים ובעיצומו של הקורס יצא להשתתף במבצע שבעקבותיו נתפס ונעצר. בן 19 וחצי היה במותו.

מאיר פינשטיין

משה ברזני

אבשלום חביב, יעקב וייס ומאיר נקר נידונו למוות

ב-28 במאי, כשלושה שבועות לאחר פריצת כלא עכו¹⁰⁷, נערך משפטם של אבשלום חביב, יעקב וייס ומאיר נקר שנתפסו במהלך הפעולה. השלושה לא הכירו בזכות בית-הדין לשפוט אותם והעדיפו לנצל את המשפט כדי להצהיר הצהרות מדיניות. ראשון הדוברים היה אבשלום חביב, אשר הישווה את מלחמת המחתרת העברית עם זו של האירים ואמר, בין היתר:

כאשר יצאו נגדכם לוחמי המחתרת האירית ניסיתם להטביע בנהרי-נחלי-דם את ההתקוממות נגד העריצות. הקימותם תליות; רצחתם ברחובות; גירשתם לארץ-גזרה. חשבתם בטיפשותכם הרבה כי בכוח רדיפות תשברו את רוח ההתנגדות של האירים החופשיים, אבל טעיתם. המרד האירי הלך וגבר עד שקמה אירלנד החופשית... תמהים אתם כיצד זה אירע שהיהודים הללו שחשבתם אותם לפחדנים, שהיו קורבן לשחיטות במשך דורות, התקוממו נגד שלטונכם, נלחמים

¹⁰⁷ בדבר פרטים, ראה בספרו של יהודה לפידות "האצל בחיפה האדומה".

בצבאותיכם ובעמדם בצל המוות – בזים למוות? [...] העוז ותעצומות הנפש נשאבים כאן משני מחצבים: המגע המחודש של הנוער העברי עם אדמת אבותיו, המחזיר לו את מסורת העוז של גיבורי העבר, ולקח השואה המלמד אותו כי אנו עומדים במערכה לא רק על חירותנו, כי אם על עצם קיומנו.

מאיר נקר עמד גם הוא בהצהרתו על "פשיטת הרגל" של המדיניות הבריטית בארץ-ישראל ועל התמוטטות השלטון "אשר פקידיו נאלצים לשבת בגטאות" (רמז לאזורי הביטחון בהם הסתגרו הבריטים). יעקב וייס תקף את המדיניות האנטי-ציונית של הממשלה הבריטית ושלל את עצם חוקיותה של הנוכחות הבריטית בארץ:

עצם הימצאותכם כאן, שהכול מתקוממים נגדה, היא בלתי חוקית. הארץ הזאת ארצנו היא מימים ימימה ולנצח נצחים. מה לכם, קצינים בריטיים, ולמולדתנו? מי שמכם שליטים על אומה עתיקה ושוחרת חופש?...

ב-16 ביוני ניתן גזר-הדין: עונש מוות בתלייה לאבשלום חביב, מאיר נקר ויעקב וייס.

מפקדת האצ"ל נתנה הוראה ליחידות הח"ק לחטוף בני-ערובה כדי להציל את חייהם של הנידונים למוות, אולם הממשלה הבריטית התעלמה מאזהרותיו של האצ"ל ואף מבקשותיהם של מנהיגי היישוב בארץ ושל אישים רבים בעולם, וב-8 ביולי אישר המפקד הראשי של הצבא הבריטי את גזרי-דין המוות שניתנו שלושה שבועות קודם-לכן. כמה ימים לאחר אישור גזר-הדין, תפסה יחידה של האצ"ל בנתניה שני סרג'נטים בריטים בשעה שיצאו מאחד מבתי-הקפה. הסרג'נטים הוכנסו למכונית שחיכתה בקרבת מקום ונלקחו למקום מחבוא שהוכן במיוחד למטרה זו.

חטיפת הסרג'נטים הייתה בתדהמה לא רק את הבריטים, אלא גם את מנהיגי היישוב היהודי בארץ. הם ידעו היטב שהאצ"ל יקיים את אזהרותיו, וחששו מתגובת הצבא הבריטי.

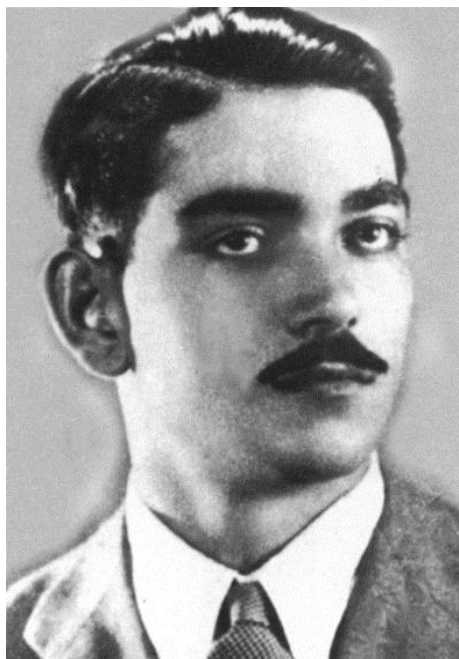
החזקתם של בני-הערובה בידי האצ"ל לא הרתיעה את הממשלה הבריטית, ובשעות הבוקר המוקדמות של ה-29 ביולי הועלו לגרדום בכלא עכו שלושת לוחמי האצ"ל: אבשלום חביב, יעקב וייס ומאיר נקר. יש לציין, כי ההחלטה לבצע את גזרי-הדין נתקבלה בישיבה מיוחדת של הקבינט הבריטי

בלונדון, למרות ידיעתם הברורה כי בכך הם חורצים את דינם של שני הסרג'נטים שנלקחו כבני ערובה. על התנהגותם של לוחמי האצ"ל בתא הנידונים למוות לפני עלייתם לגרדום, כותב הרב נסים אוחנה מחיפה, שנתבקש להיות אתם בשעתם האחרונה:

הם לא גילו כל סימני פחד או זעזוע. הם היו אמיצים מאוד... שהיתי עם הנידונים למוות כשעה וכשיצאתי ביקשוני לדרוש בשלום היישוב וביקשו גאולה לעם-ישראל. אני אמרתי להם: אשריכם גיבורי האומה.

הבריטים לא הותירו בפני האצ"ל כל ברירה, ולמחרת היום, ב-30 ביולי, נמצאו שני הסרג'נטים תלויים בחורשה ליד נתניה. הייתה זו חובתו של האצ"ל כלפי חבריו לפעול כדי להפסיק אחת ולתמיד את מחול הגרדומים המטורף שהבריטים בחרו בו. ואמנם מאז תלייתם של שני הסרג'נטים – פסו גרדומים מן הארץ.

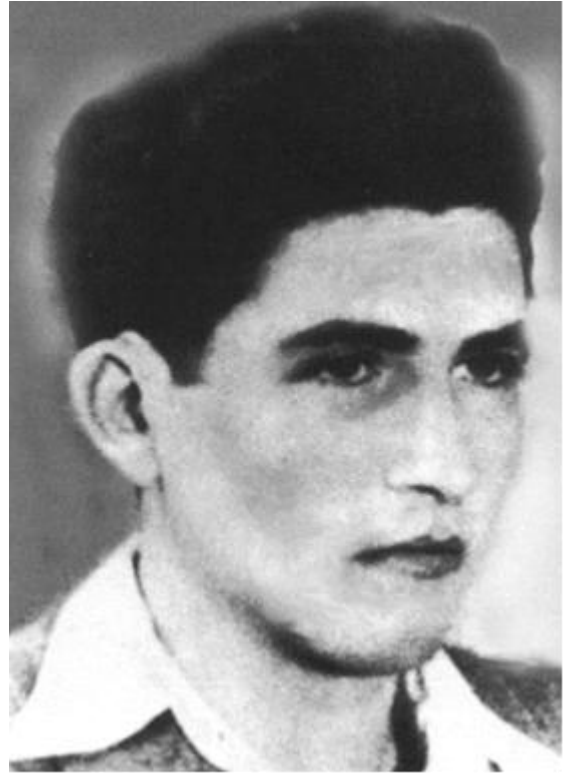
תליית הסרג'נטים זיעזעה את ממשלת בריטניה ואת העם הבריטי. העיתונות לא פסקה מלגנות את המעשה, שהשפיע יותר מכל פעולה אחרת על ההחלטות של הממשלה בכל הנוגע לעתיד ארץ-ישראל. הקולונל ארצ'ר קאסט, מפקידיה הבכירים של ממשלת ארץ-ישראל, אמר בהרצאה שנשא ב-1949 כי: "תליית הסרג'נטים עשתה יותר מכול ליציאתנו מארץ-ישראל".

אבשלום חביב

מאיר נקר

יעקב וייס

"המרכזיה"

"המרכזיה" היה הכינוי המחתרתי לבית-הסוהר המרכזי בירושלים. זהו בניין בצורת חֵית, ששימש עד מלחמת העולם-הראשונה כאכסניה לנשים, והיה חלק מתשלובת בניינים גדולה הידוע בשם "מגרש הרוסים". המבנים במגרש הרוסים, שבנייתם החלה בשנת 1860, שימשו את עולי הרגל הנוצרים שבאו מרוסיה. הם כללו כנסייה, אכסניה לצליינים, בית-חולים ועוד. לאחר המהפכה הקומוניסטית, פסקה העלייה לרגל מרוסיה והבניינים נותרו ללא שימוש. עם כיבוש הארץ על-ידי האנגלים, שכרה ממשלת המנדט מידי המשלחת הרוסית בארץ את הבניינים והפכה את מגרש הרוסים למרכז השלטון הבריטי. במקום זה הקימו את מטה הבולשת המרכזית, המשטרה הארצית, בתי-המשפט, בית-החולים הממשלתי וכן את בית-הסוהר המרכזי. בדרך הטבע שימשו בניינים אלה כמטרה של המחתרת העברית, ועם התגברות ההתקפות על מגרש הרוסים הוקף האזור כולו גדרי תיל גבוהות והפך לאחד המקומות המבוצרים ביותר בארץ.

בשנים הראשונות, רוב האסירים היו ערבים. היהודים הראשונים שהובאו לבית-הסוהר היו עולים בלתי לגאליים וכן מספר אסירים פליליים. בשנות השלושים, בתקופת הפרעות שפרעו הערבים ביהודים ותגובות היהודים, החלו לאכלס את בית-הסוהר גם אסירים פוליטיים; הראשונים היו אנשי ברית-הבריונים (בהנהגת אב"א אחימאיר ואורי צבי גרינברג) וכן אסירי אצ"ל שהפרו את ההבלגה והשיבו מלחמה לפורעים הערביים. בשנות הארבעים, עם פרוץ המרד נגד השלטון הבריטי בארץ, הובאו לבית-הסוהר חשודים בהשתייכות לאצ"ל וללח"י וכן חברי ההגנה שנשפטו בגלל החזקת נשק בלתי חוקי.

בבית-הסוהר היו שני סוגים של אסירים; אסירים רגילים, שהיו לבושים בבגדים חומים ולא היו להם שום פריבילגיות מיוחדות. הם ישנו על "בורשים" – סמרטוטים התפורים יחד, אשר שמשו כמזרנים – ואכלו את המזון שהוכן להם במטבח בית-הסוהר, והיה מורכב מפיתה, זיתים, לֶבְנָה ונוזל נטול-טעם שנקרא מרק. הם שוכנו בצפיפות בתאים חסרי שירותים, ולעשיית הצרכים שימש דלי גדול, שעמד בפינת החדר ונקרא "קֶאָרְדָּאל" (עביט). לעומתם, היו אסירים שבגזר-הדין שקיבלו נאמר כי הם זכאים ליחס מיוחד. אסירים אלה שוכנו בתאים מיוחדים וישנו על מיטות ומזרנים,

ולוותיקים היו אף סדינים. הם היו רשאים ללבוש בגדים אזרחיים, שקיבלו ממשפחותיהם וכן היו זכאים לקבל מדי יום ביומו אוכל מן החוץ. אסירי ההגנה, שרובם זכו ליחס מיוחד, קיבלו טיפול מיוחד מן הסוכנות היהודית, ששלחה להם אוכל ובגדים. מקרב אסירי האצ"ל רק מיעוט זכה ליחס מיוחד (שבעה בלבד בשנת 1947) אולם הם התחלקו בכל מה שהיה להם עם חבריהם האסירים הרגילים. מבודד מיתר התאים, שכן תא הגרדום ובו שני תאי-צינוק משני צדי מתקן הגרדום. וכך מתאר מיכאל אשבל ביומנו את צינוק הגרדום ביומנו:¹⁰⁸

מכניסים אותנו [מיכאל אשבל ויוסף שמחון] לחדר קטן, 2.5 מטר אורכו ו-1.5 מטר רוחבו. בחדר היו שני "בורשים" ושלוש שמיכות לכול אחד מאתנו. בפניה קארדאל (עביט). אין כל חלון נשקף החוצה. האוויר חודר רק מבעד לדלת המסורגת. במסדרון ניצב סוהר מיוחד השומר עלינו; אף הוא סגור בתוך המסדרון ומפתחות שער המסדרון נמצאים אצל הסוהר האנגלי התורן.

הנהלת בית-הסוהר אסרה על כל מגע בין הנידונים למוות לבין יתר האסירים. אפילו הטיולים בחצר, ככול שהותרו לנידונים למוות, נעשו בנפרד מיתר האסירים. גם הביקורים עם המשפחות הופרדו מיתר הביקורים. אולם למרות הבידוד נוצר קשר רציף עם הנידונים למוות ואסירי המחותר הצליחו להעביר אליהם לא רק מכתבים אלא אף מצרכים שונים. וזכורה העברת הרימונים לפינשטיין וברזני שפוצצו עצמם לפני הגעת התליין הבריטי. על סדר היום בבית-הסוהר, כותב מיכאל אשבל ביומנו:

בשעה שש בבוקר צלצול ו"תאמאם" (זאת אומרת, ספירת האסירים). אחרי התאמאם, ניקוי החדר. הניקוי מוטל על האסירים הפליליים שאין להם יחס מיוחד. הם מביאים מים ב"באראמיל" (בית בערבית) ומריקים על ה"קארדאל". כל האסירים השפוטים עובדים בבתי-המלאכה: סנדלרות, חייטות, נגרות, פחחות, מסגרות ובדפוס. יורדים לשם בשעה 7.30 ועובדים עד 11.00. בשעה 11.00 שוב "תאמאם", בשעה 12.30 שוב עבודה עד 2.45. בשעה 2.45 יוצאים לטיול ב"חפורה". הכול יורדים אל החצר ומקבלים שתי סיגריות (רק השפוטים); את הסיגריות מותר

¹⁰⁸ מיכאל אשבל, עלי בריקדות, עמוד 47.

לעשן רק בחצר. מובן שיותר מזה מעשנים בגניבה בחדרים. משעה 16.00 סגורים הכול בחדרים עד למחרת בבוקר. משעה 16.00 מתחיל לצרוח הרדיו בערבית ואנו נאלצים להאזין לכל ה"זמירות" והסלסולים. משעה 20.00 ועד 21.45 תוכנית עברית וחדשות. כן מתקבל כאן עיתון "הארץ" וכול חדר מקבל אותו לכמה שעות.

המחתרת קיימה קשר רציף עם חברה העצורים בין-החומות. כזכור, הורשו האסירים בעלי "היחס המיוחד" לקבל מזון מן החוץ. באמצעות אספקת האוכל לבית-הסוהר, הועברו אל האסירים מכתבים ודברים אחרים, לרבות חומר נפץ. תחילה היה יוסף ויטלזון ("אפרים") אחראי על משלוח הארוחות החמות ולידו עזר נוח זבולוני. מדי יום ביומו הם היו הולכים למסעדה ההונגרית ברחוב חגי ומכניסים את האוכל לתיק-יד בעל תחתית כפולה ומוסרים אותו בשער בית-הסוהר. השוטר היה בודק את התיק ומעביר אותו פנימה, בעוד ויטלזון היה מחכה בחוץ, כדי לקבל את התיק הריק ובו "הדואר החוזר". לאחר מעצרו של ויטלזון, הועבר התפקיד לחיים רזניק ("יורם") ולידו עזר אפרים שטיינברג. בינתיים גדל מספר האסירים שקיבלו אוכל מבושל מן החוץ ותיק היד הוחלף בכלי גדול יותר. עלתה אף מחשבה להעביר את האוכל בארגז גדול ולהבריח בו החוצה את דב גרונר, שישב בתא הנידונים למוות.

הקשר עם דב גרונר היה הדוק במיוחד. באחד המכתבים, ביקש גרונר ספרי מתמטיקה (הוא היה בוגר פוליטכניקום) ואבשלום חביב עזר בהעברת הספרים ליעדם. לא עבר זמן רב, ואבשלום חביב ישב באותו צינוק עם גרונר.

נוסף לתחתית הכפולה בכלי האוכל, היה גם קשר מכתבים עם העצורים באמצעות שוטר שהיה קשור למחתרת. לשם כך הוכן מקל שוטרים חלול, שבחללו היה השוטר מעביר מכתבים אל בית-הסוהר ומתוכו. גם המבקרים השונים שביקרו את האסירים העבירו להם ידיעות שונות. במיוחד יש לציין את הרב אריה לוין, רבם של האסירים, שהרבה לבקרם ומסר להם מן הנעשה בחוץ, כולל ידיעות חשובות שנתבקש להעביר.

בריחתו של אליעזר סודיט-שרון ("קבצן")

אליעזר סודיט-שרון ("קבצן") נתפס בשעה שהשתתף בפריצה לבנק-עותומן ביפו ב-13 בספטמבר 1946 ונידון ל-15 שנות מאסר. בעת שנתפס לבש

בגדי חאקי ולאחר מתן פסק-הדין הוא נדרש להחליף את בגדיו בגדי אסיר. אולם אליעזר הצליח, בעזרת חבריו, לבלבל את המחסנאי הערבי ולהשאיר אצלו את בגדי החאקי ולהחביאם בתוך המזון.

מיום שנעצר, לא פסק אליעזר מלתכנן תוכניות לברוח מבית-הסוהר, עד אשר עלה בדעתו לצאת מבין החומות באמצעות בגדי שוטר. הוא החליט שיום שישי הוא היום הנוח ביותר לבריחה; באותו יום הייתה הביקורת רופפת יותר, כי מרבית השוטרים היהודיים נוהגים לצאת את המקום לחופשת השבת. אולם חסרו לו מספר פריטים שהיו דרושים לתחפושת השוטר, אותם אסף אחד לאחד. באחד הימים נודע לו כי במחסן המזון, נמצא כובע שוטרים ("קולפאק") ישן. לא עבר זמן רב והקולפאק היה חבוי במזרנו של אליעזר, יחד עם בגדי החאקי שלו. את מספר השוטר הוא הכין מפיסת פח דקה (המכסה העליון של קופסת סיגריות "פְּלֵיִרס"). אולם החלק הקשה ביותר היה בהכנת תעודת שוטר. על בעיה זו התגברו על-ידי כתיבת מכתב מתאים, חתום בחותמת בית-הסוהר (החותמת נמצאה במשרדו של סמל האספקה והשימוש בה נעשה בידי עוזרו האסיר). קושי נוסף היה בעובדה שסודיטי היה תל-אביבי ולא הכיר את מבנה מגרש הרוסים. לעזרתו בא אבשלום חביב, אשר מלבד היותו ירושלמי, השתתף בניסיון (שלא הצליח) לשחרר את דב גרונר וחבריו מבית-הסוהר באמצעות משוריין, שאמור היה להיכנס לתוך מגרש הרוסים ולהשתלט על משמר השער. אבשלום חביב שירטט בפני אליעזר סודיטי את מבנה מגרש הרוסים והסביר לו לאן עליו לפנות לאחר שיצליח לצאת מבית-הסוהר. חביב, שניסה להציל את חבריו מן התלייה, היה לבוש עתה בבגדים האדומים, לאחר שהוצא נגדו גזר-דין מוות.

ביום שישי 21 ביוני 1947 לבש אליעזר שרון-סודיטי את בגדי השוטר שלו ועליהם לבש את בגדי האסיר. הוא צעד לעבר המטבח, הסיר את בגדי האסיר ויצא את בניין בית-הסוהר כשוטר לכל דבר. בהיותו במגרש הרוסים, צעד בבטחה מעושה לעבר בניין הבולשת המרכזית, שם היה עליו לעבור את המחסום הראשי של מגרש הרוסים. כאשר הגיע למחסום, נכנס אחד הבלשים ושוחח עם השומר. אליעזר ניצל את שיחתם, ומבלי ששמו לב אליו, חמק דרך המחסום אל החופש. שתי כתובות חלופיות היו בידי אליעזר והוא החליט לנסות תחילה את ביתה של משפחת ברנדויין, בסמטת קופת-עם (היום רחוב יעבץ), סמוך לרחוב יפו. לוי יצחק ברנדויין אהד את האצ"ל ומאוחר יותר נעשה חבר מן השורה. בביתו התקיימו פגישות של מפקדת האצ"ל בירושלים והדירה שימשה אכסנייה לחברי הארגון שהגיעו מחוץ

לעיר והיו על תקן של "פליטים". הבית שימש גם להסתרת פצועים, כפי שקרה עם יהושע גורודנצ'יק (ראה להלן). לוי יצחק ברנדויין (שהיה בעל גוף), קיבל את הכינוי "גנדי" בהשראת

מועדון החיילים ההודיים שהיה בקצה הסימטה.

אישתו, לאה ברנדויין, שכבה לנוח לאחר שסיימה את ניקוי הבית לכבוד השבת. לפתע שמעה דפיקות בדלת וכשפתחה נדהמה לראות לפניו שוטר, אשר שאל בעברית אם זהו בית ברנדויין. לאחר שענתה בחיוב, שאל האם יורם בבית ("יורם" היה הכינוי של חיים רזניק, ששימש מזכיר המחוז). הגב' ברנדויין הצליחה לשמור על קור רוחה ואמרה: "אין פה שום יורם". השוטר התעקש וביקש להיכנס, אולם גב' ברנדויין מנעה זאת ממנו. בינתיים הגיעה צפורה לוי ("זמריה"), אשר באה לפגישה עם רחל ברנדויין ("נורית"), הבת, וכאשר שמעה את הדו-שיח, התערבה ואמרה: "יורם אמר לי שהוא לא יבוא היום". בכך נסתיימה השיחה ואליעזר עזב את המקום בבושט פנים. הגב' ברנדויין, שחששה כי המקום נתגלה על-ידי המשטרה, ביקשה מצפורה לוי לרדת מיד לחצר ולהזהיר את כל מי שיבוא שלא יעלה למעלה מחשש שייאסר. כעבור דקות מספר הגיע למקום מפקד המחוז, מרדכי רענן-קאופמן ("יעקב"), וכששמע את אזהרתה של צפורה, עלה במדרגות בריצה. הגב' ברנדויין תארה את השוטר, ורענן תפס את ראשו בידיו ואמר: "הרי זהו קבצן שזה עתה ברח מבית-הסוהר!" מסתבר כי בכל התכנון המורכב של הבריחה, שכחו לספר לגב' ברנדויין על הביקור המתוכנן של "השוטר".

אליעזר צעד במהירות אל הכתובת השנייה שהייתה בידו – ביתה של משפחת גרינוולד, שהחזיקו בבית-מלון קטן ברחוב אגן 2 במרכז העיר, לא הרחק מבית ברנדויין. את הדלת פתח יצחק גרינוולד ("בובי"), שלבש מדי הצי הבריטי. כאשר ראה את אליעזר, אמר: "אתה הוא השוטר שרינה מחכה לו?" הרטה ("רינה") ואחיה יצחק היו חברי אצ"ל וביתם שימש לא אחת כבית-מחסה לפצועי המחתרת. רינה, שהייתה אחות במקצועה, שימשה מאוחר יותר כאחראית על בית-חולים "החלמה". למחרת היום הועבר אליעזר סודיט-שרון לחדר-סתר שהותקן בבית משפחת זילברברג בסנהדריה וכעבור מספר ימים הועבר לתל-אביב.

כדי לאפשר לאליעזר שהות מספקת להסתלק מאזור בית-הסוהר ולמצוא לו מקום מחבוא בירושלים, הכניסו חבריו לתא בובה גדולה למיטתו וכיסו אותה בשמיכה. בספירה שנערכה באותו ערב, לא הרגיש השוטר הערבי בהעדרו של אליעזר. רק למחרת היום נמצאה הבובה ולהנהלת בית-הסוהר נודע על בריחתו.

כעבור חודשיים נעשה ניסיון נוסף לברוח במדי שוטר. הפעם הועברו המדים מבחוץ באמצעות המזון שסופק לבית-הסוהר עבור האסירים שקיבלו יחס מיוחד. באחד מימי השישי לבש אליהו טמלר ("יהושע") את מדי השוטר וניסה את מזלו. אולם כאשר הגיע לשער זיהה אותו השומר והשוטרים החזירו אותו אחר כבוד אל בין חומות בית-הסוהר.

קשרי דואר במחתרת

הקשר במחתרת היה מורכב ולא פעם קרתה אי-הבנה בגלל תקלה בקשר. יש לזכור, כי במרבית הבתים הפרטיים לא היה טלפון, שלא לדבר על כך שרוב המפקדים לא היו ידועים בשמותיהם האמיתיים ובוודאי לא בכתובותיהם. לכן נעזר הפיקוד באמצעי קשר מיוחדים.

מפקד המחוז בירושלים היה קשור אל הפיקוד הבכיר בעיר (שכלל את מפקדי הח"ק והחת"ם, האחראי על שירות הידיעות, המחסנאי הראשי ועוד). מפקד הח"ק (ובמקביל גם מפקד החת"ם) היה קשור אל מפקדי הגונדות, וכל אחד מאלה היה קשור אל מפקדי הכיתות. נקבעו בעיר מספר תחנות דואר, בהן ניתן היה לקבל ולמסור מכתבים, חלקם מוצפנים. כמו כן היה קשר יומי עם המפקדה בתל-אביב. הקשר היה אישי, ובכול יום הייתה נוסעת בחורה אחרת לתל-אביב, שם הייתה מוסרת את החומר לקשרית המטה (תקופה ארוכה הייתה זו רחל ימיני "ירדנה") ומחכה לקבלת התשובות, אותן הייתה מעבירה לירושלים.

אחת מתחנות הדואר החשובות בירושלים הייתה חנות הסוכריות בבעלותו של נעים עובדיה, איש הארגון. נעים השתייך למשפחה מרובת ילדים שעלתה מעירק בשנת 1929. האווירה במשפחה הייתה לאומית ושלווה אחים היו חברים באצ"ל (נעים, אליהו ואברהם עובדיה). הבן הבכור, יוסף, היה תלמיד חכם, אשר הוסמך לרבנות ושימש רב בישיבת "פורת יוסף" (לימים רב ראשי בישראל ומנהיג מפלגת ש"ס, הלוא הוא הרב עובדיה יוסף).

חנות הסוכריות הייתה ברחוב דוד ילין 15, לשם היו מוסרים את הדואר שהגיע מן המטה בתל-אביב. אחת ליום הייתה מגיעה למקום עדינה חי ("תחיה") – קשרית המחוז (או בחורה אחרת שהייתה באה בשליחותה של תחיה), לקבל מכתבים שנשלחו מהמפקדה הראשית בתל-אביב וכן כדי למסור מכתבים עבוד הפיקוד הבכיר בירושלים. כן נהגו לפקוד את המקום המפקדים הבכירים או הקשריות שלהם. הם היו משימים עצמם כאילו באו

לקנות ממתקים, וכאשר אמרו סיסמה מיוחדת (כמו, למשל, שרק מסטיק מעניין אותם), היו מקבלים את הדואר מיוחל.

באוגוסט 1947, בעקבות הלשנה של הש"י (זה היה בתקופת "הסזון הקטן"), הגיעה למקום קבוצה גדולה של שוטרים וקציני בולשת. הבריטים ערכו חיפוש יסודי בחנות, ואסרו את האח הצעיר, אברהם, ששהה בחנות. לאחר החיפוש הראשוני, הם חפרו מתחת למרצפות ואף הרסו את הקירות, אולם לא מצאו מאומה. כשנודע דבר החיפוש לנעים, הוא עזב מיד את ירושלים וחזר אליה בתחילת מלחמת העצמאות.

נוסף לחנות הסוכריות, היו עוד מספר תחנות דואר, כמו: חנות הכובעים של רוסנק ברחוב גאולה (אחד הבנים היה חבר בארגון, בעוד האח השני השתייך להגנה ובזמן מלחמת העצמאות שימש מפקד הרובע היהודי בעיר העתיקה), הקיוסק בפינת הרחובות יפו ושטראוס, סנדלרייה במקור ברוך ועוד.

מקום חשוב, ששימש הן תחנת דואר והן לפגישות, היה מלון "אביב" ברחוב יפו (הכניסה למלון הייתה מסמטת בנק "קופת-עם", היום רחוב יעבץ). בעל המלון היה אוהד המחתרת והסכים להעמיד לרשות הארגון חדר צדדי. אנשי הארגון שהיו באים למלון לא עוררו חשד, מאחר שהייתה במקום תמיד תנועה של אנשים זרים.

הקשר עם תל-אביב לא הצטמצם בהעברת דואר יומי על-ידי קשריות. הסניף הירושלמי היה מקבל מהמרכז נשק וחומר נפץ, שהיו נשלחים בצורות שונות. פעם הגיעה משאית עמוסה בירקות ובתחתית הארגזים, היה מוחבא נשק. היו מקרים שבהם נשלחו חבילות באמצעות "אגד" או חברת מוניות. הכרוזים ויתר חוברות התעמולה היו נדפסים בתל-אביב ונשלחים לירושלים, בדרך-כלל באמצעות חברת מוניות. למרות זאת, רכש הארגון בית-דפוס קטן בירושלים, ששכן בחצר בית-שמחה, ברחוב יפו מול משטרת מחנה יהודה. בבית-הדפוס טיפל מרדכי רענן, שהיה בעל ניסיון בעבודות דפוס (לפני בואו לירושלים עבד בבית-הדפוס של אביו בתל-אביב) ונהגו להדפיס בו עלונים וחוברות לצרכים מקומיים. בסמוך לבית-הדפוס הייתה כריכייה, בבעלות אהרון סוכצקי, שם כרכו את החוברות שהודפסו.

פעם קרה שבתל-אביב לא יכלו להדפיס את עיתון המחתרת "חרות", והועברה לירושלים בקשה להדפיס את העיתון גם עבור השפלה. ה"סֶדֶר" הוכן בבית-הדפוס הקטן של הארגון, אולם ההדפסה נעשתה בבית-דפוס גדול יותר במאה שערים. תוך כדי עבודה התברר כי בתל-אביב נהגו להדפיס את כותרת העיתון באותיות דקות, בעוד בירושלים הודפסה

הכותרת באותיות מסוג "חיים", שהן עבות יותר כי לא היו אותיות אחרות. כאשר ראה זאת רענן, ציפה לנזיפה מן המרכז, אולם ההפתעה הייתה שהדבר מצא חן בעיניהם ומתל-אביב ביקשו שישלחו להם מערכת של אותיות "חיים"; ואמנם, החל בדצמבר 1946 החלה כותרת העיתון "חרות" להופיע באותיות עבות יותר, מסוג "חיים".

קרה לא פעם שהיה צורך לעבוד בשעות הלילה כדי להספיק להדפיס את עלון המחתרת. פעם עבדו הבחורים כל הלילה ושכחו על אדן החלון את הגלופה שנשאה את סמל האצ"ל. למחרת בבוקר נמצאה הגלופה על-ידי ילדים ששיחקו בחצר והם פרצו בצעקות שמחה: "מצאנו את הסמל של האצ"ל". אמנם המשטרה לא הגיעה למקום, אולם הפעילות בבית-הדפוס הופסקה לחלוטין.

התקפת-הנפל על מועדון הקצינים של חיל-התעופה

שלושה ימים לאחר התליות בעכו, ביום שישי, 1 באוגוסט 1947, יצאו אנשי הח"ק לתקוף את מועדון הקצינים של חיל-התעופה הבריטי. המועדון שכן בתוך האזור המוגן ברחביה וגבל בצדו האחד ברחוב אבן-גבירול ובצידו האחר – בברחוב המלך ג'ורג'. מפקד הפעולה היה שמעון לוי ("אבנר") והלוחמים נחלקו לשלוש חוליות: יחידת הפורצים (שמנתה חמישה לוחמים) ושתי חוליות אבטחה.

בשעה 1:30 אחר הצהריים התקדם אהרון מוסיוף אל גדר אזור הביטחון ברחוב אבן-גבירול, והוא נושא מזרן על כתפיו. בהגיעו לגדר, השעין את המזרן על גדר התיל, שלף מתוכו תת-מקלע סָטֶן ופתח באש על המשמר הבריטי שעמד בסמוך. המשמר ענה באש עזה ומחילופי היריות נפגע מוסיוף ונהרג.

בשעה שמוסיוף פתח באש על המשמר, הטילו חוליות החסימה רימוני יד על משמרות הצבא שהיו בסביבה, אולם איש לא נפגע. מיד ניתנה צפירת האזעקה ועוצר הוטל על ירושלים. בחיפושים שנערכו בסביבה נתפסו ונעצרו שלושה לוחמים ללא נשק: נעים רביע, דוד חבשוש ואריה אפשטיין. השלושה הובלו לבית-הסוהר המרכזי ולאחר החקירה הועברו למחנה המעצר בלטרון.

פיצוץ משרד העבודה בירושלים

ביום שני, 4 באוגוסט 1947, ניגש יהושע גורודנציק ("אלימלך") לחברת ההובלה "עתיד" וביקש לקבל חבילה שהגיעה מתל-אביב. בעזרת הפתק שהיה בידו, אותרה החבילה ונמסרה לבעליה. גורודנציק, ששימש אותה עת מחסנאי תחת פיקודו של יהושע גולדשמיד ("גל"), מיהר עם החבילה לאחד החדרים של הארגון, שם נפתח הארגז והוצא מתוכו מטען שהוכן בבית-המלאכה של הארגון בתל-אביב. המטען הוטמן בתוך ארגז מתכת מיוחד שהיה מיועד לאחסון תיקים משרדיים, כפי שהיה נהוג במשרדי הממשלה. במטען היו שני מגנוני הפעלה; האחד פעל לפי זמן, והשני היה אמור להפעיל את המטען כתוצאה מטיפול של חבלני המשטרה. אולם הפעם הוכנס חידוש בהשוואה למטענים הקודמים שהיו בשימוש האצ"ל; בעבר נהגו לחבר פין לקרקעית המטען, כך שבעת הרמתו – הוא התפוצץ. כך קרה למטען שהוטמן במזוודה שגרמה להתפוצצות בתחנת-הרכבת בירושלים בשעה שחבלן המשטרה ניסה להרימה (ראה לעיל). הפעם חובר הפין לדופן המטען, שהוצמד לקיר, כך שברגע שחבלן המשטרה ינסה למשוך את הארגז ממקומו, יגרום הדבר להתפוצצות, כפי שאומנם קרה.

למחרת, ה-5 באוגוסט 1947, הגיע גורודנציק לרחוב הנביאים במונית שמספרה 222, נהוגה בידי נעים (בעל המכונית ונהגו נעים, שיתפו פעולה עם אצ"ל). בפינת הרחוב, מסר את ארגז התיקים לידי שני בחורים, שהמשיכו את דרכם לעבר משרד העבודה. ובשעה 03:2 אחר-הצהריים נכנסו השניים לתוך המשרד, אשר ברחוב הנביאים מול רחוב ישעיהו. אותה עת יצאו רוב הפקידים את המשרד להפסקת הצהריים. חלבי, הפקיד הראשי של המשרד, ראה את התיבה, אולם הדבר לא עורר אצלו כל חשד מיוחד, כי חשב שהיא מכילה צורכי משרד שונים. כשיצא מחדרו, הותקף על-ידי שני צעירים מזוינים באקדחים, אשר דרשו ממנו לחזור לחדרו. חלבי, ועוד שני פקידים שנמצאו אותה בעת במשרד, נצטוו להרים את ידיהם ולעמוד כשפניהם אל הקיר. האלמונים הודיעו להם כי לבניין הוכנסה פצצה, אשר תתפוצץ כעבור 20 דקות. עוד נאמר לפקידים המבוהלים, כי כעבור חמש דקות יוכלו להוריד את ידיהם ולעזוב את הבניין. לאחר שהמתקיפים עזבו את המקום, הפעיל חלבי את פעמון האזעקה שבחדרו והורה לכל הפקידים לעזוב מיד את הבניין. לאחר-מכן יצא החוצה, עצר ברחוב מכונית משוריינת שעברה במקום וסיפר ליושביה כי בבניין הוטמנה פצצה. שלושה שוטרים

בריטיים נכנסו לבניין וניסו לנטרל את הפצצה, שהייתה צמודה לקיר החדר. מתוך ניסיון של ההתקפה על תחנת הרכבת, נמנעו מלהרים את המטען. הם חיברו אל הארגז חבל ארוך במטרה להוציאו אל מחוץ לבניין, אולם בשעה שמשכו בחבל, אירעה התפוצצות אדירה, שהרסה את מרכזו של הבניין בן שלוש הקומות. מן ההתפוצצות נהרגו שלושת השוטרים.

בניין משרד העבודה נקנה ב-1880 על-ידי ממשלת גרמניה, אשר שיכנה בו את הקונסוליה הגרמנית. לאחר עליית היטלר לשלטון הותקף הבניין על-ידי אנשי "ברית הבריונים" והדגל הגרמני שהתנוסס מעל התורן הוצת והוחלף בדגל הלאומי. עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה הוחרם הבניין על-ידי הבריטים, אשר שיכנו בו את משרד העבודה.

"הסזון הקטן"

ב-29.10.46, שנה מיום חתימת ההסכם בין שלושת ארגוני המחתרת להקמת "תנועת המרי העברי", התכנס הוועד הפועל הציוני בירושלים והחליט "להוקיע ולדחות ללא סיג את טרור הדמים. פעולות אלו מכתומות את המאבק של העם העברי, מסלפות את דמותו ומחזקות את ידיהם של צוררי ישראל". מאותה ישיבה יצאה הקריאה "לבודד את הפורשים ולמנוע מהם כל עזרה". אולם עקב האווירה האנטי-בריטית ששררה בציבור היהודי בארץ, היה ברור שאי-אפשר לקוות כי תהליך זה יתגשם תוך יום-יומיים. "יש להחזיר תחילה את אמון הציבור בממשלה וזה לא יוכל להיעשות כל זמן שהממשלה לא תיתן את חלקה לרכישת אמון זה", אמר דובר הסוכנות היהודית במסיבת עיתונאים לכתבי חוץ.

הנהלת הסוכנות היהודית הצטרפה לקריאתו של הוועד הפועל הציוני והודיעה כי תעשה כמיטב יכולתה נגד הטרור, אך הדגישה שאינה יכולה לקבל על עצמה תפקידי משטרה. אפילו המתונים בקרב חברי ההנהלה לא היו מוכנים לחזור לשיתוף-פעולה עם הבריטים.

הממשלה הבריטית ראתה בהחלטות אלו לא רק הסתייגות מהמאבק המזוין, אלא גם הבעת נכונות להילחם באצ"ל ובלח"י. בתגובה על כך, כמחווה של רצון טוב, החליט כעבור כמה ימים הקבינט הבריטי לשחרר את כל 700 עצורי "השבת השחורה" שנשארו עדיין במחנה המעצר. "השחרור נעשה בעת ובעונה אחת עם תנועה חדשה מצד הסוכנות היהודית להילחם בטרור" נאמר בהודעת הממשלה. נוסף לשחרור העצורים הורשו בן-גוריון ומשה סנה לחזור ארצה ללא חשש שייעצרו על-ידי השלטונות.

בדצמבר 1946 דנה ההנהלה הזמנית של הסוכנות היהודית בצעדים שיש לנקוט נגד האצ"ל ולח"י, אולם דובר הסוכנות סירב לגלות את פרטי התוכנית. בו בחודש התכנס בבאזל הקונגרס הציוני הכ"ב (הראשון מאז מלחמת-העולם – הפעם בהשתתפות צירים רוויזיוניסטיים, לאחר שתנועתם שבה למסגרת ההסתדרות הציונית) וכל המנהיגים הציוניים היו עסוקים בדיונים שהתנהלו בו.

ערב הקונגרס, ביקשה גולדה מאירסון (מאיר) מנציגי האצל ולח"י להפסיק זמנית את ההתקפות לתקופת המושב של הקונגרס הציוני, והסבירה כי צעד זה יגביר את כוחם של האקטיביסטים ויאפשר להם לקבל החלטות שיקדמו את המשך שיתוף-הפעולה בין שלושת ארגוני המחתרת. נציגי האצל ולח"י

נענו לבקשתה של גולדה, הגם שלא הייתה להם כל אשליה בדבר התוצאות. ואמנם, הקונגרס הציוני הסתיים וידם של המתונים הייתה על העליונה. בינואר 1947, עם תום הקונגרס הציוני ושובם של ראשי המוסדות הלאומיים ארצה, התפנה בן-גוריון לניהול המערכה נגד ארגוני המחתרת, שהמשיכו במאבק המזוין נגד הבריטים. עכשיו החלה מערכת תעמולה חריפה, שכללה גם אזהרות ואיומים. "סבלנות היישוב הגיעה לקצה", נאמר באחד הכרוזים שהיה חתום בשם "תנועת המרי" (ההגנה המשיכה להשתמש בשם זה, אף שנטשה את המאבק המזוין וחרף פירוקה של "תנועת המרי העברי" כמסגרת משותפת לשלוש המחתרות). "היישוב העברי כולו יצטרך להסיק מסקנות מעשיות מהמשכת מעשי ההפקרות", נאמר בכרוז.

ואמנם, ב-20 בינואר התכנסה מליאת הוועד הלאומי לדין באמצעים שיש לנקוט כדי להביא להפסקת ההתקפות של המחתרת העברית נגד השלטון הבריטי בארץ. שתיים מהחלטות שהתקבלו בישיבה זו ראויות לציון מיוחד. האחת – "היישוב יתגונן בכוח בפני מעשים של השתלטות וכפייה על-ידי הפחדה והטלת אימים, לשם סחיטת כספים". והאחרת – "הוועד הלאומי מדגיש את הצורך להגברת ההסברה הציבורית על הסכנה הגדולה כלפי פנים המאיימת עלינו מתוך מעשי הקבוצות הפורשות ועל הצורך באחדות בשעה גורלית זו". היה ברור, כי לאחר תשעה חודשים של שיתוף-פעולה בין שלושת הארגונים, שוב לא היה אפשר להחזיר את הגלגל לאחור, וכל הצעה לשיתוף-פעולה אקטיבי עם השלטונות תידחה על הסף. גם אילו החליטה ההנהגה הציונית להורות על הלשנות והסגרת לוחמים לבולשת הבריטית, לא היו נמצאים מתנדבים רבים שהיו מוכנים לבצע את המעשים האלה. (למרות החלטה זו, סיפקה ההגנה לבולשת אינפורמציה סלקטיבית על-אודות האצ"ל. כך הוסגרה, כזכור, צמרת הפיקוד של האצ"ל בירושלים ב-17 במרס 1947).

מהצהרות עברה ההגנה למעשים; ב-16 פברואר 1947 נחטף בפתח-תקווה איש אצ"ל שהיה חשוד בהתרמת כספים למען הארגון, ובירושלים היה, כזכור, ניסיון לחטוף את ישראל זילברברג. מלבד מקרה זה, זכתה ירושלים לשקט יחסי, בעוד ביתר חלקי הארץ התגברו ההתנגשויות בין ההגנה לבין האצ"ל.

ההסתה של ראשי היישוב היהודי בארץ נגד האצ"ל ולח"י הלכה וגברה, ובהחלטות אסיפת הנבחרים (שהייתה מעין רשות מחוקקת של היישוב), שהתכנסה ב-20 במאי 1947, נאמר:¹⁰⁹

שיטת הטרור הרצחני המשתולל בארץ-ישראל מסלפת ומכשילה את המאבק היישובי ...

מעשי ההתגרות של מבצעי הטרור גוברים והולכים ולכן מחליטה אספת הנבחרים על המשכת ההתנגדות בכוח לכל ניסיון של הטרוריסטים לכפות את רצונם על כלל היישוב ועל בידודם בתוכו, על סיכול פעולות טרור ותעמולת רצח בנקודות היישוב היהודי, על מתן אזהרה על סכנת מוות לאלה שסכנת מוות צפויה להם, בידודן של חבורות הטרור, בידוד ציבורי; סתימת מקורות יניקתן בארץ ובחוץ-לארץ; הגברת פעולת ההסברה בקרב הנוער.

מלחמת זו היא מלחמת היישוב העצמאי, ברשות מוסדותיו המוסמכים, ללא שיתוף כלשהו עם שלטון הדיכוי – הספר הלבן וגירוש המעפילים – היוצר רקע להשתוללות הדמים בארץ. (ההדגשה שלי, י.ל.)

בעקבות החלטות אלה, הוצאו לחברי ההגנה הוראות פעולה נגד האצ"ל ולח"י.¹¹⁰

"ניתנה הוראה מטעם המטכ"ל להקים בכל סניף וסניף 'יחידות מגויסות' של 10-16 איש לרשות המאבק עם הפורשים. מאמץ מיוחד נעשה לסתימת המקורות הכספיים שמהם ניזונו הפורשים".

מסתבר כי מספר המגויסים למלחמה באצ"ל ובלח"י הגיע למאות, וההיקף לא נפל מזה של הסזון הגדול שנערך שנתיים קודם לכן. בחודש ספטמבר חלה הסלמה בפעולות ההגנה נגד האצ"ל. יחידות של ההגנה יצאו לרחובות כדי להוריד את כרוזי האצ"ל ובתגובה הורידו אנשי האצ"ל את כרוזי ההגנה. הורדת הכרוזים ההדדית גרמה להתכתשות בין הקבוצות השונות וחלק מן המוכים נזקקו לעזרה רפואית. ממלחמת הכרוזים עברה ההגנה לחטיפות.

¹⁰⁹ אצ"מ, פרוטוקולים של אסיפת הנבחרים.

¹¹⁰ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 954.

ב-31 באוגוסט חטפו אנשי ההגנה בירושלים את מנחם קאסטרו, שעסק בגיוס כספים עבור האצ"ל. הוא נחקר על-ידי שוביו, הוכה קשות ולאחר-מכן גורש מירושלים. נאמר לו כי נאסר עליו לשוב לירושלים במשך שישה חודשים.

עם היוודע דבר חטיפתו של קאסטרו, הוחלט במטה האצ"ל בעיר להשיב להגנה באותו מטבע. למטרה זו נבחר אליהו פריזנט, אשר הגיע לירושלים מן הקיבוץ וצורף ליחידה המיוחדת שלחמה ב"פורשים".

ביום שלישי 9 בספטמבר, ארבו אנשי האצ"ל לפריזנט. כשהתקרב לביתו בגבעת-שאול, אילצוהו לרדת מן האופנוע שרכב עליו, קרבו לאפו מטפחת ספוגה בכלורופורם, כבלו את ידיו והובילוהו, במכונית שחיכתה לידם, למקום סתר. בחקירתו, גילה את דרכי עבודתה של היחידה המיוחדת שהשתייך אליה וכן את שמות חבריו ומקומות המפגש שלהם.

למחרת היום נחטף מביתו חבר ההגנה אליהו אודיז בנו של קצין המשטרה חיים אודיז, ששימש מפקח בתחנת המשטרה במחנה-יהודה. בשעה תשע בערב פרצו חמישה צעירים מזוינים באקדחים לדירתו של הקצין אודיז, בבית השוטרים שברחוב הטורים בשכונת מקור-ברוך. הצעירים תקפו את הבן הבכור, אליהו אודיז, סתמו את פיו, כפתו את ידיו והובילו אותו אל מכונית שהמתינה ליד הבניין.

בתגובה לחטיפתו של אליהו אודיז, החליטה ההגנה לחטוף בן-ערובה (אליהו פריזנט, שנחטף קודם לכן, שוחרר בינתיים ממעצרו). ב-11 בספטמבר, בשעה 3 אחר-הצהריים, הגיעה לביתו של חיים חקר קבוצה בת 10 אנשי ההגנה, מזוינים באלות ואגרופנים. הם פרצו לדירה, התנפלו על חיים חקר והיכו קשה אותו ואת אביו, שניסה להגן על בנו. האח הקטן ניצל את המהומה, חמק מן הבית והזעיק את המשטרה. בינתיים, גררו החוטפים את חיים חקר למכונית שהמתינה בחוץ. לאחר שהמכונית עם החטוף יצאה לדרכה, הגיע משוריין של המשטרה. השוטרים פתחו באש לעבר מכונית הליווי, שלא הספיקה להתרחק מן המקום. מכונית הליווי נעצרה ומתוכה יצאו ארבעה צעירים, שבגדיהם מגואלים בדם. המשטרה עצרה את הארבעה וכן את נהג מכונית הליווי, אולם הם שוחררו בערבות כעבור כמה ימים.

במטה ההגנה נתקבלה ידיעה כאילו שיחרר האצ"ל את אליהו אודיז. על-סמך ידיעה זו שיחררה ההגנה את חיים חקר, שנזקק לטיפול רפואי עקב המכות שקיבל בשעת החטיפה. דבורה שמחון, שאך זה סיימה קורס עזרה

ראשונה, נפגשה עם חיים חקר מיד לאחר שחרורו והובילה אותו אל ד"ר הפנר. מספרת דבורה:¹¹¹

רופא ביקש ממני להסיר את התחבושת מעל ראשו של חקר, בעוד הוא עצמו החל בהכנות לטיפול. התחבושת הייתה דבוקה לראש, בגלל הדם הרב שזרם מן הפצע, והורדתה גרמה לחיים כאבים. בשלב מסוים הרגשתי שראשי נעשה סחרחר, וכשהתעוררתי מן העלפון, מצאתי עצמי שוכבת על הספה. ד"ר הפנר המשיך את הטיפול בפצע בעצמו, בעוד אני מתבוננת במעשיו.

משהתברר להגנה כי הידיעה בדבר שחרורו של אודיז הייתה מוטעית, הוחלט לחטוף בן-ערובה נוסף, והפור נפל על אהרון סדובניק.

בשעות הבוקר ביום השבת 13 בספטמבר, נשמעו דפקו על דלת חדרו של אהרון סדובניק, בדירת הגג בבית עיסא מוסא שבשכונת רוממה. סדובניק פתח את הדלת ולחדר פרצו שישה צעירים מזוינים. הם ערכו חיפוש בחדר ומצאו מקלט רדיו. לאחר שסיימו את החיפוש, קשרו את עיניו של סדובניק, הדביקו פלסטר על פיו והורידוהו למטה, אל המכונית שהסיעה אותו למקום מעצרו. בחדרו של סדובניק נשארה יחידה של ההגנה, בפיקודו של מאיר גרוסמן, כדי לתפוס אנשי אצ"ל שיגיעו למקום.

יומיים לפני חטיפתו של סדובניק הצליחה ההגנה להשתלט על מחסן נשק של האצ"ל, ברחוב דוד ילין 39, והחרימה 2 תת-מקלעים, 6 רובים, 10 אקדחים וכן תחמושת וחומר נפץ.

בתשובה, נדרשה ההגנה להחזיר מיד את כל הנשק שהוחרם ברחוב דוד ילין, אחרת יפרוץ האצ"ל למחסני ההגנה ויחזיר את הנשק המוחרם בכוח הזרוע. בינתיים, נמסרה למפקד האצ"ל בירושלים הידיעה, כי אהרון סדובניק משמש בן-ערובה לאליהו אודיז. הוא הטיל על יהושע גולדשמיד ("גל"), מפקד הח"ק בירושלים, לבדוק את האפשרות להוציא מחדרו של סדובניק את מקלט הרדיו, ששימש גם כמשדר. בסיור שערך גל, הוא הבחין באנשי ההגנה ששמרו על חדרו של סדובניק. גל הזעיק את דבורה שמחון, וצירף אותה ליחידה שאמורה הייתה לפרוץ לחדרו של סדובניק. ב-14 בספטמבר עלתה דבורה במדרגות הבית ברוממה ודפקה על דלת החדר. כאשר ראו אנשי ההגנה כי בחורה עומדת בפתח, פתחו את הדלת ושאלו

¹¹¹ ראיון המחבר עם דבורה שמחון.

לרצונה. בעוד דבורה משוחחת עם אנשי ההגנה, פרצו אנשי החוליה, בפיקודו של יהושע גורודנצ'יק ("אלימלך"), אל תוך החדר והשתלטו במהירות על אנשי ההגנה. בחדר נמצאו אותה שעה מאיר גרוסמן ושלושה צעירים שהיו נתונים לפקודתו. אנשי האצ"ל מצאו את מקלט הרדיו ומסרוהו לדבורה, שהעבירה אותו למקום מבטחים בסביבת מחנה-יהודה. מאיר גרוסמן נתבקש להתלוות אל אנשי האצ"ל, יתר הצעירים נצטוו על-ידי אלימלך להתפשט ובגדיהם נלקחו, כדי שלא יוכלו לצאת החוצה ולהזעיק עזרה. גרוסמן הובל לשכונת כרם, ובהגיעם לאחת הסמטאות ניסה להימלט. הוא נתפס והוזהר שאם ינסה שנית – יִּירָה. עיניו של גרוסמן נקשרו במטפחת והוא הוכנס לחדר מעצר. הוסבר לו כי הוא מוחזק כבן ערובה לאהרון סדובניק שנחטף על-ידי ההגנה. למרבה המזל התברר כי אנשי ההגנה לא מצאו כל עניין במקלט הרדיו שהיה בחדר, ודבורה שמחון העבירה אותו למקום מבטחים.

שלוש שעות לאחר מעצרו של גרוסמן, נחטף מביתו ברחוב אלפסי 29 משה כהנא, ששימש מפקד הדלק (שרות הידיעות של האצ"ל) בירושלים. בערב ראש-השנה שוחרר אליהו אודיזי. למחרת היום שיחררה ההגנה גם את אהרון סדובניק. משה כהנא נשאר במעצר, והוחזק כבן ערובה למאיר גרוסמן.

ביום ד' 17 בספטמבר גילתה ההגנה את מקום מעצרו של גרוסמן. יחידה שמנתה 12 אנשי הגנה פרצה את דלת הברזל של דירת משפחת זילברברג בבית שושני, בשכונת סנהדריה. (כזכור, היה בן המשפחה, ישראל זילברברג, חבר אצ"ל, ובהשראתו נבנה חדר-סתר בבית. מטרת החדר הזה הייתה, כזכור, לשמש מקום אכסון לבן-ערובה בריטי, במקרה שהשלטונות ישפטו איש אצ"ל למוות). הם השתלטו על שני שומרי האצ"ל שהיו בדירה ופירקו מעליהם את נשקם. בדירה נערך חיפוש מדוקדק, אולם לא נמצא דבר. רק כאשר הסירו את הראי הגדול ממקומו, נתגלה מבוא לחדר-סתר, בו הוחזק מאיר גרוסמן כשידיו כבולות. גרוסמן שוחרר, שומריו הוכו ורהיטי הדירה נהרסו.

לאחר שההגנה מצאה את מקום החזקתו של מאיר גרוסמן, שוחרר אהרון החטופים, משה כהנא איש אצ"ל. בכך תם מחול השדים המטורף, שמבהלכו נחטפו והוכו 7 אנשים (4 אנשי האצ"ל ו-3 אנשי ההגנה). ההגנה היא שהחלה את מעגל הקסמים על-ידי חטיפתו וגירושו מירושלים של איש האצ"ל מנחם קאסטרו. יתר החטיפות נעשו כתגובה, וכתגובה לתגובה.

ב-24 בספטמבר נעשה ניסיון לחטוף את מאיר דובשני, איש ההגנה, שהשתתף כ-10 ימים קודם-לכן בחטיפתו של חיים חקר, נעצר על-ידי המשטרה ושחרר בערבות. חטיפתו אמורה הייתה להיות מעשה עונשין, אולם למזלו לא היה מאיר דובשני בביתו כאשר באו לחוטפו.

במערכת החטיפות וההכאות, יש לציין מקרה אחד שנסתיים בהסגרה למשטרה; היה זה כאשר אנשי האצ"ל הגיעו לביתו של רפאל מורלי, כדי להכותו בתגובה להכאת מדביקי כרוזים מן האצ"ל. מורלי היה חבר "היחידה המיוחדת" שפעלה נגד האצ"ל והכאתו הייתה אמורה לשמש כאות אזהרה להפסקת ההתנכלות למדביקי כרוזים. מאחר שרפאל מורלי לא היה בביתו, הוכו אחיו ואביו, אשר הזעיקו לעזרה שני נוטרים שהיו בקרבת מקום. הנוטרים פתחו באש והתוקפים נסוגו. אחד מאנשי האצ"ל נתפס על-ידי הנוטרים, אשר הסגירוהו למשטרת מחנה-יהודה.¹¹²

קרוב נוסף של אותה תקופה היה יהושע גולדשמיד ("גל") עצמו. הוא נתפס באחד מחדרי הארגון בסנהדריה והוכה קשות בידי קבוצה של אנשי ההגנה. גל הצליח בסופו של דבר להתחמק מתוקפיו וחזר לביתו פצוע ומוכה. למחרת היום הועבר גל לתל-אביב.

לאחר שחרורו של אחרון החטופים, שקטה ירושלים לכמה חודשים. במהלך החטיפות, שלח מפקד האצ"ל במחוז ירושלים מכתב אל עמיתו, מפקד ההגנה בעיר:¹¹³

אל: מפקד ההגנה במחוז ירושלים.

א. ביום ו', י"ג אלול תש"ז, חטפתם חבר שלנו והחזקתם אותם במעצר כשלושה ימים. כפי שמסר לנו חברנו, הפעלתם כלפיו שיטות הגסטפו. עיניתם אותו עינויים קשים ובין השאר שמתם לרגליו סיגריות בוערות.

ב. כתגובה למעשה החטיפה, עצרנו ביום ג', כ"ד אלול תש"ז, את חברכם אליהו פריזנט והחזקנוהו במעצר במשך 24 שעות. לא נגענו בו לרעה, על-אף העינויים שעונה חברנו, משום שחברכם הביע את צערו על המלאכה הבזויה שהוטלה עליו על-ידי אלה הרואים את עיקר מלאכתם בהבערת האש של מלחמת אחים. אולם תהיה זו אזהרה אחרונה. על חטיפות נשיב בחטיפות ועל עינויים נשיב בעינויים.

¹¹² את"ה, 73/21.

¹¹³ את"ה, 112/1504.

ג. חטיפתו של חברנו על-ידכם שבוצעה ביום ה', כ"ו אלול תש"ז, לא הייתה איפוא תגובה על מעצר חברכם, מאחר שמעצר זה שימש כתגובה למעשה הנבלה שלכם. אתם יודעים יפה, כי אין לנו יוזמים שום מעשה איבה כלפיכם, מאחר שענייננו לחזית אחת ויחידה, חזית המלחמה במשעבד. החטיפה של חברנו הייתה מעשה התגרות נוסף בנו מצדכם ואנו רושמים לפנינו את העובדה הזאת. חברנו אף הוכה מכות רצח בשעת החטיפה לה התנגד אחד כנגד עשרה. גם זאת רשמנו לפנינו.

ד. באותו יום ביצעתם פעולת התגרות נוספת נגדנו. חבריכם התפרצו למחסני לימודים שלנו ושדדו נשק לימודים שכלל, בין השאר, אקדחים, תת-מקלעים, רובים ומחסניות של טומיגן, כדורים וכן מכונת דפוס. אנו יודעים לאן הובא הנשק הזה. עליכם לדעת ששום דבר בעולם לא ימנע בעדנו מלהגן על נשקנו, שהינו קודש להדרכת הנוער למלחמת השחרור.

הריני דורש ממך לתת הוראה מיידית להחזיר לנו את נשקנו, כפי שפורט לעיל, במשך 72 שעות. תואיל להחזיר את הנשק לאחד המקומות ממנו נשדד ותודיעני על-כך בזמן המתאים.

הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל
מפקד מחוז ירושלים

יום ו', כ"ז אלול תש"ז [12.9.47] ש. 16.04

שער חמישי

מלחמת העצמאות

הבריטים מעבירים את בעיית ארץ-ישראל לאו"ם

עם סיום מלחמת-העולם השנייה הגבירו האצ"ל והלח"י את מלחמתם נגד השלטון הבריטי בארץ. כזכור, כל עוד נמשכה מלחמת-העולם, הקפיד האצ"ל שלא לפגוע במתקני הצבא הבריטי, והתרכז בהתקפת מטרות אזרחיות של השלטון. אולם החל בחודש מאי 1945 היווה גם הצבא הבריטי מטרה להתקפותיה של המחתרת העברית. עקב הרחבת פעולות המחתרת, נאלצה הממשלה הבריטית להגדיל את מספר החיילים ששירתו בארץ-ישראל, כדי שיוכלו לשמור ביתר יעילות על מתקני הממשלה והצבא. הגיעו הדברים לידי כך, שכעבור זמן לא רב הגיע מספר החיילים והשוטרים הבריטים בארץ-ישראל לכ-100,000. החזקת מספר כה גדול של מגויסים היוותה מעמסה גדולה מאוד על ממשלת בריטניה, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה ציבורית. יש לזכור, כי הבריטים היו עייפים מן המלחמה הנוראה נגד גרמניה הנאצית; והנה במקום להחזיר את החיילים הביתה, שולחים אותם להיהרג בפלשתינה. דעת-הקהל בבריטניה הייתה רגישה מאוד לקרבנות בריטיים בארץ-ישראל ולפגיעת המחתרת ביוקרת ממשלת המנדט.

במאבק נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל, גרמו הקרבנות בנפש לתגובות קשות ביותר בבריטניה עצמה. בכל פעם שנהרגו בארץ חיילים או שוטרים בריטיים, זכה הדבר בפרסום רב בעיתונות הבריטית ובעקבות זאת הועלו שאילתות בפרלמנט הבריטי. ככל שהתגברה מלחמת המחתרת בארץ וגדל מספר הקרבנות הבריטיים, כן גבר לחצה של דעת-הקהל בבריטניה על הממשלה לעזוב את ארץ-ישראל. הגדילו לעשות אימהותיהם של החיילים אשר שירתו בארץ; הן הפגיזו את שר-המושב ואת שר-החוץ במכתבים, בדרישה להחזיר את הבנים הביתה. מכתבים אלה מצאו את דרכם גם לפרלמנט, שם השתמשו בהם צירי הבית כבסיס לשאילתות שהביכו לא מעט את הממשלה. יש לזכור, כי חיילים אלו אך זה סיימו את שירותם בגיהנום של המלחמה באירופה, ובמקום לחזור הביתה נשלחו לפלשתינה, שנחשבה בעיניהם לארץ גזרה. נוסף למלחמת המחתרת העברית בשלטון המנדט בארץ-ישראל, היה על הממשלה הבריטית להתמודד עם בעיות כלכליות קשות ביותר. מלחמת-העולם השנייה פגעה קשות בתשתית הכלכלית של המדינה ולממשלה לא היו האמצעים לשקם את ההריסות. החיילים, שניצחו בקרב, חזרו הביתה לחיי צנע ואבטלה. היה קיצוב במזון

ובמלבוש, ולא היה מספיק דלק כדי לספק את מלוא צריכת החשמל והתחבורה. ואם לא די בכל אלה, עבר על בריטניה בסוף שנת 1946 ותחילת 1947 חורף נוראי שכמוהו לא ראו הבריטים שנים רבות. הקור והשלג שיתקו לחלוטין את החיים הסדירים בערים ובכפרים. לא היה פחם לחימום הבתים ולאספקת חשמל; בתי-חרושת נסגרו בזה אחר זה ושירותי הרכבות קוצצו באופן דרסטי. הופסק ייצור הבירה וקוצצה אספקת הסיגריות. הגיע המצב לידי כך, שהמדינה בעלת מחצבי הפחם הגדולים, נאלצה לשלם במטבע חוץ, שהיה בצמצום, כדי לייבא פחם מארצות-הברית. המצב בבריטניה היה ללא נשוא, והתלות בארצות-הברית הלכה וגברה. צ'רצ'יל, שהיה באותה תקופה מנהיג האופוזיציה, הכריז בנאומיו בפרלמנט, כי בריטניה שלאחר המלחמה חלשה בכדי לשאת בנטל הרב שנגרם בעקבות מלחמת המחתרת בארץ. צ'רצ'יל טען כי האינטרסים של בריטניה בארץ-ישראל אינם כה חשובים כדי שיצדיקו החזקת 100,000 חיילים ושוטרים, העולים לאוצר הבריטי הריק הון עתק. הוא תבע מן הממשלה לצאת את ארץ-ישראל ללא דיחוי.

ב-19 בפברואר 1947, הכריז בוויין, שר החוץ של בריטניה, כי הוא עומד למסור את בעיית ארץ-ישראל לארגון האומות המאוחדות. כשבוע לאחר הכרזתו של בוויין, הודיע קריץ' ג'ונס, שר המושבות, כי:

אין אנו הולכים אל האומות המאוחדות כדי למסור את המנדט על ארץ-ישראל. אנו הולכים אל האומות המאוחדות כדי לבקש עצה איך אפשר להגשים את המנדט. אם אי אפשר להגשימו במתכונתו הנוכחית, שואלים אנו איך אפשר לתקנו.

באמצע חודש מאי, החליטה עצרת האו"ם למנות "ועדה מיוחדת לארץ-ישראל" (UNSCOP), כדי לחקור את כל הכרוך בבעיית א"י ולהציע הצעות לפתרונה. הישיבה הראשונה של אונסקו"פ התקיימה בארץ ב-16 ביוני 1947, ביום בו ניתן גזר-דין המוות במשפטם של אבשלום חביב, מאיר נקר ויעקב וייס, שנתפסו בפריצת כלא עכו. זו הייתה קבלת הפנים שערכה ממשלת המנדט הבריטית לוועדה שנתמנתה על-ידי ארגון האומות המאוחדות כדי לחקור את בעיית ארץ-ישראל, ולהביא את המלצותיה בפני מושב העצרת. לאחר מתן פסק-הדין, הצטרפו חברי הוועדה אל מנהיגים ואישים רבים, בארץ ובעולם כולו, בפנייה אל שלטונות המנדט לחון את

הנידונים למוות. אולם ללא הועיל; הבריטים היו נחושים בדעתם להמשיך במדיניות "היד הקשה" ולדכא את הלוחמים העבריים בכוח הזרוע. מספר ימים לאחר אישור גזר-דין המוות על-ידי המפקד הראשי של הצבא הבריטי, תפסה יחידה של האצ"ל בנתניה שני סרג'נטים בריטיים שנלקחו בני-ערובה. אולם הבריטים התעלמו מאזהרות האצ"ל; ב-29 ביולי הוציאו לפועל את גזר-דין המוות ושלושת הנידונים הועלו לגרדום בבית-הכלא בעכו. כאמור, הבריטים לא הותירו בפני האצ"ל כל בררה ולמחרת היום, ב-30 ביולי, נמצאו שני הסרג'נטים תלויים בחורשה ליד נתניה.

אירוע נוסף שהסעיר את העולם כולו בתקופה שבה ישבה ועדת אונסקו"פ על המדוכה, הייתה פרשת האנייה "יציאת אירופה" ("אקסודוס"). ביולי 1947, יצאה האנייה מחופי צרפת ועל סיפונה 4,500 יהודים משארית הפליטה. עם התקרב האנייה לחופי הארץ, פתחו עליה הבריטים באש ואילצו להיכנס לנמל חיפה. בנמל, הועברו 4,500 המעפילים בכוח הזרוע אל שלוש אניות גירוש בריטיות, אולם בניגוד לפעמים קודמות, בהן הועברו המעפילים למחנות מעצר בקפריסין, החליטה ממשלת בריטניה להחזיר את מעפילי "אקסודוס" לאירופה. המסע לאירופה זכה לפרסום בין-לאומי רב והעלה את בעיית הפליטים היהודיים באירופה בכל חריפותה.

מלחמת המחתרת בשלטון הבריטי בארץ ומצב הפליטים היהודיים באירופה השפיעו השפעה רבה על ועדת אונסקו"פ, אשר לאחר ששמעה העדויות של כל הנוגעים בדבר, החליטה להמליץ בפני עצרת האו"ם על סיום המנדט הבריטי וחלוקתה על ארץ-ישראל לשתי מדינות ריבוניות: יהודית וערבית, בעוד אזור ירושלים יהיה נתון למשטר בין-לאומי.

ב-29 בנובמבר 1947 התכנסה העצרת הכללית של ארגון האומות המאוחדות, להצביע על תוכנית החלוקה כפי שהוכנה על-ידי ועדת-משנה שנתמנתה לצורך זה. היה צורך ברוב של שני שלישים כדי לאשר את ההצעה. ההצבעה הייתה דרמטית וריתקה מיליונים רבים ברחבי העולם אל מקלטי-הרדיו, ובסיומה נתקבלה הצעת החלוקה ברוב של 33 קולות נגד 13 שוללים ו-10 נמנעים. ההחלטה יצרה יצור מוזר; מדינה יהודית המורכבת משלושה חלקים (הגליל המזרחי, שפלת החוף עד אשדוד, והנגב) הקשורים ביניהם בקשר רופף, ומדינה ערבית המורכבת אף היא משלושה חלקים (הגליל המערבי, יהודה ושומרון וחבל עזה, שהיה קשור אל חלק מן הנגב) אשר אף הם קשורים ביניהם בקשר רופף (ראה תרשים). המדינה היהודית חסרה את העיר יפו (שהייתה אמורה להיות חלק מן המדינה הערבית) וכן

את ירושלים, אשר לפי ההחלטה, הייתה אמורה להיות נתונה במשטר בין-לאומי בחסות האו"ם.

האוכלוסייה היהודית במדינה העברית המוצעת מנתה פחות מ-500,000 נפש וכללה מיעוט של כ-416,000 ערבים. בין שלושת אזורי השלטון בארץ-ישראל (היהודי, הערבי והבין-לאומי), היה אמור לקום איחוד כלכלי ובפועל אמורה הייתה המדינה היהודית לתמוך במדינה הערבית. באזור שהוקצה למדינה הערבית היה מספר ניכר של יישובים יהודיים, כמו עטרות ונווה-יעקב מצפון לירושלים, גוש-עציון מדרום לעיר, קליה ובית-הערבה במזרח והר-טוב ממערב לירושלים; ניצנים, יד-מרדכי, כפר-דרום ונירים בדרום הארץ; וכן נהריה, יחיעם וחניתה בגליל המערבי.

בעוד מדינות ערב דחו את החלטת האו"ם על הסף ואיימו להשמיד את המדינה היהודית, קיבלה הסוכנות היהודית את ההחלטה בברכה, תוך אמונה כי הסכם הפשרה יוכל להתבצע ללא שפיכות דמים. האצ"ל, לעומת זאת, פירסם למחרת קבלת ההחלטה באו"ם שתי הודעות. באחת, שהופנתה אל היישוב היהודי בארץ-ישראל, נאמר, בין השאר:

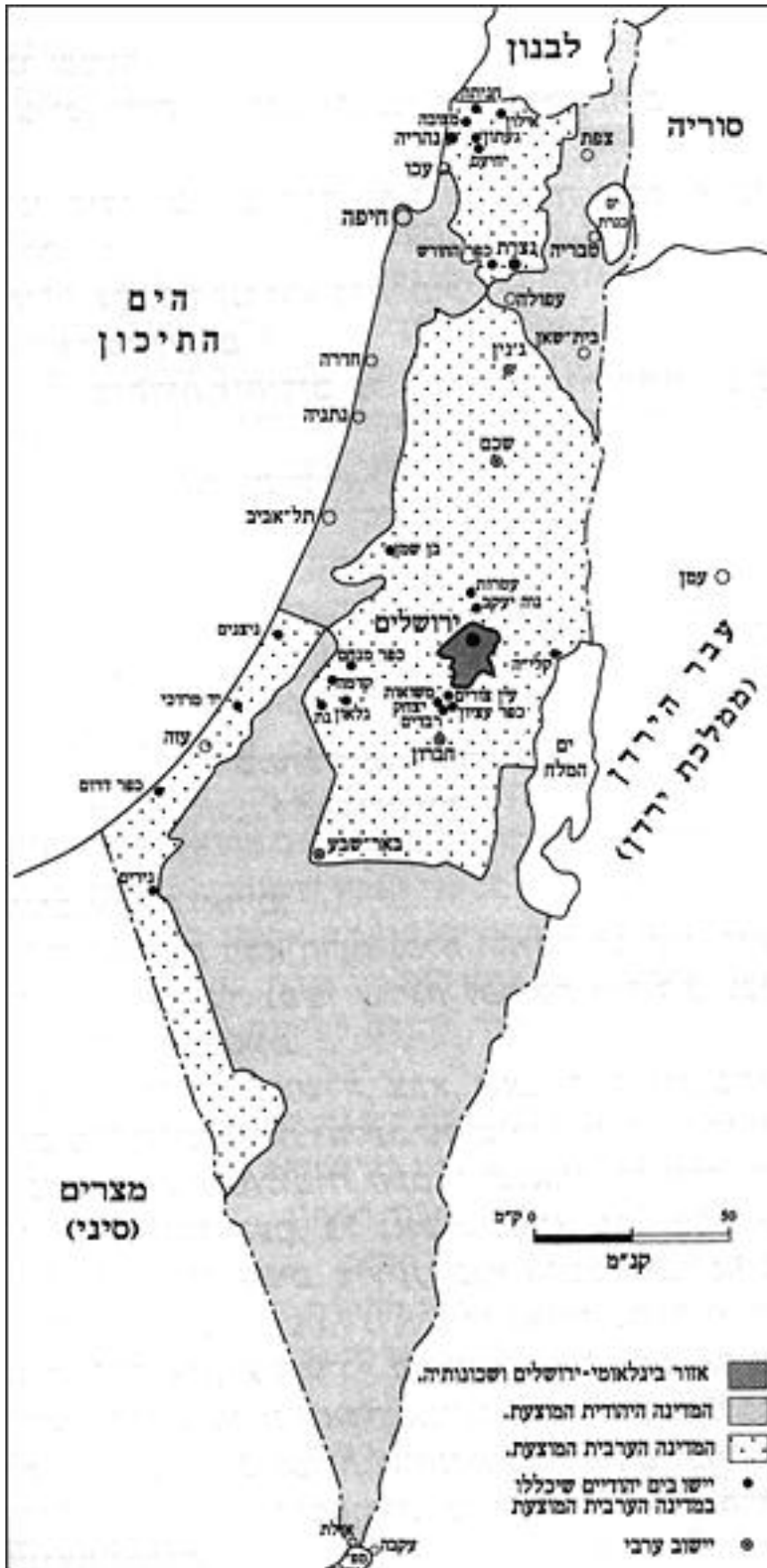
קדושת שלמות המולדת

ארגון האומות המאוחדות החליט לבתר את מולדתנו. מול המדינה הערבית המוכרת, אשר המשעבד הבריטי הקים על אדמתנו השדודה, מעבר לירדן מזרחה, תיווסף מדינה ערבית שנייה בעבר הירדן מערבה.

בארץ-ישראל תהיינה שתי מדינות ערביות ולמדינת היהודים יופרשו לא יותר מ-10% מאודמת המולדת – רובה מדבר שממה. ירושלים, בירת דוד הנצחית, נמסרה לשלטון זרים. [...]

הרינו מודיעים ומכריזים בפני עם ועדה ובפני אומות העולם: ביתורה של מולדתנו הוא בלתי חוקי. הוא לא יוכר לעולם.

חתימת מוסדות ויחידים על חוזה הביתור משוללת כל תוקף. היא לא תחייב את עם ישראל. [...]

בהודעה השנייה, שהופנתה אל מפקדי האצ"ל וחייליו, נאמר, בין השאר:

שמחת העם והמחותרת פקודת יום

חיילים, אחיות ואחים,

בארגון האומות המאוחדות נפלה החלטת הביתור. והעם צוהל. בל נאשימו. נפשו עורגת לפריקת עול השיעבוד, נפשו צמאה לעצמאות. המושגים: מדינה, ממשלה, צבא, שאנו החדרנום במשך שנים מול ההתכחשות והלעג של שיכורי המדינה דהיום, הפכו ליקרים שבחלומות העם. וכשנאמר, כי אלה יהיו למציאות, צוהל העם. בל נאשימו. הוא סָבַל אל-אנושי. דמו ניגר כמים. מיליוני בניו הושמדו. כל אויביו קמו עליו להשמידו. עתה נראים לו באופק נחמה ורווחה זמנית, ולקראתן שש ליבו. בל נאשים את העם. אך נצא לקראתו בראש מורם ונאמר: אנחנו, אשר את נפשנו נתנו ללא שיור למען יום הפדות, אנחנו איננו שמחים. ובתוגתנו גדולת שליחותנו ההיסטורית. כי המולדת לא שוחררה. המולדת בותרה.

המדינה, שאליה חתרנו משחר נעורינו; המדינה, שתיתן לעם את חירותו ותבטיח לבניו את עתידם, מדינה זו נשארה עדיין מטרת הדור. לא קל יהיה להגיע אליה. עוד דם רב יישפך למענה. [...]

מדיניות האצ"ל הייתה להעביר את המלחמה שתפרוץ אל מעבר לגבולות החלוקה וזאת כדי להגדיל, עד כמה שאפשר, את גבולותיה של מדינת היהודים. תפקיד מיוחד הוטל על האצ"ל בירושלים; מאחר שירושלים הייתה אמורה להיות תחת שלטון בין-לאומי, הוחלט שהאצ"ל ימשיך להתקיים בעיר, גם לאחר שיתפרק מנשקו בשטח המדינה היהודית. תפקידו של האצ"ל בירושלים היה להגן על היישוב היהודי בעיר מפני התקפות הערבים וכן להילחם בכל גורם זר שישלוט בירושלים, כדי להפוך את העיר לבירתה של מדינת היהודים.

לאחר הסזון הקטן (ספטמבר-אוקטובר 1947) חלו שינויים בפיקוד הבכיר בירושלים. יהושע גולדשמיד ("גל"), ששימש מפקד הח"ק (חיל הקרב) בירושלים, הועבר כזכור לתל-אביב ובמקומו נתמנה יואל קמחי ("יורם"), ששימש מפקד הח"ק בחיפה. עם מאסרו של יוסף אבני, המחסנאי הראשי, נתמנה לתפקיד זה ישעיהו זמיר ("איתמר"), שהועבר לירושלים מרמת-גן. כן

הועבר מתל-אביב מיכאל חריף ("מאיר"), שהיה מומחה לחבלה והכין את מטעני הנפץ ששימשו בהתקפות נגד הבריטים ונגד הערבים. בראש החת"ם הועמד אליהו לוי ("אביאל"), שהוחזר לירושלים לאחר תקופת היעדרות ממושכת, בה שהה ברחובות. כן הועבר לירושלים מרמת-גן המחבר, יהודה לפידות ("נמרוד"), שנתמנה מפקד גונדה. הפיקוד הבכיר במחוז כלל בחודש נובמבר את:

מרדכי רענן-קאופמן ("יעקב") – מפקד המחוז.
 משה אריאל ("שלמה") – מזכיר המחוז.
 יואל קמחי ("יורם") – מפקד הח"ק.
 אליהו לוי ("אביאל") – מפקד החת"ם.
 קלמן ברגמן ("דן") – מפקד הדלק (שירותי המודיעין) וסגנו – יוסף ליזרוביץ ("אהרון").
 בתקופה מאוחרת יותר צורפו למטה גם אליהו מרידור ("דן") וכן אליאל פריימן ("יצחק").

בדצמבר 1947 שירתו בח"ק (חיל הקרב) כ-90 לוחמים ובחת"ם (חיל תעמולה מהפכני) כ-250. בנוסף לזאת נהנה האצ"ל בירושלים מעורף ציבורי רחב. הארגון זכה באהדה רבה, בעיקר בשכונות הדתיות ובקרב בני עדות המזרח. אולם עקב אכילס של האצ"ל בירושלים היה המחסור החמור בנשק.

מצבת הנשק ב-29 בנובמבר 1947 מנתה: 43 רובים, 2 מקלעי "ברן", 15 תת-מקלעים מסוגים שונים (בהמשך צורפו עוד 30 תת-מקלעים מסוג סטן, שיוצרו על-ידי האצ"ל בתל-אביב), 25 אקדחים, עשרות רימונים וכמות מצומצמת של חומר נפץ.

מטה האצ"ל בירושלים עמד בפני מספר משימות קשות. ראשית, היה צורך בארגון מחדש של הכוחות. לא עוד חת"ם וח"ק, אלא איחוד כל הלוחמים הצעירים לחטיבה לוחמת אחת, ובנייה של חטיבת המבוגרים במסגרת ה"אוצרון" (שהקביל לחי"ם - חיל המשמר).

נוסף לבעיות הארגוניות, הוחל לאמן את כל הלוחמים בנשק שהתאים ללחימה חזיתית גלויה, דהיינו – רובים ומקלע הַבְּרָן. כזכור, לא הרבה האצ"ל להשתמש בכלי נשק אלה במבצעים נגד השלטון הבריטי בירושלים. בגלל גודלו, לא התאים הרובה ללחימה עירונית; קשה היה להסתיר אותו לפני הפעולה ואחריה והוא לא היה נוח ללחימה בטווח קצר. עיקר השימוש

בזמן המחותרת היה באקדחים ובתת-מקלעים (במבצעים הגדולים השתמשו גם במקלע הברן).

על המחבר הוטל לארגן את האימונים ברובה ובברן במחוז כולו. תחילה עברו מפקדי הכיתות אימונים אינטנסיביים בכלי נשק אלה ולאחר-מכן הם לימדו את השימוש בהם לאנשי השורה. בירושלים לא היו לאצ"ל התנאים הנחוצים לאימונים מסוג זה; החדרים ששימשו למפגשים בתנאי המחותרת היו קטנים מדי והיה צורך לשמור על שקט מרבי, כדי לא לעורר את חשדם של שכנים ועוברי-האורח. ואכן, בעיית מקומות האימונים הייתה הבעיה הראשונה שהיה צורך להתמודד איתה. תחילה התנהלו האימונים בחדר "הפטיש" בשכונת שערי-פינה (בקצה שכונת מאה-שערים). החדר היה גדול יחסית וגם הסביבה הייתה אוהדת, כך שהסיכון לא היה גדול מדי. אולם עד-מהרה התברר שאין די בחדר "הפטיש" והוטל על מספר מפקדים לחפש בדחיפות מקומות אימון נוספים. אחת ההצעות הייתה להשתמש בבית-הכנסת אשר בשכונת הבוכרים. בית-הכנסת שכן במקום שקט והוא עמד ללא שימוש בכל שעות היום. השמש, שהיה אוהד המחותרת, איפשר לאחד הבחורים לשכפל את המפתח, והאימונים התנהלו עם סיום תפילת שחרית ועד מועד תפילת ערבית. הנשק היה מועבר אל בית-הכנסת מכוסה בשקים ומוחזר למחסן עם תום האימונים.

עשרות לוחמים למדו את השימוש ברובה ובברן בבית-הכנסת שבשכונת הבוכרים. אולם השימוש בבית-הכנסת היה מוגבל לימי חול בלבד. בשבתות נמצא פתרון אחר. אחד המפקדים, שלמה שוובל ("צבי") עבד במאפיה של אביו. הוא פתח בפני האצ"ל את דלתות המאפיה בשעות הבוקר המוקדמות, והאימונים נמשכו כל יום השבת. המאפיה הייתה רחבת-ידיים והחום שנבע מן התנור הנעים את השהות במאפייה בימי החורף הקרים של ירושלים.

עוד משימה שעמדה בפני מטה האצ"ל בירושלים הייתה להכין קאדר של מפקדים חדשים, אשר יוכל לקלוט בבוא הזמן את המתנדבים הרבים שיצטרפו לשורות האצ"ל. לשם כך נערכו שלושה קורסים של "סגנים" (מפקדי כיתות); אחד בפיקודו של יואל קמחי ("יורם") ושניים בפיקודי. בכל קורס השתתפו כ-18 איש. הקורס הראשון נערך בחדר "הפטיש", בקצה שכונת מאה-שערים, בעוד שני האחרים, בבסיס מיוחד בשכונת קריית-שמואל. הייתה זו דירתו של כרמלי ברון, שרַב עם אביו (בעל הבית) והחליט להעביר את הדירה לרשות האצ"ל. הוא פנה אל חברו שלמה שוובל-גופר ("צבי") וסיפר לו כי הוא מתכוון לעזוב את ירושלים וברצונו להעמיד את הדירה לרשות המחותרת. הדירה, בת שני חדרים, שימשה אכסניה לקורסי

"סגנים" ושמה הוסב ל"ווילה". החדר הגדול שימש ביום ללימודים ובלילה - מקום לינה לבנים, בעוד הבנות שוכנו בחדר השני. בסך-הכול התגוררו בשני החדרים 18 חניכים.

בקורסים למדו החניכים את השימוש בנשק קל והדגש הושם על תת-המקלע, הרובה ומקלע הברן (שהיה בשימוש באצ"ל). כן עברו החניכים אימונים בתרגילי שדה וקיבלו הרצאות בתורת הפיקוד וההדרכה.

תחנת השידור של האצ"ל בירושלים

המשדר הראשון בירושלים הותקן באוגוסט 1947, אולם הוא שימש רק לקשר עם תל-אביב. היה זה משדר קטן, שלשם הסוואה הוכנס לתוך קופסה של מקלט רדיו. המשדר הופעל מדירת הגג של אהרון סדובניק בשכונת רוממה.

בנובמבר 1947 הגיע מתל-אביב "אליהו" והתקין בירושלים משדר נוסף, אשר היה מיועד לשידורים לציבור הרחב. משדר זה היה בתוך מזוודה, ובכל יום הוא הועבר למקום אחר (כדי שהבולשת לא תוכל לאתר את מקום השידור). דבורה לדברג-שמחון ("חביבה") הייתה אחראית על שני המשדרים. תחילה שידרו מדירתו של אליאל דרור-פריימן ברחוב עזה. אחר עברו לשדר מדירתה של דבורה דוסט ברחוב מלאכי 14. כינוי הצופן של הדירה היה משפחת "דובק", על שום העובדה שאבי המשפחה, עזריה דוסט, עסק בשיווק סיגריות שיוצרו על-ידי חברת "דובק" וחברת "מספרו". הקשר הראשון על משפחת דוסט נעשה עוד ב-1945 על-ידי דב אפרת ("יונתן" ואח"כ "יהושפט") ששימש אותה עת מפקד מחוז ירושלים. במשך כל השנים הללו שימשה הדירה מקום מפגש לפיקוד הבכיר, והגב' דבורה דוסט (שכונתה "גב' דובק") עזרה לארגון ככל יכולתה. בשלב מאוחר יותר אף שימש הבית מקום מקלט לפצועי הארגון; לבית זה העבירו את אורי כהן, שנפצע בהתקפת הטלת חבית-הנפץ בשער יפו (ראה להלן). בדירת משפחת דוסט היו שני חדרים; האחד היה מיועד לארבעת הילדים והאחר שימש חדר מגורים וכן חדר שינה להורים. כל הפעילות של הארגון: הפגישות, שידורי הרדיו והטיפול בפצועים, התקיימו בחדר המגורים. המשדר הוסווה בתוך מכשיר פטיפון שלא עורר כל חשד. בשעה שהרימו את התקליט, הפך הפטיפון למשדר לכול דבר. הילדים הבינו את אשר התרחש

בבית, ובשעה שנערכו השידורים, הם נשלחו לשמור בחוץ. מספרת שושנה, הבת הבכורה (היום שושנה סנדלר):¹¹⁴

אימא אמרה לנו שכל מה שאנחנו רואים בבית, אסור לספר לאף אחד. אני זוכרת שפעם, לאחר ששידרו מביתנו, ניסו הילדים בכיתה לנחש את המקום ממנו נערך השידור. ילד אחד אמר כי לדעתו משדרים מבית-הספר לְמֶל (ששכן בקרבת מקום), ילד אחר הציע כתובת אחרת כמקום השידור. אני עמדתי כל הזמן בשקט וכל כך רציתי לספר להם שהשידור נערך מהבית שלנו, אבל כמובן לא אמרתי דבר.

עוד מקום שממנו נהגו לשדר היה ביתו של דוד גולדשמיד (אחיו של "גל"), שגר ברחוב עמוס. הדירה שכנה בקומה השלישית והשידורים מדירה זו נקלטו היטב. כן נהגו לשדר מדירתה של גב' זייץ ברחוב בצלאל מספר. בין השדריות, בלטה רייצה הנדלר-בר-יוסף ("אלינוער"), שהייתה בעלת קול נעים ודיברה עברית טובה. פעם אחת שידרה רחל ברנדויין-לפידות ("נורית"), אולם מיד זיהו את קולה וכאשר הלכה למחרת היום לבית-הספר (היא הייתה תלמידה בסמינר למורים בבית-הכרם), חיקו חבריה את קולה ואמרו "לד"ר ויצמן יש זמן" (זה היה קטע מן השידור שרחל אמרה בהטעמה מיוחדת). היה זה השידור הראשון והאחרון של "נורית". כמו-כן שימש כשדרן יצחק לוי.

בינואר 1948, הצליחו להעביר אל העיר העתיקה משדר נוסף ובאמצעותו נוצר קשר רצוף בין הרובע היהודי למטה האצ"ל בירושלים החדשה. מלכה גרינברג-נתנזון הייתה האחראית על המשדר בעיר העתיקה והיא שידרה במשך כל תקופת המצור.

כאן המקום לציין, כי הניסיונות הראשונים לשידורים נעשו בירושלים בשלהי 1937. המשדר היה קטן והשידורים, שארכו כ-10 דקות, נקלטו רק בחלק מן העיר. הקריין הראשון היה חנוך קלעי (ששימש מפקד המחוז) ואחריו השתלב בקריינות יעקב אליאב (לבשטיין). השידורים, שנמשכו תקופה קצרה, נערכו מדירתם של אסתר ודוד הורן וכן מדירתו של חיים חנני.¹¹⁵

¹¹⁴ ראיון המחבר עם שושנה דוסט-סנדלר.

¹¹⁵ משה שטיין, הקונצרט במחתרת, עמוד 107.

התקפות הערבים ותגובת היישוב

למחרת ההחלטה בעצרת האומות המאוחדות נפלו הקרבנות היהודיים הראשונים. שבעה יהודים נהרגו ב-30 בנובמבר, ארבעה מהם באוטובוס שהותקף על-ידי ערבים בדרכו לירושלים.

בעוד נמשכת הצהלה ברחוב היהודי, הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה כללית לשלושה ימים. מניסיון העבר, היה ברור כי שביתה כזו מלווה בדרך-כלל בהפגנות המוניות, אשר במהלכן נערכות התקפות על היהודים. ב-2 בדצמבר 1947 יצאו בשעות הבוקר שתי תהלוכות של ערבים; האחת יצאה משער שכם והאחרת יצאה משער יפו. התהלוכות התאחדו ליד בניין בנק ברקליס ויחד הסתערו לעבר המרכז המסחרי. הפורעים שדדו ובזזו את חנויות היהודים ואחר העלו אותן באש.

המהומות התפשטו גם אל חלקים אחרים של העיר ואף אל הדרך מתל-אביב לירושלים הגיעו. בשכונת בקעה נרגמו מכוניות של יהודים שהיו בדרכן לתלפיות, ורכב יהודי הותקף בדרכו אל העיר העתיקה. מכוניות שהיו בדרכן מתל-אביב נרגמו ברמלה והתחבורה לירושלים הופסקה לפי בקשת המשטרה.

מפקדת ההגנה בירושלים הייתה ערה לעתיד להתרחש, אולם נערכה בכוחות קטנים מדי, ולא עלה בידה לעצור את המתפרעים הערבים.¹¹⁶

האנשים שפעלו באזור המרכז המסחרי היו נבוכים, ללא פיקוד וללא הוראות ברורות. בסך הכול היו תגובותיה הראשונות של ההגנה מפוזרות, בלתי-יעילות ומהוססות. בהתייעצות בין מפקד המחוז לבין המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, סוכם שאין להסתבך עם הבריטים, ומפקד המחוז של ההגנה נאלץ להפעיל את כוחותיו במסגרת המגבילה והמשתקת הזו [...]

בדרג המדיני נקבע קו של התאפקות וריסון. ההנחה הייתה כי המהומות ופעולות האיבה לא נועדו אלא להכשיל את ביצוע החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית, וכי זוהי ללא ספק מטרתם המדינית של הערבים וקרוב לוודאי שהבריטים עומדים מאחוריהם. המסקנה הייתה כי מטרתנו היא לאתר את המהומות ולהרגיע את הרוחות, כדי להוכיח כי

¹¹⁶ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 23.

ביצוע החלטות האו"ם הוא אפשרי וכי יש להסתפק בפעולות התגוננות יעילות, אך מאותרות.

אגב, מאיר פעיל מספר כי עמד באותה תקופה בראש "יחידה לתפקידים מיוחדים" בירושלים. היחידה התרכזה בפעילות נגד האצ"ל ולח"י, אולם פעלה גם בתחומים אחרים. כאשר נודע לפעיל על הנעשה במרכז המסחרי, גייס מספר אנשים מיחידתו, נתן בידיהם רימונים והורה להם לזרוק את הרימונים על ההמון הערבי המתפרע. ואמנם הבחורים ביצעו את המשימה שהוטלה עליהם וגרמו לנפגעים רבים בקרב הערבים.¹¹⁷

פעולת התגמול היחידה באותו יום בוצעה על-ידי יחידה קטנה של האצ"ל. כאשר נודע למנשה סלומון על התפרעות הערבים במרכז המסחרי, ריכז יחידה קטנה מאנשיו ויצא לשטח. בדרכם למרכז המסחרי, העלו באש את בית-הקולנוע הערבי "רקס" וכן מוסך ערבי סמוך לקולנוע. אחר ירדו למרכז המסחרי והצטרפו לאלה שפינו את הרכוש היהודי שנותר לאחר ההתפרעות. הייתה זו פעולת התגמול הראשונה שבוצעה על-ידי מפקד כיתה מן האצ"ל. סלומון ביצע את הפעולה באופן ספונטני, ללא תכנון מוקדם, אולם לאחר-מכן קיבל את אישור מפקדיו בדיעבד.

עם התגברות מעשי האיבה הערביים, הוחלט במטה האצ"ל להגיב ולשבור בכך את מדיניות ההבלגה שננקטה על-ידי ההגנה.

¹¹⁷ ראיון המחבר עם מאיר פעיל.

פעולות תגמול

הפשיטה על שועפט

בשעות הבוקר של ה-11 בדצמבר 1947, התאספו 13 לוחמי האצ"ל בחדר "המטבח" בשכונת הבוכרים. היו שם גם יואל קמחי, מפקד הח"ק בירושלים וכן מרדכי רענן ("יעקב") מפקד המחוז. השניים הסבירו ללוחמים את מטרת הפגישה – פשיטה על הכפר הערבי שועפט השוכן בדרך לרמאללה. מטרת ההתקפה הייתה להעביר את המלחמה לשטח האויב.

בן-ציון כהן ("גיורא") שנתמנה מפקד הפעולה, הוסיף פרטים על תפקידו של כל לוחם ולוחם. הבחורים נחלקו לשלוש חוליות: חוליית החבלנים ושתי חוליות חיפוי. לאחר גמר ההסברים חולק הנשק שהכיל, ארבעה תת-מקלעים, אקדחים, רימוני יד ותרמילי חבלה. בברכת "אבי גיזונט" (העיקר הבריאות) המסורתית, עזבו הבחורים את החדר אחד אחד ונפגשו שוב בנקודת הזינוק שנקבעה במורד תל-ארזה.

מיד לאחר יציאת היחידה לכיוון שועפט, נשלחו רצים אל עמדות ההגנה בסנהדריה ותל-ארזה, כדי להודיע על הפעולה ולהזהירם לא לירות בבחורים בשובם מן המשימה.

הלוחמים שצעדו לעבר הכפר לא נתקלו בדרכם בשום התנגדות. הם הגיעו עד פאתי הכפר, הניחו מטעני חומר-נפץ ליד הבתים הקיצוניים ולאחר שהפעילו את מנגנוני ההשהיה, חזרו על עקבותיהם. כשהכוח התרחק מן הכפר, נשמעו התפוצצויות חזקות; מספר בתים נפגעו, אולם לא היו אבדות בנפש. על-אף שתוצאות ההתקפה לא היו מרשימות, היה לה ערך פסיכולוגי רב. התברר לערבים כי הם אינם מחוסנים מפני התקפות-נגד וכי גם עליהם מוטלת החובה להפריש כוח אדם כדי לשמור על בתיהם.

בלילה שבו נערכה הפשיטה על שועפט, הותקפו על-ידי האצ"ל עוד שני כפרים ערביים; טירה ליד חיפה ויהודייה בשרון.

חביות הנפץ

למחרת, ב-12 בדצמבר, שוב היכה האצ"ל באויב הערבי, הפעם על-ידי הטלת חביות ממולכדת ברחבת שער שכם. באותו בוקר הוחרמה מונית שעברה בשכונת-הבוכרים והועברה לאחד מחדרי האצ"ל בקרבת מקום ("המטבח"), שם התרכזה יחידה בפיקודו של אליהו לוי ("אביאל"). על המונית הועמסה חבית שמולאה ב-30 ק"ג חומר נפץ וחלקי מתכת

(ששימשו כרסיסים). אביאל נכנס למכונת עם עוד שני לוחמים ונהג, שנסע דרך רחוב שמואל-הנביא לעבר שער שכם. בהגיעם לרחבה, הושלכה החבית מן המכונת ונהג מיהר להתרחק מן המקום. כעבור זמן קצר נשמעה התפוצצות חזקה, אשר כתוצאה ממנה נהרגו 5 ערבים ועשרות נפצעו. בשעת הנסיגה, עבר במקום משוריין בריטי אשר פתח במרדף אחר המונית. הנהג לא איבד את העשתונות והצליח לחמוק מן המשוריין. הוא הגיע לשכונת הבוכרים, שם ננטשה המונית והלוחמים נעלמו עם נשקם בסמטאות השכונה. עיתון "הארץ", שתיאר את הפעולה, ציין כי: "מפנה יסודי במצב חל עם התחלת הפעולות הנרחבות של האצ"ל".

ב-29 בדצמבר פקדו לוחמי האצ"ל שנית את שער שכם. גם הפעם הוחרמה מונית ולתוכה הוכנסה חבית-נפץ. ארבעה לוחמים, בפיקודו של ישראל לוי ("נחשון"), אחיו של אליהו לוי ("אביאל"), עשו דרכם לעבר שער שכם. החבית נזרקה אל תוך ההמון שהיה במקום ומן ההתפוצצות נהרגו עשרות ערבים ורבים נפצעו.

כשבוע ימים לאחר מכן, ב-7 בינואר 1948, בשעה 4:00 אחר-הצהריים, נכנסו לוחמי אצ"ל למוסך פורד ברחוב לונץ. הם החרימו מכונת משורינת של משטרת היישובים שהובאה לתיקון. המכונת הוסעה לחדר "אדיסון", שם הוכנסו לתוכה שתי חביות-נפץ, שהוכנו, כמו במקרים הקודמים, על-ידי מיכאל חריף ("מאיר"). כן נכנסו למכונת חמישה לוחמים בפיקודו של שמעון לוי ("אבנר"). נסים בן-חיים ("עוזי"), ששירת בצבא הבריטי, שימש נהג ושלושה לוחמים (אפרים לוי, אורי כהן ויהודה סגל) שנלקחו מקורס מפקדים שהתנהל באותו זמן בפיקודו של יואל קמחי. המכונת עם מטענה יצאה לכיוון שער יפו. ליד המחסום שלפני שער יפו אותת שוטר בריטי למכונת לעצור, אולם הנהג התעלם מן האיתות והמשיך בנסיעה תוך חילופי יריות. בהגיעם לשער יפו, גילגלו שני לוחמים את החבית בעוד השניים הנותרים יורים בתת-מקלעים משני צדי המכונת. כעבור שניות מועטות נשמעה התפוצצות חזקה, אולם המשוריין כבר היה אותו זמן ברחוב ממילא. ליד בית-הקפה "פיקדילי" עצרה המכונת והוצת הפתיל של חבית הנפץ-השנייה; אולם כאשר נעשה ניסיון לגלגלה החוצה קרתה תקלה והחבית נשארה בתוך המכונת. במאמץ רב היא הוצאה לבסוף מן המכונת, והתפוצצה סמוך למשוריין. מהדף האוויר, הוטלה המכונת לעבר גדר בית-הקברות המוסלמי. שמעון לוי פקד על הלוחמים לצאת מן המכונת ולקפוץ מעבר לגדר לתוך בית-הקברות.

אותה שעה פתחו שוטרים בריטיים באש תופת מגג בניין ג'נרלי לעבר שטח בית-הקברות. אש עזה הומטרה לעבר הנסוגים גם ממשוריין בריטי שהיה בקרבת מקום. היריות נמשכו כמעט שעה וכאשר פסקו, נמצאו בשטח בית-הקברות גופותיהם של שלושה צעירים שנהרגו מן היריות: שמעון לוי, נסים בן-חיים ואפרים לוי. היחידי שהצליח לסגת ללא פגע היה יהודה סגל (הוא נהרג אחר-כך בקרב על דיר יאסין). אורי כהן נפצע ברגלו והובל לתחנת עזרה ראשונה של "הדסה" ברחוב הסולל. התחנה הפכה לבית-חולים לשעת חירום, כי לא הייתה אפשרות להעביר פצועים לבית-החולים "הדסה" שעל הר-הצופים. אל המקום הגיעו קציני הבולשת, אולם לאחר שהרופא במקום הודיע כי אין כל אפשרות לחקור את הפצוע, השאירו ליד מיטתו שוטר מזוין כדי לשמור עליו. למחרת, בשעות הבוקר, נכנסו לתחנת "הדסה" חבריו של אורי כהן מקורס המפקדים ובאיומי אקדח הוציאו אותו משם והעבירוהו לבית משפחת דוסט. הוא הושכב על הספה החדשה בחדר המגורים, ד"ר קוק שהוזעק למקום, טיפל בו במסירות רבה. הספה התלכלכה בדם וכאשר שאל אחד הילדים את האימא: "מה נעשה?" ענתה האם: "הספה לא חשובה. העיקר הוא שאורי יבריא". כך שכב אורי בבית דוסט שבועות רבים, ולאחר שהחלים מפצעיו, הועבר אורי כהן לתל-אביב. למחרת הופיעה בעיתון "הארץ" כותרת גדולה בעמוד הראשון:

14 ערבים נהרגו וכ-40 נפצעו בהתקפת פצה על עמדת "המשמר הלאומי" בשער יפו בירושלים

ניסיון נועז לחסל את עמדת "המשמר הלאומי" הערבי בשער יפו בירושלים, שחסמה את דרכן של שיירות המזון לעיר העתיקה, בוצע אתמול אחר הצהריים על-ידי צעירים חברי אצ"ל, שהטילו פצצות ממכונת משורינת לעבר העמדה. [...]

עשרה ימים לאחר ההתקפה על עמדת "המשמר הלאומי" הערבי, נעשה עוד ניסיון להחדיר לשער יפו מכונת ממולכדת. לשם כך הוחרמה ממוסך פורד בתל-אביב מכונת חדשה, שנצבעה כאילו היא שייכת לחברת הדלק "של" (ההנחה הייתה כי הערבים לא יחשדו במכונת של חברת "של" האנגלית). המכונת הועברה לירושלים ומיכאל חריף ואנשיו התקינו בה מטעני-נפץ בתוך הדלתות וכן בתחתית.

מנחם מדמוני ("חגי"), בן העדה התימנית, נקבע כנהג המכונית. הוא התחפש לערבי והחזיק בידו תעודת זהות ערבית. תעודת הזהות האמיתית שלו הוטמנה בנעלו, כדי שיוכל להראותה בהגיעו לאזור היהודי לאחר הנסיגה. מדמוני היה אמור להשאיר את המכונית הממולכדת ליד שער יפו ולצעוד לעבר הרובע היהודי.

אין ידיעות ברורות מה אירע למדמוני וכיצד נפל. ככל הנראה הגיע מדמוני לשער יפו, אולם במחסום זיהה אותו השוטר הערבי. הוא נתפס ונדקר למוות על-ידי ההמון הערבי והפצצה שהוטמנה במכונית נתגלתה ופורקה.

ניסיון נוסף להחדיר מטען-נפץ לשער יפו היה באמצעות חמור נושא ארבעה פחי שמן. הפחים היו בעלי תחתית כפולה, שהכילה חומר-נפץ ורסיסי מתכת. בוטון (אחיו של בוטון שנתפס על-ידי המשטרה לאחר ההתקפה על תחנת הרכבת בירושלים) התחפש לערבי והוביל את החמור לעבר שער יפו. הוא היה אמור לקשור את החמור ליד מגרש החניה של האוטובוסים שליד שער יפו, להפעיל את המוקש ולהסתלק מן המקום. בוטון הגיע עם חמורו לתחנת הרכבת ומשם צעד בדרך להר-ציון. לפתע מעד החמור ופחי השמן התפזרו על הכביש. בוטון הסתלק במהירות מן המקום, בהשאירו מאחוריו את החמור ואת פחי השמן.

פיצוץ מלון סמירמיס על-ידי ההגנה

בתחילת חודש ינואר 1948 חל מפנה במדיניות ההגנה, שאימצה את דרכם של האצ"ל ולח"י ופתחה בשורה של פעולות תגמול יזומות נגד מטרות ערביות.

ב-5 בינואר חדרה יחידה של ההגנה לשכונת קטמון ופוצצה את מלון סמירמיס, שלפי ידיעות הש"י היה מקום מושבה של אחת ממפקדות הכנופיות הערביות. בפיצוץ נהרגו 26 איש שהתאכסנו במלון, ביניהם גם קונסול ספרד בירושלים וכן נשים וילדים. מספר הפצועים הגיע ל-60. הפעולה עוררה את רוגזה של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, במיוחד כאשר נתברר מאוחר יותר שהידיעה של הש"י לא הייתה בדוקה.

הידרדרות במצב הביטחוני בירושלים

כבר בינואר 1948 חלה החמרה במלחמה בכל רחבי הארץ, אולם בירושלים היה המצב קשה במיוחד. ירושלים הייתה קשורה לשפלה באמצעות כביש צר, שהתפתל בין ההרים ומשני צדיו כפרים ערביים. המצב הטופוגרפי המיוחד של הכביש איפשר לערבים להתנכל ביעילות רבה לתחבורה שהתנהלה לירושלים וממנה. ואם לא די בזאת, הרי במחוז ירושלים נכללו יישובים מבודדים: גוש-עציון מדרום, עטרות ונוה-יעקב מצפון, הר-טוב ממערב וקליה וקיבוץ בית-הערבה בצפון ים המלח, ממזרח. בירושלים עצמה, הרובע היהודי בעיר העתיקה היה מנותק והגישה אליו הייתה באמצעות שיירות שנסעו בחסות הצבא הבריטי. גם השכונות הקיצוניות של העיר היו מנותקות והגישה אליהן הייתה בחזקת סכנה; תלפיות ומקור-חיים בדרום, הר-הצופים בצפון ובית-הכרם ובית-וגן במערב. נוכחות הבריטים בירושלים הכבידה אף היא על כוחות המגן בעיר. הבריטים החזיקו בירושלים כוח צבאי רב כדי להגן על מוסדות השלטון וכן כדי להבטיח להם נסיגה מסודרת עם סיום המנדט. הבריטים לא התערבו כאשר הערבים תקפו יהודים, אולם נהגו לבצע חיפושי נשק אצל מגינים יהודיים ולהחרימו ובכך להשאיר את היהודים חסרי מגן. באחד המקרים נכנסו כוחות צבא לאחת העמדות בשכונת נחלת-שמעון ועצרו את חברי ההגנה שנמצאו אותה שעה בעמדה. השוטרים החרימו את הנשק שנמצא בעמדה (אנשי ההגנה פעלו על-פי ההוראות שקיבלו ולא גילו כל התנגדות לחיפושים ולהחרמת הנשק). למחרת היום נמצאו גוויותיהם של ארבעת המגינים ליד שער הפרחים שבעיר המזרחית.

בפברואר 1948 אנסו שני חיילים בריטיים צעירה יהודיה ליד גבעת שאול. מהחקירה התברר כי החיילים השתייכו למחנה הצבאי שלייד בניין הסוכנות היהודית. באצ"ל הוחלט להגיב, ויהושע גורודנצ'יק ("אלימלך") נשלח עם אחד הלוחמים להוציא להורג את מפקד המחנה הבריטי. מספר גורודנצ'יק:

118

הסתובבנו שעה ארוכה ליד המחנה הצבאי וחיכינו לרגע בו נוהג מפקד המחנה לצאת לנוח על מרפסת ביתו. בידי היה תת-מקלע טומיגן ובידי חברי היה אקדח. כאשר נואשנו מפגישתנו עם מפקד המחנה, החלטנו לפגוע בבעלי דרגה שנפגוש ברחוב. ליד מוזיאון בצלאל ראינו שני

סמלים בריטיים, אולם כאשר כיוונתי את תת-המקלע לעברם, עברה לפתע אישה עם תינוק בידה וחיי שני הסמלים נצלו. המשכנו בדרכנו, וברחוב המעלות הסמוך נקרו לידנו שני קצינים בריטיים. יריתי בהם והרגתים. התברר כי היו אלה מפקד המחנה הצבאי וסגנו. גם חברי ירה באקדחו, אולם אחד הכדורים פגע בישבני. הצלחתי להגיע בכוחות עצמי לבית "גנדי" [ביתו של לוי יצחק ברנדויין] והודעתי על פציעתי. הושכבתי במיטה וכעבור זמן קצר הגיע ד"ר קוק, אשר קבע כי יש להעביר אותי לבית-החולים כדי להוציא את הקליע שחדר לישבני. מפקדי חששו להעבירני לבית-החולים, שמא יתפסוני שם הבריטים, ולשאלתם אם ניתן להוציא את הקליע בבית, ענה ד"ר קוק: "לצערי אין בידי אמצעי הרדמה, אולם מאחר שהקליע לא חדר עמוק, ניתן להוציאו ללא הרדמה". וכך היה. שני בחורים החזיקו בי, האחד ברגלי והשני בידי, וד"ר קוק חתך באזמלו והוציא את הקליע מישבני, אלא שאת הצעקות אפשר היה לשמוע גם בקצה הרחוב.

לאחר הניתוח לקחה רחל ("נורית"), בתם של הזוג ברנדויין, את הבגדים המגואלים בדם וזרקה אותם בפחי האשפה של מחנה יהודה כדי להרחיק את העקבות. כעבור ימים אחדים, כאשר הפצוע היה מסוגל לרדת מן המיטה, הוא הועבר למקום אחר.

אסון הל"ה

ב-14 בינואר 1948 נערכה התקפה על גוש-עציון וכתוצאה ממנה נהרגו שלושה מגינים ושנים-עשר נפצעו. מפקד הגוש (עוזי נרקיס) תבע משלוח דחוף של חומרי רפואה עבור הפצועים ומאחר שהכביש לגוש היה בשליטת הערבים, הוחלט במטה המחוז לשלוח את העזרה במסע רגלי. למחרת יצאו לדרכם 35 בחורים מצוידים היטב ועמוסים בתחמושת וציוד רפואי. המחלקה לא הצליחה להגיע לגוש-עציון בחסות החשכה ולפנות בוקר נתגלתה על-ידי הערבים. היא כותרה על-ידי כוח עדיף ובקרוב העז שהתפתח נהרגו כל אנשי התגבורת. הערבים התעללו בגויות, שהועברו למחרת היום על-ידי הבריטים לידי המוסדות הלאומיים בירושלים. אבל כבד ירד על היישוב היהודי בירושלים עם היוודע מותם של בחירי בניו.

מכוניות תופת במרכז ירושלים

ב-1 בפברואר התפוצצה מכונית תופת ברחוב הסולל (היום רחוב חבצלת) ליד בניין המערכת והדפוס של ה"פלסטיין פוסט", עיתון יומי בבעלות יהודית שיצא בשפה האנגלית. הבניין נהרס ובית-הדפוס עלה באש. כמו כן נפגעו בנייני מגורים סמוכים והיו נפגעים רבים. בהסתמך על עדי-ראיה, האשימו המוסדות היהודיים בגלוי את הבריטים במעשה הזוועה הזה.

ב-22 בפברואר פקד את ירושלים אסון נוסף, שנודע בשם "אסון בן-יהודה". חיילים בריטיים הצליחו להכניס לירושלים שלוש משאיות ממולכדות, העמידום במעלה רחוב בן-יהודה והסתלקו מן המקום. כעבור שעה קלה הוחרדה ירושלים מקול נפץ אדיר; ארבעה בתים גדולים קרסו תחתיהם. כ-50 יהודים נהרגו בפיצוץ ולמעלה מ-100 נפצעו. ירושלים הייתה בהלם. מחקירת האירוע התברר מעל לכל ספק כי יד חיילים בריטיים הייתה במעשה. פיקוד ההגנה בעיר החליט להבליג, בעוד האצ"ל פירסם הודעה לפיה כל חייל או שוטר בריטי שיימצא באזור יהודי – יִּרָה. חוליות אצ"ל מזוינות הסתובבו ברחובות ופגעו בכל איש צבא בריטי שנקלע בדרכם. באותו יום נורו למוות עשרה חיילים בריטיים וכתוצאה מכך הסתגרו הבריטים בתוך אזורי הביטחון שלהם והפסיקו לחלוטין את הסיורים בירושלים היהודית. מאותה עת יכלו הכוחות היהודיים (ההגנה, האצ"ל ולח"י) להסתובב באופן חופשי עם נשק ביד מבלי לחשוש להתנכלות הבריטים.

הפיצוץ ברחוב בן יהודה

הבריחה מבית-הסוהר דרך צינור הביוב

יומיים לפני הפיצוץ ברחוב בן-יהודה בוצעה אחת הבריחות הנועזות מבית-הסוהר המרכזי בירושלים.

לאחר החלטת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947, נוצרה מתיחות רבה בין האסירים היהודיים לבין האסירים הערביים. בכלא עכו אף הייתה התפרצות מתוכננת של הערבים נגד היהודים, אשר פוזרה על-ידי השוטרים, שנאלצו להשתמש בגז מדמיע. בעקבות התפרצות זו, הועברו האסירים היהודיים לבית-הסוהר המרכזי בירושלים, שהיה בטוח יותר. כדי למנוע התנגשויות, הפרידו בין האסירים היהודיים והערביים ובנו קיר בין שני החלקים. בכלא היהודי שירתו שוטרים וקצינים יהודיים בלבד, ורק על גגות בית-הסוהר שמרו שוטרים ערביים.

בקרוב אסירי המחותרת נפוצו שמועות, שהבריטים מתכוננים להוציא מן הארץ את האסירים המסוכנים, והיו כאלה שאף חששו למעשי נקמה מצד הבריטים. גם הרצון להצטרף אל הכוחות בחוץ, שנלחמו בחירוף נפש נגד התקפות הערבים, הוסיף משקל לא-קטן. מכאן הרצון העז לחפש דרך לברוח מן הכלא. נציגי לח"י ואצ"ל באו בדברים עם נציגי ההגנה, כדי לנסות לפרוץ את חומות הכלא בכוחות משותפים, אולם אנשי ההגנה סירבו לשתף פעולה. וכך נשאר שוב שני ארגוני המחותרת, האצ"ל ולח"י, לבדם במערכה. היוזמה לבריחה באה מצד אסירי לח"י, שרוכזו בחדר מספר 23, שהכיל כ-15 מיטות כפולות, זו על גבי זו. הם התקשרו עם יהושע זטלר, מפקד לח"י בירושלים, ויחד עיבדו את תוכנית הבריחה. יהושע יצר קשר עם ארליך, מנהל מחלקת העבודות הציבוריות, שהכיר היטב את מערכת הביוב של ירושלים. בעצה אחת אתו, הוחלט שהאסירים יחפרו מנהרה ויתחברו אל מערכת הביוב וכך יוכלו לצאת את בית-הסוהר. ואכן החלו דיירי תא מספר 23 לחפור מתחת לאחת המיטות. עד-מהרה התעוררה בעיית סילוק העפר והאבנים מן המנהרה, ואז פנו נציגי לח"י אל הנהלת בית-הסוהר ואמרו: "כאשר אנחנו מתרחצים, המים ניתזים על האבנים וקשה לנו מאוד לנקות אותן. אנא, הרשו לנו לחפור שקערורית, שבה נוכל להתרחץ מבלי ללכלך את החדר".

הבריטים, שהיו רגישים להיגיינה של האסירים, הרשו לאסירים לבנות את השקערורית, ולפנות את העפר למקום מסויים בחצר. כך, על כל מריצה של עפר "לגאלי", הם הוציאו שתי מריצות של עפר "בלתי לגאלי". החפירה התנהלה במרץ רב ותוך זמן קצר הגיעו החופרים אל מערכת הביוב.

יום ה-20 בפברואר נקבע כיום הבריחה, ובין שני הארגונים סוכם כי על כל שני חברי לח"י יברח איש אצ"ל אחד. תחילה תוכנן לזחול בתוך מערכת הביוב עד לנקודה מחוץ למגרש הרוסים, אולם התברר כי הצינורות הצרים מלאים בגזים רעילים ולא הייתה כל אפשרות לזחול בהם זמן רב. לכן שונתה התוכנית, והוחלט לצאת דרך ה"סְפֵטִינְג" (ביב שופכין) הראשון, שנמצא אומנם מחוץ לכותלי בית הסוהר, אבל בתוך מגרש הרוסים.

בשעה 7 בבוקר הוסר המכסה מפתח המנהרה ומתי שמואלביץ היה ראשון היוצאים לחופש. כדי להסיט את תשומת לבו של השומר שעמד על גג בית-הסוהר, אירגנו האסירים משחק כדורעף בתוך החצר והרבו בצעקות ובצרחות. השוטר התבונן בנעשה בחצר ומתי שמואלביץ הצליח לצאת בשלום מן הביוב. ליד פתח היציאה חיכו לו שלושה אנשי לח"י לבושים בבגדי מחלקת עבודות ציבוריות. הם הלבישו את שמואלביץ באותם הבגדים

וכך יצא את מגרש הרוסים מבלי לעורר כל חשד. אולם שבינתיים הגיע לתא 23 קצין יהודי וחיפש אחר שמואלביץ. משה סבוראי, שהיה השני בתור, יצא מן המנהרה ושאל את הקצין לרצונו. לאחר דין-ודברים קצר, הראה לו סבוראי את פתח המנהרה והודיע לו כי אם יעיז להפריע לבריותם, דמו יהיה בראשו. ליתר ביטחון, שלף אחד הבחורים אקדח ואילץ את הקצין להיכנס לחדר אחר. היה זה אקדח מעץ שהוכן בדיוקנות רבה על-ידי אחד האסירים, יעקב הנדלמן. כאשר הגיעו מספר שוטרים למקום, צורפו אף הם אל הקצין שלהם ואירחו לו חברה. ובינתיים יצאו "עובדי מחלקת עבודות ציבוריות" מן הספטינג בזה אחרי זה וכולם הצליחו להגיע בשלום אל מחוץ למגרש הרוסים, אולם התנועה הערה התחילה לעורר את חשדם של השוטרים. כאשר יצאו מן הספטינג מנחם (מנדל) מלצקי ויוסף שמחון חברי האצ"ל (מספר 11 ו-12), עצר אותם אחד השוטרים ושאל:

"מניין אתם באים?"

ענה מלצקי: "נחנה מן פבליק וורק". (אנחנו מעבודות ציבוריות)

הם עוד הצליחו לחמוק מן המקום, אולם הבורח מספר 13 נתפס והוחזר אחר כבוד לבית-הסוהר.

בסך הכול הצליחו לברוח 12 אסירים, שמונה חברי לח"י וארבעה חברי אצ"ל (אליהו טמלר, בנימין נס, יוסף שמחון ומנחם מלצקי).

מקום המפגש של הבורחים היה בחדר שעמד לרשות לח"י ברחוב בן-יהודה 22. לשם הגיע רענן, אשר העביר את ארבעת בורחי האצ"ל למקומות שונים בעיר. מנחם (מנדל) מלצקי הועבר לבית משפחת ברנדויין ונתקבל שם בחמימות רבה. כעבור יומיים התעוררו דיירי בית ברנדויין לקול פיצוץ אדיר, אשר הרס את התקרה וכיסה את כולם באבק וסיד בעודם שוכבים במיטותיהם. היה זה הפיצוץ הגדול ברחוב בן-יהודה. הבהלה הייתה גדולה, אולם למרבה המזל לא נפגע איש. חבריו של מנדל באו לשאול לשלומם, ויחד עמלו מספר ימים בניקוי הדירה ועזרו ללוי יצחק ברנדויין לתקן את התקרה וחלק מן הקירות. כעבור שבוע ימים, לאחר שהשלימו את המלאכה, יצאו הארבעה לתל-אביב.

ההתקפה על בית-הדין הצבאי

שלושה ימים לאחר האסון של רחוב בן-יהודה, הוחלט לפוצץ את בניין בית-הדין הצבאי. מטרת הפעולה הייתה סמלית-פסיכולוגית, מאחר שבית-הדין סימל את מלחמת ממשלת המנדט הבריטי במחתרת העברית.

בית-הדין הצבאי ששכן בטלביה, המשיך בפעולתו גם לאחר החלטת עזרת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947, כאשר היה ברור כי הבריטים עומדים לעזוב את הארץ. למרבה האירוניה, רוב הנאשמים היו חברי ההגנה שנתפסו עם נשק בשעה שעמדו על משמרתם נגד התקפות הערבים. כך, למשל, נשפטו ארבעה חברי ההגנה ב-3 בפברואר 1948 ונידונו לחמש שנות מאסר. עם היוודע פסק הדין, הכריזו הנאשמים:

זכותנו להתגונן ולהגן אל אחינו,
המערכה תימשך, והמדינה קום תקום.

ב-25 בפברואר 1948 יצאה יחידה של האצ"ל בפיקודו של בן-ציון כהן ("גיורא") לכיוון שכונת טלביה. היחידה התפצלה לשלוש חוליות: חוליית הפורצים, שנשאו אתם תרמילים שהכילו 25 קילוגרמים של חומר-נפץ כל אחד, ושתי חוליות חסימה ואבטחה. חוליית הפורצים התגברה בנקל על המשמר, חדרה פנימה לתוך הבניין והניחה את התרמילים; הפתיל הוצת והבחורים מיהרו לצאת את הבניין. להפתעתם, לא אירעה כל התפוצצות, וכראה שחומר-הנפץ היה מקולקל.

בינתיים נודע דבר ההתקפה להגנה ושאלתיאל (מפקד המחוז) שלח יחידה למנוע את פיצוץ בניין בית-הדין הצבאי. ההגנה הצליחה להשתלט על חוליית החסימה, החרימה את מקלע הברן שהיה ברשותה וחטפה שניים מלוחמי האצ"ל. אחד החטופים, מיכאל חריף ("מאיר") מספר:¹¹⁹

אנשי ההגנה תפסו אותי, קשרו אותי בחבלים והכניסו אותי אל תוך מכונית שהובילה לחם. לידי השאירו שומר מזוין והמכונית נשארה במקומה. בינתיים התאסף קהל רב סביב המכונית שהתבונן בנעשה. אני צעקתי, אך חוטפי אמרו לי לא לחשוש כי הם מתכוננים לשחרר אותי בהקדם. לזאת ענית: האם אתם תחזירו אותי כמו שהחזרתם את

¹¹⁹ ראיון המחבר עם מיכאל חריף.

ידידיה סגל ? [כזכור, נמצאה גופתו של ידידיה סגל לאחר שנחטף על-ידי ההגנה]. אחר-כך הצלחתי להשתחרר מן החבלים, יצאתי מן המכונית וברחתי על נפשי.

על גורלו של החטוף השני, משה פינטו ("בועז"), מספר בן-ציון כהן:¹²⁰

כשנודע לי דבר החטיפה, יצאתי עם מספר בחורים אל ביתו של שלמה חביליו ולהפתעתי מצאתי שם את "בועז" יושב ונחקר על-ידי אחד ממפקדי ההגנה. כמובן שמיד שחררתי אותו ויחד יצאנו לחפש את מקלע הברן שהוחרם.

יצאנו אל עמדת ההגנה במושב זקנים אשר בכניסה לעיר והצגתי את עצמי כמפקד בהגנה שבא עם תגבורת לעמדה. כשנכנסו פנימה, השתלטתי על האנשים שהיו בעמדה והחרמתי מקלע ברן עם 12 מחסניות טעונות כדורים. חזרתי עם הנשק העירה ודיווחתי ל"יעקב" [מרדכי רענן] על כל הקורות אותנו.

לדברי שלמה חביליו, לא הייתה כל כוונה להחזיק בפינטו כבן ערובה. כששמע חביליו את הוויכוחים הסוערים בין אנשי ההגנה לפינטו, חשש מהתערבות הבריטים ולכן הכניס אותם לביתו. זו הסיבה שבן-ציון כהן מצא את פינטו בביתו של חביליו.

הפיצוץ בחצר המוסדות הלאומיים

ב-11 במרס 1948, החרידה התפוצצות אדירה את מנוחתם של תושבי שכונת רחביה והדיה נשמעו בכל רחבי העיר. הייתה זו מכונית תופת שהתפוצצה בחצר המוסדות הלאומיים וגרמה למותם של 12 ולפציעתם של 44 וזאת נוסף להרס הרב שנגרם לבניינים עצמם.

מחקירת נסיבות המקרה, התברר כי נהג הקונסוליה האמריקנית, אנטון דאוד קרמילו, יצר קשר עם שירות הידיעות של ההגנה והבטיח לספק להם נשק תמורת תשלום. הוא הצליח להערים על אנשי הש"י וכן על אנשי הביטחון ששמרו על בנייני המוסדות הלאומיים וכך החדיר לתוך החצר את מכונית התופת.

¹²⁰ מ"ז, עדות בן-ציון כהן וכן ראיון המחבר עם משה פינטו.

הפיצוץ היכה בתדהמה ובהלם לא רק את תושבי ירושלים, אלא גם את מנהיגיה. אם לאחר התפוצצות מכוניות-התופת ליד ה"פלסטיין פוסט" וברחוב בן-יהודה ניתן לחדור גם למרכז העצבים של השלטון היהודי, הרי שאין כבר מקום בטוח בירושלים כולה.

הערבים הגבירו את פעילותם גם מחוץ לירושלים עצמה, ותקפו את השיירות שיצאו מהעיר אל היישובים המבודדים שהשתייכו למחוז ירושלים. ב-18 במרס יצאה מהעיר שיירת אספקה ליישוב הר-טוב. השיירה כללה ארבע משאיות עמוסות אספקה, מלוות בארבעה משוריינים. השיירה הגיעה להר-טוב ופרקה את מטענה ללא כל תקלה, אולם בדרך חזרה לירושלים הותקפה על-ידי ערבים מזוינים. בחילופי האש נהרגו 11 לוחמים ושני משוריינים אבדו.

יומיים לאחר אסון השיירה, העלו הערבים באש את מפעל המלט "שמשון" שליד הר-טוב ותקפו בריות את היישוב.

גם השיירה שיצאה מירושלים לעטרות הותקפה על-ידי הערבים. שני משוריינים שליוו את השיירה עלו על מוקש, ומהאש העזה שנפתחה על השיירה נהרגו 14 לוחמים ונפצעו 9.

כישלונה של ההגנה להדוף את התקפות הערבים ברחבי הארץ השפיעה לא רק על היישוב היהודי בארץ-ישראל, אלא גם על ממשלת ארצות-הברית, אשר החליטה לסגת מתמיכתה בהחלטת האו"ם מה-29 בנובמבר.

ב-19 במרס הודיע נציג ארצות-הברית במועצת הביטחון, כי מאחר שאין אפשרות ליישם את תוכנית החלוקה בדרכי שלום, יש לדחותה ובמקומה להקים בארץ-ישראל משטר נאמנות בחסות האו"ם.

הכישלון ב"נבי דניאל"

ב-26 במרס 1948 יצאה מירושלים שיירה גדולה להביא לגוש-עציון אספקה, ציוד צבאי ולוחמים. הייתה זו השיירה הגדולה ביותר שיצאה אי-פעם לגוש-עציון והיא כללה 33 משאיות מוגנות בשריון ועמוסות באספקה, 4 אוטובוסים מוגנים בשריון, שהעבירו לוחמים בלתי חמושים (הם היו אמורים להחליף את הלוחמים ששהו בגוש) וכן 14 משורייני-ליווי. עם הגיע השיירה לגוש-עציון, פורק המטען במהירות, אלא שבמקום לצאת לדרך כעבור 15 דקות, כפי שתוכנן מראש, התעכבה השיירה כשעתיים. הסיבה לעיכוב הייתה הניסיון להעמיס על אחת המשאיות גוף של מטוס פייפר שניזק ונשאר בשטח וכן פר עיקש, אשר הוחלט להעבירו לירושלים.

העיכוב המיותר בגוש-עציון וכן האיחור ביציאה מירושלים, קבעו את גורל השיירה. במשך הזמן הזה הצליחו הערבים להקים מחסומים בדרך מגוש-עציון לירושלים, ופירוקם על-ידי משורייני-הליווי נעשה קשה ככל שהשיירה התקדמה בדרכה. ליד נבי דניאל היא נתקלה במחסום גדול וכוח הליווי לא הצליח לפרקו. בכך נחסמה דרכה של השיירה והמכוניות לא יכלו להתקדם ואף לא לסגת חזרה לגוש-עציון. התפתח קרב קשה והבחורים נאלצו לנטוש את המכוניות ולהתבצר בבית בודד, שרוכזו בו גם הפצועים, שמספרם הלך וגדל.

כאשר הגיעו הידועות בדבר גורל השיירה, הטיל הפיקוד העליון על שאלתיאל להתקשר עם הבריטים ולבקש את עזרתם. הבריטים לא מיהרו להיענות לבקשה, ורק למחרת היום שלחו צבא לחלץ את הלכודים בנבי דניאל. התנאי של הבריטים היה, שהלוחמים יתפרקו מנשקם ויחזרו לירושלים בלתי מזוינים. כל הנשק, כולל המשוריינים, הועבר לידי הערבים. אבודות היהודים בקרב נבי דניאל הגיעו ל-15 הרוגים ו-73 פצועים. כן אבדו 150 כלי-נשק, כולל 10 מקלעים והיתר רובים ותת-מקלעים. נוסף לזאת אבד הרכב המשוריין של ההגנה: 10 משורייני ליווי, 4 אוטובוסים מוגנים בשריון וכן 25 משאיות בעלי מרכבים משוריינים.

הכישלון בנבי דניאל, לא זו בלבד שפגע ביכולת הלחימה של ההגנה, אלא אף עירער את הביטחון העצמי של מגיני ירושלים ואזרחיה. המדיניות של ההנהגה האזרחית והצבאית אשר על-פיה יש להחזיק בגוש-עציון בכל מחיר, לא עמדה במבחן. הנימוק המדיני, שהיישובים יקבעו את גבולות המדינה, לא תפס לגבי גוש-עציון, שעל-פי תוכנית החלוקה אמור היה להיות בשטח המדינה הערבית. גם הנימוק הצבאי, לפיו גוש-עציון חיוני להגנת ירושלים, לא עמד במבחן. הסכנה לירושלים נבעה מן הלגיון הערבי ולא מן הערבים המקומיים; והלגיון, כידוע, תקף את העיר מצפון ולא מדרום. מגיני גוש-עציון לחמו בגבורה עילאית, אולם הם לא עיכבו את ההתקפה הערבית על ירושלים, שהחלה לאחר צאת הבריטים את העיר.

לאחר הקרב בנבי דניאל, נתקפו מנהיגי היישוב היהודי בירושלים חרדה ושלחו קריאות נואשות לעזרה.

ב-28 במרס, שיגרו אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בירושלים מברק אל ראש המחלקה, משה שרתוק, שעשה אותה עת בניו-יורק. במברק נאמר, בין היתר:¹²¹

¹²¹ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 1403.

אנו מרגישים כי חובתנו להודיע לך את האמת בדבר המצב הנוכחי בירושלים. מצב האספקה והציוד קרובים לקטסטרופה. לאחר אסון גוש-עציון, איבדנו את כל הרכב המשוריין של עירנו. הקשר עם עטרות, "הדסה" ואפילו תלפיות נעשה פרובלמטי ... תורים ארוכים ללחם, המורל של התושבים בשפל המדרגה ו"הפורשים" [הכוונה לאצ"ל ולח"י] מפיקים תועלת מן המצב ... הסוכנות היהודית איבדה כמעט לחלוטין את סמכותה ומרותה. אנו מפצירים בך לעשות כל אשר לאל ידך כדי לזרז את המשא ומתן להפוגה וזאת כדי להקל על הסכנה הגדולה המאיימת על ירושלים.

הגדיל לעשות יצחק בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי (לימים נשיא מדינת ישראל). בתזכיר ששלח בתחילת אפריל לחברי הוועד הפועל של הסוכנות היהודית שהתכנס בתל-אביב, נאמר בין השאר:¹²²

ירושלים מנותקת מבחוץ ומבותרת מבפנים.

כבר כיום אין גישה לירושלים ואין יציאה ממנה זה עשרה ימים, אלא על כנפי נשרים [כוונה לתנועת המטוסים הקלים שפעלו בין תל-אביב לירושלים]. אין אנו רואים כאן את עיתוני תל-אביב, אין שיירות, אין אספקת מזון יציבה, אין דואר סדיר, אין כמעט קשר טלפוני עם נקודות חוץ ואם אמנם נעשו צעדים חשובים להבטחת הדרך לירושלים, אין סיכויים קרובים שהמצב ישתפר, להיפך, יש להניח שהמצב יורע בהרבה. ומבפנים?

העיר מבותרת. העיר העתיקה זה ארבעה חודשים שהיא נתונה תחת שלטון אויב, ושעריה תפוסים בידי ערבים מזוינים. אין יוצא ואין בא, ותושביה היהודים חיים על מנת הצידה הזעומה, המובאת בדרך עקלתון בעזרת הצבא [הבריטי] ומגיניה עומדים בגבורה לשמור על הקיים. כן מנותקים מן העיר חלקיה הצפוניים והדרומיים. מצפון: "הדסה" והאוניברסיטה העברית נמצאים בטווח ירי האויב, המאיים לשרוף את האוניברסיטה ואת "הדסה", ואף

¹²² תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ. 47 – מאי 48, עמגו 559, וכן אצ"מ S40/8/1.

הדרך לבית הקברות בהר-הזיתים חסומה בפנינו. ומדרום – מקור-חיים ותלפיות, רמת-רחל וחוות-הלימוד מנותקים ובקושי רב מחזיקים אנשי המגן קשר עם חלקי העיר הללו.

כל העיר מנותקת, מורגש מחסור בצידה וכבר התחיל הרעב לתת את אותותיו. כל ירושלים נתונה במצב של העיר העתיקה.

ועוד דבר: הסכנה האורבת לירושלים כפולה היא – חיצונית ופנימית. אל נא נשכח, שמחצית תושביה שייכים לעדות המזרח, אשר בקירבם מצאה ה"פרישה" [הכוונה לאצ"ל ולח"י] מזמן קָן לה. ואף היישוב האשכנזי – מחציתו נגרר אחרי ה"אגודה" וכו' ["אגודת ישראל" שהתנגדה לציונות]. כל אלה הם אלמנטים שהמשמעת הלאומית לקויה בקרבם, וכבר התחילה הדמורליזציה – אל נתעלם ממנה. התחילה הסתה חריפה נגד המוסדות וכבר היו איומים להקמת מוסדות נפרדים, ואף ניסיונות לצאת בדגלים לבנים ולבקש רחמים מהמושל [הבריטי] ומהערבים ...

בלי תוספת אנשים, צידה ונשק, לא נוכל לעמוד ואנו צפויים בירושלים להכרעה פטלית נגדנו, הכרעה המבשרת כלייה וחורבן ליישוב היהודי בירושלים [...]

כישלונה של ההגנה להדוף את התקפות הערבים ברחבי הארץ השפיעה לא רק על היישוב היהודי בארץ-ישראל, אלא גם על ממשלת ארצות-הברית, אשר החליטה לסגת מתמיכתה בהחלטת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947. ב-19 במרס 1948 הודיע נציג ארצות-הברית במועצת הביטחון, כי מאחר ואין אפשרות ליישם את תוכנית החלוקה בדרכי שלום, יש לדחותה ובמקומה להקים בארץ-ישראל משטר נאמנות בחסות האו"ם.

דיר-יאסין

בחודש מרס הגיעו מעשי האיבה לשיאם, ונדמה היה שהיישוב היהודי לא יוכל לעמוד במהלומות שהנחיתו עליו הערבים. הכנופיות שלטו בכל דרכי התחבורה הבין-עירוניות, הדרך לירושלים נחסמה והעיר הושמה במצור. גם היישובים בגליל ובנגב היו מנותקים. ההתקפות על השיירות היו רצחניות, ומספר הקרבנות היהודיים עלה מיום ליום. שיטת השיירות עם הליווי הצמוד נכשלה, ורוב הרכב המשוריין, שהותקן במאמצים מרובים, הושמד או אבד. היוזמה הייתה כולה בידי הערבים, אשר נעזרו לא מעט ב"נייטרליות" של הבריטים, שלא עשו דבר כדי לשמור על החוק והסדר בארץ.

כוחות בלתי-סדירים זרמו מעבר לגבול וחיזקו את הכנופיות הערביות שפעלו בארץ. באיזור הצפון פעל קאוקג'י, שהגיע מסוריה בראש כוח גדול ובאזור המרכז פעלה יחידה גדולה בראשותו של חסן סלמה. בסביבות ירושלים היה מפקד הכוחות הערביים עבדול אל קאדר חוסייני, שנעזר במתנדבים עירקיים שהגיעו מעבר-הירדן וכן בעריקים מן הצבא הבריטי.

בארבעת החודשים שחלפו מאז החלטת האו"ם מה-29 בנובמבר נהרגו ברחבי הארץ כ-850 יהודים, חלקם הגדול בירושלים ובדרך אליה. לאור ההתפתחויות האלה, הוחלט במטה האצ"ל בירושלים לזרז את ההכנות לקראת מלחמה כוללת. הוצאו שתי פקודות, ששינו את דמותה של המחותרת:

א. הוכרז על גיוס כללי להגדלת השורות;

ב. הוחל בהקמת בסיסי קבע לקליטת הלוחמים.

במסגרת הארגון מחדש, אוחדו החת"ם (חיל תעמולה מהפכני) עם הח"ק (חיל הקרב) וכל הלוחמים אורגנו במסגרת של גונדות (מקביל למחלקות) ופלוגות. נוסף לכך אורגנה פלוגת הנוער, בפיקודו של פנחס טוכמן ("רון"), שכללה כ-150 צעירים וצעירות בגיל 14-17. הם עסקו בעיקר בתעמולה וקשר וכן עסקו באימוני נשק והיוו עתודה לפלוגות הקרב. גם גוף ה"אוצרון" אורגן בפיקודו של יחיאל אוהב-עמי ("עידו"), וכלל את החברים המבוגרים יותר. אלה עסקו בשמירה ובהכנת ביצורים. כדי לקלוט את המגויסים החדשים, הוחל עוד בסוף 1947 בארגון קורסים ל"סגנים" (מפקדי כיתות), תחילה בפיקודו של יואל קמחי ולאחר-מכן בפיקודו של המחבר. בסך-הכול היו שלושה קורסים כאלה, שהכשירו קרוב לחמישים מפקדי כיתות חדשים.

אמור, הבסיס הראשון הוקם בפברואר 1948 בדירה בקריית שמואל ושימש אכסניה לקורס סגנים".

הבסיס השני הוקם בשכונת עץ-חיים, בכניסה לעיר, בבניין בלתי גמור של הקבלן פרוסק, אשר בנו יעקב היה חבר האצ"ל. בן-ציון כהן ("גיורא") נתמנה מפקד הבסיס, ושוכנו בו ארבעים לוחמים וכן מספר בנות שעסקו בשירותים. גיורא, שהיה יוצא הצבא הבריטי, הנהיג משטר של אימונים ומשמעת צבאית. אחת הפעולות הראשונות שבוצעו על-ידי אנשי הבסיס הייתה השתלטות על שתי משאיות גדולות של הצבא הבריטי. על-פי האינפורמציה שהגיעה לאצ"ל, אמורות היו המשאיות להוביל נשק לירושלים. כאשר הגיעו המשאיות לכניסה לירושלים, השתלטו עליהן גיורא ואנשיו ללא קושי מיוחד. עד-מהרה התברר, כי לא נשק נושאות המשאיות, אלא קמח. שני הנהגים ומלוויהם הורדו אחר כבוד מן המכוניות, נשקם (שני סטנים ושני רובים) הוחרם ו-300 שקי קמח הוחרמו והועברו למחסני הארגון. קמח זה שימש את הלוחמים במשך כל זמן המצור על העיר.

עוד בסיס הוקם בקצה המזרחי של שכונת מאה-שערים, סמוך לרחוב מלכי ישראל ובית-החולים האיטלקי (אזור שהיה נתון בשליטת הערבים). תושבי השכונה שמחו להעמיד לרשות הארגון את האמצעים לאחזקת הבסיס, כדי שלוחמיו יגנו על השכונה בשעת הצורך. בבסיס שוכנה גונדה בפיקודו של ישראל לוי ("נחשון") וכסגנו שימש יעקב עקנין ("עמיאל"). לאחר-מכן הוקם עוד בסיס, בבתי פיינגולד ברחוב יפו, סמוך לאזור הביטחון, שכלל את מגרש הרוסים ואת בניין ג'נרלי. על הקמתו מספר צבי כספי:¹²³

רענן ביקש אותי לרכז את חברי הארגון שהשתחררו זה לא מכבר מלטרון. לשאלה היכן לשכן אותם, היפנה אותי אל שמואל סוקולוב ("נחום"), שסיפר לי כי בבתי פיינגולד ישנן מספר דירות ריקות, בהן התגוררו משפחות ערביות שעזבו את ירושלים. תפסנו את הדירות הללו ושיכנו בהן 34 לוחמים.

בתי פיינגולד נבנו כמרכז מסחרי בשנת 1895 על-ידי המומר שלמה בן-דוד פיינגולד (ומכאן גם השם "ביתו של המשומד"). בבניין היו בתי-עסק, דירות מגורים וכן אולם גדול שנבנה כאולם שמחות, אולם הפך במשך הזמן לאולם

¹²³ ראיון המחבר עם צבי כספי.

הראינוע הראשון בירושלים. בזמן מלחמת-העולם הראשונה, הוחרם הבניין והשתכנה בו המפקדה של חיל הסיוע האוסטרי. לאחר כיבוש הארץ על-ידי האנגלים, הפכו בתי-פיינגולד למרכז יהודי חשוב. בבניין שכנה מערכת העיתון העברי "דואר היום" של איתמר בן-אב"י. כאן נפתח המשרד של מועצת פועלי ירושלים ובחצר הוקמו מוסדות שונים כמו: "המשביר", מטבח הפועלים, "קופת מלווה", לשכת העבודה ועוד. מספרים כי בבתי פיינגולד שכן גם בית-הבושת הראשון של ירושלים המערבית.¹²⁴

ב-12 במרס חזר יהושע גולדשמיד ("גל") לירושלים. יחד אתו הגיעו בשיירה גם יוסף אבני וכן 25 מעצורי לטרון, ו-10 בנות שהיו עצורות בבית-הסוהר בבית-לחם (עם תחילת הקרבות הועברו עצורי לטרון ובית-לחם למחנה המעצר בעתלית). כזכור, שימש גל מפקד הח"ק (חיל הקרב) בירושלים, ובעקבות "הסזון הקטן" נאלץ לגלות לתל-אביב. גל היה חייל נועז, והשתתף בפעולות רבות נגד השלטון הבריטי. עם בואו, נתמנה קצין המבצעים של האצ"ל בירושלים.

בחודש מרס התחדשו ההתנגשויות בין האצ"ל להגנה בעקבות ההחרמות שהחרים האצ"ל, תחילה ממחסני ממשלת המנדט ואחר-כך גם מסוחרים יהודים.

למטה המחוז הגיעו ידיעות לפיהן מתכוננים הבריטים, עם צאתם את ירושלים, להעביר לידי הערבים את תכולת מחסני הממשלה. הוחלט להקדים אותם ובחודש מרס השתלט גיורא עם אנשיו על מחסני מחלקת עבודות ציבוריות ברחוב הנביאים וברחוב בצלאל. הם הוציאו משם ציוד בשווי עשרות אלפי לירות וכן ארבעה אופנועים חדשים, ששימשו את קשרי הארגון. בין היתר הוחרמה גם מכוניתו החדשה של מנהל מחלקת עבודות ציבוריות, וזו שימשה את מפקד המחוז של האצ"ל. הוחרמו גם שש מכוניות של הדואר, אולם לבקשת ההגנה הוחזרו שתיים מהן כדי לקיים את שירותי הדואר בעיר.

אנשי הארגון פרצו למחסני משרד הבריאות בשכונת מחנה יהודה והוציאו ציוד רפואי רב. לאחר שהציוד הועמס על המשאיות, הופיעה יחידה גדולה של ההגנה שהתנגדה להוצאתו מן המקום. פרץ סכסוך, שעלול היה להסתיים בהתנגשות מזוינת, אולם בסופו של דבר הושג הסכם לפיו יועבר הציוד הרפואי למחסנים משותפים.

¹²⁴ יהושע בן-אריה, ירושלים החדשה בראשיתה, עמוד 149.

התנגשות נוספת הייתה כאשר אנשי הארגון יצאו להחרים דלק ממחסני חברת האשלג ברחוב שמואל הנביא. בעוד הבחורים עוסקים בהעמסת החביות על המשאית, הופיעה יחידה של ההגנה וטענה כי הדלק שייך לה. החל דין-ודברים, שעבר במהרה לצעקות ואיומים. לבסוף הושגה פשרה, לפיה יקבל כל ארגון חלק שווה ממלאי הדלק שהיה במקום.

עם הקמת הבסיסים, גברו הצרכים ונדרשו מקורות כספיים למימון ההוצאות הרבות. אם בחודש נובמבר 1947 היה תקציב המחוז 1,800 לירות, הרי בחודש מרס 1948 הגיע התקציב ל-7,500 לירות ובמאי 1948 – ל-12,000 לירות.¹²⁵ מאחר שהקשר עם המרכז בתל-אביב נעשה קשה יותר ויותר, הוחל בחיפוש אחר מקורות מקומיים. באותו זמן פתח האצ"ל בכל הארץ במגבית עממית בכל הארץ, והאזרחים נקראו לתרום ל"קרן הברזל", כל אחד כפי שיִדבנו ליבו. את המגבית בירושלים ריכז אליהו לוי ("אביאל"). זוגות-זוגות יצאו לוחמי המחתרת אל יהודי ירושלים כדי להתרימם. הלוחמים נתקבלו בדרך כלל בחמימות רבה ואף פשוטי-העם תרמו, כל אחד לפי יכולתו ואף למעלה מזאת. היו מקרים מרגשים במיוחד, כאשר נשים הורידו מעל אצבעותיהן טבעות יקרות ואף טבעות נשואין ותרמו אותן למאמץ המלחמתי של הארגון. בסך-הכול נאספו בירושלים 5,000 לירות.

נוסף למגבית העממית, נערכה גם מגבית אצל בעלי היכולת. בדרך כלל, הייתה ההיענות רבה, אולם היו סוחרים שסירבו לתרום, או רצו להמעט בתרומתם. לגבי חלק מהם ננקטו אמצעים, שכללו החרמת סחורה ממחסניהם. כך, למשל, הוחרמו סיגריות ממחסניו של אוורבך, שהיה יבואן סיגריות. הייתה גם החרמה אצל סוחר בגדים בשם זוזובסקי, אולם הסחורה הוחזרה לאחר שהסכים לשלם את אשר הוטל עליו. במקרה אחר, הוחרמו מצרכי מזון ממחסניו של דינוביץ, אשר הביאו לידי התנגשות קשה עם ההגנה.

בסוף מרס 1948, הזמין שאלתיאל את רענן לפגישה, אשר נתקיימה במשרדי הסוכנות היהודית. שאלתיאל דרש מרענן להפסיק את פעולות ההחרמה והציע לשלב את האצ"ל במערך ההגנה על העיר. על פי ההצעה, תישמר המסגרת הארגונית של האצ"ל, אולם הוא יהיה כפוף לפיקוד ההגנה. במקרה כזה יקבל האצ"ל את כל צרכיו בצידוד ואספקה מן ה"הגנה". רענן דחה את הצעתו של שאלתיאל, בנימוק ששיקולי ה"הגנה" בעיר

¹²⁵ א"צ, 922/75/267, חשבונות המעמד נובמבר 1947 עד ספטמבר 1948.

מבוססים על ההנחה שירושלים תימסר לשלטון בינלאומי, בעוד האצ"ל חותר להכללתה של העיר במסגרת המדינה היהודית העומדת לקום. רענן, מצדו, הציע שיתוף-פעולה אופרטיבי לגבי אותם מבצעים שיבטיחו את שחרורה של ירושלים כולה. שאלתיאל ביקש לשקול את הדבר והציע להיפגש שנית.

לא הייתה זו הפעם הראשונה בה נתקיימה פגישה בין נציגי שני הארגונים. כבר סמוך לבואו של שאלתיאל לירושלים יזם עורך-הדין אשר לויצקי פגישה כזו. לויצקי, אישיות מוכרת בירושלים, שהיה מקובל על ההגנה ועל האצ"ל כאחד, פנה אל הרב הרצוג, רבה הראשי של ארץ-ישראל, וביקש ממנו לארח את הפגישה. רענן סירב לפגוש את שאלתיאל ושלח לפגישה את משה אריאל, מזכיר המחוז. הרב הרצוג הציג את אריאל בפני שאלתיאל ויצא את החדר, כדי לאפשר לשניים לשוחח ביניהם באין מפריע.

שאלתיאל הביע אכזבה מכך שרענן לא הופיע לפגישה. הוא פתח בסקירה על המצב הביטחוני הקשה והציע שיתוף-פעולה בין שני הארגונים. הכוונה הייתה לשתף את האצ"ל בשמירה על השכונות הקיצוניות של העיר וכן להפריש לוחמים לליווי שיירות. נוסף לזאת דרש שאלתיאל שהאצ"ל יחדל מלתקוף את השלטון הבריטי בירושלים.

אריאל השיב, שהוא מוכן לשתף את לוחמי האצ"ל בשמירה בעמדות ואף בליווי שיירות, אולם הוא אינו מוכן להתחייב להפסיק את הלחימה נגד הבריטים. אמנם המאמצים של האצ"ל מופנים כרגע להתמודדות עם הערבים, אולם אין כל ביטחון שהבריטים אמנם יעזבו את הארץ ללא זירוז נוסף מצד המחתרת העברית.

תגובתו של שאלתיאל הייתה חריפה מאד: אם לא תפסיקו את הפעולות שלכם נגד הבריטים, נמנע אותן בכוח הזרוע. במקרה זה ניאלץ להפנות חלק גדול מהמאמץ שלנו למאבק נגדכם.

הפגישה נסתיימה ללא הסכמה.

לאחר פגישת שאלתיאל-אריאל נפגש שאלתיאל עם יהושע זטלר ("מאיר"), מפקד לח"י בעיר. לאחר מתן סקירה ביטחונית כללית, הציע שאלתיאל לזטלר את אשר הציע קודם-לכן לרענן, אולם הוסיף ואמר כי: "ברצוני להביא לידיעתך כי גרינברג (כינויו של רענן בפגישותיו עם שאלתיאל) הביע בפני את הסכמתו להצעה". בכך ניסה שאלתיאל לבודד את האצ"ל, אולם צעדו זה הביא לתוצאות הפוכות – הוא גרם לשיתוף-פעולה בין שני הארגונים, האצ"ל ולח"י. שיתוף-פעולה זה לא היה כה פשוט,

בהתחשב במשקעים הרבים שהצטברו בלב חברי שני הארגונים מאז הפילוג ביניהם בשנת 1940. נעשו אמנם במשך הזמן ניסיונות לא מעטים לאיחוד או לפחות לשיתוף-פעולה אופרטיבי בין שני הארגונים, אולם לא היה בזה כדי לחפות על היריבות הגדולה שגבלה לעתים בשנאה הדדית.

בפגישה בין זטלר לרענן התברר כי שאלתיאל שיקר לשניהם, והתוצאה הייתה - הסכם שיתוף-פעולה אופרטיבי בין האצ"ל ולח"י. בפגישה נוספת, שהשתתפו בה גם יהושע גולדשמיד ומרדכי בן-עוזיהו ("דרור"), קציני המבצעים של שני הארגונים, הציע זטלר לכבוש במשותף את הכפר הערבי שועפט, בצפונה של ירושלים. המטרה הייתה להקל על הגישה לשני היישובים היהודיים עטרות ונוה-יעקב, וכן לנתק את השכונה הערבית שייח ג'ראח מן העיר הערבית הגדולה רמאללה. גל הצביע על העובדה כי שועפט נמצאת על ציר הנסיגה של הבריטים מירושלים ומכאן החשש שהם עלולים להתערב בקרב נגד היהודים (כפי שאמנם קרה בסוף אפריל, כאשר הפלמ"ח כבש את שייח ג'ראח ואולץ לנטוש את המקום בלחץ הצבא הבריטי). הצעתו האלטרנטיבית של גל הייתה לכבוש את הכפר דיר-יאסין, שהיה מחוץ לציר הפינוי הבריטי.

הנשק שעמד לרשות האצ"ל כלל כ-30 רובים, 2 מקלעים בטיפוס ברן, כ-50 תת-מקלעים (רובם הגדול סטנים מיצור עצמי, שנשלחו מתל-אביב ולא היו מאיכות גבוהה) וכן 120 אקדחים וכמות לא גדולה של רימונים וחומר נפץ.

הכפר דיר-יאסין שכן על גבעה ממערב לירושלים, בגובה 800 מטר מעל פני הים, ובמרחק של 700 מטר לערך מהשכונה היהודית גבעת-שאול. משלט דיר-יאסין חלש על השכונות היהודיות המערביות: גבעת-שאול, בית-הכרם ויפה-נוף ועל הדרך לבית-וגן (ראה תרשים). כן חלש הכפר על קטע מהכביש המקשר את ירושלים עם תל-אביב. דיר-יאסין שימש מעבר לכוחות שנעו מן הכפרים הערביים עין-כרם ומלחה שבדרום אל הכפרים קסטל וקולוניה, ששלטו על הכביש הראשי ירושלים – תל-אביב.

דיר-יאסין נכלל בכפרים הערביים שיש לתפוס במסגרת מבצע "נחשון", שהחל ב-6 באפריל. ואמנם, בשעה שנערכו קרבות הדמים על הקסטל בתחילת אפריל, זרמה אל שדה הקרב תגבורת ערבית, שעברה דרך דיר-יאסין ועזרה לגירוש הכוח היהודי שכבש את הקסטל.

כשנודע למטה ה"הגנה" על התוכנית לכבוש את דיר-יאסין, ביקש שאלתיאל מרענן לתאם את מועד כיבוש הכפר עם ההתקפה החוזרת

המתוכננת לכיבוש הקסטל. שאלתיאל אף שיגר מכתב זהה לרענן ולזטלר, שבו אישר את הפעולה בדיעבד במכתבו של שאלתיאל נאמר:¹²⁶

אל: שפירא [כיניו של זטלר]
מאת: ממ"ז

נודע לי שאתם מתכוננים לבצע פעולה על דיר-יאסין. ברצוני להעיר את תשומת לבכם לעובדה, שתפיסת דיר-יאסין והחזקתו הנם שלב אחד בתוכנית כללית שלנו. אין לי כל התנגדות שאתם תבצעו את הפעולה בתנאי שיש בכוחכם להחזיק בו. אם אין לאל ידכם לעשות זאת, הריני מזהיר אתכם מפני פיצוץ הכפר, אשר יביא בעקבותיו לעזיבתו על-ידי התושבים ותפיסת החורבות והבתים העזובים על-ידי כוחות זרים. מצב כזה יכביד במקום להקל על המערכה הכללית וכיבוש שני של המקום יהיה כרוך בקרבנות גדולים של אנשינו. נימוק נוסף שברצוני להביא בפניכם הוא, שאם יימשכו למקום כוחות זרים, יהיה בזה משום הפרעה לתוכנית להקים אוירודרום במקום. (ההדגשות שלי - י.ל.).

בעדותו, מספר יצחק לוי (לויצה) כי שאלתיאל הציע לאצ"ל להצטרף לכוחות ההגנה שיצאו לכבוש בשנית את הקסטל. כאשר סירב רענן, אישר שאלתיאל את ההתקפה על דיר-יאסין וזאת משני נימוקים:¹²⁷ האחד, שאם יסרב, יעשו אנשי האצ"ל את הפעולה בכל מקרה ומוטב שייראה כמחזיק אותם תחת פקודתו מאשר להשלים עם עובדת אי הציות. הנימוק השני היה כי לאחר נפילת הקסטל עלול היה דיר-יאסין להיפך לאובייקט מסוכן.

בשעה ששאלתיאל כתב את המכתב לרענן, כבר היה ידוע לשירות הידיעות של ה"הגנה", כי לדיר-יאסין נכנסו כוחות מזוינים, שכללו אנשי כנופיות ומתנדבים עירקיים. היה זה המוכתר של הכפר שנפגש בחשאי עם איש הקשר של הש"י כדי להודיעו שאין לו שום שליטה על הכנופיות שנכנסו לכפר, וכי ההבטחה שדיר-יאסין יהיה כפר שקט אינה עוד בתוקף. הכוחות המזוינים שהשתלטו על הכפר, היוו איום חמור לא רק לשדה התעופה הקטן ששאלתיאל תכנן לסלול בקרבת מקום, אלא גם לשכונות היהודיות הסמוכות ולתחבורה היהודית שנעה על הכביש הראשי לשפלה.

¹²⁶ י. אופיר, על החומות, עמוד 15.

¹²⁷ א"צ, 500/48/35.

המידע שמסר המוכתר נבע מן ההסכם שהיה לו עם ההגנה:¹²⁸

הנידון: תנאי ההסכם בין דיר-יאסין וגבעת שאול.
 ביום שלישי 20.1.48 התקיימה פגישה בין נכבדי דיר-יאסין ואנשי גבעת שאול. שני הצדדים הגיעו לידי הסכם על יחסי שכנות טובים לפי הפרטים דלקמן:
 אנשי דיר-יאסין יודיעו על כל מקרה של מציאות אנשי כנופיות בסביבה (במקרה שלא יצליחו להדוף אותם מן המקום) לפי הסימנים הבאים:
ב י ו ם: אנשי דיר-יאסין יתלו כביסה במקום מוסכם (שתי חתיכות לבנות ובאמצע חתיכה שחורה).
ב ל י ל ה: אנשי דיר-יאסין יאותו בפנס 3 נקודות. אנשי גבעת שאול יענו בקו אור. אנשי דיר-יאסין יסיימו ב-3 נקודות.
 לאחר החלפת הסימנים הנ"ל, יש להיפגש במקום מוסכם עם החלפת הסיסמה (הסיסמה תשתנה כל שלושה ימים).

למרות ההסכם, לא הפך דיר-יאסין לכפר שוחר שלום. עקיבא אזולאי, ששימש סגן מפקד אזור גבעת שאול, מספר בעדותו כי אחיו של המוכתר לא תמך בהסכם ומדי פעם נורו יריות לעבר גבעת שאול.¹²⁹ בצרור ידיעות מטעם חטיבת מחוז ירושלים על המתרחש בדיר-יאסין¹³⁰ אנו מוצאים כי כבר ב-28 בינואר 1948 נראתה קבוצה בת 25 איש מתאמנת במורדות הדרום-מערביים של דיר-יאסין וביניהם אדם במדי הלגיון הערבי. בהודעה מה-3.2.48 נאמר, כי קבוצה בת כ-30 ערבים נראתה מתאמנת בנשק. ב-2.4.48 פתחו אנשי דיר-יאסין בצליפות לעבר השכונות היהודיות בית-הכרם ויפה-נוף. עדויות אחרות מספרות על ביצורים שנעשו בכפר ועל נשק רב שנאגר בו; ימים ספורים לפני ההתקפה על דיר-יאסין נמסר על נוכחות לוחמים זרים בכפר, ביניהם חיילים עירקיים ואנשי כנופיות. מחקר ערבי שנערך באוניברסיטת ביר-זית מספר כי הגברים בדיר-יאסין לקחו חלק פעיל בפעולות אלימות נגד מטרות יהודיות וכי בקרב על הקסטל השתתפו רבים מתושבי הכפר לצדו של עבד-אל-קאדר אל-חוסייני.¹³¹ כן נאמר באותו

¹²⁸ א"צ, תיק דיר-יאסין 3/281.

¹²⁹ עקיבא אזולאי איש ירושלים, עמוד 70.

¹³⁰ א"צ, 2504/49/16.

¹³¹ כנענה שריף (עורך), הכפרים הפלסטינים שנהרסו ב-1948 – דיר-יאסין. מכללת ביר-זית, וכן דני רובינשטיין, "הארץ" מיום 11.9.1991.

מחקר שבכניסות לכפר נחפרו תעלות מגן ושלמעלה מ-100 גברים אומנו וצויידו ברובים (האנגלים וגרמנים) וב-2 מקלעים מטיפוב ברן. הוקם משמר מקומי ובכל לילה שמרו 40 מתושבי דיר-יאסין במשמרות.

ממחקר שערך פרופ' אליעזר טאובר (מאוניברסיטת בר-אילן), תוך שימוש במקורות ערביים, עולה כי בכפר היו כ-80 לוחמים ומצבת הנשק כללה: 2 מקלעי ברן, 60 רובים (חלקם חצי אוטומטיים), 4 תת-מקלעים מטיפוס סטן וכן רימונים ותחמושת רבה. הנשק הגיע בדרך לא דרך ממצרים מספר ימים לפני ההתקפה על הכפר.¹³²

יצחק לוי (לויצה), ששימש מפקד שירות הידיעות של ההגנה בירושלים, ידע היטב כי דיר-יאסין מהווה סכנה ביטחונית לשכונות היהודיות במערב העיר ולקטע הכביש המקשר בין ירושלים לתל-אביב. כמו-כן היוו הכוחות המזוינים שהשתלטו על הכפר איום חמור לשדה-התעופה הקטן שעמדו לסלול בקרבת מקום. בכל זאת, התנגד לויצה לאישור ההתקפה על הכפר, ובעדותו הוא מספר:¹³³

שאלתיאל סיפר לי זאת בערב לפני הפעולה. חששתי להתנהגות אנשי אצ"ל ויעצתי לשאלתיאל להודיע על הפעולה לאנשי דיר-יאסין. שאלתיאל סירב, מתוך הנימוק שלא יתכן להודיע לערבים (אפילו ידידותיים) על פעולה של יהודים שהוסכם עליה.

לבסוף, יש לציין כי שאלתיאל לא סיפר לרענן על ההסכם שנחתם בזמנו בין תושבי גבעת שאול למוכתר דיר-יאסין וכן לא מסר לו שום אינפורמציה על גודל הכוחות המזוינים שנמצאו אותה עת בכפר.

יומיים לפני הפעולה נתקיימה תצפית יום בהשתתפות כל מפקדי הכיתות שאמורים היו להשתתף בפעולה ולאחר-מכן נערך סיור לילה. ממקום התצפית אשר בקצה בית-הכרם, הסביר בן-ציון כהן ("גיורא"), שנתמנה מפקד הפעולה, את התוכנית ואת תפקידו של כל אחד ואחד מהמפקדים. בלילה נערך סיור במסלול הפעולה. הקבוצה הצליחה להגיע עד קרוב מאוד לכפר מבלי שתושביו ירגישו בכך. הבחורים עצרו רק כאשר הכלבים התחילו לנבוח, מחשש שמא יעירו את השומרים. העובדה שניתן היה להגיע עד

¹³² מידע שמסר פרופ' טאובר למחבר.

¹³³ א"צ, 500/48/35

סמוך לבתי הכפר, נסכה ביטחון עצמי רב והרגשה שהקרוב יהיה קצר ואפשר יהיה לסיים את המשימה ללא קושי רב.

היציאה לקרב

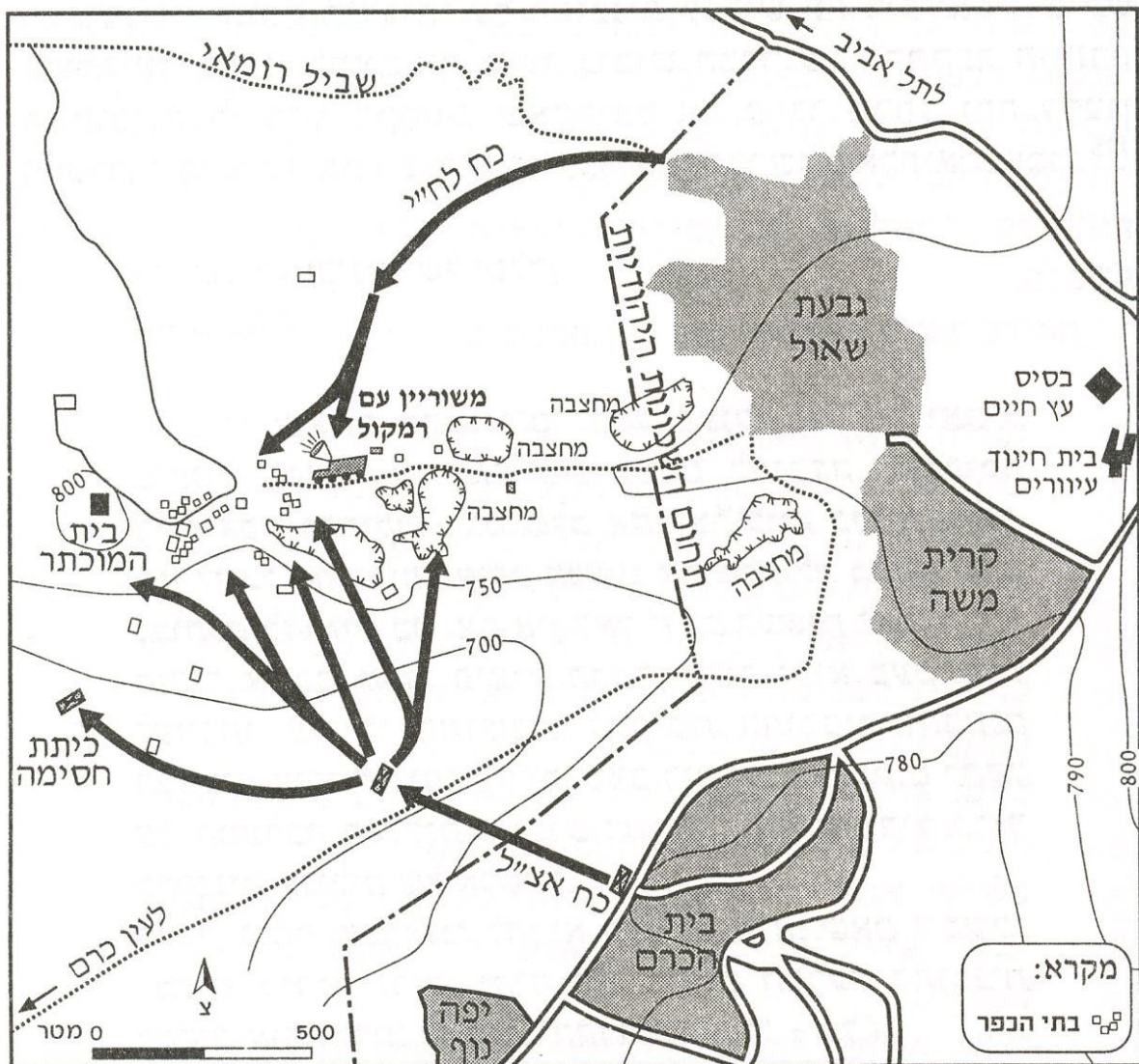
ביום חמישי 8 באפריל התכנסנו בבסיס "עץ חיים" כ-70 לוחמי אצ"ל (אנשי הלח"י נפגשו בנפרד בגבעת-שאול). הייתה זו הפעם הראשונה שמספר כה רב של אנשי המחתרת נפגשו בגלוי, מבלי לחשוש משוטרים או חיילים בריטיים. האווירה הייתה חגיגית ומצב-הרוח מרומם; סוף-סוף יוצאים להלום באויב שהנחית על היהודים מכות כה קשות במשך ארבעה חודשים תמימים. העובדה ששני ארגוני המחתרת יוצאים בצוותא הגבירה את הרגשת הביטחון והאחדות, ולכבוד המאורע נבחרה סיסמת הקרב "אחדות לוחמת".

את המפגש פתח רענן, מפקד המחוז של האצ"ל בירושלים. רענן, גבה-קומה ובעל חזות מרשימה, שנהג לדבר לאט, בקול עמוק וסמכותי. רענן הסביר לנו כי לכיבוש דיר-יאסין שתי מטרות: צבאית ומדינית. באשר לאספקט הצבאי, הרי הכוונה היא לא רק לשחרר את השכונות המערביות של ירושלים מהאיום של דיר-יאסין, אלא בעיקר להעביר את היוזמה לידינו. יש לעבור ממגננה להתקפה ולהעביר את הקרב לשטחו של האויב. כיבוש הכפר יוכיח לערבים כי מי שמתקיף עלול גם להיות מותקף. הכיבוש יביא גם להעלאת המורל בקרב תושבי ירושלים ויחזיר להם את ביטחונם העצמי שאבד. באשר לצד המדיני, יהיה בכיבוש משום שינוי תפיסה והוא יביא למפנה במלחמה; לא עוד פעולות עונשין, אלא כיבוש לשם החזקה במקום. יידעו העם והעולם כי היהודים אינם מוכנים לוותר על ירושלים, ואם יהיה צורך, יכבשוה בכוח הנשק. (יש לציין, כי במבצע "נחשון", שהחל מספר ימים לפני כיבוש דיר-יאסין, השתלטו כוחות ה"הגנה" על הכפרים הערביים אשר בצדי הכביש, אלא שההשתלטות הייתה זמנית, ולאחר העברת השיירה לירושלים ניטשו הכפרים שנכבשו).

רענן הוסיף ואמר כי מאחר שמדובר בכיבוש ולא בפעולת עונשין, יש להימנע מפגיעה בערבים שלא לצורך. במיוחד הזהיר חזור והזהר שלא לפגוע בזקנים, נשים וטף. זאת ועוד: כל ערבי שייכנע, אפילו הוא לוחם, יש לקחתו בשבי ולא לפגוע בו בשום צורה שהיא, והוסיף כי "בשבויים יש לנהוג על-פי אמנת ג'נבה". רענן סיפר שכדי למנוע קרבנות מיותרים, הוחלט כי את הפעולה יפתח משוריין מצויד ברמקול, אשר ייכנס לכפר לפני הפתיחה באש. באמצעות הרמקול יודיעו לתושבים כי הכפר מוקף על-ידי אנשי אצ"ל

ולח"י והתושבים נקראים לעזוב את הכפר לכיוון עין-כרם או להיכנע. בהמשך ההודעה נאמר כי הדרך לעין-כרם פתוחה ובטוחה. לאחר דברי רענן, הועברה רשות הדיבור ליהושע גולדשמיד ("גל"). הוא הסביר, כי מטרת הפעולה היא כיבוש הכפר, טיהורו והחזקתו. כאמור, בן-ציון כהן ("גיורא") נתמנה מפקד הפעולה ואני מתמנית לסיגנו. התוכנית הייתה לתקוף את הכפר בשני ראשים: כוח של שתי מחלקות אצ"ל, בפיקוד יהודה לפידות ("נמרוד") ומיכאל חריף ("מאיר"), יתקוף מכיוון בית-הכרם, וכוח של מחלקת לח"י יתקוף מכיוון גבעת-שאול. כמו כן הופרש כוח קטן של כיתה בפיקודו של יהודה טרייביש ("מנשה"), כדי לתפוס את המשלט מדרום לכפר (בכיוון הר-הרצל), ותפקידו למנוע תגבורת ערבית מעין-כרם וממלחה. (ראה תרשים). כזכור, נתמנה בן-ציון כהן מפקד הפעולה ויהודה לפידות – סיגנו.

9.4.48 כיבוש דיר יאסין

בשעה שתיים אחר חצות הוסעו לוחמי האצ"ל מבסיס "עץ חיים" לבית-הכרם. הכוח צעד לתוך הוואדי, שם התפצלו הכיתות, וכל כיתה עלתה במעלה הטראסות לשטח הפעולה המיועד לה.

יחידת לח"י נערכה בגבעת-שאול ומשם התקדמה לעבר היעד. חלק מן הכוח התקדם מאחורי המשוריין שנשא את הרמקול ונסע בשביל המוביל למרכז הכפר. (את הרמקול השיגו מחנותו של פרץ אפשטיין שהיה איש ההגנה. תחילה ניסה להשתמט מנתינתו, אולם לבסוף הצליחו אנשי לח"י לקבל ממנו את הרמקול והשאירו אצלו פיקדון של 75 לירות).

סמוך לשעה 4:45 הבחינו שומרי הכפר בתנועה חשודה. ואחד מהם צעק בערבית "מחמוד". אחד מחיילי האצ"ל חשב שפונים אליו בסיסמה "אחדות" וענה בעברית את חלקה השני של הסיסמה – "לוחמת". הערבי פתח באש ובעקבות כך החל ירי מכל הכיוונים.

המשוריין נושא הרמקול התקדם במעלה השביל וכאשר הגיע למבואות הכפר נתקל בתעלה שנחפרה לרוחב הדרך ונאלץ לעצור. הרמקול הופעל וההודעה שנמסרה בו נשמעה בכניסה לכפר. מן הבתים הסמוכים נפתחה על המשוריין אש חזקה והיה צורך לחלץ את הלוחמים שנתקעו בתוכו. נמסר על פצועים ויחידה של עזרה ראשונה יצאה מגבעת שאול לכיוון המשוריין. בצוות היו גם בחורות, ואחת מהן, דבורה שמחון, נפצעה בידה בשעה שחבשה את אחד הפצועים.

יתר היחידות פתחו בהסתערות, שהייתה מלווה בהתפוצצויות ויריות רבות. התנגדות הערבים הייתה חזקה מאוד, וכל בית הפך לעמדה מבוצרת. הלחימה הייתה קשה והתנהלה מבית לבית. רבים מן התוקפים נפגעו כבר בהסתערות הראשונה, ביניהם מפקדים רבים שצעדו, כמקובל, בראש יחידתם.

כאשר נכבש מרכז הכפר, ריכזו כל הפצועים באחת החצרות, ולאחר חבישה ראשונית נבדקו דרכים לפנותם. בין הפצועים שכב "יפתח" (יהודה סגל), שנפגע קשה בבטנו מצרור כדורים. מעיו יצאו החוצה, אולם הוא היה בהכרה מלאה. כאשר ניגשתי אליו כדי לשאול לשלומו, אמר: "נמרוד, אתה חבר טוב שלי. עשה לי טובה ותקע לי כדור בראש, כי איני יכול לסבול יותר את הכאבים". יפתח הושכב על דלת שנעקרה ממקומה (אלונקות לא היו) וארבעה בחורים נשאוהו לכיוון גבעת-שאול. התברר, כי הדרך הייתה חסומה באש שנורתה מבית המוכתר, שחלש מן הגבעה על כל הסביבה והיה צורך למצוא דרך עקלתון. יפתח הגיע בשלום לגבעת-שאול, משם פונה

מיד לבית-החולים. פצוע נוסף היה גיורא, מפקד הפעולה, שרגלו נפגעה מכדור שנורה מאחד הבתים.

הקרב, שהתנהל בשטח בנוי, היה איטי וגרם אבדות כבדות לשני הצדדים. כדי לשתק את מקורות הירי נאלצו הלוחמים להשתמש ברימונים, ובכמה מקרים אף לפוצץ בתים באמצעות מטען חומר-נפץ. היריות נורו מכל הכיוונים, אולם המוזר ביותר היה שגם מכיוון הר-הרצל, שם הייתה אמורה להיות היחידה בראשותו של "מנשה" (יהודה טרייביש), ניתכה אש חזקה. כעבור זמן קצר יצאו מכלל פעולה כמחצית מן הבחורים שהיו בכוח התוקף; חלקם הגדול פצועים וכן אלה שטיפלו בהם. ואם לא די בזאת, הרי שגם התחמושת אזלה ולא היה במה להמשיך את הלחימה. למרבה המזל, נמצא באחד הבתים מחסן תחמושת, אשר בעזרתו ניתן היה להמשיך את הקרב.

דו"ח על מהלך הקרב הועבר על-ידי רצים אל המטה בגבעת-שאול (מכשירי קשר לא היו אז בידי האצ"ל או לח"י). כאשר הגיעו הידיעות על מספר הנפגעים, שהלך ורב, וכן על המחסור בתחמושת, יצאו כמה אנשי לח"י למחנה "שנלר", וביקשו מיחידה של הפלמ"ח לבוא לעזרת התוקפים. לאחר קבלת אישור ממטה החטיבה, יצאו אנשי הפלמ"ח במשוריין, שהיה מצויד במקלע ובמרגמה של שני אינטש. עם הגיעם לכפר, ירו לעבר בית המוכתר מספר פגזים וכן צרורות מן המקלע. באותו זמן ממש, ללא תיאום מוקדם עם הפלמ"ח, הסתער אבני בראש מספר לוחמים על בית המוכתר. ההסתערות עלתה יפה, והבית נכבש וטוהר. עם ההשתלטות על בית המוכתר פסקה האש וכיבוש הכפר הושלם. אבני כל-כך התרגש על שעלה בידו לשתק את האש מבית המוכתר, עד שלא שם לב כי נפצע וכל פניו היו מכוסים בדם. הוא נחבש ופונה מיד לבית-החולים.

לאחר הקרב, נודע מה אירע ליחידתו של מנשה. כאשר הגיעו אל המשלט שחלש על הדרך לעין-כרם, נפתחה עליהם אש חזקה. אחד הבחורים, אפרים יעקבי ("עודד") נהרג ושניים נפצעו, ביניהם יוסף רונן-פרנקנטל ("יפרח") ששימש סגנו של מנשה, וכאשר אזלה התחמושת, נסוגו לבית-הכרם. בדרכם לקרב, פגשו ביחידה של ה"הגנה" שהתבצרה בעמדת ה"שריפה", אשר קיבלה ידיעה מוקדמת על הפעולה ואיחלה לאנשי האצ"ל הצלחה במשימה.

בנוסף לאפרים יעקבי, נהרגו בקרב על דיר-יאסין גם עמוס ברנס, גרשון מנוח, יהודה סגל ("יפתח") (שמת מפצעיו כעבור מספר ימים), ארבעתם אנשי אצ"ל, ויוסף יגן ("אלדד") איש לח"י.

רק כעבור שנים, הותר לפרסום הדו"ח של "אליעזר" – קצין מודיעין של ה"הגנה", המתאר את חלקה של ההגנה בקרב על דיר-יאסין. וכך נאמר בדו"ח בין השאר:¹³⁴

[...] בשעות הבוקר הוחלט לסייע באש. עזרה זו התבטאה בשתי פעולות:

א. מניעת הגישה של כוחות המילואים הערביים העולים ממלחה ומעין-כרם למקום.

ב. פגיעה בערבים אשר התבצרו על הרכס המערבי של הכפר, מן העורף.

שתי הפעולות התבצעו מן העמדות ב'שריפה'. לפגיעה בעורף הערבים הובא למקום 'שפנדאו'. הערבים הופתעו מן האש וסבלו אבידות ניכרות כשהם נאלצו להתגלות לעמדותינו ... (ההדגשה שלי - י.ל.)

עם סיום הקרב, התברר כי מאות מבין תושבי הכפר נסוגו לעין-כרם, בנצלם את העובדה שהדרך לשם הייתה פנויה. אלה שנותרו בכפר, נכנעו ונלקחו בשבי. השבויים, רובם נשים וילדים, הועלו על משאיות והועברו דרך רחובות ירושלים המערבית למזרח העיר, שם נמסרו לידי אחיהם הערבים.

לאחר תום הקרב, ביום השישי בערב, הסתובבו בכפר עיתונאים זרים שביקשו מידע על אשר אירע. במקום היה גם קלמן ברגמן ("דן"), ששימש מפקד ה"דלק" (שירות הידיעות של האצ"ל) בירושלים והיה חבר מפקדת המחוז. הוא כינס במקום מסיבת עיתונאים מאולתרת, בה סיפר על מהלך הקרב. הוא אמר כי הפעולה בוצעה בידיעת ההגנה, וכי נתנו הוראות חמורות ללוחמים שלא לפגוע בנשים וילדים. כן סיפר על האבדות הרבות שנגרמו כתוצאה מניהול קרב בשטח בנוי וכי אותם תושבים שנכנעו, נלקחו בשבי והועברו למזרח ירושלים. בסיום דבריו אמר כי:¹³⁵

[...] כיבוש דיר-יאסין הוא השלב הראשון. בכוונתנו לתקוף, לכבוש ולהחזיק עד אשר כל ארץ-ישראל תהיה שייכת למדינה היהודית ... ובאם הבריטים יבואו לכפר, נלחם בהם ...

¹³⁴ דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עמוד 141.

¹³⁵ ארכיון משרד המושבות הבריטי, CO733/477/5

ההערה האחרונה באה בגלל החשש שהבריטים ינצלו את העובדה שבכפר ישנו ריכוז גדול של אנשי אצ"ל ולח"י, וינסו לתקוף אותם. ואמנם, התברר כי הנציב העליון ערך התייעצות עם מפקד הצבא הבריטי והם החליטו להפציץ את הכפר מן האוויר. אלא שעד שנעשו הסידורים הטכניים לביצוע ההפצצה (מטוסי חיל-התעופה המלכותי כבר הועברו מארץ-ישראל לארצות השכנות), עזבו כוחות אצ"ל ולח"י את הכפר. אגב, נשקלה גם הפעלת כוחות היבשה, אלא שהרעיון נדחה בגלל האבדות הרבות שעלולות היו להיגרם לבריטים בקרב כזה.

לאחר כיבוש הכפר, הגיעו למקום נציגי הצלב האדום וטיפלו בהעברת השבויים אל האזור הערבי של ירושלים. כמו-כן הודיעו כי הם מנהלים מגעים עם הערבים בדבר העברת הגוויית לירושלים המזרחית ועל-כן נתבקשו אנשי האצ"ל שלא לקבור אותם. הרופא המחוזי של ההגנה נפגש אף הוא עם נציגי הצלב האדום ובתיאום איתם שלח לדיר-יאסין ביום ראשון 11.4. שתי משאיות כדי להעמיס עליהן את הגוויית. בעוד אנשי האצ"ל עוסקים בהעמסת הגוויית, הגיעה בשעה 15:00 ידיעה מהצלב האדום שהערבים מסרבים לקבל לידם את הגוויית ועל-כן יש לקבור אותן בכפר. זו הייתה הסיבה שהגוויית נשאר פזורות בכפר במשך מספר ימים ולא נקברו מיד לאחר הקרב.¹³⁶

עקב החשש מפני הפצצה של חיל-האוויר המלכותי (ידיעות על כך הופיעו בעיתונות היומית בארץ), הודיע רענן לשאלתיאל, כי האצ"ל לא יוכל להמשיך ולהחזיק בכפר. ואמנם, כעבור שלושה ימים יצאו כוחות האצ"ל את דיר-יאסין ובמקומם נכנסו כוחות ה"הגנה" בפיקודו של יהושע אריאלי והם אשר קברו את הגוויית הרבות שנשארו בכפר.

למחרת כיבוש דיר-יאסין הפגיזו תותחי האויב, שהוצבו בנבי-סמואל, את שכונת גבעת-שאול. הייתה זו ההפגזה הראשונה על ירושלים, והיא גרמה בהלה גדולה. חלק מן התושבים ארזו את חפציהם ונדדו אל קרובים בחלקים אחרים של העיר, אולם עד-מהרה התברר, כי מלבד הרעש הגדול, לא גרמה ההפגזה נזקים רציניים ואף לא היו אבדות בנפש. התושבים הבינו כי השד אינו נורא כל-כך וחזרו לבתיהם. היה זה אות הפתיחה לשורה ארוכה של הפגזות, שהלכו וגברו עם כניסתו של הלגיון הערבי לירושלים, הפגזות שהפילו חללים רבים ושיבשו את החיים הסדירים בעיר. אולם כבר

¹³⁶ א"צ, תיק דיא-יאסין מ 16/9.

באותו יום שבת התברר לנו, כי הפגזים אינם מסוגלים להרוס את בתי האבן של העיר וכי על-ידי ההפגזות לא ניתן יהיה לכבוש את העיר. הידיעה על כיבוש דיר-יאסין פשטה בעיר, ויהודי ירושלים קיבלוה בסיפוק רב. השמחה הייתה גדולה לא רק משום שעם הכיבוש יכלו תושבי השכונות המערביות לנשום לרווחה, אלא מעצם העובדה שהיוזמה עברה לידי היהודים. כיבוש הכפר היווה השלמה לפריצת הדרך במסגרת מבצע "נחשון", והפיחה תקווה בלב יהודי ירושלים. הכוח שחזר מהקרב התקבל בתשואות חמות על-ידי הקהל הגדול שגדש את הרחובות ובכך הביע את אהדתו ושמחתו. כיבוש דיר-יאסין החזיר ליהודי ירושלים את הביטחון העצמי שכה חסר להם. הסיסמה "אחדות לוחמת" חדרה לתודעתו של היישוב היהודי בירושלים וסימנה יותר מכל דבר אחר את המפנה שחל בהדיפת התקפות הערבים. בימים שלאחר הקרב, נהרו רבים לבסיס "עץ-חיים" כדי להביע את הזדהותם עם לוחמי האצ"ל.

עובדות ופרשנויות

רבות נכתב ונאמר על אשר אירע בדיר-יאסין, עד כי הקרב שנערך בבוקר ה-9 באפריל הפך להיות "פרשת דיר-יאסין". חשוב לנתח את העובדות ולהפרידן מן הפרשנות.

השאלה הראשונה שחשוב לבררה קשורה במספר האבדות שהיו לערבים בקרב על דיר-יאסין.

בשידור הרדיו של האצ"ל, "קול ציון הלוחמת", ששודר מתל-אביב במוצאי-שבת 10 באפריל, נאמר כי לפי ההודעה שהגיעה באלחוט ממפקדת האצ"ל בירושלים, היו לתוקפים ארבעה הרוגים (מספר ההרוגים עלה אחר-כך לחמישה, כאשר "יפתח" הפצוע מת מפצעיו) ו-32 פצועים. בקרב הערבים, נאמר בהודעה, נהרגו מאתיים וארבעים.¹³⁷

הידיעה שנמסרה מירושלים בדבר מספר ההרוגים הערביים לא הייתה נכונה. מפקד האצ"ל בירושלים הגזים בהרבה במספר ההרוגים במתכוון, ועשה זאת במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית. בעדותו סיפר רענן, כי כאשר הודיע באלחוט למפקדה בתל-אביב על 240 הרוגים ערביים, לא ידע מה היה מספרם המדויק. את המספר 240 בדה מלבו בשעה שידע בבירור כי מספר ההרוגים האמיתי נמוך בהרבה. פרסום מספר מוגזם של הרוגים, גרס רענן, יעורר פחד ומבוכה בקרב ערביי ארץ-ישראל וירתיע אותם

¹³⁷ מנחם בגין, במחתרת, כתבים ד, עמוד 274.

מלתקוף את היהודים.¹³⁸ מעניין לציין, כי הוועד הערבי העליון חשב כי פירסום מספר רב של הרוגים ערביים יעורר את הלוחמים הערביים לנקמה ויפיח בהם רוח קרב. לכן הלך הוועד הערבי העליון בעקבות האצ"ל והודיע כי בקרב על דיר-יאסין נהרגו 254 ערבים. רק לאחר-מכן התברר להם ששגו, מאחר שהפרסום הכניס פחד בלב הערבים ובמחקר שנעשה כעבור זמן נתפרסם ממקורות ערביים כי מספר ההרוגים לא עלה על מאה¹³⁹ מסתבר, כי ההגנה ידעה כבר יומיים לאחר הקרב כי מספר ההרוגים אינו עולה על מאה, כפי שניתן ללמוד מן המברק הבא שנשלח מירושלים:¹⁴⁰

אל: בית חורון
מאת: חשמונאי

11.4.48

נספחים לריכוז ידיעות מס. 151
[...] סיכום ערבי רציני על דיר-יאסין אומר שבכפר ישנם כ-100 הרוגים וצריך לקחתם לקבורה.

בעדותו של יהושע אריאלי, אשר היה אחראי על קבורת הגויות, נאמר כי הם קברו כ-80 גויות וכן פוצצו בית אחד שנשארו בו כ-30 גויות.¹⁴¹ ובמחקר שנעשה באוניברסיטת ביר-זית נאמר כי מספר ההרוגים בדיר-יאסין הגיע ל-107.

ספירה מדויקת של הקרבנות הערביים נעשתה לאחר הקרב על-ידי שני רופאים, ד"ר ז. אביגדורי (שהיה יו"ר סניף ירושלים של הסתדרות הרופאים בא"י) וד"ר א. דרויאן (ששימש כסגנו). רופאים אלה הופיעו בכפר וביקשו רשות לבדוק את גויות החללים. הם סיפרו כי נשלחו על-ידי הסוכנות היהודית כדי לדווח על התעללות ומעשי נבלה אחרים שביצעו אנשי אצ"ל ולח"י בערבים, אולם אם תינתן להם האפשרות להסתובב בכפר באופן חופשי וללא שום מגבלות, אמרו, יכתבו בדו"ח רק את אשר יראו עיניהם. וכך אמנם היה: הם עברו מבית לבית באין מפריע, ספרו את כל הגויות שהיו בכפר ואף בדקו את סיבת המוות. להלן הדו"ח שכתבו:¹⁴²

¹³⁸ ראיון המחבר עם מרדכי רענן.

¹³⁹ Dan Kurzman, GENESIS 1948, p. 148

¹⁴⁰ א"צ, תיק דיר-יאסין מ 16/9.

¹⁴¹ מ"ז, עא 37.

¹⁴² א"צ, 48-54 / 500.

לפי הזמנת הסוכנות היהודית לא"י ביקרנו אנו הח"מ ביום ב' 12.4.48 את הכפר דיר-יאסין בשעות לפני הצהרים.

את הכפר מצאנו ריק מתושביו. הבתים שביקרנו היו שדודים. המקומות בהם נמצאו הגופות הראו לנו מפקדי ההגנה, אצ"ל ולח"י. בדקנו את מצב הגופות של הערבים שנמצאו במקומות שונים.

מצאנו בחדר אחד אם עם ילד קטן בגיל שתיים-שלוש, שהיו הרוגים ביריות. בחדר אחר של בית מצאנו 2 גופות של נשים מבוגרות גם-כן הרוגות ביריות. בבית על-יד מחצבת הכפר נמצאו 5 גופות ביניהם שני נערים; כולם גברים שנהרגו מיריות או פצצות. בוואדי מול המחצבות נגלו לפנינו כחמש-עשרה גופות שהיו מונחות אחד על-יד השני בלתי מכוסות, ביניהן שלושה-ארבעה ילדים בגיל מחצי שנה ועד שלוש שנים. בין הגויות היו מספר נשים. בקבוצה זו לא בדקנו כל גופה וגופה לחוד. כל הגופות הנ"ל היו בתלבושות שלהן, האברים היו שלמים ולא ראינו כל סימני התעללות. יש לציין כי הגופות לא נקברו במשך שלושה ימים והיו מונחות ללא כיסוי ולא ראינו כל סידור לקבורתם.

במרכז הכפר על-יד אחד הבתים ראינו תמונה מחרידה של ערמת גופות עשנות. היו שתיים עשרה-גופות, מהן שישה ילדים. ביקשנו ממפקדי אצ"ל ולח"י שהיו במקום להראות לנו עוד גופות והם הודיעו לנו שחמישה עשר פצועים וארבעים וחמש גופות הועברו יום לפני זה על-ידי הצלב האדום ומגן דוד אדום לירושלים. כמו-כן אמרו שייתכן שבכמה בתים נמצאים מספר הרוגים שאת מספרם אין עוד לקבוע. מפקד ההגנה מצד שני הודיע שעוד לא הספיקו לבקר בכל הבתים.

מן הדו"ח עולה כי בכפר נמצאו לא יותר מארבעים ושש גופות. כמו כן, נאמר בו כי המוות נגרם על-ידי יריות או פצצות וכי "כל הגופות היו בתלבושות שלהן, האברים היו שלמים ולא ראינו כל סימני התעללות".

אלא שהמספר 240, שפורסם על-ידי האצ"ל, צוטט בכל הפרסומים על כיבוש דיר-יאסין, מבלי לבדוק את אמיתותו. יתרה מזאת, גם אלה שידעו את האמת, העדיפו שלא לגלותה. הם השאירו את המספר 240 (או 254) שהיה נוח להם מבחינה תעמולתית.

עליית קרנו של האצ"ל בקרב הציבור היהודי הייתה לצנינים בעיני מנהיגי היישוב. גם עצם מבצע הכיבוש והודעת האצ"ל כי הכיבושים יימשכו, לא תאמו את ההסכם עם עבדאללה ואת תוכניותיו של בן-גוריון לגבי עתיד

ירושלים. צריך גם לזכור כי באותם ימים דן הוועד הפועל הציוני בהסכם עם האצ"ל, אשר ראשי מפא"י התנגדו לו בכל תוקף. זה היה הרקע למסע ההשמצות שנפתח על-ידי הסוכנות היהודית בעקבות כיבוש דיר-יאסין. שלושה ימים לאחר הקרב פירסם דוד שאלתיאל כרוז שטנה, מלא השמצות ושקרים, תוך התעלמות מן הדו"ח שקיבל מהרופאים שביקרו בכפר וכן מן הדו"ח שקיבל מיחידת ה"הגנה" שלקחה חלק בקרב. זאת ועוד, בכרוז התעלם שאלתיאל לחלוטין מן העובדה שהוא ידע ואף אישר את הפעולה וכן שכתב במכתבו ל"שפירא", כי כיבוש דיר-יאסין הוא חלק מתוכניות ה"הגנה". לעומת זאת, תיאר את אנשי אצ"ל ולח"י ככנופיית שודדים, שכל מעיינם רצח וביזה. בין השאר נאמר בכרוז כי:¹⁴³

לא לפעולה צבאית התכוונו אירגוני הפורשים בצאתם אור ליום שישי, אם כי בתעמולת לחישה פירסמו בקהל את הבדותה כי הם הולכים להציל את הקסטל. לו לתכלית צבאית נתכוונו ולא להפגנת תעמולה גרידא, הרי היו יוצאים לקיני הכנופיות שבמחוז ירושלים, מקום שם יכלו להקל על המערכה הכבדה בה נתונה הבירה. אולם הם בחרו באחד הכפרים השקטים שבסביבה ... ובמשך יום שלם עסקו חיילי אצ"ל ולח"י בשחיטת נשים וילדים, וכן גברים -- לא בשעת פעולה, אלא במתכוון ובמישרין למטרת טבח ורצח בלבד ... הנני להצהיר כי שום יחידות של כוחות הביטחון היישוביים לא לקחו חלק בפעולה זדונה זו.

במשפט האחרון מתעלם שאלתיאל במודע מן העובדה שיחידה של הפלמ"ח הגיעה לכפר באישורו ואף הפגיזה את בית-המוכתר במרגמה שהייתה ברשותה. וכך כותב מפקד היחידה, מרדכי ואג ("יאקי"), בדו"ח שנמצא בארכיון צה"ל ושהיה חסוי עד לאחרונה:¹⁴⁴

[...] בשעה 06:30 [ה-9 באפריל] הודיעוני על התקפת לח"י ואצ"ל על הכפר דיר-יאסין ועל מצבם המיואש שאין ביכולתם להוציא את פצועיהם. ביקשו נשק חיפוי ממני ואנשים למטרה זו, היות ואין להם בעלי מקצוע לנשק חיפוי (מרגמות). שאלתי את רשות הממ"ז [מפקד המחוז, דוד שאלתיאל] על-ידי קצין המודיעין של

¹⁴³ יהושע אופיר, על החומות, עמוד 63-64.

¹⁴⁴ א"צ, תיק דיר-יאסין, מ 16/9.

הגדוד והתשובה הייתה: עליך לצאת לכפר ולחפות על הוצאת הפצועים בלבד.

הגדיל לעשות מאיר פעיל, אשר טען במשך כל השנים כי השתתף בכל השלבים של הקרב וראה במו עיניו כיצד טבחו הפורשים בערבים. לטענתו, סיפר לו על הקרב חברו משה אדלשטיין, שהיה חבר בפלמ"ח ואחר עבר ללח"י. לפי דברי פעיל, הוא הצטרף אל הכוח של לח"י וכך יכול היה לשמש עד לכל מה שקרה. לדבריו, כתב עוד באותו יום דו"ח מפורט על כל מה שראו עיניו. כן סיפר כי לקח אתו צלם אשר תעד במצלמתו את הטבח והזוועות שנעשו בדיר-יאסין. לדברי פעיל נמצאות התמונות בארכיון צה"ל, אבל הן חסויות ואיש אינו מורשה לראותן.

אלא שסיפורו של פעיל לא עומד במבחן האמת. ראשית, משה אדלשטיין מכחיש שפגש את פעיל לפני הקרב ובוודאי שלא סיפר לו דבר וחצי דבר על-אודות התוכנית לתקוף את הכפר. שנית, ארכיון צה"ל שיחרר את הדו"ח שכתב פעיל על הקרב בדיר-יאסין ושהיה עד לאחרונה מסמך חסוי. והנה, מן הדו"ח עולה כי פעיל הגיע לכפר בשעה ארבע אחר הצהריים ועזב כעבור שעה. פירוש הדבר, שהוא הגיע לכפר לאחר שהקרב הסתיים ועל-כן אינו יכול לשמש עד ראייה למהלך הקרב. זאת אומרת שהדו"ח נכתב על-פי השמועה ואולי על-פי הדמיון. ולבסוף, המחבר ראה את התמונות המצויות בארכיון צה"ל ואשר צולמו על ידי מספר צלמים. בכל התמונות הגופות היו בלבוש שלהן ולא נראו בהן כל סימני התעללות. יתרה מזאת, אין אף תמונה אחת הרומזת על אפשרות של טבח.

יש לזכור כי מאיר פעיל היה רווי שנאה נגד "הפורשים". הוא השתתף באופן פעיל בחטיפות שביצעה ההגנה נגד אנשי האצ"ל בסזון הגדול, ובזמן כיבוש דיר-יאסין עמד בראש היחידה המיוחדת שפעלה בירושלים נגד האצ"ל ולח"י. מכאן שיש להטיל ספק באוביקטיביות של מאיר פעיל בכל הקשור לפעולותיהם ודרך תיפקודם של לוחמי האצ"ל ולח"י. להלן הדו"ח שכתב מאיר פעיל:¹⁴⁵

סודי ביותר

אל: מפקד מחוז ירושלים.

מאת: אברהם [כינויו של מאיר פעיל] - קצין מודיעין.

¹⁴⁵ שם, שם.

הנידון: פעולת הפורשים בדיר-יאסין.

ביום שישי 9.4.48 בשעה 16:00 הוזמנתי על-ידי אחד ממפקדי הלח"י לבקר בכפר "הכבוש". שהיתי בכפר עם איש לח"י כשעה ויכולתי לראות את כל מעשיהם של הפורשים שם.

א. המצב הצבאי.

[...]

ב. תוצאות הפוגרום.

1. במחצבה שעל-יד גבעת שאול ראיתי את חמשת הערבים שהם הובילו ברחובות העיר. הם נרצחו ביריות ושכבו אחד על גבי השני.

2. הכפר מלא הרוגים מכל צד. ניכר שהערבים לא נהרגו תוך כדי קרב, אלא הועמדו לקיר.

ראיתי בעיני כמה משפחות שנרצחו על נשיהן, ילדיהן וזקניהן כשגוויותיהן מוטלות אחת על גבי השנייה.

3. אנשי הפורשים הסתובבו כשהם שודדים וגונבים מכול הבא ליד: תרנגולות, מכשירי רדיו, סוכר, כסף, זהב ועוד ועוד. חלק גדול מכל הביזה נכנס לכיסיהם הפרטיים של "הלוחמים".

4. כל איש מהפורשים מתהלך בכפר מלוכלך בדם וגאה על מספר הנפשות אשר הרג. ניכר היה בהם חוסר החינוך והאינטליגנציה של החייל שלנו.

5. באחד הבתים במרכז הכפר רוכזו כמאתיים נשים וילדים קטנים. הנשים ישבו בשקט ולא הוציאו אפילו הגה מפיהם. בבואי למקום הסביר לי "המפקד" שיש בדעתו להרוג את כולם. בערב שמעתי שהנשים והילדים שוחררו והועברו לשכונת מוצררה.

גם הסוכנות היהודית הצטרפה למסע ההשמצות, ובגילוי-דעת שנתפרסם ב-12 באפריל נאמר:¹⁴⁶

הנהלת הסוכנות היהודית קיבלה זה עתה פרטים מלאים יותר על כיבוש הכפר דיר-יאסין על-ידי קבוצת הפורשים ועליה להביע את רגשי זוועתה ובחילתה לאופי הברברי שבו בוצעה פעולה זו.

¹⁴⁶ יהושע אופיר, על החומות, עמוד 63-64.

הסוכנות היהודית יודעת יפה על מעשי הברבריות שביצעו הכוחות הערביים במשך מספר החודשים האחרונים בהתקפותיהם על יהודים. הערבים נאשמו ברצח אזרחים, בהריגת פצועים, בהטלת מומים בגוויות מתים וכן בכך שלא לקחו שבויים אלא הרגו את אלה שנפלו לידיהם עד האיש האחרון. אף לא מלת-גנאי למעשי-ברבריות אלה נאמרה מפי ההנהגה הערבית. אולם העובדות הללו אינן יכולות לשמש הצדקה למעשי אכזריות אלה מצד יהודים ...

תשובת האצ"ל לא איחרה לבוא, ובכרוז שפורסם מטעמו ישנה הכחשת ההאשמות של ה"הגנה" אחת לאחת. בכרוז נאמר, בין השאר, כי:¹⁴⁷

דיר-יאסין נכבשה בקרבות עזים. כמעט מכל בית ירו על חיילינו מרובים ומכונות-יריה. עדות לכך, המספר הגדול ביחס של נפגעינו, העולה על כמה עשרות, מלקוח הנשק שנפל לידינו וכן מספר ההרוגים העירקים והסורים שהם חלק מן הצבא הסדיר שחנה שם ... חיילינו נהגו כפי שלא נהג שום צבא לוחם: הם ויתרו על גורם ההפתעה. בטרם החל הקרב הממשי, הזהירו בעזרת רמקול את תושבי הכפר וקראו לנשים ולילדים לעזוב מיד ולמצוא מקלט במדרון ההר ... אנו מביעים צערנו הרב על שבין הנפגעים היו גם נשים וילדים, אך אין זו אשמת לוחמינו. הללו עשו את חובתם האנושית ולמעלה מזה ...

האצ"ל אף פירסם את מכתבו של שאלתיאל אל רענן, לפיו ידע שאלתיאל על-אודות הפעולה ואף אישר אותה. יתרה מזאת, שאלתיאל ציין במכתב כי כיבוש דיר-יאסין הוא חלק מתוכניות ה"הגנה". פרסום המכתב גרם מבוכה רבה בקרב צמרת ה"הגנה" ופגע קשות באמינותו של שאלתיאל. הסוכנות היהודית הגדילה לעשות כאשר נוסף למלחמת הכרוזים אף שלחה מברק תנחומים למלך עבדאללה. וזו תמצית המברק שנכתב בערבית:¹⁴⁸

¹⁴⁷ מנחם בגין, במחתרת, עמ' 276.

¹⁴⁸ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ. 47 – מאי 48, עמוד 625.

לאחר עיון בהצהרת הד"ר חאלדי (מזכיר הוועד הערבי העליון) בקשר לפנייתו אל הוד מלכותך בעניין תקרית דיר-יאסין, מתכבדת הסוכנות היהודית להגיש להוד מלכותך את תמצית גילוי הדעת שפורסם על ידה אתמול.

הסוכנות היהודית גינתה בחריפות את תקרית דיר-יאסין שבוצעה על-ידי ארגונים יהודיים פורשים, והגדירה אותה כמעשה ברוטלי וברברי שאינו מתיישב עם רוח העם היהודי ועם מסורתו ומורשתו התרבותיים.

הסוכנות היהודית התעלמה ממספר מעשים דומים שבוצעו על-ידי ערבים במשך ארבעת החודשים האחרונים וקבעה שמעשים אלה אין בהם, בשום פנים ואופן, כדי להצדיק מעשי ברוטליות מצד היהודים. בסוף גילוי-הדעת קראה הסוכנות היהודית לכל הנוגעים בדבר לפעול, כדי שהסכסוך הארצישראלי הנוכחי – אם לא ניתן עוד למונעו או לעצור בעדו – יתנהל בהתאם לכללי המלחמה המקובלים אצל עמים תרבותיים.

הסוכנות היהודית מביעה את נכונותה להשקיע את מירב מאמציה למען יישום עקרונות אלה. בהביאה דברים אלה בפני הוד-מלכותך, חוזרת הסוכנות היהודית ומגנה את מעשה הזוועה אשר הפתיע אותה, את העם היהודי וכל אדם באשר הוא שם.

המברק שנשלח על-ידי הסוכנות היהודית למלך עבדאללה, היה ללא תקדים ולכן אומר דרשני. אפילו קירקברייד, הציר הבריטי בעמאן, ציין במברקו ללונדון את פליאתו מעצם שליחת המברק לעבדאללה. כי הרי ירדן הייתה חלק מן הליגה הערבית, שהכריזה מלחמה על מדינת ישראל עוד לפני שזו קמה. חיילי הלגיון הערבי, ששהו בארץ-ישראל המערבית, השתתפו לא פעם במעשי האיבה שביצעו הערבים נגד היהודים. ירדן איפשרה לכוחות עירקיים לעבור בשטחה כדי להצטרף לכנופיות הערביות שנלחמו ביהודים, ואף בדיר-יאסין נמצאו חיילים עירקיים לצד אנשי הכנופיות. מכאן שיש לראות בירדן אויב או לפחות אויב פוטנציאלי. אלא שאולי זו הסיבה שהניעה את הסוכנות היהודית לשלוח את המברק לעבדאללה; לאותת לו כי הסוכנות היהודית אינה רואה בו אויב, וכי היא ממשיכה לעמוד מאחורי ההסכם שנעשה אתו עוד בנובמבר 1947.¹⁴⁹ זאת ועוד: למרות היות עבדאללה

¹⁴⁹ בנובמבר 1947 התקימה בנהריים פגישה בין גולדה מאירסון (מאיר) לבין המלך עבדאללה. בפגישה הוסכם כי לאחר צאת הבריטים את הארץ, יפלוש הלגיון הערבי לארץ-ישראל המערבית ויתפוס את יהודה ושומרון, שאמורות היו להיות חלק מן המדינה הפלשתינית (שני הצדדים

המלך של עבר-הירדן המזרחי, הרי שלדידה של הסוכנות היהודית הוא משמש גם כמנהיגם הבלתי-מוכתר של ערביי ארץ-ישראל ולכן הוא הכתובת להתנצלות על "המעשה הברברי" שנעשה לערביי דיר-יאסין, שכלל לא היו אזרחים ירדניים. לדעתי, ביקשה הסוכנות היהודית לאותת למלך עבדאללה כי היא מסתייגת לא רק ממעשי "הפורשים" בדיר-יאסין, אלא גם או בעיקר מהכרזתם בדבר שחרור ירושלים והארץ כולה, דבר שעמד בסתירה מוחלטת למדיניות הסוכנות היהודית.

המלך עבדאללה לא קיבל את הסבריה של הסוכנות היהודית ודחה את התנצלותה. בתשובתו מציין עבדאללה כי מן המוסכמות היא, שהסוכנות היהודית מנהלת את הפעולות הציוניות בכל מקום, וכי שום יהודי לא יעשה דבר מנוגד למדיניותה. "מקרה דיר-יאסין הוא אחד הגורמים העשויים לתת לעניינים כי יילכו שלא לפי עצותיהם של אלה המטיפים באמריקה ובארצות אחרות לשביתת נשק". בסיום מברקו, משאיר עבדאללה פתח להידברות ואומר כי "הסוכנות היהודית תעשה כל מה שדרוש כלפי מעשי הזוועה אשר לא יעשה איש בתקופה זו" וכי האצ"ל והאחרים "חייבים לעיין היטב במסקנה הנעוצה במעשיהם הפראיים ובתוצאות הרעות ההכרחיות, אם הם ימשיכו בדרכם".¹⁵⁰

דיר-יאסין הפך לשם נרדף למעשי זוועה שעשו היהודים בערבים, ולא אחת נוהגים להשתמש אף במושג "טבח דיר-יאסין".

הכפר הערבי דיר-יאסין שכן במקום בעל חשיבות אסטרטגית רבה, ובמלחמה שנכפתה עלינו על-ידי הערבים, לא היה מנוס מלכובשו. עניין כיבוש דיר-יאסין מצוי בפקודות פריצת הדרך לירושלים וכן בתוכניות ההגנה על העיר, ואילולא כבשו את הכפר כוחות אצ"ל ולח"י, היו עושים זאת כוחות ההגנה במועד אחר. כך שכל הדיבורים בדבר היות דיר-יאסין כפר "שוחר שלום", הם פטפוטים בעלמא.

אולם השאלה המרכזית היא האומנם היה טבח בדיר-יאסין והאם הייתה התעללות בגוויות הערבים?

טבח, פירושו הרג בני-אדם חסרי מגן. בשנת 1929, כאשר התנפלו הערבים באישון לילה על יהודי חברון השלווים ושחטום בכל הבא ליד – היה

התנגדו להקמתה של מדינה פלשתינית ריבונית בראשותו של המופתי). בתמורה להסכמתם של היהודים לצעדו זה של עבדאללה, התחייב המלך שלא לתקוף את המדינה היהודית שתקום. פרטים, ראה בספרו של המחבר: "על חומותייך", בהוצאת משרד הביטחון.

זה טבח. כאשר התנפלו בחודש פברואר 1948 פועלים ערביים בבתי-הזיקוק בחיפה על עמיתיהם היהודים שעה שבאו לעבודה, ורצחו בדם קר למעלה מ-40 יהודים – היה זה טבח. בשתי הדוגמאות, הטבח תוכנן מראש ומעשי הרצח היו בבחינת "סוף מעשה במחשבה תחילה". גם הרצח המתועב של תושבי כפר-עציון בידי חיילי הלגיון הערבי, לאחר שהמגינים נכנעו ונשארו חסרי מגן – היה טבח.

ומה קרה בדיר-יאסין?

ראשית, יש לזכור את ההוראות החמורות שניתנו ללוחמים לפני היציאה לקרב, לא לפגוע בנשים, זקנים וילדים. כמו כן נאמר מפורשות כי כל ערבי שייכנע, אפילו הוא לוחם, יש לקחתו בשבי ולנהוג בו על-פי אמנת-ג'נבה. שנית, נעשה בדיר-יאסין מעשה ללא תקדים: על מכונית משוריינת הותקן רמקול ובאמצעותו ביקשו התוקפים להודיע לתושבים כי הדרך לעין-כרם פנויה ובטוחה וכי כל מי שיעזוב את הכפר – לא יינזק. על-ידי השימוש ברמקול, ויתרו התוקפים על אחד הגורמים החשובים ביותר בעת קרב – הוא גורם ההפתעה. מפקד המחוז של האצ"ל בירושלים גרס כי יש למנוע קרבנות בקרב האוכלוסייה הערבית אפילו במחיר ויתור על גורם ההפתעה. אף הערבים אינם מכחישים את השימוש ברמקול, ובפרסום של הליגה הערבית בנושא "התוקפנות הישראלית", נאמר בין השאר: "בליל ה-9 באפריל 1948, הופתע הכפר הערבי השקט דיר-יאסין על-ידי רמקול, שקרא לתושבים לפנות מיד את המקום".¹⁵¹

שלישית, הכול מודים כי בדיר-יאסין התנהל קרב קשה. כאמור, היו בכפר כ-100 לוחמים ערבים מצויידים ב-60 רובים, 2 מקלעים ותחמושת רבה. לעומתם היו התוקפים מצויידים בכ-30 רובים, 3 מקלעים (2 של אצ"ל ו-1 של לח"י), כ-50 תת-מקלעים, אקדחים ותחמושת דלה. בקרב זה היו הערבים מבוצרים בבתי האבן של הכפר, בעוד התוקפים חשופים לאש האויב. האש העזה שנורתה מן הבתים אילצה את התוקפים להסתער תוך שימוש ברימונים ובכמה מקרים אף לפוצץ את הבתים. כך קרה שבין ההרוגים נמצאו גם נשים וילדים.

כאן המקום לצטט את דברי בן-גוריון במרכז מפא"י עוד בינואר 1948:¹⁵²

¹⁵¹ דיר-יאסין, פרסום מחלקת ההסברה של משרד החוץ הישראלי, מרס 1968.

¹⁵² מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, חלק ב, עמוד 680.

זוהי מלחמה ואין כל אפשרות – אני רוצה להדגיש זאת בבהירות
הגדולה ביותר – של הבחנה אינדיבידואלית. אי-אפשר להימנע
במלחמה מפגיעה באנשים חפים מפשע

למספר ההרוגים יש חשיבות רבה לגבי השאלה אם היה זה קרב או טבח.
לפי כל המסמכים והעדויות, ברור היום כי מספר הערבים שנהרגו בדיר-
יאסין היה פחות ממאה, ולא 240 כפי שפורסם. זאת ועוד, זה היה קרב
בשטח בנוי, הראשון מסוגו במלחמת העצמאות, וכידוע קרב כזה הוא מן
הקשים שבקרבות ותובע קרבנות רבים. זאת הסיבה כי מספר אנשי אצ"ל
ולח"י שנפגעו מאש הערבים הגיע לכ-35 אחוז מן הכוח התוקף. אגב, הקרב
השני במלחמת העצמאות שהתנהל בשטח בנוי, היה כאשר הפלמ"ח
התקיף את קטמון, כשבועיים לאחר כיבוש דיר-יאסין. בקרב על קטמון,
שהתנהל מבית לבית, נפגעו כ-40 אחוז מן הכוח התוקף, בעוד שמקרב
הערבים נהרגו כ-80 ונפצעו כ-150.

כל הקורבנות הערביים נהרגו תוך כדי קרב, וברגע שפסק הקרב – פסק
ההרג. תושבי הכפר – גברים, נשים וטף – שנכנעו, נלקחו בשבי ולא אונה
להם כל רע. לאחר שפסקה האש, הם הועברו במכוניות לירושלים המזרחית
ונמסרו שם לידי אחיהם הערבים.

באשר להאשמות בדבר התעללות ומעשי אונס, די לצטט מדו"ח הרופאים
בו נאמר, כזכור: " ... כל הגופות היו בתלבושות שלהן, האברים היו שלמים
ולא ראינו כל סימני התעללות ... "

לאור ניתוח הקרב על דיר-יאסין, אין מנוס מן המסקנה, כי התקפותיהם
של ראשי הסוכנות היהודית על האצ"ל ולח"י לא נבעו ממניעים מוסריים אלא
פוליטיים. לא המצפון והמוסר הנחו אותם, אלא שיקול פוליטי קר.

שתי סיבות פוליטיות הנחו את ראשי הממסד, האחת – פנימית והאחרת
– חיצונית. הסיבה הפנימית נעוצה באהדה לאצ"ל, שהלכה וגברה בארץ
בכלל ובירושלים בפרט. חלק הולך וגדל של היישוב היהודי בארץ-ישראל
הכיר בצדקת דרכו של האצ"ל וראה את סיום המנדט הבריטי כפועל יוצא
של המלחמה העיקשת של המחתרת בשלטון הזר.

המצב המיוחד בירושלים הגביר עוד יותר את אהדת התושבים לאצ"ל.
תושבי ירושלים הרגישו כבנים חורגים, מאחר שהעיר לא נכללה בשטח
המדינה היהודית. התקפות הערבים, שהלכו וגברו, מספר הקרבנות הרב
(יותר מאשר בכל מקום אחר בארץ), הניתוק מן השפלה והמחסור ההולך
וגובר במצרכי מזון, כל אלה גרמו לאכזבה קשה מן ההגנה ומן ההנהגה

הציונית והגבירו את התמיכה באצ"ל. אהדה זו של תושבי ירושלים לאנשי המחתרת הדאיגה מאוד את ראשי הממסד שנשארו בירושלים והם הדגישו זאת בדיווחיהם לבן-גוריון. כזכור, כתב יצחק בן-צבי, במסמך שבו תיאר את המצב החמור שירושלים מצויה בו, בראשית אפריל: " ... ואל נשכח שמחצית תושביה של העיר שייכת לעדות המזרח, אשר בקרבם מצאה הפרישה קן לה ...". במסמכים של משרד החוץ הבריטי מצויים דיווחים מירושלים, לפיהם קיימת בקרב מנהיגי העיר דאגה רבה מפני הסכנה של הפיכה פנימית, שבה ישתלטו האצ"ל ולח"י על העיר.¹⁵³ לא ברור מה היה המקור לדאגתו של הממסד היהודי בירושלים, כי באצ"ל לא העלה איש את הרעיון להפיכת-חצר ומכאן שגם לא התקיימו כל דיונים בנושא.

האהדה לאצ"ל גברה עוד יותר לאחר כיבוש דיר-יאסין. ההרגשה הייתה שהנה סוף-סוף יש מישהו שמסוגל לתת את התשובה הנכונה להתקפות הרצחניות של הערבים.

כאמור, התנהלו באותם הימים דיונים קדחתניים במליאת הוועד הפועל הציוני בדבר הסכם עם האצ"ל (ראה להלן). ראשי מפא"י, שהתנגדו להסכם באופן נמרץ, קיוו כי על-ידי מסע ההשמצות הנורא נגד האצ"ל יעלה בידם למנוע את אישור ההסכם.

בן-גוריון חשש שעליית כוחו וקרנו של האצ"ל בירושלים עלולה לשבש את תוכניותיו המדיניות לגבי עתיד העיר וקיווה כי ההאשמות כאילו ביצעו אנשי אצ"ל ולח"י מעשי זוועה בדיר-יאסין יקטינו את אהדת הציבור אליהם.

הסיבה הפוליטית החיצונית שעמדה לנגד עיניהם הייתה קשורה בהסכם שנעשה עם המלך עבדאללה. כזכור, היהודים הסכימו שהלגיון הערבי יתפוס את יהודה ושומרון, אשר יסופחו לאחר-מכן לממלכת ירדן, ובתמורה יימנע הלגיון מלתקוף את מדינת היהודים.

בן-גוריון חשש שכיבוש דיר-יאסין יתפרש על-ידי עבדאללה כאילו שינו היהודים את דעתם. רושם מיוחד עשו בבריטניה, ובעקבות זאת גם בחצר המלוכה בירדן, דברי מפקד האצ"ל במסיבת העיתונאים שכזכור כונסה בגבעת שאול לאחר הקרב :

[...] אנו מתכוננים לתקוף, לכבוש ולהחזיק עד אשר כל ארץ-ישראל תהיה בידינו. ההתקפה על דיר-יאסין היא השלב הראשון [...]

¹⁵³ ארכיון משרד החוץ הבריטי, FO 371/68508.

כיבוש דיר-יאסין היה המקרה הראשון שבו עבר האצ"ל מדיבורים למעשים. בן-גוריון חשש כי האצ"ל ימשיך בפעולות כיבוש, ובכך הוא עלול לטרפד את ההסכם עם עבדאללה. גם המלך נזעק בעקבות ההצהרה של דובר האצ"ל ומכאן זעמו על כיבוש דיר-יאסין. לא מספר ההרוגים הערביים הפריע לעבדאללה, אלא החשש להפרת ההסכם הטרידוהו. פעולות העונשין של ההגנה בבאלד-א-שייח ובסעסע, בהן נהרגו מאות ערבים, לא נסתרו מעיני המלך, אלא שהדבר קרה בגליל, אשר בו לא היה לעבדאללה עניין. לא כן כיבוש דיר-יאסין, אשר היווה איום לא רק על עתיד יהודה ושומרון אלא אף על חלוקתה של ירושלים, תוכנית שהייתה מקובלת על בן-גוריון ועל עבדאללה כאחד.¹⁵⁴

במסע ההשמצות נגד האצ"ל ולח"י, ביקשה ההנהגה הציונית ליצור את הרושם שמדובר בקבוצה שולית וחסרת השפעה, שאין להתחשב במעשיה ובהצהרותיה. ההנהגה שאפה לבודד את שתי המחתרות, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. אך הדבר לא עלה בידה; אהדת הציבור היהודי בירושלים לאצ"ל לא רק שלא פחתה אלא אף גברה, והדיפלומטים הזרים ראו באצ"ל גורם שיש להתחשב בו בשעה שדנו בגורל ירושלים.

לפרשת דיר-יאסין הייתה השפעה גדולה על מהלך מלחמת העצמאות, וכך סוכם הקרב בספר "תולדות מלחמת הקוממיות", שהוכן על-ידי ענף ההיסטוריה של המטה הכללי של צה"ל:

פרשת דיר-יאסין נתפרסמה בעולם כולו כ'טבח דיר-יאסין', דבר שגרם נזק לשמו הטוב של היישוב בתקופה ההיא. כל צינורות התעמולה הערביים הפיצוה ומפיצים אותה עד היום הזה. אך אין ספק שהיא שימשה גם גורם מסייע להתמוטטות העורף הערבי בתקופה שלאחר-מכן. יותר מן המעשה עצמו, עשה זאת הפרסום שניתן לו על-ידי דוברי הערבים עצמם. הם התכוונו להוכיח לעמם את אכזריות היהודים ולהפיח על-ידי כך אש-דת בקרבם. אך למעשה הביאו מורך בלבם. היום הם מודים בעצמם במשגה.

יש לציין כי יחסו של בן-גוריון ללוחמי אצ"ל ולח"י לא השתנה גם לאחר קום המדינה, ומשרד הביטחון סירב להכיר בנכי המחתרת שנפצעו בדיר-יאסין

¹⁵⁴ בדבר פרטים על תוכניתו של בן-גוריון לחלוקתה של ירושלים, ראה ספרו של המחבר, "על חומותייך", משרד הבטחון - ההוצאה לאור.

כזכאים לתגמולים על-פי חוק. נכים אלה פנו אל בית-משפט השלום בירושלים, ובשנת 1951 התקיים דיון בפני שלושה שופטים. לאחר בירור ממצה של נסיבות הקרב, קבעו השופטים פה אחד, כי חוק התגמולים של נכי צה"ל חל גם על נפגעי אצ"ל ולח"י שנפצעו בכיבוש דיר-יאסין.

פרשת דיר-יאסין לא ירדה מן הכותרות שנים רבות, וכל הזמן לא הסיר מעליו מנחם בגין את האחריות למעשה. בגין, שהיה מפקד האצ"ל ולאחר-מכן חבר כנסת, טען באופן עקבי כי כיבוש דיר-יאסין היה תולדה של ההתקפה הערבית הברברית, שמטרתה – חיסול היישוב היהודי בארץ-ישראל. בגין הביע את צערו על הקרבנות, אולם טען כי הם היו תוצאה של הקרב וכי לא היו מעשי טבח בכפר. בקרב ההיסטוריונים נשתרשה הדעה כי בגין ידע מראש על ההתקפה ואף נתן את ההנחיות להפעיל את המכונת עם הרמקול, תוך ויתור על גורם ההפתעה, וכן את ההוראות המפורשות לא לפגוע בנשים וילדים. למעשה לא ידע בגין מאומה על התוכנית לתקוף את הכפר הערבי דיר-יאסין. באותם ימים של קשר רופף עם ירושלים, קיבל רענן סמכות לפעול ללא בקשת אישור מהמפקדה הראשית לכל פעולה ופעולה. אמנם היה קשר אלחוט בין מטה המחוז של האצ"ל בירושלים לבין המפקדה הראשית בתל-אביב, אלא שרענן חשש כי מאזינים לשידורים, ולכן נמנע מלהודיע באלחוט את הפרטים הקשורים בהתקפה על דיר-יאסין ואף לא את שם הכפר. כל התכנון נעשה בירושלים, והיה זה רענן שיזם את הפעלת הרמקול בתחילת הקרב, כדי למנוע קרבנות מיותרים. גם ההגזמה בדבר מספר ההרוגים הערביים, הייתה פרי יוזמתו של רענן. בגין נתן אמון מלא בלוחמי הארגון, ותגובותיו לאחר הפעולה התבססו על הדיווחים שקיבל מירושלים. בהיותו מפקד האצ"ל, קיבל בגין על עצמו את מלוא האחריות לפעולות הארגון ומעולם לא ניסה להתנער מהן בטענה שלא ידע מראש על פעולה זו או אחרת.

עדויות ערבים תושבי דיר-יאסין

בתוכנית הטלוויזיה של ה-BBC, "50 שנה לסכסוך הישראלי ערבי", רואין חסן נוסייבה ששימש בשנת 1948 עורך החדשות בערבית בתחנת השידור המנדטורית. הוא סיפר על מפגש שנערך בשער יפו בין ניצולי דיר-יאסין לבין מנהיגים ערביים, כולל חוסיין חלידי, מזכיר הוועד הערבי העליון.¹⁵⁵

"שאלתי את חלידי כיצד עלינו לסקר את סיפור הקרב", נזכר נוסייבה, הגר היום בעמאן.

"עלינו להפיק את המרב מן הסיפור", ענה חלידי. לכן כתבנו הודעה לעיתונות שבה נאמר כי בדיר-יאסין נרצחו ילדים ונאנסו נשים הרות.

אחד מניצולי דיר-יאסין, עבו מחמוד, סיפר באותה תוכנית כי תושבי הכפר מחו על-כך נמרצות באותו זמן:

"אמרנו כי לא היו כל מעשי אונס", נזכר מחמוד. תשובת חלידי הייתה: "עלינו לומר כך, כדי שצבאות ערב יבואו להציל אותנו מן היהודים".

ביובל ה-50 למדינת ישראל פרסם פאול הולמס, סוכנות הידיעות רויטרס, כתבה בשם: "דיר-יאסין, קורבנות הרובים והתעמולה".¹⁵⁶ בכתבה עדויות של ערבים, תושבי הכפר דיר-יאסין:

כהכנות למלחמה, נשלחו בסוף 1947 שלושה מאנשי הכפר למצרים. הם חזרו עם 2 מכונות ירייה ו-40 רובים... מוחמד רדואן, כיום בן 70 טען כי לפי הרשימות שבידיו נהרגו בדיר-יאסין 93 ערבים ולא כמו שפורסם. "לא היו מעשי אונס. זה שקר. לא היו נשים הרות שבטנן בותר. הייתה זו תעמולה בלבד שנאמרה כדי שצבאות ערב יפלשו לארץ-ישראל. בסופו של דבר גרמה התעמולה לכך שהערבים גורשו מארץ-ישראל".

בספרו "מלחמה ללא סוף" מספר המחבר, אנטון לה-גוארדיה, כי ביובל ה-50 למדינת ישראל ראיין את עאיש זיידן, הידוע כחאג' עאיש, שנולד בדיר-יאסין והיה בן 15 בזמן הקרב:¹⁵⁷

הוא אמר כי אף פעם לא האמין שמספר הקורבנות היה יותר מ-110, והאשים את המנהיגים הערבים שהגזימו במעשי הזוועה. "לא היו כל

¹⁵⁶ www.metimes.com/issue_98-16/reg/deir.html

Anton La War With out End, Thomas Dunne Books, New York (2000).¹⁵⁷

Guardia,

מעשי אונס", אמר. "הרדיו הערבי דיווח באותם ימים על נשים שנאנסו ולאחר מכן נרצחו, אבל זה לא נכון. אני מאמין שרוב ההרוגים היו לוחמים וכן נשים וילדים שעזרו ללוחמים. הסיפור האמין היחידי בדבר רצח היה הוצאתם להורג של שישה אנשים במחצבה".

טבח השיירה להר-הצופים

"יפתח", שנפצע קשה בקרב מצרור כדורים בבטנו, נותח בהצלחה ויצא מכלל סכנה. הניתוח בוצע בבית-החולים "הדסה", אשר שכן ברחוב הנביאים בבניין בית-החולים של המיסיון האנגלי, וזאת משום שהדרך להר-הצופים הייתה כרוכה בסכנות.

התחבורה להר-הצופים עברה אז דרך השכונה הערבית שייח ג'ראח, שהייתה מקום מועד לפורענות. כדי לאפשר תחבורה סדירה, חנתה בשייח ג'ראח יחידה של הצבא הבריטי, שאמורה הייתה לשמור על החוק ועל הסדר ולמנוע פגיעה במכוניות שנסעו להר הצופים וממנו. נוסף לשמירה של הצבא הבריטי, נקטה ההגנה אמצעי ביטחון משלה; המעבר להר-הצופים נעשה באוטובוסים משוריינים, בהם הסיעו את הרופאים והאחיות וכן היה ליווי של משוריינים ובהם כוח מזוין של ההגנה. אף האמבולנסים, שבהם הועברו החולים, היו מצופים בלוחות פלדה.

ב-13 באפריל יצאה לכיוון הר-הצופים שיירה שכללה שני אמבולנסים, שני אוטובוסים, שלוש משאיות וכן שני משורייני ליווי – האחד בראש השיירה והאחר בסופה. מעבר השיירה תואם מראש עם שלטונות הצבא באמצעות ד"ר רייפנברג, איש הקשר של האוניברסיטה, ששימש בזמן מלחמת-העולם השנייה קצין גבוה בצבא הבריטי. הבריטים אמרו לד"ר רייפנברג כי הדרך פנויה ואין כל חשש למעבר השיירה. אולם כאשר הגיעה השיירה לשייח ג'ראח, הומטרה עליה אש עזה מעמדות הערבים. משוריין הליווי השיב באש בלתי-יעילה, שלא הצליחה לשתק את האויב. מן היריות נפגעו צמיגי המכוניות והשיירה נשארה תקועה על אם-הדרך, ללא יכולת להתקדם או לסגת.

החיילים הבריטיים שהיו בקרבת מקום התבוננו במחזה מבלי לעשות דבר כדי לעזור לנוסעי השיירה.

הידיעה על התקפת השיירה הועברה למפקדת ההגנה בירושלים, ובמקום לשלוח יחידה מזוינת לחילוץ השיירה, פנתה ההגנה אל הצבא הבריטי

בבקשת עזרה. הבריטים אמנם הבטיחו לעזור, אבל המשיכו להיות פסיביים וכנראה אף נהנו מן המחזה. כאשר התברר כי הבריטים מתמהמהים, נעשה ניסיון לשלוח כוח צבאי של ההגנה לחלץ את השיירה, אלא שהכוח היה קטן מדי ונשלח מאוחר מדי.

בסופו של דבר הצליחו הערבים להכריע את כוח הליווי של השיירה ולהעלות את המכוניות באש. מתוך 112 הנוסעים, נהרגו 78 ונפצעו 24. היה זה אסון כבד, שהשפיע בצורה קשה על היישוב היהודי בירושלים. שוב הוכח, כי אי-אפשר לסמוך על הבטחות הבריטים, אבל האכזבה הייתה בעיקר מן ההגנה, על שלא הצליחה לאבטח את השיירה כראוי.

באחד האמבולנסים שכב יפתח, אשר היה בשלבי החלמה מפציעתו והוחלט להעבירו להר-הצופים לטיפול נוסף. האמבולנס שבו שכב יפתח הצליח, תוך תמרונים קשים, לצאת מן השיירה ולחזור העירה. אולם שכתוצאה מן הזעזועים הרבים שפקדו את נוסעי האמבולנס, קיבל יפתח מכה קשה בבטנו וכל התפרים נפתחו. כעבור זמן נפח את נשמתו.

ניסיון ההתקפה על מלחה

לאחר פציעתו של בן-ציון כהן בדיר-יאסין נתמנה יהודה לפידות מפקד בסיס "עץ חיים". אחד הדברים הראשונים שנעשו היה הפקת לקחים מן הקרב. שתי מסקנות עיקריות הוסקו בסיום הדיונים; האחת – הגברת האימונים של הלוחמים בדרגות השונות, והאחרת – הגדלת עוצמת האש באמצעות מקלעים, מכוונת ירייה ומרגמות.

זמן קצר לאחר כיבוש דיר-יאסין תוכננה התקפה על הכפר הערבי מלחה, השוכן מדרום לעיר. הפעם הייתה פנייה אל ההגנה בבקשה להשאיל לאצ"ל שני מקלעים ומרגמה אחת, כדי שאלה יגבירו את עוצמת האש של הלוחמים. שאלתיאל היה זהיר ופנה אל הממונים עליו לקבל אישור למגעיו עם האצ"ל, וזאת לאחר שננזף כאשר אישר את ההתקפה על דיר-יאסין מבלי להודיע על כך למטה הראשי. " ... רשום לפניך בכל הרצינות, כי אין אתה רשאי לכרות הסכם עם הפורשים בלי נטילת אישור מוקדם, לבל נצטרך לבטל התחייבויותיך כפי שכבר קרה", כתב ישראל גלילי לשאלתיאל כשהתברר שאישר את פעולת דיר-יאסין. 138

לאחר שהפיקוד העליון של ההגנה אישור את כיבוש מלחה על-ידי האצ"ל, החל משא-ומתן על פרטי התכנון. שאלתיאל עמד על כך שהמקלעים והמרגמה יופעלו על-ידי חברי ההגנה. לגולדשמיד לא הייתה לכך כל

התנגדות, בתנאי שחוליות אלה יצורפו אל הכוח הלוחם ויעמדו תחת פיקוד האצ"ל. שאלתיאל סירב ובמקום זה הציע שחוליות החיפוי יתמקמו ליד שכונות בית-וגן ומקור-חיים ומשם יתנו חיפוי לכוח האצ"ל שיתקדם אל תוך הכפר. ואלה היו ההוראות שניתנו לגדוד "מוריה"¹⁵⁸:

בפקודת הממ"ז [מפקד המחוז] יתקיף הלילה האצ"ל את מלחה. עליך לסייע בפעולה זו על-ידי התקפות אש במקלעים ומרגמות "2 ממקור-חיים לבית-צפפה ולבקעה. על שעת האפס תקבל הודעה.

שאלתיאל נהג בזהירות ורצה להיות במצב שבו יוכל לומר כי אף יחידה של ההגנה לא השתתפה בכיבוש מלחה. עד הרגע האחרון היה גולדשמיד בטוח כי יוכל לשכנע את שאלתיאל, ועל כן לא היסס לכנס את הלוחמים בבסיס "עץ חיים" ואף להסביר את תוכנית ההתקפה. אולם כאשר הגיע הרץ והודיע כי שאלתיאל עומד על דעתו, בוטלה ההתקפה והלוחמים המאוכזבים התפזרו לבתיהם.

הכפר הערבי מלחה נכבש בסופו של דבר על-ידי כוחות האצ"ל וזאת לפי בקשתו של שאלתיאל. אלא שהדבר קרה מאוחר יותר, ביולי 1948, כאשר לאצ"ל היו לא רק מקלעים, אלא אף מרגמות ומכונות ירייה.

¹⁵⁸ דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עמוד 143.

ההסכם בין האצ"ל וההגנה

זמן קצר לאחר החלטת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947, החליטה הנהלת הסוכנות היהודית להיענות להצעת האצ"ל ולפתוח במשא-ומתן בדבר שיתוף פעולה בין הארגון להגנה. המשא-ומתן היה קשה ומייגע, בייחוד בגלל התנגדותו הנמרצת של בן-גוריון ומוסדות מפא"י לכל צורה של הסדר. במסיבת עיתונאים שקיים בן-גוריון זמן קצר לפני החלטת הסוכנות היהודית, אמר:

אין כל משא-ומתן עם הפורשים וגם לא יהיה. אם הפורשים יפרקו את ארגוניהם וימסרו את נשקם, יוכל כל אחד מהם להתנדב להגנת היישוב ככל יהודי אחר, ואם ימצא מתאים – יצורף לשורותיה.

"מפלגת הפועלים המאוחדת" (מפ"ם), שקמה באותם ימים מהאיחוד של "אחדות העבודה ו"השומר הצעיר", הצטרפה להתנגדותה של מפא"י לכל צורה של הסכם עם אצ"ל ולח"י. "את החשבון עם הפורשים יש לעשות לפני קבלת המדינה", אמר אז אחד ממנהיגי השומר הצעיר. גם ראשי ההגנה היו נגד משא-ומתן עם האצ"ל, והפיקוד העליון הודיע כי:

159

לארגונים הפורשים יש רק דרך אחת לשתף עצמם כבני העם היהודי במלחמתו על עצמאותו: לפרק את ארגוניהם ולמסור את נשקם לארגון ההגנה ולהיכנס אישית לארגון ההגנה.

עוד קודם שהמשא-ומתן הגיע לסיומו, קמו בשטח הסדרים מקומיים של שיתוף-פעולה בין לוחמי האצ"ל ללוחמי ההגנה. הרקע לכך היו מעשי האיבה של הערבים, שהלכו וגברו בכל חלקי הארץ. בתחילת אפריל 1948 התכנס הוועד הפועל הציוני לדון, בין השאר, בהסכם עם האצ"ל. היה זה לאחר כיבוש דיר-יאסין ובן-גוריון גייס את תומכיו לטרפד את ההסכם. "ראו מה מסוגלים אנשי האצ"ל לעשות. אין לעשות אתם שום הסכם!" אמרו תומכי בן-גוריון. לעומתם, ענו מחייבי ההסכם: "זה מה שקורה כאשר באין הסכם, פועלים ה'פורשים' לבדם. אילו היה הסכם,

¹⁵⁹ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 1554.

לא היה קורה מה שקרה".¹⁶⁰ בסופו של דבר אישר הוועד הפועל הציוני את ההסכם עם האצ"ל; 32 נציגי מפא"י ומפ"ם הצביעו נגד, אולם 39 הנציגים של יתר המפלגות הצביעו בעד ההסכם ובן-גוריון נשאר במיעוט בשאלה זו.

ואלה פרטי ההסכם:

- (א) עמדות האצ"ל תהיינה נתונות למרותו של מפקד החזית הממונה מטעם ההגנה שיעביר למפקדיהן את הוראותיו באמצעות מפקד שיתמנה על-ידי האצ"ל.
- (ב) תוכניות ההתקפה בחזית א' (הערבית) ותוכניות התגובה בחזית ב' (הבריטית) תהיינה טעונות אישור מוקדם. פרטיהן, ביחס לאובייקט ולזמן, יתבררו בפגישות אישיות של הנציגים והמומחים. כמו כן יהיה האצ"ל מוכן לבצע תוכניות שתוטלנה עליו.
- (ג) את חברי האצ"ל יחייב העיקרון של התנגדות לניסיון לפרוק מעליהם את נשקם. בנסיבות מיוחדות יתחשבו חברי האצ"ל, הניצבים בעמדות מגן, במצבן של עמדות ההגנה הקרובות.
- (ד) לא תבוצענה פעולות החרמה של כסף בשטח הנתון לשמירה יהודית. מאידך לא יופרע האצ"ל באוסף כספים חופשי והמוסדות יאשרו, הן בארץ והן בתפוצות הגולה, כי אין אצ"ל מקבל מהם כל הקצבה מן המגביות הנערכות לצורכי הביטחון הכלליים.
- (ה) התוכניות לרכישת נשק תעובדנה מתוך התייעצות משותפת ותבוצענה מתוך הסכמה הדדית.
- (ו) ההסדר העקרוני הזה יהיה טעון, בטרם ייכנס לתוקפו, הבהרה ביחס לאי-אלה פרטים. על הנציגים והמומחים יוטל להבהיר פרטים אלה.

ההסכם היה אמור למלא חלל ריק שנוצר עד להקמתה של המדינה העברית בארץ-ישראל. כזכור, הכריז האצ"ל כי עם קום המדינה יתפרק מנשקו בשטח המדינה היהודית ולוחמיו יצטרפו לצבא העם. לא כן באשר לירושלים, אשר אמורה הייתה להיות תחת שלטון בין-לאומי בחסות האו"ם.

ב-13 במאי 1948, יום לפני צאת הבריטים את ירושלים, יזם רענן פגישה עם שאלתיאל. הפגישה התקיימה במשרדי הקרן-הקיימת-לישראל, ונוכחו בה מטעם האצ"ל מרדכי רענן, מפקד המחוז ויהושע גולדשמיד, קצין

¹⁶⁰ עיתון "הארץ" מיום 12.4.1948.

המבצעים ומטעם ההגנה דוד שאלתיאל, מפקד המחוז וציון אלדד ("נמרוד"), קצין המבצעים.

רענן הסביר לשאלתיאל כי לאצ"ל לוחמים רבים, אולם הם חסרים נשק ותחמושת. מתוך אחריות לגורלה של ירושלים, הוא החליט להעמיד את לוחמי האצ"ל תחת פיקוד ההגנה, תוך שמירה על עצמאות ארגונית. שאלתיאל הסביר לרענן את תוכניתו הצבאית לקראת צאת הבריטים את ירושלים, אשר קיבלה את שם הצופן "מבצע קלשון" (ראה להלן). למורת רוחו של רענן, הטיל שאלתיאל על האצ"ל להשתלב ב"קלשון צפון" ולכבוש את בית-הספר לשוטרים ושייח' ג'ראח העלית. כעבור זמן הסביר שאלתיאל את החלטתו זו:¹⁶¹

הערכנו את כוחו של האצ"ל ב-250 איש מזוינים, כוח ניכר בירושלים בתקופה ההיא. הערכתי שכוח זה יכול למשימה. לא רציתי להפקיד בידם רובע של העיר המיושב ביהודים, כדי שלא יבססו בו שלטון ממשי משלהם.

על יחסו של שאלתיאל אל האצ"ל ניתן ללמוד מן הדברים שאמר ברבות הימים:¹⁶²

[...] הייתי חייב לשמור על ההסכם עם הפורשים. לו היו בידי כוחות מספיקים, הייתי מכניס אותם למחנה-ריכוז; אולם ניתנה לי הוראה מן הפיקוד העליון לשתפם בפעולה.

מן הראוי לציין כי במשך כל מהלך המלחמה קיבל האצ"ל את מרותו של שאלתיאל ומילא בנאמנות את כל המשימות שהוטלו עליו. גם ברגעים של חילוקי-דעות קשים, כמו בשאלת גורלה של העיר העתיקה, לא חרג האצ"ל מן ההסכם שעשה עם שאלתיאל, ולא היה אף מקרה אחד של הפרת משמעת או ניסיון להשתמט מאחריות. כמו-כן לא נעשה אף ניסיון אחד של "הפיכת-חצר" ועניין זה אף לא עלה לדיון בפורום כלשהו של האצ"ל.

¹⁶¹ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 229.

¹⁶² שם, עמוד 313.

מבצע "קלשון"

מבצע "קלשון" תוכנן לקראת צאת הבריטים את ירושלים. שתי מטרות היו למבצע: האחת, להשתלט על הבניינים השייכים ליהודים, שהוחרמו בזמנו על-ידי הבריטים כדי להקים את אזורי הביטחון (הידועים בשם "בווינגרד"), והמטרה האחרת – ליצור רצף טריטוריאלי עם השכונות היהודיות המנותקות. תוכנית המבצע הייתה הגנתית בעיקרה, ונועדה לשמור על הקיים ולהגן על היישוב היהודי בירושלים. לא היה במבצע "קלשון" כל ניסיון לנצל את ההזדמנות שנוצרה ולהשתלט על ירושלים כולה.

ביצוע מבצע "קלשון" נעשה באמצעות שני מטות: מטה צפון ומטה דרום. על מטה צפון הוטל להשתלט על הבניינים במרכז העיר, שהיוו את אזור הביטחון הבריטי, ואשר כללו את "מגרש הרוסים", בניין ג'נרלי, בניין הדואר ובניין אפ"ק ("בנק אנגלו-פלשתינה", שהפך ברבות הימים ל"בנק לאומי לישראל"). המשימה האחרת שהוטלה על מטה צפון, הייתה להשתלט על בית-הספר לשוטרים ועל שי"ח ג'ראח העילית, כדי ליצור קשר עם הר-הצופים. על מטה דרום הוטל לתפוס את הבניינים ששימשו את אזור הביטחון בטלביה וכן ליצור קשר טריטוריאלי רציף עם השכונות המנותקות ימין-משה, תלפיות ורמת-רחל.

בעוד שהדגש במבצע "קלשון" הושם על יצירת קשר עם השכונות היהודיות המנותקות (תלפיות ורמת-רחל בדרום והר-הצופים, בצפון), לא נזכרה בפקודות המבצע יצירת קשר עם הקהילה היהודית הגדולה ביותר שהייתה מנותקת – הרובע היהודי בעיר העתיקה. לא היה כל תכנון במסגרת מבצע "קלשון" להבטיח רצף טריטוריאלי עם 1,700 תושביו היהודיים של הרובע, שהיו נתונים במצור קשה מזה מספר חודשים.

עיקר הכוח במבצע "קלשון" רוכז בדרום, פי אחד וחצי מן הכוח שהוקצה לצפון. מסביר שאלתיאל:¹⁶³

נכון הוא כי חלוקת הכוחות מצביעה על ריכוז בדרום ולא בצפון. היו לכך כמה שיקולים – הסכנה לצפון ירושלים הייתה קטנה מאשר לדרום העיר. הערכתנו הייתה, לפי ריכוזי האויב, שהתקפתו העיקרית תבוא מדרום ולא מצפון. על רקע הערכה זו יש להבין גם את ההתפתחויות אחרי ה-15 במאי [...]

¹⁶³ שם, עמוד 228-234.

במקום אחר כותב שאלתיאל:¹⁶⁴

[...] נקודת הכובד של 'קלשון' הייתה בדרום ירושלים. חשבנו כי 'מדרום תפתח הרעה', אם כי כוחות הלגיון שמדרום לירושלים מנו בסך-הכול שלוש פלוגות

מנין שאב שאלתיאל את הערכתו כי ההתקפה העיקרית על ירושלים תבוא מן הדרום? הרי הלגיון הערבי, שהיווה את הכוח הערבי החשוב ביותר, שָׁכַן אותה עת ברובו הגדול בעבר-הירדן המזרחי! כדי להעביר את הכוחות לעבר ירושלים, עמדו בפני הלגיון הערבי שתי דרכים: האחת, להשתמש בכביש יריחו – ירושלים ולהתקיף את ירושלים מן המזרח. הדרך החלופית הייתה להשתמש בדרך עפר, שקישרה את יריחו עם רמאללה, ולהתקיף את ירושלים מן הצפון (כפי שאמנם קרה). בבית-לחם ובחברון לא היו כוחות גדולים של הלגיון הערבי, ולא הייתה כל דרך שתקשר ערים אלה עם עבר הירדן המזרחי. מכאן שלא הייתה ללגיון הערבי כל אפשרות לבצע התקפה רצינית על ירושלים מצד דרום.

אולי ביסס שאלתיאל את תוכניותיו על ההנחה, שעקב ההסכם עם עבדאללה, לא יתקוף הלגיון הערבי את ירושלים וכל חששו היה מן הבלתי-סדירים שהתרכזו בדרומה של ירושלים.

בבוקר יום השישי, 14 במאי 1948 הבחין הזקיף שעמד על משמרתו בבסיס האצ"ל אשר בבתי פיינגולד, כי הבריטים נערכים למסדר אחרון ב"מגרש הרוסים". לאחר טקס פרידה קצר, עלו החיילים למכוניות ויצאו לדרך למסע האחרון בשתי שיירות: שיירה אחת נעה דרך שיח' ג'ראח צפונה לרמאללה ומשם דרך לטרון-רמלה-לוד אל היעד הסופי – חיפה. השיירה השנייה נעה דרומה דרך בית לחם-חברון-באר שבע לכיוון רפיח. כל שיירה הייתה מורכבת מכ-250 כלי רכב, שהובילו את שארית הפקידות הבריטית שנותרה בירושלים וכן את יחידות הצבא שאיבטחו את השיירות.

¹⁶⁴ דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עמוד 147.

המסדר האחרון בארמון הנציב (הנציב העליון הראשון בשמאל)

מיד לאחר שהחייל הבריטי האחרון עלה על המשאית, יצאו לוחמי האצ"ל את בסיס פיינגולד, בפיקודו של יהודה טרייביש ("מנשה"), הסתערו לעבר בניין ג'נרלי, שנמצא ריק מאדם והניפו את הדגל הלאומי על האריה המכונף המצוי על גג הבניין. (בניין ג'נרלי נבנה ב-1934 כבניין משרדים על-ידי חברת הבנייה האיטלקית דה-פארו בסגנון בנייה שהיה מקובל באיטליה בשנות השלושים. ב-1946 נכלל הבניין באזור הביטחון ג' וכל דייריו היהודיים נאלצו לעזוב אותו ולחפש להם משרד במקום אחר). לאחר תפיסת בניין ג'נרלי, חצו הבחורים את רחוב יפו, ופנו לעבר "מגרש הרוסים".

הבריטים עוזבים את ירושלים (רחוב המלך-דוד. משמאל – בניין י.מ.ק.א.)

כזכור, נתפס מתחם "מגרש הרוסים" על-ידי הבריטים והפך להיות אחד המקומות המבוצרים ביותר בארץ. בתחום המבוצר שכנה הבולשת המרכזית, שהותקפה ונהרסה מספר פעמים על-ידי האצ"ל ולח"י וכן שכנה בו המשטרה הבריטית, שהטילה את חתיתה על ירושלים כולה. בקצה "מגרש הרוסים" היה, כזכור, בבית-הסוהר שנכלאו בו לוחמי המחותרת. לוחמי האצ"ל שפרצו ל"מגרש הרוסים" שמו פעמיהם לבניין בית-הסוהר המרכזי. הבניין עצמו היה ריק מאדם, כי כל האסירים הועברו משם על-ידי הבריטים עוד קודם-לכן (האסירים היהודיים הועברו למחנה המעצר בעתלית והוחזקו שם עד צאת הבריטים את הארץ). בין לוחמי האצ"ל שפרצו ל"מגרש הרוסים" היו כאלה שבילו תקופות שונות בין כותלי בית-הסוהר. הם הרגישו סיפוק מיוחד להגיע שוב למקום כלאם, הפעם עם נשק ביד ולא עם אזיקים על-ידיהם ושלשלאות קשורות לרגליהם.

לאחר תפיסת אזור בית-הסוהר המרכזי, פנו הבחורים לעבר שכונת מוסררה, אולם כאן נתקלו באש חזקה, שמנעה את התקדמותם. בינתיים הגיעו למקום כוחות של ההגנה ומפקדם הודיע למנשה כי עליו לעזוב את האזור ולהעביר את הפיקוד להגנה, שבהתאם לתוכנית מבצע "קלשון" הייתה אמורה להחזיק במקום.

בעוד מתנהל הוויכוח במתחם "מגרש הרוסים", פשטה בעיר הידיעה על נטישת הבריטים כאש בשדה קוצים, וכוחות יהודיים החלו בהתקדמות לעבר השטחים שפוננו. בשכונת "מאה שערים" היה, כזכור, בסיס לאצ"ל. יהושע לנדנר ("אלקים"), שהיה אחד ממפקדי הבסיס, מספר בעדותו כי בשעות הבוקר יצאו לוחמי הבסיס והסתערו לעבר השטח שהתפנה על-ידי הבריטים. יהושע ואנשיו חתכו את גדר התייל שהקיף את בניין בית-החולים האיטלקי ופרצו פנימה, והניפו את הדגל הלאומי על הגג. (הבניין דמוי ארמון נבנה ב-1912 על-ידי אגודה מסיונרית איטלקית והוא מזכיר את מבנה ה"פלציו ווקי" שבפירנצה. בבית-החולים היו 100 מיטות והוא נוהל על-ידי צוות איטלקי. בזמן מלחמת-העולם השנייה, הוחרם הבניין, שנחשב רכוש אויב, והוא שימש אכסניה לחיל התעופה הבריטית).

לאחר סיום תפיסת בית-החולים האיטלקי, המשיכה יחידת האצ"ל לעבר שכונת מוסררה הסמוכה. אולם התקדמותם נעצרה, ועל-פי הוראת מפקדת ההגנה הם נאלצו לחזור לבסיסם מאחר ושכונת מוסררה לא נכללה במסגרת מבצע "קלשון".

באותה עת שהיתי עם יחידתי בבסיס "עץ חיים" וחיכיתי להוראות, שלא איחרו לבוא. נצטויתי לצאת עם אנשי לבתי פאג"י, הסמוכים לשכונת סנהדריה, כדי לקחת חלק בכיבוש בית-הספר לשוטרים. הלוחמים עלו על המשאית הגדולה מתוצרת "לילנד" (שכזכור, הוחרמה בזמנו מן הבריטים, כשהיא עמוסה בכ-20 טון קמח) ויצאו לדרך. רחובות ירושלים היו שוממים מאדם, ורק למשמע שירת "עלי בריקדות", שבקעה מהמשאית, נפתחו חלונות הבתים ויהודים נדהמים שרבבו ראשם החוצה ובראותם את לוחמי האצ"ל, מחאו לנו כף. לאחר סקירת השטח, התברר כי אין בכוחה של גונדה לכבוש את בית-הספר לשוטרים ועל כן הוחלט לרכז במקום כוח גדול יותר. לקראת הצהריים הגיעו למקום עוד שתי גונדות, האחת בפיקודו של בן-ציון כהן ("גיורא") שזה עתה החלים מן הפציעה שנפצע בקרב על דיר-יאסין והאחרת בפיקודו של יהודה טרייביש ("מנשה"). כן הגיע למקום יהושע גולדשמיד ("גל"), אשר לקח את הפיקוד על המבצע כולו.

הערכת אנשי ההגנה ששהו במקום במשך כל הזמן הייתה, כי הערבים הצליחו להיכנס למחנה בית-הספר לשוטרים מן השער המזרחי. גל החליט לפעול בזהירות והתקדמות לעבר המחנה נעשתה בשלושה ראשים. כל יחידה הצטיידה במספרים מיוחדים לחיתוך גדר התיל שהקיפה את המחנה, כדי לחדור פנימה ללא מכשולים. למרבה המזל, נמצא המחנה ריק מאדם והתברר כי השמועות בדבר כניסת יחידה ערבית למחנה לא היו מבוססות. נערכה סריקה במחנה, ובחלק מן הביתנים נמצאו שולחנות ערוכים ועליהם שאריות של ארוחת הבוקר, אשר הבריטים לא הספיקו לסיימה. במחנה נמצאו גם מחסן תחמושת וכמויות דלק ניכרות. אבל למי היה זמן להתעסק בכגון אלה. לאחר סיום הסריקה הראשונית, ריכז אליו גל את שלושת מפקדי הגונדות שהשתתפו במבצע וכולם עלו על גג הבניין המרכזי שבמחנה. גל פקד להתקדם בשלושה ראשים לעבר שייח' ג'ראח, בכל יחידה יהיו כתריסר לוחמים מצוידים בנשק קל, שכלל מקלע אחד בלבד. על ג'ורא הוטל לתפוס את בית-הקשתות, מזרחה לבית-הספר לשוטרים, בעוד על מנשה ועלי הוטל להתקדם בשני טורים לעבר שכונת נחלת-שמעון, ולהתחבר עם הכוח של ג'ורא. התנגדות הערבים הייתה חלשה ולעת ערב חברו שלושת הכוחות ושייח' ג'ראח העילית הייתה בידינו. בו בלילה הועלתה להר-הצופים תגבורת, שכללה לוחמים וציוד, כדי לחזק את מגיני ההר.

בשעה שהאצ"ל פעל בבית-הספר לשוטרים ובשייח' ג'ראח, פעלו יחידות של ההגנה בדרומה של ירושלים ותפסו את טלביה וכן את אזור הביטחון הבריטי שהשתרע עד לבניין "דוד" (המצוי בפינת הרחובות ז'בוטינסקי וקרן-היסוד), בואכה ימין משה.

לח"י, שלא הגיע לידי הסדר עם מפקד ההגנה בירושלים, פעל באופן עצמאי. מיד עם צאת הבריטים את העיר, התקדם כוח של לח"י במעלה רחוב יפו ותפס את בניין בנק ברקליס (הוא בניין העירייה) ומשם ניסו לוחמי לח"י להתקדם לעבר העיר העתיקה, אולם נתקלו באש עזה ונגרמו להם אבדות רבות. יהושע זטלר, מפקד לח"י בירושלים, פנה אל שאלתיאל בבקשת עזרה, באומרו כי בתוספת כוח לא גדולה, ניתן להערכתו להיכנס לעיר העתיקה ולהתחבר עם הרובע היהודי שם. שאלתיאל השיב את פניו ריקם, בטענה כי היעדים שתפס לח"י, אינם כלולים במסגרת מבצע "קלשון". משאלתיאל פנה זטלר אל רענן וביקש תגבורת מן האצ"ל, אולם כאן התברר לו כי כל יחידות האצ"ל היו רתוקות למשימה שהוטלה עליהן במסגרת מבצע "קלשון", דהיינו, כיבוש בית-הספר לשוטרים ופתיחת הדרך

להר-הצופים. מאוכזב, חזר זטלר לאזור בניין ברקליס, שם לחמו אנשי לח"י לבדם, ולמחרת היום נאלצו לסגת. רק בהמשך תפסו כוחות ההגנה שנית את בניין ברקליס ונכנסו אף למנזר נוטרדם.

באותה עת שהתה בירושלים ועדת ההפוגה הקונסולרית, שנתמנתה על-ידי מועצת הביטחון של האו"ם ושתפקידה היה לדאוג להפסקת-האש בירושלים. הוועדה הייתה מורכבת משלושה קונסולים ששירתו בירושלים: קונסול בלגיה (ז. נויאנהויס), שכיהן כיושב ראש, הקונסול של ארצות-הברית (ת. ואסון) והקונסול של צרפת (ר. נוויל).

בבוקר ה-14 במאי, בעיצומו של מבצע "קלשון", כתב ולטר איתן, מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אל יו"ר ועדת ההפוגה בירושלים:¹⁶⁵

הנני להודיעך כי הכוחות המזוינים היהודיים קבלו הוראה לא לתקוף או לנוע לתוך אזורים בירושלים המאוכלסים בערבים, כל עוד יהודים או רכוש יהודי אינם מטרה להתקפה במקומות אלה. בתנאים אלה הסוכנות היהודית מסכימה להורות על הארכת הפסקת-האש בירושלים, כדי לאפשר לוועדת ההפוגה את ההזדמנות לבצע את המשא ומתן להפוגה.¹⁶⁶

באותו יום עצמו שלח ליאון כהן, איש הסוכנות היהודית, מברק לבן-גוריון וזה לשונו:¹⁶⁷

הסכמנו להענות לדרישת הקונסולים בדבר המשכת הפסקת האש לעוד שמונה ימים, כדי לאפשר את גמר המשא ומתן בדבר שביתת נשק לפי הצהרותיכם. אפשרי מאוד שנהיה מוכרחים לתת תשובה סופית בדבר שביתת נשק לפני חצות, כדי למנוע אפשרות של התקפת כוחות עבדאללה על ירושלים. תיִפו את כוחנו לתת את התשובה הסופית לפי הקווים הכלליים שלכם וגם לחתום אם יהיה צורך בכך. תנו הוראות מקבילות למפקד המחוז.

¹⁶⁵ אצ"מ, S 25/8176.

¹⁶⁶ ב-8 במאי 1948 הצליח הנציב העליון להשיג את הסכמת הערבים והיהודים להפסקת-אש כללית בירושלים, אשר נמשכה עד צאת הבריטים את העיר.

¹⁶⁷ דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עמוד 166.

למחרת היום הגיעה תשובתו של בן-גוריון:¹⁶⁸

[...] אנו מסכימים להמשכת הפסקת האש בירושלים. אם יש הכרח להגיע להסכם שביתת נשק בירושלים, אתם רשאים לעשות זאת, בתנאי שתשארו בגבולות ההוראות שנשלחו על-ידינו לפני ימים אחדים.

במשך הלילה נמשכו חילופי האש בין הצדדים, ולמחרת היום נמשך מבצע "קלשון" והתרכז בדרום העיר. נתפסו המושבה הגרמנית, בקעה וכן מחנה אלנבי. בכך הוסר המצור על תלפיות.

המשא-ומתן בין הצדדים לשביתת-הנשק נמשך וכתוצאה ממנו ניתנה ב-16 במאי פקודת הפסקת-אש. הכוחות היהודיים נצרו את נשקם, אולם הירי הערבי המתמשך נתן עילה להמשכו של מבצע "קלשון" ולכיבוש תחנת הרכבת, בית-הדפוס הממשלתי וכן מחציתה של השכונה הערבית אבו-טור. עם כיבוש אבו-טור, נוצר קשר יהודי רציף מקיבוץ רמת-רחל ותלפיות בדרום ועד הר-הצופים בצפון. גם המצור על מקור-חיים ושכונת ימין-משה – נפרץ. לעומת ההישג החשוב הזה,

לא נוצר קשר עם הרובע היהודי בעיר העתיקה – הוא לא היה כלול במסגרת מבצע "קלשון".

מבצע "קלשון", שנמשך שלושה ימים, תם ולא נשלם. יצחק לוי (לויצה), ששימש מפקד בכיר ב"הגנה" בירושלים בתש"ח, מסכם את מבצע "קלשון" במלים הבאות:¹⁶⁹

אפשר לומר כי במבצע "קלשון" נקרתה לידינו הזדמנות פז לכבוש את ירושלים ולחסום את המבואות אליה. הזדמנות זו לא נוצלה כראוי. הבריטים הסתלקו; מולנו עמדו כוחות בלתי סדירים, ללא מנהיגות צבאית וללא נשק כבד. בגישה נועזת יותר ניתן היה להשתלט תוך יום-יומיים על ירושלים כולה [...]. (ההדגשות שלי, י.ל.)

ב"ספר הפלמ"ח" נאמר על אותם שלושה ימים של מאי:¹⁷⁰

¹⁶⁸ שם, שם.

¹⁶⁹ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 228-234.

¹⁷⁰ ספר הפלמ"ח, כרך שני, עמוד 929.

[...] האנגלים פינו את העיר, ו"אזורי הביטחון" שהיו בידיהם עברו לרשותנו. הערבים בעיר לא התאוששו מאז תבוסתם בקרבות קטמון ובפועל לא היה בירושלים כל כוח ערבי לוחם. אולם מתוך שיקולים מדיניים מסוימים וחוסר יזמה מצד הכוחות היהודיים, בוזבזה, לדעתי, אפשרות צבאית ודאית של כיבוש העיר כולה [...].

בעיצומן של ההכנות לקראת מבצע "קלשון" הגיעו בשורות איוב מגוש עציון. אור ל-11 במאי פתח הלגיון הערבי בהתקפה גדולה על הגוש על-מנת לכבושו. יחידות הלגיון הערבי הופקדו על הבטחת השיירה הבריטית שאמורה הייתה לעשות את דרכה מירושלים לכיוון חברון ומשם לנוע לעבר רפיח. גוש עציון היווה איום פוטנציאלי על מעבר השיירה ועל-כן הוחלט לכבושו. שלושה ימים נמשך הקרב על גוש-עציון, בו לחמו מגיני הגוש בנשק קל נגד השריון והתותחים שעמדו לרשות חיילי הלגיון הערבי. ב-31 במאי הוכרע הקרב; רוב לוחמי הגוש נהרגו וחלקם נפצעו ונלקחו בשבי. הייתה זו מכה קשה ליהודים במלחמתם נגד כוח ערבי המצויד במיטב הנשק הבריטי.

המערכה על העיר העתיקה

מאז ומתמיד ישבו יהודים בירושלים, ויהודי הגולה גם נהגו לבוא לירושלים לבלות בה שארית ימיהם ולהיקבר באדמתה.

בסוף המאה ה-19, הגיע מספר היהודים בעיר העתיקה ל-19 אלף, והם היוו רוב בעיר. אלא שהעיר העתיקה הייתה קטנה מכדי להכיל את כל היהודים שהתדפקו על שעריה, והחלה היציאה מבין החומות ובנייתה של ירושלים החדשה. נוצר תהליך שבמהלכו מספר היהודים בירושלים כולה הלך וגדל, אולם מספרם בעיר העתיקה הלך וקטן. תהליך היציאה מבין החומות החל בתחילת המאה העשרים ונמשך עד מלחמת תש"ח. בעוד שבשנת 1900 היו בעיר העתיקה 19 אלף יהודים, ומחוץ לחומות גרו רק 16 אלף, הרי שכעבור עשר שנים (בשנת 1910), גרו בעיר העתיקה 16 אלף יהודים, ומחוץ לחומות עלה מספרם ל-29 אלף. בשנת 1931 ירד מספר היהודים בעיר העתיקה ל-5,500, ובתחילת מלחמת העצמאות לא עלה מספרם על 2000 נפש. בעלי היוזמה והאפשרות יצאו אל מחוץ לחומות, בעוד אשר בעיר העתיקה נשארו מעוטי היכולת, וכן אלה שנזקקו לתמיכת תושבי העיר החדשה. (ראה טבלה).

תמורות בגודל היישוב היהודי בעיר העתיקה לעומת היישוב היהודי מחוץ לחומות ¹⁷¹

שנה	1880	1900	1910	1931	1948
יהודים בעיר העתיקה	19,000	15,000	16,000	5,500	2,000
יהודים בעיר החדשה	2,000	16,000	29,000	48,500	98,000
סך כל יהודי ירושלים	21,000	31,000	45,000	54,000	100,000

בתחילת המאה ה-20 השתרע היישוב היהודי בעיר העתיקה על שטח של כ-120 דונם, ובשנת 1948 הצטמצם הרובע היהודי למחצית השטח ולא עלה על 60 דונם!

עם התחדשות הציונות, היו פְּניה של העלייה הדתית לירושלים, בעוד העלייה "החילונית" פנתה ליישוב החקלאי של ארץ-ישראל. היחס של אנשי העלייה האחרת לירושלים היה אמביוולנטי; מחד-גיסא, סימלה ירושלים בעיניהם את מלכות ישראל מימי דוד ושלמה, תקופה שבה היו היהודים

¹⁷¹ רמי יזרעלי, עידן מספר 2, עמוד 28 (מרכז רחל ינאית בן-צבי).

ריבונים על אדמתם בארץ-ישראל; מאידך-גיסא, בזו החלוצים הסוציאליסטים ל"יישוב הישן" שהתרכז בירושלים, ורצו לבנות את היהודי החדש, עובד האדמה.

החלוצים ראו בקשר הרגשי לירושלים דבר שעבר זמנו, עניין 'ריאקציוני'. חלוצי העלייה השנייה הדירו רגלם מירושלים, וברל כצנלסון, למשל, ביקר לראשונה בירושלים רק תשע שנים לאחר עלייתו ארצה.

לאצ"ל, לעומת זאת, היה יחס מיוחד אל ירושלים. לגבי האצ"ל, ירושלים הייתה מרכז הארץ והעם, והעיר העתיקה - מרכז ירושלים. בזמן פרעות 1936-1939 (אשר נקראו משום-מה "מאורעות"), יסד האצ"ל, כזכור, את "פלוגת הכותל" בעיר העתיקה, אשר חבריה הגנו על הרובע היהודי מפני פורעים ערביים ואיפשרו את המשך התפילות ליד הכותל המערבי. ביומנה של "פלוגת הכותל", רשם המשורר הלאומי אורי צבי גרינברג:

מי שישלוט בעיר העתיקה, ישלוט על הארץ כולה.

על-פי החלטת העצרת הכללית של האו"ם מה-29 בנובמבר 1947, אמור היה לשרור בירושלים שלטון נאמנות בין-לאומי בחסות האו"ם. עם התפתחות הקרבות בחודשים הראשונים של שנת 1948, החלו להתעורר ספקות לגבי יכולת האו"ם לכפות את בינאום ירושלים והתעורר הצורך לחזק את ירושלים מבחינה צבאית, כדי שתוכל לעמוד בהתקפות הערביות. יחס שונה היה לגבי העיר העתיקה. מעמדה הדתי המיוחד של ירושלים העתיקה, המקומות הקדושים שבה לשלוש הדתות המערביות (היהודית, הנוצרית והמוסלמית), עוררו בקרב ההנהגה המדינית של היישוב היהודי בארץ את האשליה, כי המלחמה תפסח על העיר העתיקה. התקווה הייתה כי עקב החשש מפני פגיעה במקומות הקדושים, יצליח האו"ם להשליט בה שביתת-נשק. על-מנת למנוע מעשי פרובוקציה, ניתנו למגני הרובע היהודי הוראות חמורות להימנע מפתיחה באש, אלא במקרים שהדבר הכרחי וקשור בפיקוח נפש. לבד מן ההוראות של פתיחה באש, היו כל המהלכים הצבאיים בעיר העתיקה מושפעים מן האמונה כי לא יתנהלו בה קרבות. קונספציה זו הייתה הרת-אסון לגבי גורלו של הרובע היהודי בעיר העתיקה, אולם ההנהגה הציונית המשיכה לדבוק בה חרף ההתקפות הרצחניות על תושבי הרובע היהודי.

כבר ב-3 בדצמבר 1947 הותקף בשער יפו אוטובוס שעשה דרכו אל הרובע. יהודי אחד נהרג ושמונה נפצעו. באותו יום נורו היריות הראשונות על הרובע היהודי.

הכוח הלוחם ברובע היהודי באותם ימים היה זעום, והיה צורך דחוף לתגברו. ב-10 בדצמבר יצא יואל פרידלר ("אמנון") בראש יחידה בת 10 לוחמים אל העיר העתיקה ונתמנה מפקד האצ"ל ברובע. היחידה לקחה איתה לרובע שני רובים, שני תת-מקלעים ומספר אקדחים וכן רימונים ותחמושת. באותו יום נכנסו לרובע שתי מחלקות חי"ש ובהן 60 לוחמים, בפיקודו של ישראל פונט, שנתמנה מפקד ההגנה במקום.

למחרת בוא התגבורת לעיר העתיקה, עברו אנשיה את טבילת-האש הראשונה. בשעות הבוקר ניסו הערבים לפרוץ לרובע בחיפוי אש מנשק קל. מגיני הרובע נכנסו לעמדות והדפו את ההתקפה. חילופי היריות נמשכו 7 שעות לערך וההתקפה נסתיימה רק לאחר הריגתו של המפקד הערבי. מאש היריות נהרגו שני יהודים ואחד נפצע.

יום לאחר התקפה זו, הטילו לוחמי אצ"ל את חבית הנפץ הראשונה על ריכוזי כנופיות בשער שכם.

כניסת הצבא הבריטי לעיר העתיקה

בעקבות קרב היריות בין הערבים להיהודים החליטו השלטונות הבריטיים להכניס לעיר העתיקה כוח צבאי. שתי מחלקות של חיילים בריטיים התפרסו בין היהודים לערבים, תוך תפיסת חלק מעמדות היהודים. במהלך תפיסת העמדות נערך גם חיפוש, הוחרמו כלי-נשק ו-15 בחורים נאסרו. הם שוחררו כעבור מספר ימים בהתערבות הסוכנות היהודית.

הצבא הבריטי הזהיר שיפעיל כוח נגד הצד שיפתח באש. אלא ש"הנייטרליות" הבריטית הייתה מאוד חד-צדדית והפעלת הכוח הייתה בעיקר נגד מגיני הרובע. מדי פעם בפעם נערכו חיפושים ברובע היהודי והוחרם נשק, בעוד הערבים הסתובבו עם נשק גלוי באופן חופשי מבלי שיאונה להם כל רע. ייתכן שהפגיעה במגיני הרובע נבעה מהמשקע העמוק נגד היהודים, שנוצר כתוצאה ממלחמת המחתרת בשלטון הבריטי, או אולי מתוך אנטישמיות לשמה. מלבד היחס העוין של החיילים הבריטיים, הרי שעם כניסתו של הצבא לעיר העתיקה שרר שם בדרך-כלל שקט.

הקשר עם הרובע היהודי בעיר העתיקה נעשה באמצעות שיירות, שעברו בתחילה דרך שער יפו, אולם עם התגברות התנכלויות הערבים, הוסבו לשער ציון (דרך זו הייתה פחות מסוכנת, כי לא עברה דרך שכונות

ערביות). עם כניסת הצבא לעיר העתיקה, לקחו הבריטים על עצמם את ליווי השיירות, אולם מנעו העברת נשק ולוחמים לרובע היהודי. (איש, אגב, לא מנע מן הערבים להעביר נשק ולוחמים לעיר העתיקה). ניתן היה להעביר לרובע אנשים צעירים במסווה של מורים או עובדים סוציאליים, אבל ההגנה לא ניצלה אפשרות זו כדי להגדיל את מספר הלוחמים ברובע. גם אמצעי מלחמה ניתן היה להעביר בתוך "סליקים" במכוניות או על-ידי שוחד, אולם דרכים אלה לא נוצלו והכוח הצבאי של הרובע לא גדל באופן משמעותי.

הבריטים שאפו להקטין את הכוח היהודי בעיר העתיקה ככל האפשר. לשם כך היו מבצעים מפעם לפעם מעצרים, ובודקים בקפדנות את זהות העצורים. בחורים שזוהו כתושבי הרובע הקבועים, שוחררו לבתיהם, בעוד אלה שבאו מן העיר החדשה - גורשו מן הרובע. לימים עצרו הבריטים את יואל פרידלר, יחד עם יצחק אהרונוב ("יהודה"), שהיה מתושבי הרובע. אהרונוב טען כי הוא ופרידלר אחים הם, אולם הבריטים לא שוכנעו בנקל והחליטו להשאיר את שניהם במעצר עד בירור העניין. מיד עם היוודע בעיר דבר מעצרו של אמנון, הוחלט לשלוח לרובע היהודי מפקד מחליף, והתפקיד הוטל על איסר נתנזון ("גדעון").

"גדעון" נכנס לעיר העתיקה שלא באמצעות השיירה השבועית, שאורגנה על-ידי הסוכנות היהודית ולוותה על-ידי הצבא הבריטי. בתיווכו של רומק, איש לח"י, שהיה בעל מהלכים רבים בקרב הבריטים, הצליחו לשחד את אחד הקצינים הבריטיים ותמורת 20 לירות א"י, העביר הקצין את גדעון במשוריין של הצבא אל תוך הרובע היהודי. באותו משוריין הועברה גם חבילה ארוזה היטב, שהכילה תת-מקלע וכמה אקדחים.

מספר ימים לאחר בואו של גדעון לעיר העתיקה השתכנעו הבריטים שאמנון ויהודה הם אכן אחים ושחררו את שניהם.

השקט בעיר העתיקה לא האריך ימים. בחודש ינואר 1948 תקפו הערבים את "בתי ורשה" ופוצצו את העמדה שהייתה שם. הבריטים התבוננו במתרחש ונשארו "ניאוטרליים".

לאחר מספר ימים, הותקפה ביריות שיירה יהודית, שעשתה את דרכה מים-המלח לירושלים. מגיני הרובע, ששהו אותה עת בעמדת ה"מצות", ראו את הנעשה ופתחו באש לעבר תוקפי השיירה. כ"עונש" על פעילות זו, החליטו הבריטים לפוצץ את העמדה. ואמנם, למחרת בלילה התקרבה יחידה בריטית לעמדה, הניחה חומר-נפץ ופוצצה אותה. וכדי להוסיף חטא על פשע, ערכו הבריטים חיפוש במקום והחרימו את הנשק שמצאו. היה זה

המקרה הראשון שבו תקפו הבריטים עמדה יהודית והרסוה, והיה בכך משום איתות לערבים כי אל להם לחשוש מפגיעה ביהודים, כפי שאמנם קרה בשעת פינוי בית-החולים "ביקור חולים הישן".

בתקופה שבה הייתה העיר העתיקה מאוכלסת ביהודים רבים והרובע השתרע על שטח גדול, היה בית-החולים "ביקור חולים הישן" בתוך הרובע עם יציאת חלק מיהודי העיר העתיקה, הצטמק שטחו של הרובע היהודי ובית-החולים נשאר מחוץ לרובע. הגישה אליו חייבה מעבר דרך אזור מאוכלס בערבים והטיפול בהעברת העובדים והחולים נעשה קשה מיום ליום. לכן הוחלט בפיקוד ההגנה לפנות את בניין בית-החולים ולהעביר את יושביו אל הרובע פנימה. הפינוי תוכנן ל-20 בינואר 1948 והבריטים קיבלו על עצמם את השמירה על הביטחון. קבוצת לוחמים, ביניהם כמה אנשי אצ"ל, יצאה לפקח על הפינוי, אולם בגלל נוכחות כוחות בריטיים באזור, לא היו הלוחמים מזוינים. לפתע יצא ערבי מזוין ופתח באש על היהודים, בעוד החיילים הבריטיים עומדים מן הצד ולא מתערבים במתרחש. ארבעה אנשים נפגעו מן היריות, ביניהם אמנון, שנפל שותת דם. שלושה מן הפצועים הצליחו להגיע למקום מחסה, בעוד אמנון נשאר מוטל על הארץ. בשלב זה חלה התערבות בריטית, אולם עד שהועבר אמנון לבית-החולים, הוא איבד דם רב וכעבור מספר שעות מת מפצעיו.

בעיר העתיקה פגש איסר נתנזון את אברהם הלפרין, שנתמנה באותם ימים מפקד ההגנה ברובע היהודי (במקומו של ישראל פונט), לאחר שהיה מפקד האזור מספר שנים קודם-לכן. הלפרין הוסמך להיות גם מעין מושל צבאי והצליח בכוח אישיותו ליצור יחסי אמון עם הסובבים אותו. הוא הכניס סדר ומשמעת בקרב יחידות ההגנה ואף הצליח לארגן את האוכלוסייה האזרחית, שהייתה בעייתית. עם כניסתו לעיר העתיקה, החל הלפרין להכין את הרובע לקראת מלחמה כוללת, שלדעתו אמנם תפרוץ עם צאת הבריטים את ירושלים. לאחר ארגון מחדש של יחידות ההגנה, גייס הלפרין מקרב האוכלוסייה האזרחית עתודה, שעסקה במתן שירותים ללוחמים וכן אירגן את האזרחים למקרה של מצב חירום. פעילותו של הלפרין הייתה לצנינים בעיני הבריטים, וב-3 במרס עצרו אותו וגירשוהו מן העיר העתיקה. לפני סילוקו, העביר הלפרין את הפיקוד על ההגנה ברובע לידי משה רוסנק. בחודשים הראשונים של שנת 1948, שררה מתיחות בארץ בין האצ"ל לבין ארגון ההגנה. כזכור, התנהל משא-ומתן, ביוזמת האצ"ל, לשיתוף-פעולה בין שני הארגונים, אלא שהוא נמשך תקופה ארוכה, ורק בחודש אפריל אישר הוועד הפועל הציוני את ההסכם עם האצ"ל.

עוד לפני חתימת ההסכם הארצי, הביא איסר נתנזון ("גדעון") לידי "שבירת הקרח" ביחסים עם ההגנה בעיר העתיקה. גדעון הבין כי על-מנת שהרובע יוכל לעמוד בפני התקפות הערבים, יש להביא לשיתוף-פעולה מלא בין כל הכוחות היהודיים בעיר העתיקה. למרות המשקעים מן העבר, יזם גדעון מגע עם אברהם הלפרין, ולאחר-מכן עם משה רוסנק, והציע הסדר שמרכזו היה שיתוף-פעולה מלא בין שני הארגונים. ההזדמנות לשיתוף-פעולה זה לא איחרה לבוא.

ב-25 בינואר, חמישה ימים לאחר הרצחו של אמנון, פוצצו הערבים את ביתו של הרב יצחק אורנשטיין, רב הכותל, שנתמנה על-ידי ההגנה לראש המגזר האזרחי בעיר העתיקה. וכדי להוסיף שמן על המדורה, הופיעו הבריטים לאחר הפיצוץ וערכו במקום חיפוש ואף החרימו אקדח אחד וכמה רימונים.

אנשי ההגנה ביקשו לבצע פעולת תגמול, אבל לא עמד לרשותם חומר-נפץ. לעומתם, היה ללח"י, שהתאחד עם האצ"ל, מחסן שהכיל כמה מאות ק"ג חומר-נפץ. נוסף לזאת נהגו אנשי אצ"ל להתגנב בלילה ליד עמדות הצבא הבריטי ולפרק את המוקשים שהניחו הבריטים בשטח. וכך, מתחת לאפם של הבריטים, הוציאו הבחורים את חומר-הנפץ מן המוקשים והחזירום למקומם כשהם ריקים.

ב-16 בפברואר יצאו אנשי ההגנה, יחד עם אנשי האצ"ל, לפוצץ את אחת מעמדות הערבים. הפיצוץ לא היה מושלם, אולם חשיבותה של פעולת התגמול היה – שיתוף-הפעולה המלא בין ההגנה לאצ"ל.

הקרב עם הבריטים

הפלוגה הבריטית, שחנתה בעיר העתיקה הוחלפה אחת לשמונה ימים. היו פלוגות ששיתפו פעולה עם היהודים ולעומתן היו כאלה שגילו שנאה ועוינות והרבו להציק ללוחמי הרובע. כזו הייתה הפלוגה שהגיעה לעיר העתיקה בסוף חודש מרס.

באחד הימים החרימו הבריטים פריסקופ שהיה ברשות האצ"ל, אבל אחד החיילים החזירו אחר-כך לבעליו. הקצין, שגילה את היעדרו של הפריסקופ, הודיע לוויינגרטן, ששימש תקופה מסוימת כ"מוכתר הרובע", שאם לא יוחזר הפריסקופ לבריטים, הם יערכו חיפושים בכל הרובע. כעבור מספר ימים נערך חיפוש בשני בתי-הכנסת המרכזיים של הרובע: בית-הכנסת על שם ניסן בק וחורבת ר' יהודה החסיד, אולם בחיפוש לא נמצא דבר. עם גמר החיפוש הרשמי, הגיעה לרובע קבוצה גדולה של חיילים בריטיים, ובלי כל

התראה מוקדמת, פרצו לבתי היהודים והחרימו מקלטי-רדיו וחפצי ערך, תוך שהם הורסים מכל הבא ליד. עם היוודע דבר החיפושים במטה ההגנה בירושלים, נשלחה לרובע הוראה ברורה להבליג ולהימנע מהתנגשות עם הצבא הבריטי.

בלילה של אותו יום הפגזו הבריטים את הרובע וירו מנשק אוטומטי. המתח הלך וגבר, ויחד אתו גברו הזעם והמרירות. למחרת, ב-28 במרס, קרה הבלתי-נמנע – התנגשות עם הצבא הבריטי.

בשעת בוקר הופיע קצין בריטי בלוויית חייל ב"בתי מחסה". הם ניגשו לחדר שבו החביאה ההגנה את המרגמה והחרימו אותה. הדבר היה בלתי צפוי, כי הבריטים לא נהגו לבקר בבתי מחסה. הקצין עלה לקומה השנייה וסימן לקבוצת חיילים, שחיכתה בקרבת מקום, לבוא לעזרתו.

צעירים שראו את הנעשה מיהרו להודיע על-כך למטה ההגנה והאצ"ל. כשהקצין הבריטי הלך בלוויית החייל בסימטה שמאחורי בית-החולים משגב-לדך, התנפל מרדכי מזרחי על החייל, הוציא ממנו את הרובה, ירה בו והרגו. בכך ניתן האות להתקוממות כללית. שאר המגינים התנפלו על הקצין והוציאו מידיו את המרגמה. כאשר הגיעה מקצה הסימטה תגבורת של חיילים בריטיים, נורתה ירייה ואחד המגינים נפצע. הבחורים השיבו אש ברובה שזה עתה נלקח מן החייל ההרוג. צעירים נוספים סגרו על קבוצת החיילים הבריטיים בתוך שכונת בתי-מחסה והבריטים נצטוו להניח את נשקם ולהסתלק. הובטח להם של ייפגעו, אולם הם השיבו במטחי אש. בינתיים הופיעו לוחמים נוספים משני הארגונים וכל המעברים מבתי מחסה נחסמו. איש אצ"ל פתח באש ברובה שנלקח שלל. בתגובה בא מטר פגזים והרובה נפגע מפגז של פיאט. חייל בריטי נוסף נהרג על-ידי איש ההגנה. בינתיים הגיעו לעיר החדשה ידיעות על המתרחש ברובע. המוסדות הלאומיים דרשו מן הבריטים להפסיק את הקרב עם מגיני הרובע, ואילו הבריטים שלחו פלוגת חיילים כתגבורת. אבל הקרב נפסק. המייג'ור הבריטי שפקד על הפלוגה הופיע בידיים מורמות, פצוע ושותת דם, והציע הפסקת-אש.

מפקד ההגנה משה רוסנק, הסכים להפסיק את האש, בתנאי שהצבא הבריטי ייצא מהרובע ויחזיר את נשק-המגן שנלקח לפני כן. עוד תנאי הציג: הלוחמים היהודיים יורשו לשאת נשק בגלוי.

הקצין הבריטי דרש שיוחזר לו הנשק שנלקח מידי החיילים הבריטיים. ניתנה הוראה להפסיק את האש. בתוך כל המהומה, ירו הבריטים מספר פגזים שפגעו בעמדה שלהם עצמם ואחדים מחייליהם נפגעו.

אבדות הבריטים באותו יום הסתכמו בשלושה הרוגים ושלושה פצועים. אבדות היהודים היו: הרוג אחד, ארבעה לוחמים פצועים וארבעה אזרחים פצועים.¹⁷²

בסיומה של הפרשה, הבטיח המייג'ור הבריטי שלא ייערכו עוד חיפושים ברובע היהודי. באותו יום הוחזר לבריטים הנשק שנלקח מהם, והבריטים מצדם החזירו את השלל שלקחו.

המנהרה

שיתוף הפעולה בין האצ"ל להגנה הלך והתהדק, ובמסגרתו הציע האצ"ל לפוצץ במשותף את מרכז השוק הערבי בקצה רחוב היהודים. מטה האצ"ל גילה תעלת ביוב צרה ופעילה, שהובילה מרחוב היהודים לצומת השוק הערבי. ההצעה הייתה לשלוח את אחד הבחורים להניח מטען חומר-נפץ בקצה התעלה, מתחת לשוק.

התוכנית נתקבלה על דעת מטה ההגנה, ואנשי האצ"ל החלו בעבודת חפירה באחת החנויות, כדי להתחבר אל תעלת הביוב. לאחר שנוצר קשר עם תעלת הביוב, ירד יצחק אהרונוב ("יהודה") והתקדם בתעלה עד למקום ההתחברות עם השוק הערבי. הוא חזר מסיורו, אולם לפני שפתח בדיווחו, הפשיטוהו מבגדיו והכניסוהו למקלחת. לאחר שנתנקה משארית הזוהמה שדבקה בו, סיפר כי ניתן להגיע באמצעות התעלה עד היעד ולהניח בו את המוקש. למחרת היום ירד יהודה שנית לתעלה, הפעם עם הפצצה שהוכנה בעוד מועד. אלא שבינתיים גאו מי הביוב והצואה שמילאה את התעלה מנעה את התקדמותו. הוא הצליח לחזור לפתח התעלה כל עוד נפשו בו. בזאת נסתם הגולל על התוכנית כולה.

התנהגותו של יהודה, איש האצ"ל, דבקוהו במטרה ורוח ההקרבה שגילה, זכו להערכה רבה בקרב כל לוחמי הרובע. כדי למנוע אפשרות של ניצול תעלת הביוב על-ידי הערבים, מוקשה התעלה על-ידי חבלני האצ"ל.

לקראת צאת הבריטים

חודש אפריל, שהיה שקט יחסית, נוצל לאימונים ולהערכות לקראת צאת הבריטים את ירושלים. באותו חודש הוכנסו לרובע מספר שיירות ובהן מזון, בגדים ואף כמויות קטנות של נשק קל וחומר-נפץ. בסוף אותו חודש הועבר

¹⁷² יהושע אופיר, על החומות, עמוד 128-129.

לרובע גם משדר חדש, שאיפשר קשר רציף בין הרובע לבין העיר החדשה במשך כל ימי הקרבות. נוסף לנשק שהוברח עם מצרכי המזון, הצליחו אנשי הרובע לקנות מן הערבים, באמצעות מתווכים ארמניים, תת-מקלעים ותחמושת. אלא שכמות הנשק לא הספיקה, ובמיוחד היה מחסור במקלעים ומכונות-ירייה. ויינגרטן הודיע למטה ההגנה בעיר כי בעזרת שוחד ניתן להעביר לרובע נשק וגם לוחמים. כדי להוכיח זאת, העבירה בתו יהודית, מקלע מסוג "לואיס" וכמות מסוימת של תחמושת. במטה המחוז לא ניצלו את הדרך שהציע ויינגרטן, ולא די בזאת שלא שלחו נשק, אף כסף לא העבירו.

במשך חודש אפריל, התנהלו מגעים בין האצ"ל להגנה בעיר העתיקה בדבר הסכם פורמלי בין שני הארגונים. האצ"ל הסכים שאנשיו יקבלו את מרות מטה הרובע ושמפקד הרובע יהיה איש ההגנה. כל אשר ביקשו היה שגדעון יהיה סגנו. שאלתיאל התנגד לזאת בכל תוקף, והאצ"ל ויתר גם בנקודה זו. ב-4 במאי נחתם הסכם בין שני הארגונים, וזה לשונו:¹⁷³

- א. הפיקוד והשיפוט העליון יהיו בידי מפקד ההגנה באזור.
- ב. כוחות האצ"ל יהיו כפופים למפקד ההגנה במקום בכל העניינים הצבאיים ובענייני משמעת.
- ג. כוחות האצ"ל ימשיכו להיות מאורגנים ביחידה אוטונומית שתשמור על האופי הקונספירטיבי ועל הקשרים עם שלטונותיהם, בהגבלות הנ"ל.
- ד. לכוחות האצ"ל יימסר גוש המכונה "גוש אורנשטיין" להגנה ולפעולה במסגרת הכללית של הגנת האזור.
- ה. מפקד האצ"ל בעיר העתיקה יצטרף למטה הטקטי של האזור.
- ו. לאנשי האצ"ל יש זכות ליהנות מן השירותים הרפואיים וההיגייניים של האזור כמו לאנשי ההגנה.
- ז. לשם חיסכון בכוח אדם, יהיה המטבח משותף.
- ח. כל חומר תעמולתי שיפורסם על-ידי האצ"ל בעיר העתיקה, טעון אישור של מפקד האזור.
- ט. מחסני המזון יאוחדו.
- י. אנשי האצ"ל יאומנו במסגרת האימונים הכללית של האזור.
- יא. פקודות הקבע, פקודות היום וכל פקודה של מפקד ההגנה בעיר

¹⁷³ מ"ז, כ 4 45/9.

העתיקה, תחייבנה את אנשי ההגנה ואת אנשי האצ"ל.
 יב. כל הפרה של ההסכם תובא לבירור בפני השלטונות של שני
 הצדדים.

יג. ההסכם נכנס לתוקפו ביום כ"ו ניסן תש"ח 5.5.1948

לאחר חתימת ההסכם, הצטרפו 44 לוחמי האצ"ל ולח"י אל כ-70 לוחמי ההגנה ויחד היוו את הכוח הלוחם המשותף של הרובע היהודי בעיר העתיקה. אל לוחמי שני הארגונים הצטרפו במהלך הקרבות צעירים ומבוגרים מתושבי הרובע, שתרמו תרומה חשובה להגנתו. עם פרוץ הקרבות ניטשטשו ההבדלים בין חברי ההגנה והאצ"ל. סמכויותיו של גדעון, מפקד האצ"ל במקום, נקבעו לא בהתאם להסכם הכתוב, אלא מתוקף אישיותו ואומץ לבו. לוחמים משני הארגונים קיבלו את מרותו, גם ללא תואר של "סגן מפקד הרובע". במחצית האחרת של חודש אפריל התנהלו באו"ם דיונים בדבר שביתת-נשק בירושלים ולחלופין – הפסקת-אש בעיר. ב-28 באפריל שלח משה שרתוק, ששהה אותה עת בארצות-הברית, מברק אל בן-גוריון, בו נאמר כי הושג באו"ם הסכם להפסקת-אש בעיר העתיקה.¹⁷⁴ נציגי הוועד הערבי העליון והסוכנות היהודית, בתאום עם מועצת הנאמנות, הסכימו להמליץ לקהילותיהם:

1. הפעולות הצבאיות ומעשי האלימות בתוך העיר העתיקה, יופסקו.
2. הפקודות להפסקת האש יוצאו בהקדם האפשרי.
3. ועדה ניאטרלית תפקח על ההפוגה ותדווח למועצת הנאמנות.
4. שני הצדדים ינסחו את התנאים להסכם שביתת הנשק הקבועה.

בעקבות מברקו של שרתוק, פירסמה ההגנה ב-2 במאי פקודה המורה על הפסקת-אש בעיר העתיקה. מאותו יום, שררה בעיר העתיקה הפסקת-אש, שנמשכה עד צאת הבריטים את העיר. (כזכור, הוכרזה הפסקת-האש בעיר החדשה רק ב-8 במאי 1948).

¹⁷⁴ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947 עד מאי 1948, עמוד 693.

מבצע "שפיפון"

מבצע "שפיפון" תוכנן ליום סיום המנדט הבריטי בירושלים. מטרתו העיקרית של מבצע "שפיפון" הייתה להרחיב את שטח הרובע היהודי ולהגביר את כושר ההתגוננות שלו על-ידי תפיסת עמדות בעלות חשיבות אסטרטגית. כל התכנון של מבצע "שפיפון" נעשה תוך הגבלה חמורה, **לא לכבוש אזורים המאוכלסים בערבים.**

מבצע "שפיפון" כלל שלושה שלבים: השלב הראשון – תפיסת העמדות של הצבא הבריטי, שהתפנו עם צאת הבריטים את ירושלים (רוב העמדות הללו היו בידי היהודים לפני כניסת הצבא לעיר העתיקה); השלב השני – כיבוש עמדות מפתח בגבול הרובע, שהיו חיוניות להגנת הרובע; והשלב השלישי – פיצוץ הבתים סביב לרובע, כדי ליצור שטח פתוח שיכביד על כוחות האויב לתקוף את הרובע.

בחודש מאי מנתה אוכלוסיית הרובע היהודי בעיר העתיקה כ-1,700 נפש, רובם זקנים, נשים וטף. ברובע היו כ-110 לוחמים (כשליש מהם אנשי אצ"ל והיתר מן ההגנה) וכן כ-50 אנשי שירותים שגויסו מקרב תושבי הרובע.

¹⁷⁵ מצבת הנשק בעיר העתיקה ב-13 במאי 1948 הייתה כדלקמן:

רובים	תת מקלעים	מקלעים	מרגמות 2"	סך הכול
17	42	2	1	62

לכל רובה היו 300 כדור, ולכל מקלע – 500 כדור. נוסף לזאת היו ברובע 374 רימוני הגנה, 126 רימוני התקפה וכן כמות של כ-200 ק"ג חומר-נפץ (שנתרם על-ידי לח"י) בתוספת כ-1000 נפצים.

הנשק בעיר העתיקה הספיק לצייד רק כ-60% מן הלוחמים. אבל חמור יותר היה היעדר כל נשק כבד, כמו מכונת-ירייה או מרגמה "3". כן בלט היעדרו של נשק אנטי-טנקי מסוג כלשהו.

¹⁷⁵ אהרון לירון (אלטשולר), ירושלים העתיקה בקרב ובמצור, עמוד 141.

לקראת צאת הבריטים את העיר דרש מפקד ההגנה ברובע שישלחו לו ללא דיחוי 50 לוחמים מאומנים ומזוינים היטב, כדי שיוכל לעמוד בפני המשימות שהיו לפניו. בקשתו הושבה ריקם.

אם לא די היה במחסור בלוחמים, כלי-נשק ותחמושת, נוספה גם בעיית האוכלוסייה האזרחית. בכל אזורי הספר, עם התקרבות שעת הקרב, פונתה האוכלוסייה האזרחית, וזאת משתי סיבות: האחת – כדי למנוע פגיעה שלא לצורך באוכלוסייה שאינה לוחמת, והאחרת – נוכחות אוכלוסייה אזרחית מהווה גורם מפריע בשעת קרב. מלבד העובדה שיש למצוא מקורות כדי לספק את צרכיה של אוכלוסייה אזרחית (במיוחד חמור הדבר בתנאי מצור), הרי שבשעת סכנה נוטה אוכלוסייה זו לפניקה ויוצרת אנדרלמוסיה אשר מונעת מן הלוחמים לבצע את תפקידם.

אולם מה שנכון היה לגבי הנשים והילדים בגוש-עציון, למשל (שם הם פונו בעוד מועד), לא תפס לגבי העיר העתיקה. לא די בכך שלא חיפשו דרכים לפנות את הנשים והילדים מן העיר העתיקה, אלא אף מנעו מהם לעשות זאת בכוחות עצמם. עוד בחודש ינואר, עם תחילת המצור, הורה בן-גוריון לדוד שאלתיאל למנוע בכל מחיר יציאת יהודים מן העיר העתיקה. ואמנם בכל פעם שהייתה מגיעה שיירה לעיר העתיקה, היו מטילים אנשי ההגנה עוצר על הרובע היהודי, כדי למנוע מן התושבים להצטרף למכונות לאחר פריקת המטען ולנסוע לעיר החדשה. למרות האמצעים החמורים שנקטו אנשי ההגנה, הצליחו כמה מאות יהודים לצאת בדרכים שונות את העיר העתיקה.

עם צאת הבריטים את העיר העתיקה, שלח שאלתיאל אל מפקד הרובע היהודי את המברק הבא:¹⁷⁶

תפוס את עמדות הצבא, אך אל תפתח באש ואל תהיה הראשון לפתיחה. עמדות הצבא שהיו בשטח היהודי, מגיעות לנו בלי ספק. שמור על כללי שביתת הנשק, כי בהם תלוי המשך השיירות בחסות הצלב האדום. תגבורת בנשק ובאנשים לא תוכל לקבל לפי שעה. בכל פעולותיך, הבא בחשבון את הכוחות שלך. (ההדגשה שלי - י.ל.).

יש לשים לב להערה שבמברק, הדנה בתגבורת לרובע מן העיר החדשה: "...תגבורת בנשק ואנשים לא תוכל לקבל לפי שעה...". הסיבה נעוצה בכך,

¹⁷⁶ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 42.

שהמערכה על העיר העתיקה לא הייתה בעדיפות גבוהה אצל שאלתיאל. ואמנם דב יוסף מצטט בספרו "קריה נאמנה" את דברי שאלתיאל באחת הפגישות ביניהם:¹⁷⁷

[...] "חובתי הראשונה הייתה להגן על מאה אלף יהודי ירושלים ורק לאחר-מכן הייתי צריך לנסות ולכבוש את העיר העתיקה". ושמא קיווה שאלתיאל שפעולה מדינית תבוא בעתה להציל את הרובע היהודי? [...].

באותו עניין כותב יצחק לוי (לויצה):¹⁷⁸

הפיקוד הירושלמי ניצב בפני דילמה קשה: העיר העתיקה, עם כל חשיבותה ההיסטורית והדתית, לא הייתה שדה-קרב עיקרי שבו תוכרע המערכה על ירושלים על-כן ניתן היה להקצות רק חלק מוגבל מן הכוחות להגנת הרובע היהודי ... בה בשעה שרירה הייתה ההנחה כי בירושלים העתיקה, לפחות, על אתריה הקדושים, תתגשם תוכנית הבינאום, ובהתאם לכך נתקבלה בברכה יוזמת האו"ם וועדת הקונסולים לשביתת נשק בעיר העתיקה. למאמץ הדיפלומטי להשיג שביתת-נשק בעיר העתיקה, נודעה השפעה הרסנית על החלטות פיקוד המחוז בכל הקשור למצבו של הרובע היהודי.

ב-13 במאי עזבו הכוחות הבריטיים את העיר העתיקה. לפני עוזבם, מסרו את המפתח הפנימי של שער-ציון לידי ויינגרטן, ואת המפתח החיצוני של השער מסרו לידי הערבים ששהו בהר-ציון. בשעות אחר-הצהריים עזב החייל הבריטי האחרון את האזור והכוחות היהודיים נערכו לפעולה. מבצע "שפיפון" החל. תחילה נתפסו, ללא התנגדות, כל העמדות שהיו בידי הצבא הבריטי. לאחר-מכן השתלטו הכוחות היהודיים על שער-ציון וכן על הכנסייה היוונית שברובע הארמני, אשר כונתה בפי המגינים "עמדת הצלב". מגדל הכנסייה היוונית התרומם מעל בתי הרובע הארמני וחלש על מרבית הרובע היהודי, על שער-ציון וכן על הדרך בין הרובע לשער-ציון. מכאן של"עמדת הצלב" הייתה חשיבות אסטרטגית עליונה, והמחזיק בה – שולט על הרובע.

¹⁷⁷ דב יוסף, קרייה נאמנה, עמוד 195.

¹⁷⁸ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 35.

בחלק אחר של הרובע, היה גדעון אחראי לגוש ניסן בק, מול מסגד אל-אקצה. בהבחינו כי עמדת "מושב זקנים" הסמוכה נטושה, אירגן כיתת רזרבה וביקש רשות להשתלט עליה. האישור בושש לבוא, ובעוד כוחותיו של גדעון ממתינים, נכנסו הערבים לעמדת "מושב זקנים" ובכך היוו איום רציני על גוש ניסן בק.

השלב הראשון של מבצע "שפיפון" עבר במהירות וללא כל התנגשות עם כוח ערבי כלשהו.

הערבים הרגישו בפעילות הבלתי-רגילה של היהודים ופתחו באש מבוקרת. יש לזכור, כי הפסקת-האש שהוכרזה בזמנו בירושלים, הייתה עדיין בתוקף ועל ביצועה פיקחה ועדת ההפוגה.

עם רדת החשכה פסקו היריות, ואל העיר העתיקה נכנסו שני נציגים של ועדת ההפוגה; האחד יהודי (ויקטור כהן, שעבד כפקיד בקונסוליה הצרפתית) והאחר – ערבי. הם באו לברר את תלונת הערבים, לפיה הפרו היהודים את הסכם הפסקת-האש. הנציג היהודי ניצל את פגישתו עם מפקדי הרובע, ומסר להם כי ב"מוסדות" (דהיינו, בסוכנות היהודית) חושבים כי בעיר העתיקה לא תהיה מלחמה וכי הם מקווים שתוך יום-יומיים יוכלו לארגן שיירה לרובע.¹⁷⁹

בזמן שהותם של נציגי ועדת ההפוגה בעיר העתיקה, התנהל במפקדת הרובע היהודי דיון מייגע עם הפטריארך הארמני, שדרש לפנות את הכוחות שתפסו את עמדת "הצלב". הוא טען כי מדובר במקום קדוש, וכי הוא מתחייב לשמור על נייטרליותו של המקום. מפקד ההגנה, משה רוסנק, התנגד בכל תוקף לפינוי העמדה, שהייתה חיונית להגנת הרובע. הפטריארך התקשר טלפונית אל דוד שאלתיאל, אשר הודיע באלחוט לרוסנק לפנות מיד את עמדת "הצלב". העמדה פונתה עוד באותו לילה. כעבור יומיים, התאמת חששו של רוסנק ועמדת "הצלב" נתפסה על-ידי כוחות ערביים.

¹⁷⁹ אהרון לירון (אלטשולר), ירושלים העתיקה בקרב ובמצור, עמוד 459.

עמדת "הצלב"

ב-14 במאי 1948, עם עזיבת אחרון הבריטים את ירושלים, החל מבצע "קלשון". באותו יום הכריז בן-גוריון מעל במת מוזיאון תל-אביב על הקמתה של מדינת ישראל, וצבאות ערב החלו פולשים לארץ-ישראל. ברובע הארמני בעיר העתיקה עסקו הערבים בביצור עמדותיהם, ולאחר שהשלימו את מלאכתם, פתחו באש לעבר שער-ציון. הבחורים שהחזיקו בשער נאלצו לנוטשו ורק עם חשכה הצליחו לתפוס את השער מחדש. מלבד האירוע הזה, היה ה-14 במאי שקט יחסית והכוחות עסקו בהתארגנות ובביצורים. אבדותינו באותו יום היו הרוג אחד וארבעה פצועים.

ה-15 במאי התחיל בשקט יחסי, אלא שלא עבר זמן רב ושוב הותקפה עמדתנו בשער-ציון באש מהרובע הארמני. כתוצאה מהתקפה זו, שוב נעזב השער.

בשעות אחר-הצהריים הודיעו ממפקדת המחוז על חידוש הפסקת-האש בכל ירושלים החל משעה 17:00 אלא שגם הפעם לא כיבדו הערבים את ההסכם.

לפנות ערב חל מפנה בלחימה בעיר העתיקה, ואשליית הפסקת-האש נגוזה חיש מהר. הערבים פתחו בהפגזה כבדה על העמדות ברובע, ואחר-כך אף פוצצו את עמדת "בתי-ורשה". כפעולת תגמול, תיכננו המגינים פיצוץ עמדה ערבית ולפני הביצוע ביקשו אישור ממפקדת המחוז, אולם האישור לא בא. כאשר ההפגזה הערבית נעשתה אינטנסיבית יותר, ביקש רוסנק ממטה המחוז לסייע בהפגזה נגדית באמצעות מרגמות של "3. בתשובה, קיבל רוסנק את המברק הבא:¹⁸⁰

בתשובה לבקשת אש מסייעת לעיר העתיקה, לרגל המשא והמתן המתנהל עתה, מטעמים פוליטיים, לא נוכל למלא את בקשתכם. הפעילו בעצמכם ממה שברשותכם.

החל מ-15 במאי לפנות ערב, נעלמה כלא-הייתה הפסקת-האש בעיר העתיקה.

ב-16 במאי החלה ההתקפה הכללית על הרובע היהודי בעיר העתיקה. הערבים התאוששו מן ההלם של היומיים הראשונים, ונקטו יוזמה לאורך כל החזית. לוחמי הרובע עברו למגננה. כוחות ערביים תפסו את כל הרובע הארמני והתבצרו בעמדת "הצלב". הם המטירו אש עזה לכיוון שער-ציון ועמדת המזבלה הסמוכה, ושתי העמדות החשובות הללו ניטשו על-ידי לוחמי הרובע. מצפון פרצו הערבים לעמדת "ורשה" ופוצצוה, והמגינים נאלצו לנוטשה.

הערבים פרצו מכיוון הרובע הארמני לרחוב חב"ד ומשם ניסו להסתער על רחוב היהודים. האזרחים פונו מרחוב חב"ד, ושוכנו בבית-הכנסת התת-קרקעי ע"ש יוחנן בן-זכאי. הפינוי לווה במהומה רבת. נוצרה אנדרלמוסיה והבהלה אחזה בכול. הרבנים התכנסו, והחליטו לדרוש כניעה, כדי למנוע שחיטה כללית, כפי שקרה בגוש-עציון ימים מועטים קודם-לכן.

¹⁸⁰ א"צ, גנזך דוד שאלתיאל.

בכל ההמולה שנוצרה, התארגנו המגינים למלחמה בשתי חזיתות; מצד אחד - לעצור את התקדמות הערבים, ובן-בזמן לעצור את הפניקה שאחזה באזרחים. המצב הקשה נתן את אותותיו בפיקוד הרובע, ומברקי ייאוש זרמו מרוסנק אל מטה המחוז. באחד המברקים אף נשקלה כניעה, שלא אושרה על-ידי שאלתיאל. כדי לעודד את המגינים, הודיע שאלתיאל כי תגבורת לרובע יצאה לדרך.

עם רדת החשכה פסקה האש. הערבים עסקו בביזה ואחר העלו באש את העמדות שתפסו. במשך הלילה נטשו הערבים את האזור שכבשו, וחזרו למקומותיהם להחליף כוח. המגינים ניצלו התנהגות מוזרה זו של הערבים ותפסו מחדש את מרבית העמדות שנאלצו לסגת מהן במשך היום.

אבדות המגינים בלחימה של ה-16 במאי היו כבדות: 3 הרוגים ו-18 פצועים. נוסף לזאת היו 21 נפגעים בין האזרחים.

ה-17 במאי היה יום הלחימה הקשה ביותר.

בשעות הבוקר הפעילו הערבים רמקול, והודיעו באמצעותו לתושבי הרובע כי עליהם להיכנע עד שעה עשר בבוקר, ולא – יושמד הרובע. בשעה עשר בדיוק החלה הרעשה כבדה ואחריה נורתה אש עזה מנשק אוטומטי. בעקבות ה"ריכוך", נערכה הסתערות כללית על הרובע היהודי. הערבים כבשו שנית את רחוב חב"ד, ועמדות נפלו בזו אחר זו. הערבים המשיכו בהתקדמותם, אולם נבלמו ברחוב היהודים על-ידי לחימה אמיצה ועקשנית של המגינים. אחר-הצוהריים חודשה ההתקפה וכל העמדות המקוריות של הקטע המערבי נפלו בידי האויב.

האויב תקף גם בגזרה הצפונית, במטרה לפרוץ לרחוב היהודים. הערבים הסתערו מכל הצדדים, אולם המגינים החזיקו מעמד ונאבקו על כל שעל. מפעם לפעם הייתה יוצאת יחידת מגינים להתקפת-נגד, וכובשת בחזרה עמדה שנפלה.

ברובע היהודי נשתררה בהלה, ובאוכלוסייה האזרחית גברו הקולות שדרשו כניעה. הקריאות לעזרה שנשלחו למטה המחוז הלכו ותכפו, ומן המטה הבטיחו לבוא לעזרת הנצורים.

עם רדת החשכה פסקו היריות והמחזה מן היום הקודם חזר על עצמו; לאחר שהערבים סיימו את הביזה ושריפת העמדות – נטשו את האזור שכבשו וחזרו למקומותיהם.

אבדות המגינים בקרב של אותו יום היו 3 הרוגים ו-13 פצועים. בין הפצועים היה גם גדעון, שבאחת מהתקפות-הנגד שאירגן, נורה בידו מצרור כדורים.

מספר המגינים הלך ופחת, והנותרים היו תשושים מרוב מאמץ ומתח. מסיבה זו תפסו בחזרה רק חלק מן העמדות שנעזבו בלילה על-ידי הערבים.

בשעה 05:30 הודיעו באלחוט למפקדת הרובע, כי הפלמ"ח תפס את הר-ציון והתגבורת תגיע בהקדם. הידיעה עברה כזרם חשמלי בין העמדות והמגינים נערכו ליום המחרת.

ה-18 במאי היה, למרבה הפלא, יום שקט יחסית. השקט נבע כנראה מהאבדות הרבות שסבלו הערבים בשני ימי הקרבות, וכן מן ההפגזות הקשות שהופגזו ממרגמות "3" שהופעלו מהעיר החדשה. לזאת יש להוסיף את העובדה, שבאותו יום נכנסו כוחות של הלגיון הערבי לעיר העתיקה. הגדוד, בפיקודו של עבדאללה אל-תל, היה בשלבי התארגנות, ותכנן את מהלכיו בזהירות. הערבים הסתפקו ביום זה במטחי אש ובצליפות, ולא ערכו כל ניסיון להסתערות על עמדות היהודים.

אבדותינו באותו יום הסתכמו בהרוג אחד וארבעה פצועים.

מספר הנפגעים הכללי בהרוגים ובפצועים, היה גבוה מאוד. למעלה ממחצית הלוחמים נפגעו, ופצועים רבים חזרו לעמדות לפני שהחלימו. גם מצב התחמושת היה בכי רע. פגזי המרגמה בת "2" אזלו כבר ביום הראשון ללחימה וכמות התחמושת הקלה ירדה לשפל – כ-10 כדורים לכל רובה. כאשר הרימונים הלכו ואזלו, הגה גדעון את הרעיון לייצר רימונים ברובע עצמו. הוא פנה אל יצחק אהרונוב ("יהודה"), אשר פיקד על בית-המלאכה המאולתר. הוא נעזר בכמה מן המורים שהגיעו לרובע עם השיירה האחרונה שנכנסה לעיר העתיקה, ומאחר שלא נותר עבורם נשק, נשאר בעורף יחד עם האזרחים. קבוצה של נערים עברה מבית לבית ואספה קופסאות-שימורים, והמורים מילאו אותן לאחר-מכן במסמרים ובחומר-נפץ. אל תוך חומר-הנפץ הוכנס נפץ מחובר אל פתיל השהיה, שבקצהו נקשר ראש של גפרור. המגינים היו מציתים את הרימון על-ידי שפשוף ראש הגפרור, והוא פעל כרימון רסס לכל דבר. במשך ימי הלחימה בעיר העתיקה יוצרו על-ידי המפעל המאולתר למעלה מאלפיים וחמש מאות רימונים! בעזרתם הצליחו המגינים להדוף את התקפות הערבים. ללא רימונים אלה, לא היו מסוגלים לוחמי הרובע להחזיק מעמד זמן רב כל-כך.

ניסיונות להצלת הרובע היהודי

ב-17 במאי פנה שאלתיאל אל מפקד חטיבת "הראל", יצחק רבין, וביקש את עזרתו במאמץ שייעשה בלילה לפרוץ לעיר העתיקה. לפי התוכנית

שעובדה בפיקוד המחוז, ירוכז עיקר המאמץ בכיוון שער יפו. חבלנים יפרצו את הסורג שהיה מצוי בתחתית מגדל דוד, ודרך הפירצה שתיווצר, תיערך ההסתערות אל תוך העיר העתיקה. תפקיד יחידת הפלמ"ח היה לבצע פעולת הסחה בכיוון הר-ציון, ואם יעלה בידיהם – אף לכבוש את ההר. הפלמ"ח הביע התנגדות לתוכניתו של שאלתיאל, בטענה שהתקפה חזיתית על שער יפו נידונה מראש לכישלון. במקום זאת, הציע הפלמ"ח איגוף מצפון (כפי שנעשה עשרים שנה אחר-כך, במלחמת ששת הימים), אולם שאלתיאל דחה את הסתייגות הפלמ"ח.

לאחר חצות הלילה יצא הכוח העיקרי מ"בית טאנוס" לכיוון שער יפו. בהתקפה השתתפו 4 מחלקות - שלוש של החי"ש ואחת של האצ"ל בפיקודו של בן-ציון כהן ("גיורא"). שלוש המחלקות של החי"ש הוכנסו לתוך שלושה משוריינים, ומחלקת האצ"ל נשארה לחיפוי וכעתודה. שני משוריינים התקרבו לחומה ופתחו באש, בעוד המשוריין עם החבלנים ניסה להתקרב ליעד. אולם הערבים פתחו באש עזה על המשוריינים; הכדורים פגעו בצמיגים ואף חדרו את השריון. מספר הנפגעים הלך וגדל, והמשימה הפכה להיות חילוץ הפצועים עם הבריאים. הערבים הפעילו מרגמות ומקלעים וכל האזור הפך להיות שדה קטל. ההתקפה נכשלה עוד לפני שהחלה. כאשר מספר הנפגעים הגיע לשלושים (6 הרוגים ו-24 פצועים), הוחלט להפסיק את המבצע ובחיפוי של יחידת האצ"ל, נסוג הכוח לכיוון "בית טאנוס". הפלמ"ח יצא למשימתו והתקיף את הר-ציון, כפעולת הסחה למאמץ העיקרי. רצה הגורל ודווקא פעולת ההסחה עלתה יפה והר-ציון נכבש בסערה. ההתקפה החלה בליל ה-17 במאי, ופעולות הטיהור נמשכו עד צהרי ה-18 בחודש.

הפלמ"ח פורץ לעיר העתיקה

ב-18 במאי הוחלט לנצל את הצלחת הפלמ"ח ולנסות לפרוץ אל תוך העיר העתיקה דרך שער-ציון. הידיעה הועברה באלחוט אל מטה הרובע, והמגינים החלו מיד בהכנות כדי לכּוון את לוחמי הפלמ"ח אל הרובע. כיתה אחת רוכזה ב"בית באדר", הסמוך לשער-ציון, ועל הבניין הונפה יריעת בד לבנה, כדי לסמן לפורצים כי זו עמדה יהודית. נוסף לזאת, כוון מקלע "ברן" אל עמדת ה"צלב", כדי לשתקה במהלך הפריצה.

לפי עדות אנשי הפלמ"ח, סוכם עם שאלתיאל כי מיד לאחר הפריצה ידאג מטה המחוז להכניס פלוגת חי"ש לתוך העיר העתיקה, ויחידה אחרת תחליף את אנשי הפלמ"ח בהר-ציון. ואמנם, בשעות אחר-הצהריים, הגיעה

לימין-משה יחידה שמנתה 80 איש, בפיקודו של מרדכי גזית. לפי עדותו של גזית, הוא קיבל הוראה לרדת למחנה "שנלר", לקבל תחת פיקודו יחידה שעמה יעלה להר-ציון כדי להחליף את יחידת הפלמ"ח. במחנה "שנלר" מצא יחידה מקובצת של מבוגרים, חלקם לבושים אזרחית, וכולם טירונים גמורים. לא היו ביחידה מפקדי מחלקות או מפקדי כיתות. האנשים צוידו ברובים צ'כיים חדשים ובקסדות גדולות של הצי האמריקני, צבועות בכחול, שבלטו למרחוק. הוא ציוות וארגן את האנשים, ונסע עמם לימין-משה.¹⁸¹

בשעת לילה מוקדמת, בין ה-18 ל-19 במאי, עלה להר-ציון כוח של הפלמ"ח יחד עם היחידה של מרדכי גזית, עמוסים בציוד צבאי ורפואי עבור הרובע. לאחר חצות, החלו הפלמ"חאים בהפגזה כבדה מן ה"דווידקה" שהעלו קודם-לכן להר-ציון. נוסף להפגזה, המטירו אש מנשק אוטומטי אל תוך העיר העתיקה. נוצרה בהלה בקרב הערבים, שפתחו במנוסה מאזור שער-ציון. חבלנים פוצצו את השער, ולאחר קרב קצר, נכנסה מחלקה של הפלמ"ח אל תוך העיר העתיקה. הפגישה עם לוחמי הרובע הייתה נרגשת ביותר, אולם לא היה זמן להחליף חוויות, כי הקרב היה עדיין בעיצומו. מיד עם הפריצה, הסבירו מגיני הרובע ל"רעננה" (אליהו סלע), מפקד הכוח הפורץ, כי חיוני לכבוש את עמדת "הצלב", החולשת על שער-ציון ועל הדרך מהשער אל הרובע. רעננה שלח שישה לוחמים לצורך המשימה, אולם הם נתקלו באש עזה וחזרו כלעומת שבאו. השאר עמדת "הצלב" בידי הערבים הכבידה מאוד על החזקת שער-ציון. מיד לאחר הפריצה, הודיע רעננה למרדכי גזית, כי עליו להיכנס עם יחידתו לעיר העתיקה, ולאפשר את פינוי כוחות הפלמ"ח. גזית התנגד לכך משני טעמים: ראשית, הוא קיבל הוראה להחזיק בהר-ציון, ואיש לא הזכיר את האפשרות שייכנס לעיר העתיקה. הטעם השני היה, שאנשיו לא התאימו ללחימה נוסח זו שהתנהלה ברובע היהודי. בסופו של ויכוח סוכם שאנשי גזית ישמשו כ"סבלים" להעברת המטען אל הרובע, והייתה הבנה כי לאחר סיום תפקידם, יחזרו להחזיק בהר-ציון. ואמנם, יחידת גזית נכנסה לרובע והביאה את הציוד הכבד שנשאו אנשיה אותו לילה. גזית עצמו נכנס למטה הרובע, קיבל הסברים על מצב העמדות, ובפקודת שאלתיאל, היה למפקד הרובע היהודי בעיר העתיקה. עם הנץ החמה, יצא גזית לסייר בעמדות, נפצע קשה מיריות שנורו לעברו, והפיקוד על הרובע היהודי חזר אל משה רוסנק.

¹⁸¹ דב יוסף, קרייה נאמנה, עמוד 195.

בבוקר ה-19 במאי הודיע עוזי נרקיס, מפקד כוח הפלמ"ח בהר- ציון, לשאלתיאל, כי הפלמ"ח מתכוון לעזוב את שער-ציון, וכי על שאלתיאל לשלוח מיד יחידה להחליפם. שאלתיאל אסר על נרקיס לעזוב את שער-ציון עם יחידתו. חילופי הדברים בין השניים היו קשים ביותר, והקשר ביניהם נותק בטריקת דלת.

נרקיס לא שעה לדברי שאלתיאל, ויחידת הפלמ"ח נטשה את שער-ציון וירדה מן ההר, מבלי שכוח אחר בא להחליפה. כתוצאה מכך, השתלטו הערבים על שער-ציון והרובע היהודי בעיר העתיקה שוב הובא במצור. אין להבין את נטישת שער-ציון, אלא על רקע היחסים המעורערים ששררו בין הפלמ"ח לבין שאלתיאל. מטה הפלמ"ח היה אחראי לדרך לתל-אביב, ולא היה כפוף ישירות למטה מחוז ירושלים. יתרה מזאת, הפלמ"ח לא העריך את יכולתו הצבאית של שאלתיאל, וחלק על מהלכיו. לעומת זאת, התלונן שאלתיאל על חוסר המשמעת של הפלמ"ח ועל הדרך הפרטיזנית שבה ניהל את מבצעיו. בין הפלמ"ח לשאלתיאל שרר חוסר הערכה הדדי, שגבל בשטנה של ממש.

הרובע היהודי שנית במצור

שלוש שעות היה שער-ציון פתוח; השער נפרץ ב-19 במאי בשעה 03:30 ונעזב בשעה 06:30. במשך שלוש שעות אלה, הוכנסה לרובע יחידה שמנתה 80 איש, מצוידים ב-60 רובים צ'כיים ו-20 תת-מקלעים מטיפוס סטן.

לפני שהפלמ"ח פרץ את שער-ציון, נכנסו משער-האריות שתי פלוגות של הלגיון הערבי, אשר הגדילו את כוח הלגיון בעיר העתיקה לכדי גדוד. המלחמה בעיר העתיקה הפכה מאותו יום להיות נגד צבא סדיר, מאומן ומצויד היטב, ולא עוד נגד כנופיות ערביות בלתי-מאורגנות.

התגבורת שקיבלו לוחמי הרובע, באנשים ובציוד, לא עמדה בשום יחס לתגבורת שקיבלו הערבים בעיר העתיקה. מספר הלוחמים הערביים היה פי חמישה ממספר מגיני הרובע, וציוד הערבים היה עדיף בהרבה על זה של היהודים.

לעומת הרובים וה"סטנים" שהביאה התגבורת היהודית, הכניס הלגיון הערבי לקרב על העיר העתיקה מרגמות, תותחים, מכוונות-ירייה וכמות גדולה של תחמושת. לערבים בעיר העתיקה היה יתרון כמותי ואיכותי ברור על היהודים. עם נטישת שער-ציון, נותר הרובע היהודי ללא עורף וללא רזרבה בכוח אדם ובציוד צבאי. לעומתם, היה לחיילי הלגיון, שלחמו בעיר

העתיקה, קשר רציף עם מחנות הלגיון בעבר-הירדן, על מחסני החירום שלו.

בשעה שהפלמ"ח עזב את הר-ציון, החלה הפגזה כבדה על הרובע היהודי. הלגיון הערבי מיקם את תותחיו ומרגמותיו על הר-הזיתים, משם ניתן היה לצפות על הרובע היהודי ולכוון היטב את ההפגזות. בצהרי אותו יום תפסו כוחות הלגיון את שער-ציון מחדש, ומיד לאחר-מכן החלו בהתקפה על הרובע.

ביום 19 במאי השתמשו המגינים בחלק ניכר מן התחמושת שהוכנסה לרובע על-ידי התגבורת, ובשעות הערב נשלחה למטה המחוז קריאה לתחמושת נוספת.

אבודת הקרב של אותו יום היו: שני הרוגים ושמונה פצועים. את תהפוכות אותו יום, מתארת מלכה גרינברג-נתנזון:¹⁸²

הידיעה על פריצת שער ציון עברה במהירות הבזק בין כל העמדות. כאשר נכנסו ראשוני הפלמ"ח אל תוך העיר העתיקה, התבוננו בהם המגינים ולא האמינו למראה עיניהם. השמחה וההתלהבות לא ידעו גבול. הנה סוף סוף הגיעה התגבורת המיוחלת. עשרות בחורים נכנסים דרך שער-ציון וארגזי תחמושת על כתפיהם. לא יהיה צורך עוד לספור כל כדור שיוצא מן הרובה או הסטן. אפשר יהיה להמטיר על האויב אש שוטפת ולשתק את עמדותיו. אפשר יהיה לפנות את הפצועים לבתי-חולים מסודרים בעיר ולנתחם בחדרי ניתוח מודרניים. גם את האוכלוסייה האזרחית אפשר יהיה לפנות, וכל המאמץ יופנה נגד האויב. הפלמ"ח הפיח אמונה מחודשת בלב המגינים והתחושה הייתה שלאחר התארגנות התגבורת, אפשר יהיה לצאת להתקפות-נגד מסיביות ולא להסתפק בהתגוננות בעמדות.

עברו אך שעות בודדות, והקערה התהפכה על פיה. שער-ציון נסגר שוב, והרגשת המחנק של המצור החלה מעיקה שוב. תרמה להרגשה זו גם הפגזת התותחים הנוראה, הקשה ביותר מאז החלו הקרבות. התקווה הגדולה הלכה ונמוגה, ובמקומה החל לחלחל היאוש. מי יודע אם יצליח הפלמ"ח לפרוץ שנית? האמנם גורל גוש-עציון יחול גם על הרובע היהודי בעיר העתיקה?

¹⁸² ראיון המחבר עם מלכה נתנזון.

עם כניסתו של הלגיון הערבי לעיר העתיקה, חל שינוי בטקטיקה של האויב. עבדאללה אל-תל, מפקד הגדוד הערבי שלחם בעיר העתיקה, נמנע מלהסתער על העמדות היהודיות של הרובע, כפי שעשו הכנופיות הערביות לפניו. עבדאללה אל-תל העדיף לנצל את הנשק הכבד שעמד לרשותו ולהטיל על הרובע היהודי מטר של פגזים במשך כל שעות היום והלילה. הפגזות אלו הכבידו מאוד על תנועת המגינים, ואף הייתה להן השפעה פסיכולוגית קשה, בייחוד על האזרחים הרבים שישבו במרתפים ושמעו את רעם ההתפוצצויות. לאחר הפגזת התותחים והמרגמות, היו חבלני הלגיון מתקרבים בהיחבא אל עמדה יהודית, מניחים מטען חומר-נפץ ומפוצצים אותו. רק לאחר הפיצוץ, היו חיילי הלגיון מסתערים על העמדה לכובשה. באופן כזה פוצצו חבלני הלגיון בית אחר בית ועמדה אחר עמדה. התקדמותם הייתה אמנם איטית, אבל היא הקטינה מאוד את מספר הנפגעים בקרב חיילי הלגיון.

ב-20 במאי, הרסו הערבים לחלוטין מספר עמדות וכן את בית-הכנסת "ניסן בק".

אבדות המגינים באותו יום הסתכמו ב-5 הרוגים ו-10 פצועים. ה-21 וה-22 במאי היו שקטים יחסית. הלגיון היה עסוק בהתארגנות מחדש לאחר יומיים של קרבות, ועבדאללה אל-תל החליט להכניס לתוך העיר העתיקה שריונית מצוידת בתותח. הסמטאות הצרות והמדרגות הרבות הפכו את הכנסת השריונית למבצע לוגיסטי מסובך למדי. אולם הלגיון התגבר על כל המכשולים והציב את השריונית ברובע הארמני, מול שער-ציון, כדי למנוע את פריצתו מחדש. ואמנם נעשו מספר ניסיונות לחזור על המבצע של הפלמ"ח מה-18 במאי, אבל כולם הסתיימו בכישלון.

ההפגזות הקשות, מספרם הרב של הנפגעים וכן ההתקדמות האיטית של הלגיון, השפיעו השפעה קשה על אנשי הרובע ובעיקר על האזרחים. בעוד הלגיון ממשיך בהתקפתו, שלחו רבני הרובע, הרב מינצברג והרב חזן, מברקי ייאוש לרב יצחק הרצוג, רבה הראשי של ארץ-ישראל, וליצחק בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי:¹⁸³

היישוב על סף הטבח. בשם האוכלוסייה – עזרה נואשת. נהרסו בתי כנסת ונשרפו כל ספרי התורה שבהם ... זעזעו את המוסדות העליונים ואת העולם כולו והצילו אותנו.

¹⁸³ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 154.

יום ה-23 במאי החל, כקודמיו, בהפגזה קשה. שטח הרובע הלך והצטמק, מספר הלוחמים הלך וקטן והתחמושת הלכה ואזלה. באותו יום נהרגו מן ההפגזות והירי 4 לוחמים ו-4 נפצעו.

למחרת היום גברו התקפות הלגיון. חבלניו פוצצו בית אחר בית, בעודם מתקדמים בחיפוי אש מקלעים, המשתקת את עמדות המגינים. ממטה הרובע משגרים קריאות נואשות לעזרה, ובתשובה מודיעים מפיקוד המחוז כי הלילה ייעשה ניסיון פריצה דרך שער-ציון. כולם מחכים בדריכות ובכיליון עיניים לבוא הלילה, אולם השער נשאר סגור ומסוגר. גם ניסיון פריצה זה מסתיים בכישלון.

עוד יממה נוראה עברה, והסיכוי לעזרה הולך ונמוג. השחר הגיע ועמו – ההרג וההרס. המצב הלך והחמיר. הלגיון ממשיך בהתקדמותו באיטיות אך בעקביות. פיצוצי עמדות המגינים גורמות אבדות רבות, ובעקבות מספר הנפגעים הרב, נוצר מחסור חמור בלוחמים. רבים מן הפצועים עזבו את בית-החולים וחזרו לעמדות כדי לתרום את חלקם בהדיפת האויב, אבל אפילו בהתנהגות הירואית זו לא היה די כדי לעצור את התקדמות האויב.

ככל שהמצב החמיר, גבר לחץ האזרחים לכניעה. ב-26 במאי הכניסו הערבים נשק חדש למערכה – קריאות באמצעות רמקול אל תושבי הרובע. בהודעה ניתנה ליהודים ארכה של 7 שעות כדי להיכנע, ולא – ייהרס הרובע כולו. האזרחים צרו על מטה הרובע ודרשו מרוסנק לקבל את הצעת הערבים ולהיכנע מיד, כדי להציל את אלה שנותרו עדיין בחיים. רוסנק הודיע בחצות לילה לפיקוד בעיר, שאם לא תבוא עזרה בו בלילה, ייכנע הרובע בשעה 05:00. כן דרש להפעיל את הצלב האדום הבין-לאומי כדי להסדיר את פינוי האזרחים.

השחר של ה-27 במאי עלה והתגבורת לא הגיעה. רוח הלוחמים נפלה והיה ברור לכולם כי הקץ קרב. האויב פתח בהסתערות על רחוב היהודים, ובקרב נואש ניסו שרידי הלוחמים להגן על עמדת חורבת רבי יהודה החסיד, אך הדבר לא עלה בידם וה"חורבה" נכבשה על-ידי הערבים. בשעות אחר-הצהריים נשמעה התפוצצות אדירה – האויב פוצץ את ה"חורבה". הפיצוץ הנורא הזה סימל את סיומו של הקרב על הרובע היהודי בעיר העתיקה.

למחרת היום, ב-28 במאי 1948, יצאו שני רבני הרובע, מינצברג וחזן, כדי לנהל משא-ומתן עם נציגי הלגיון הערבי על תנאי הכניעה. קציני הלגיון דרשו מן הרבנים להביא למשא-ומתן את נציג ההגנה וכן את ויינגרטן. לאחר

מספר שעות של דיונים, בנוכחות נציג האו"ם ד"ר אסקרטה, נחתם הסכם הכניעה. על ההסכם חתמו מן הצד היהודי מפקד הרובע משה רוסנק יחד עם ויינגרטן. את הערבים ייצג עבדאללה אל-תל, וד"ר אסקרטה חתם בשם האו"ם על הסכם הכניעה, שנכתב באנגלית ובערבית. ואלה תנאי הסכם הכניעה לפי הנוסח ששוחזר על-ידי רוסנק. (לטענת רוסנק, הוא מסר את הנוסח שהיה בידו לויינגרטן, והלה טען שהמסמך הלך לאיבוד).¹⁸⁴

1. כל הנשק והציוד הצבאי יוסגר.
2. כל הגברים המסוגלים לשאת נשק ילכו בשבי.
3. כל התושבים, נשים וילדים, פצועים ולוחמות, יעברו מן העיר העתיקה אל העיר החדשה. התושבים שיחפצו בכך, יוכלו להישאר בעיר העתיקה תחת חסות "הלגיון" ויהנו מזכויות שאר התושבים בעיר העתיקה.
4. החותם בשם המלך עבדאללה אחראי לשלום כל התושבים והפצועים, עד שיגיעו למחוז חפצם.
5. הלגיון יכבוש כיבוש מוחלט את הרובע היהודי.

בנוסח של עבדאללה אל-תל, לא מופיעה האופציה, שהרוצים בכך יוכלו להישאר בעיר העתיקה תחת חסות הלגיון. גם באשר לגורל הפצועים, יש הבדל בין שני הנוסחים. אצל עבדאללה אל-תל נאמר כי רק הפצועים קשה יעברו לירושלים החדשה, כפי שאמנם היה.

180 פצועים היו מוטלים בבית-החולים כאשר כבש הלגיון את הרובע היהודי. באשר לבריאים, עבדאללה אל-תל ציווה לרכז את הלוחמים ולהפרידם מן האזרחים. 35 איש הסתדרו לפניו בשורה. זה היה מספר הלוחמים שנשארו בריאים והמשיכו בלחימה עד הרגע האחרון. מפקד הלגיון לא האמין למראה עיניו. "הולכתם אותי שולל", אמר. "אילו ידעתי מה כוחכם, הייתי בא אליכם במקלות".

בערבו של אותו יום הועברו תושבי הרובע היהודי דרך שער-ציון אל העיר החדשה. השבויים הועברו ל"קישלה" ולמחרת היום הוסעו לעבר-הירדן המזרחי.

בכך באה אל קצה מלחמת ההוד והגבורה של מגיני הרובע היהודי.

¹⁸⁴ אהרון לירון (אלטשולר), העיר העתיקה בקרב ובמצור, עמוד 459.

ניתוח האירועים מלמד כי חלקו של האצ"ל בהגנה על הרובע היהודי בעיר העתיקה היה משמעותי ביותר. עד פריצת הפלמ"ח דרך שער ציון היווה האצ"ל כשליש מן הכוח הלוחם ברובע. אנשי האצ"ל תרמו רבות לרוח הלחימה ולדבקות במטרה. במיוחד יש לציין את מפקד האצ"ל ברובע, איסר נתנזון ("גדעון"), אשר באומץ ליבו ובטוב שכלו, הצליח להשרות אווירה של אחדות ואחוות לוחמים ובשלב מסויים של הלחימה נפלו כל המחיצות ולא נותר זכר לשייכות ארגונית. אולם אין חולקים על כך שתרומתו החשובה ביותר של גדעון להגנת הרובע הייתה יוזמתו הברוכה בייצור רימונים פרימיטיביים, שנמשך עד הכניעה. ללא רימונים אלה לא היו מסוגלים לוחמי הרובע ללחום תקופה ארוכה כל-כך נגד כוח עדיף של האוייב.

בדו"ח של יוסף מזרחי, איש ההגנה שלחם בעיר העתיקה, אנו מוצאים, בין היתר: 162

יש להוסיף לרשימה זו את מפקד האצ"ל במקום. הוא היה בסדר גמור במשך כל הזמן, והוא שמנע כניעה בהתפרצות הראשונה של הערבים [הכוונה להתקפה שנערכה ב-16 במאי]. זאת הייתה פעולתו וכמה אנשים שהיו נוכחים באותו מעמד יכולים להעיד על כך. מפקד האצ"ל נלחם עם אנשיו עד הסוף, למרות שהוא נפצע בידו די קשה ואיבד שלוש אצבעות בידו הימנית. הוא המשיך להנהיג את אנשיו ולא איבד אף לרגע אחד את השליטה במצב.

הסיבות לנפילתו של הרובע היהודי בעיר העתיקה

בניתוח המערכה הצבאית בעיר העתיקה, דומני שאין חולק היום על הדעה לפיה כל הרוצה להחזיק ברובע היהודי, חייב לשלוט בעיר העתיקה כולה. לא היה שום סיכוי להגן על הרובע בעוד הערבים שולטים ביתר חלקי העיר העתיקה.

כדי להבין את מקומו של הרובע היהודי בעיר העתיקה בסולם העדיפות הצבאית של מחוז ירושלים, יש להתבונן במצבת הלוחמים והנשק ברובע, בהשוואה ליתר המקומות המבודדים במרחב ירושלים.

מצבת לוחמים במרחב ירושלים ב-14 במאי 1948¹⁸⁵

צפון ים המלח	גוש עציון	גוש עטרות	עיר עתיקה	
260	540	124	128	לוחמים
330	----	----	1700	אזרחים

מצבת הנשק במרחב ירושלים ב-14 במאי 1948¹⁸⁶

צפון ים המלח	גוש עציון	גוש עטרות	עיר עתיקה	
236	185	101	17	רובים
40	108	33	42	תת מקלעים
10	14	5	2	מקלעים
1	3	----	----	מקלע בינוני
4	9	4	1	מרגמה 2"
2	1	1	----	מרגמה 3"
3	----	----	----	פיאט
3	2	----	----	דוידקה
198	323	144	62	סך הכול

בהתבוננות במצבת הלוחמים וכלי-הנשק, מזדקרת לעין בצורה בולטת נחיתותו של הרובע היהודי בעיר העתיקה בהשוואה ליתר המקומות הנצורים במרחב ירושלים.

בעיר העתיקה, על 1,700 תושביה היהודים, היו רק 128 לוחמים; כמספר הלוחמים בגוש-עטרות וכמחצית מספר הלוחמים בגוש-עציון.

מאלפת ההשוואה בין מצבת הנשק בעיר העתיקה, לבין זו שבגוש-עטרות:

בעוד שבעיר העתיקה היו בסך-הכול 17 רובים, היו בגוש-עטרות 101 רובים. בעיר העתיקה היו 2 מקלעים, לעומת 5 מקלעים בעטרות. בעיר העתיקה הייתה מרגמה אחת בת 2", בעוד שבעטרות היו 4 מרגמות בנות 2" ועוד אחת של 3".

¹⁸⁵ א"צ, 270,959/49

¹⁸⁶ א"צ, 386,2644/49

בגוש-עטרות היה לכל לוחם נשק אישי, 144 כלי-נשק ל-124 לוחמים. בעיר העתיקה היו בסך-הכול 62 כלי-נשק שונים עבור כ-128 לוחמים, שאמורים היו להגן על 1700 תושבים !!

שתי טענות נשמעו כהסבר למיעוט הלוחמים וכלי-הנשק בעיר העתיקה. הטענה האחת הייתה, שפשוט לא היה מספיק נשק בארץ בכלל ובירושלים בפרט. נימה זו התגנבה אף לספרו המרתק של אהרן לירון, שתיאר בצורה אותנטית ודרמתית את הקרב על הרובע היהודי בעיר העתיקה. לירון כותב כי:¹⁸⁷

לעתים קרובות (ואולי על פי רוב), לא הייתה מוצדקת המרירות בעניין משלוחי הנשק, משום שגם בירושלים החדשה לא התגולל נשק ברחובות [...]

אמנם נשק לא התגולל ברחובות, אולם מעיון בחלוקת הנשק בין המקומות השונים במרחב ירושלים, בולטת העובדה שהרובע היהודי בעיר העתיקה היה בתחתית סולם העדיפויות. מסתבר כי מכלל הנשק שהופנה ליושבים הנצורים במחוז ירושלים, זכה הרובע היהודי בעיר העתיקה רק ל - 7.5% !! בעוד גוש עטרות זכה ל - 17.5% וגוש עציון זכה ל - 39% מכלל הנשק (ראה טבלה).

החלוקה של הנשק והלוחמים בישובים הנצורים של מחוז ירושלים

	עיר עתיקה	גוש עטרות	גוש עציון	צפון ים המלח	סך הכול
לוחמים	128	124	540	260	1,052
כלי נשק	62	144	323	298	827

הטענה האחרת שהושמעה הייתה שהרובע היהודי היה במצור, ולא היה אפשר להעביר אליו לוחמים ונשק.

גם טענה זו אין לה על מה לסמוך. גוש-עציון היה גם הוא נתון במצור, אף קשה יותר מן המצור על הרובע היהודי בעיר העתיקה. גוש-עציון היה רחוק יותר והגישה אליו קשה יותר וכרוכה בסכנות רבות. ובכל זאת, כאשר בסוף

¹⁸⁷ אהרון לירון, ירושלים העתיקה בקרב ובמצור, עמוד 123.

חודש מרס הוחלט בפיקוד לשלוח עזרה לגוש-עציון, לא היססו לארגן שיירה שמנתה 51 כלי-רכב (33 משאיות מוגנות בשריון שהעבירו ציוד צבאי ואספקה, 4 אוטובוסים מוגנים בשריון שהעבירו לוחמים ו-14 משוריינים ששימשו לאבטחת השיירה). בסך-הכול – מאות לוחמים, מצוידים במיטב הנשק של אותם ימים. ואמנם הצליחה השיירה לפרוץ את המצור ולהעביר לגוש-עציון לוחמים, נשק וציוד.

כדי לפרוץ את המצור על הרובע היהודי בעיר העתיקה בחודשים מרס, אפריל ואף במחצית הראשונה של מאי – הספיקה גם מחצית הכוח שרוכז בשיירה לגוש-עציון. אבל היו מספיק אמצעים אחרים להעביר נשק לעיר העתיקה גם בלי פריצה בכוח. ראשית, אפשר היה להחביא נשק בתוך מטעני האספקה הרבים שהועברו לרובע, מבלי שעין הבריטים תרגיש בהם. נוסף לזאת, ניתן היה לשחד קצינים וסמלים בריטיים, שהיו מוכנים להעביר אנשים ו"חבילות" ללא בדיקה יתרה. וייגרטן אף נקב בסכומי כסף, שהיו דרושים לו כדי להעביר נשק לעיר העתיקה, אלא שמשום-מה לא הועמד הכסף לרשותו.

זאת ועוד: העובדה שהאוכלוסייה האזרחית בעיר העתיקה הושארה, במתכוון ובמפגיע, בעוד שבגוש-עציון וגוש-עטרות פונו כל הנשים והילדים, תומכת אף היא בתיזה שבן-גוריון דחה פתרון צבאי בעיר העתיקה, בהאמינו שפתרון מדיני הוא בר-השגה.

הלגיון הערבי תוקף את ירושלים

ב-15 במאי 1948 לפנות בוקר, עבר הלגיון הערבי את הירדן דרך גשר אלנבי והגיע ליריחו. משם פנה עיקר הכוח לכיוון רמאללה בדרך עפר, שהוכנה בעוד מועד על-ידי הפיקוד העליון של הלגיון. ביריחו נשאר גדוד אחד, בפיקודו של עבדאללה אל-תל, ששימש לשמירה על האזור וכן לעתודה (גדוד זה הועבר כעבור ימים מספר לעיר העתיקה והוא שכבש את הרובע היהודי).

חלק מן הכוח שהגיע לרמאללה, המשיך בדרכו למשולש שכם – ג'נין – תול-כרם. בשלב זה התפרש הלגיון להגנה על השטחים שתפש והפיקוד העליון המתין להתפתחות הקרבות בארץ, כדי להחליט על צעדיו הבאים. כזכור, התנהל בירושלים באותם ימים מבצע "קלשון"; הכוח היהודי תפס את השטחים שנעזבו על-ידי הבריטים והצליח ליצור רצף טריטוריאלי עם השכונות הנצורות. הערבים שברחו מן העיר המערבית, התרכזו בעיר העתיקה ומנהיגיהם לחצו על המלך עבדאללה לשלוח את צבאו לירושלים. תחילה היסס המלך, אולם כאשר גבר הלחץ שלח המלך ב-17 במאי מברק אל גלאב, מפקד הלגיון הערבי, ששהה ברמאללה. במברק הייתה הוראה מפורשת לתקוף את ירושלים מצפון. כעבור שעה, קיבל גלאב מברק נוסף, הפעם ממיניסטר המלחמה, ובו דרישה חד משמעית לתקוף את ירושלים מכיוון רמאללה. גלאב השתמט מביצוע הפקודה וניסה בכל כוחו לדחות את ההתקפה על ירושלים. הוא עשה זאת משתי סיבות; האחת – צבאית והאחרת – מדינית.

עיקר כוחו של הלגיון הערבי היה ביחידות השריון והארטילריה שלו. אלה, כידוע, אינם יעילים בקרבות בשטח בנוי. זאת ועוד, גלאב ידע כי לחימה בשטח עירוני תובעת קרבנות רבים, במיוחד לאור העובדה שחיילי הלגיון התאמנו כל הזמן בשטח פתוח ולא היה להם כל ניסיון בלחימה בשטח בנוי. לבעיה הצבאית נוספה גם הבעיה המדינית. אמנם גלאב היה כפוף למלך עבדאללה (הוא פרש לגמלאות מן הצבא הבריטי זמן קצר לפני צאת הבריטים את הארץ), אולם הוא המשיך לייצג את האינטרסים של בריטניה באזור, שממשלתה תמכה בבנאום ירושלים ושאפה למנוע את התערבות הלגיון הערבי בקרבות בעיר.¹⁸⁸

¹⁸⁸ . Sir John Bagot Glubb, A Soldier With The Arabs, p. 83-110

יש גם לזכור כי הלגיון הערבי היה תלוי מבחינה לוגיסטית בצבא הבריטי בכל הנוגע לאספקת נשק וחלפים, מחסני תחמושת, בתי-מלאכה, בתי-חולים וכו' וכו'. הלגיון הערבי היה צבא קטן וללא עתודה של כוח אדם ונשק כבד ובמאי 1948 פעלו בארץ-ישראל המערבית רק כ-5000 מחיילי הלגיון. הקשר היחידי עם מחסני הצבא הבריטי היה דרך תעלת סואץ, אולם המצרים, ששלטו בתעלה, מנעו העברת חומרי מלחמה לנמל עקבה עבור הלגיון הערבי.

גלאב חשש כי הסתבכות הלגיון בקרבות רחוב בירושלים תפגע ביכולתו לשלוט ביהודה ושומרון ובכך תסכן את תוכניתו של עבדאללה לספח שטח זה לממלכת ירדן. נוסף לזאת לא היה לגלאב כל ביטחון שיוכל לגבור על היהודים ולכבוש את ירושלים.

היסוסיו של גלאב הביאו לכך שמלך ירדן עקף את מפקד הלגיון ופקד ב-17 במאי על עבדאללה אל-תל ישירות להיכנס לעיר העתיקה. מרגע זה לא הייתה לגלאב כל ברירה, והוא נאלץ לתקוף את ירושלים, כדי ליצור חבירה עם הכוחות שנכנסו לעיר העתיקה. לפי עדותו של גלאב, כוונתו הייתה לכבוש את שייח' ג'ראח ולהגיע עד לשער שכם ובכך ליצור רצף טריטוריאלי בין העיר העתיקה לבין כוחות הלגיון ברמאללה.

הקרב על בית-הספר לשוטרים

כזכור, תפסו כוחות האצ"ל ב-14 במאי את בית-הספר לשוטרים ושייח' ג'ראח העילית. לאחר טיהור השטח, ביקש שאלתיאל מרענן שהאצ"ל ימשיך להחזיק במקום, תוך התחייבות שההגנה תבצר את השטח וכן תספק לאצ"ל יחידה מצוידת בנשק נגד שריון. קלמן ברגמן ("דן"), ששימש ראש ה"דלק" והיה חבר מפקדת האצ"ל בירושלים, נתמנה מפקד האזור.

תפיסת מחנה צבאי בריטי בידי האצ"ל לא היה עניין של מה בכך; היא סימלה את ניצחונה של המחתרת העברית במלחמתה נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל. חלק מן הלוחמים, ואף חלק מן הפיקוד, נתפסו לאופוריה, שהשכיחה לרגע את העובדה שבית-הספר לשוטרים נמצא בקו החזית הראשון. למחנה הוזמנו אנשים בלתי מזוינים, שלא תרמו מאומה להגנת המקום. גם הקשר עם מפקדתו של שאלתיאל לא היה תקין, ומפקד המחנה לא ידע כי ב-14 במאי פונו היישובים עטרות ונווה יעקב, ששכנו צפונית לבית-הספר לשוטרים והיוו הגנה מסוימת על צפון ירושלים.

ב-16 במאי, יומיים לאחר תפיסת המקום, הודיע שאלתיאל לרענן כי בכוונתו לכבוש את הכפר הערבי שועפאט בכוח משותף של האצ"ל וההגנה.

המטרה הייתה להרחיק את החזית ולעכב את התקפת הלגיון הערבי על ירושלים. מחלקה של האצ"ל חיכתה לכוח ההגנה, אולם לפנות בוקר הודיעו ממפקדתו של שאלתיאל על דחיית הפעולה.

קצב בניית הביצורים לא השביע את רצונו של מפקד המקום. אמנם הוצבו שיני דרקון על הכביש המחבר את ירושלים עם רמאללה, וחבלני האצ"ל פיזרו מוקשים נגד רכב וכן מוקשי דריכה, אולם לדעת קלמן ברגמן לא היה די בכך. העובדה שלא נחפרו תעלות קשר ואף יחידת הפיאט (הנשק האנטי-טנקי של אותם ימים) הועברה למקום אחר, היו בבחינת "הקש ששבר את גב הגמל" וברגמן ביקש לשחררו מתפקיד מפקד האזור. את מקומו כמפקד המחנה תפס אליהו מרידור ("ברוך"), בעוד יהושע גולדשמיד ("גל") טיפל בכל האספקטים הצבאיים.

ב-19 במאי, פתח הלגיון הערבי מעמדותיו בגבעה הצרפתית, בהרעשה כבדה על בית-הספר לשוטרים ועל עמדות האצ"ל בשייח' ג'ראח. בחסות ההפגזה, ממרגמות "3 ותותחים בני 6 ליטראות, התקדם טור משוריין, שכלל שישה משוריינים נושאי תותח ומקלעים. הטור המשוריין עקף את שיני הדרקון שהונחו על הכביש והמשיך את דרכו בשדה. אשר ברנבלום ("דן"), האחראי על העמדה הקיצונית בשייח' ג'ראח, ניסה לעצור את השריון באמצעות ירי מן הברק שהיה ברשותו. אולם התותח ומכונת הירייה של הלגיון הכריעו אותו ולאחר שחלק מאנשיו נפגעו, לא נותרה לו ברירה והוא נאלץ לסגת לבית-הספר לשוטרים.

עם תחילת ההפגזה, הורה אליהו מרידור לפנות את השטח מכל אדם שאינו נושא נשק, בעוד הלוחמים המזוינים נקראו אל העמדות. בהיעדר תעלות קשר, נעו הבחורים חשופים ומספר הנפגעים הלך וגדל. מגדל השמירה, שהכיל את יחידת מקלע הלואיס, נפגע מפגז ועלה באש. ואם לא די בכל אלה, הרי שיהושע גולדשמיד ("גל"), שניסה לארגן את ההגנה על המחנה, נפגע על-ידי פגז ונהרג.

במטה הפיקוד, שהתמקם באחד מבתי שכונת פאג'י (פועלי אגודת ישראל), היו אליהו מרידור וכן רענן, שהגיע למקום כדי להשתתף בבחינות הסיום של קורס מפקדים, שהיו אמורות להיערך אותו בוקר במחנה. מרידור ורענן, בליווי יהושע (מתי) גרוס ("עצמון"), (מהנדס במקצועו, שהיה אחראי על הביצורים במקום), עלו על גג הבניין כדי להשקיף על המתרחש. לפתע פגע פגז במעקה הבניין; כף רגלו של עצמון נקטעה ורענן נפצע קל מרסיסי אבן וטיח. רענן ומרידור הורידו את עצמון מן הגג, אולם בעוברים בחדר המדרגות, התפוצץ לידם פגז נוסף; הפעם נפגע מרידור מרסיסי טיח ואיבד

את עינו הימנית. ניתנה פקודת נסיגה וכל הכוח ששהה בבית-הספר לשוטרים נסוג לעבר בתי פאג"י.

בקרב על בית-הספר לשוטרים נהרגו שישה לוחמים ונפצעו חמישה-עשר. הנשק שאבד בקרב כלל: מקלע, 10 רובים, 8 תת-מקלעים וכן 80 ק"ג חומר נפץ.

בשעות הצהריים הגיעתי לבתי פאג"י בראש גונדה, ששהתה בבסיס עץ חיים למנוחה. קיבלתי את הפיקוד על האזור וערכתי את האנשים בקו הגנה שני. לאחר שהלגיון התמקם בבית-הספר לשוטרים, הוא ניסה להתקדם לעבר בתי פאג"י, אולם נעצר, לאחר שתפס בית עזוב לא הרחק מן העמדות החדשות.

הטור המשוריין המשיך בדרכו לעבר שער שכם ועוד באותו יום יצר קשר עם הכוחות הערביים שלחמו בעיר העתיקה.

הלילה עבר בשקט. למחרת החלה הרעשה כבדה, של מרגמות ותותחים, על כל אזור חזית הצפון. באותו יום, 20 במאי, התקדם טור משוריין לעבר רחוב שמואל הנביא. יחידה של ההגנה, שהייתה מצוידת בפיאט, הצליחה לפגוע במשוריין החוד ולשתק אותו. פגזים נוספים פגעו בעוד שני משוריינים והטור פתח בנסיגה. כך נסתיים הניסיון הראשון של הלגיון לחדור לתוך ירושלים, בהשאירו מאחור שלושה משוריינים פגועים.

גלאב, מפקד הלגיון הערבי, מתאר את הקרב הזה ומספר כי לא הייתה לו כל כוונה לתקוף את ירושלים העברית באותו יום. לדבריו, השיירה פשוט טעתה בדרכה, ובמקום לנוע לעבר שער שכם, פנתה לרחוב שמואל הנביא. גם אם טענתו של גלאב נכונה, הרי אין ספק כי אילו הצליחה השיירה לפרוץ, היא הייתה ממשיכה בהתקדמותה אל תוך העיר.

היעד העיקרי של הלגיון באותו יום היה כיבוש מנזר נוטרדם. לטענתו של גלאב, הייתה למנזר חשיבות אסטרטגית גדולה, מאחר שהוא חולש על שער שכם, ועלול היה לסכן את חופש התנועה של הכוחות הערביים במקום.¹⁸⁹ בניסיון הראשון לכיבוש נוטרדם, התקדם טור משוריינים לעבר המנזר בחסות הפגזה קשה של האזור. בחיפוי אש כבדה שנורתה מן המשוריינים, נע חיל הרגלים והחל בהסתערות על המנזר. בקבוק מולוטוב, שנזרק מן הקומה השנייה של הבניין, פגע באחד המשוריינים והעלה אותו באש; הטור כולו נעצר. אנשי ההגנה שהחזיקו בבניין, פתחו באש מנשק קל על

¹⁸⁹ שם, שם.

הלגיונרים המסתערים, וגרמו להם אבדות כבדות. בכך נבלמה ההתקפה והכוחות הערביים נסוגו.

ההתקפה הראשונה של הלגיון הערבי על ירושלים העברית עלתה לו ביוקר רב. מלבד אבדות בהרוגים ופצועים, איבד הלגיון ארבעה משוריינים שלא היה להם תחליף. בכך התאמתו חששותיו של גלאב מפני הפעלת השריון בשטח בנוי.

היום שלמחרת החל אף הוא בהפגזה קשה ובהמשכה התקדמה יחידה של חיל הרגלים מכיוון בית-הספר לשוטרים לעבר פאג"י. הלגיונרים הצליחו להגיע עד לגדר בית-הקברות בסנהדריה, אולם נהדפו על-ידי יחידה של האצ"ל שהחזיקה במקום.

ב-20 במאי בשעת לילה (הדרך לסנהדריה הייתה חשופה לעמדות הלגיון ועל-כן המעבר נעשה בחסות החשכה) הוחלפה גונדה שלי בגונדה אחרת, בפיקודו של בן-ציון כהן ("גיורא"). לאחר הסברים כלליים, נכנסו הבחורים לעמדות המבוצרות. לאחר חצות נתקבלה ידיעה שיחידה של הפלמ"ח עומדת לתקוף את שייח' ג'ראח ועל גיורא הוטל לתקוף את בית-הספר לשוטרים. הבחורים נקראו מן העמדות וחיכו בקוצר רוח לבוא הפלמ"ח, אולם בשעה חמש לפנות בוקר נתקבלה הוראה לחזור לעמדות. כשעה לאחר-מכן חזר הלגיון על ניסיונו הקודם להסתער לעבר סנהדריה. חילופי האש בין המגינים ובין חיילי הלגיון נמשכו מספר שעות ולבסוף נסוגו הלגיונרים לעבר בית-הספר לשוטרים.

בלילה של ה-21 במאי שוב נתקבלה הודעה כי הפלמ"ח עומד לתקוף את שייח' ג'ראח ועל גונדת גיורא הוטל לתקוף את בית-הספר לשוטרים. אולם גם הפעם לא יצאה ההתקפה אל הפועל ולפנות בוקר חזרו אנשי גיורא לעמדותיהם. שוב עבר על הלוחמים לילה ללא שינה, ובבוקר לא יכלו לנוח כי הוטרדו על-ידי התקפה נוספת של הלגיון.

בערב הוחלט להחליף את הגונדה כדי לאפשר לאנשים לנוח, להוציא כיתה אחת, בפיקודו של יצחק לומברוזו ("אוריאל"). על יחידה זו הוטל להשתתף בפיצוץ בית עזוב ששכן בין העמדות של פאג"י לבין עמדות הלגיון בבית-הספר לשוטרים. אל היחידה צורפו שני חבלנים מן ההגנה והבחורים התקדמו בשורה עורפית לעבר המטרה, גיורא בראש ואחריו אוריאל ויתר הלוחמים. על אשר אירע, מספר אוריאל:¹⁹⁰

¹⁹⁰ מ"ז, עדות יצחק לומברוזו.

פתאום, לאחר שצעדנו מספר צעדים לעבר המטרה, שמעתי התפוצצות אדירה. מיד השתטחתי על האדמה, כשענן שחור כיסה את כל השטח. תחילה חשבתי שזו הייתה התפוצצות של פגז שכוון נגדנו, וכשראיתי את גיורא קם על רגליו, קמתי גם אני וצעקתי "קומו חברה, אנו ממשיכים". לאחר שלא קיבלתי כל תשובה, צעדתי לאחור וראיתי את אחד מאנשי נשען על שיח לצד הדרך. שמתתי את ידי עליו וקראתי לו לקום, אולם הוא נפל על צידו. הוא היה מת. המשכתי לצעוד וראיתי עוד גופה ועוד גופה. ניגשתי את אחד הפצועים ולקחתי אותו לתחנת העזרה הראשונה ... עלי לציין כי בשום שלב של הפעולה לא נאמר לי או לאחד מאנשי שבשטח מצויים מוקשים.

לפני היציאה לפעולה, נאמר לגיורא כי בשטח מצויים מוקשים נגד טנקים אך אל לו לחשוש, היות שלחץ קטן מ-500 ק"ג לא יפעיל את המוקש. אלא שהמציאות הייתה אחרת, ומן ההתפוצצות נהרגו שלושה לוחמים, שניים נפצעו קשה והיתר נפצעו פצועים קלים בלבד. כאמור, הוחלפה גונדת גיורא, ואת מקומו תפסה גונדה אחרת בפיקודו של יואל קמחי ("יורם").

הקרב על רמת-רחל

לאחר צאת הבריטים את הארץ, פלש הצבא המצרי לארץ-ישראל והטור הצבאי הגיע עד לעיירה הערבית אַשדוד. שלוחה של הטור הזה, בפיקודו של עבד אל-עזיז, פנתה לבאר-שבע, ומשם המשיכה לחברון ועצרה בבית-לחם. באותה עת שהתה באזור חברון יחידה של הלגיון הערבי שאבטחה את נסיגת הבריטים מירושלים ולא הספיקה לחזור לבסיסה אשר בעבר-הירדן. נוסף ליחידות הצבא המצרי והלגיון הערבי, שהו באזור כוחות בלתי-סדירים, אשר קיבלו נשק ואימון מידי קציני הלגיון הערבי. לרשות הכוחות הערביים עמד, מלבד הנשק האישי, גם נשק כבד שכלל מרגמות "3", תותחים, משורייני קרב ואף כמה טנקים.

היחידה הירדנית, בכוח של פלוגה, עמדה תחת פיקוד מטה החטיבה, שעבר מירדן לרמאללה. לפי עדותו של עבדאללה אל-תל, אסרה מפקדת החטיבה על פלוגה זו להשתתף במבצע צבאי כלשהו של הכוחות המצריים. למרות איסור זה, שיתפו כוחות הלגיון פעולה עם המצרים והעמידו עצמם לפקודת עבד אל-עזיז, שהפך להיות מפקד הכוח הערבי כולו באזור שמדרום לירושלים.¹⁹¹

עזיז, שפעל ללא תיאום עם מפקדת הלגיון הערבי ברמאללה, החליט לתקוף את ירושלים מדרום. היעד הראשון בהתקפה זו היה כיבוש קיבוץ רמת-רחל. הקיבוץ ממוקם על גבעה, החולשת על הכביש המקשר את בית-לחם עם ירושלים ומכאן חשיבותו האסטרטגית.

כזכור, הייתה רמת-רחל מנותקת משאר חלקי ירושלים, ורק לאחר צאת הבריטים את העיר, הוסר המצור מעל הקיבוץ. רמת-רחל שכנה בקצה מובלעת, מוקפת משלושת עבריה בכוחות האויב: מדרום – העיר בית-לחם, ממזרח – הכפר הערבי העוין סור-באחר וממערב – מנזר מר-אליאס, שנתפס על-ידי הערבים ושימש עמדה קדמית של הצבא המצרי (ראה תרשים). רצועה צרה קישרה את רמת-רחל עם שכונת ארנונה ומשם לתלפיות.

ב-21 במאי הופגזה רמת-רחל קשות. מבני משק רבים נפגעו ופרות רבות נהרגו ופגריהן נותרו ברפת. הייתה זו ההפגזה הראשונה על הקיבוץ, והפגיעות הרבות השפיעו קשות על 80 מחברי המשק שהגנו על המקום. למחרת חודשה ההפגזה ביתר-שאת. מגיני רמת-רחל לא עמדו במתקפה

¹⁹¹ זיכרונות עבדאללה אל-תל, עמוד 134-135.

הערבית ולאחר שהדפו מספר התקפות על יישובם, נסוגו לתלפיות. הערבים נכנסו לקיבוץ והחלו בביזה. היו אלה כפריים שבאו מהכפר סור-באחר הסמוך, חלקם הגדול בלתי-מזוינים. הם הוציאו מן הבתים כל דבר שניתן לנשיאה, ובעיקר התרכזו בבעלי-החיים (בפרות ובתרנגולות) ובמצרכי מזון. המהומה הייתה רבה.

לעת ערב, הגיעו לתלפיות שתי מחלקות מגדוד "מוריה" ומיד יצאו לשחרר את רמת-רחל. הם הסתערו על הקיבוץ, הניסו את הערבים הרבים שהיו שם, וכבשו את המקום ללא קרב. רמת-רחל הייתה שוב בידי היהודים. מיד עם השחרור, החזירו את חברי הקיבוץ כדי לשמור על המקום ואנשי גדוד "מוריה" חזרו לבסיסם.

למחרת היום, ב-23 במאי, חזר הסיפור על עצמו. לאחר הפגזה קשה ואש מנשק אוטומטי, נסוגו חברי הקיבוץ שנית. הערבים נכנסו בעקבותיהם והמשיכו בביזה. בערב, שוב הגיעה תגבורת, אשר הסתערה על הנקודה וכבשה אותה מידי הערבים. רמת-רחל הייתה שוב בידי היהודים.¹⁹²

באותו יום, פנה שאלתיאל אל רענן וביקש ממנו להקצות שתי מחלקות לצורך פעולה נרחבת בדרום. דובר על כוח בן שש מחלקות (שתיים של האצ"ל וארבע של ההגנה), אשר יפשוט על מוצבי האויב באזור רמת-רחל. רענן נענה לבקשתו של שאלתיאל, ושתי מחלקות, הראשונה בפיקודי והשנייה בפיקודו של יהודה טריבייש ("מנשה"), התכנסו באולם בית-הדין הצבאי בשכונת טלביה. ההתרגשות הייתה רבה, כי באולם זה הובלו בעבר הלא-רחוק אנשי האצ"ל, כבולים באזיקים ובשלשלאות, כדי להישפט בפני קצינים בריטיים, ועתה עומדים בו לוחמי האצ"ל נכונים לקרב. מעמד זה סימל במידה רבה את ניצחון המחתרת העברית על השלטון הבריטי בארץ-ישראל.

בשעות הערב נתקבלה ידיעה כי חל שינוי בתוכנית; הפעולה המשולבת של שש המחלקות בוטלה, ובמקומה הוחלט כי שתי המחלקות של האצ"ל ייכנסו לרמת-רחל כדי להגן על המקום. האכזבה הייתה גדולה, אולם את הנעשה לא ניתן היה להשיב. הוחלט כי כל הכוח יהיה תחת פיקודי, בעוד "מנשה" יצטרף למטה פיקוד דרום ששכן בתלפיות. לאחר התארגנות קצרה, עלו הבחורים למשאיות ועשו את דרכם לכיוון תלפיות. שלמה חביליו, מפקד חזית הדרום, קיבל את פני הבאים והסביר למפקדים את המצב באזור.

¹⁹² יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 256-258.

מפקדי המחלקות של האצ"ל התקשרו עם רענן, אשר החליט כי המחבר יכנס עם כל הכוח לרמת-רחל, בעוד מנשה יישאר במטה פיקוד דרום. לאחר קבלת הנשק מידי אנשי ההגנה (שכלל: מרגמה של 2", מקלע לואיס אחד, מקלע מ.ג. צ'כי, רובים, תת-מקלעים מטיפוס סטן, רימונים וכן ארגז עם בקבוקי מולוטוב), יצאה בחצות לילה יחידת האצ"ל בשורה עורפית לכיוון רמת-רחל. הלילה היה שקט ומעמדות הערבים לא הורגשה כל תכונה מיוחדת. עם כניסת הכוח לקיבוץ, התגלה לעיני הלוחמים מחזה מעורר זוועה. עשרות רבות של גוויות ערבים, חלקם עדיין אוחזים בידיהם תרנגולות מתות, היו שרועים על הארץ. פגרי פרות ותרנגולות היו פזורים בכל רחבי המשק, והצחנה הייתה קשה. הסתבר כי בגלל האירועים התכופים שאירעו שם, לא היה סיפק בידי אנשי ההגנה לקבור את המתים. בכמה מקומות היו ניסיונות לשרוף את הגוויות כדי להקל במקצת על הצחנה, אולם ללא הועיל. את פני הבאים קיבל משה ירקוני, שהיה אחראי מטעם ההגנה על המקום, ואתו כעשרים איש. הלוחמים חולקו לעמדות השונות, בעוד הפיקוד והרזרבה מוקמו בחדר האוכל של הקיבוץ. הלילה היה שקט יחסית. פה ושם נשמע קול נפץ של פגז תועה או צרור יריות מנשק אוטומטי, אבל לא היה בכל אלה כדי למנוע שינה מן הבחורים העייפים, ולאפשר להם להחליף כוח לקראת הבאות.

למחרת, ב-24 במאי, נערכה ההתקפה הצבאית הגדולה על רמת-רחל. עבד אל-עזיז, מפקד הטור המצרי, תכנן את ההתקפה מאז התמקם בבית-לחם, כאשר לפקודתו עמדו, מלבד הכוח המצרי, גם יחידה של הלגיון הערבי וכן כוחות ערביים בלתי-סדירים. היה זה הקרב היחידי בכל מלחמת העצמאות, שבו יחידה של הלגיון הערבי פעלה בשיתוף מלא עם המצרים. הדבר נעשה ביוזמת עבדאללה אל-תל, ללא אישור מפקדת הלגיון הערבי. בשעה 11:00 התקדם משוריין ערבי מכיוון מנזר מר-אליאס לעבר רמת-רחל. מקלע הלואיס, שמוקם על גג חדר האוכל, פתח באש והוציא את המשוריין מכלל פעולה. אנשי המשוריין יצאו מתוכו כשדגל לבן בידיהם, והאש לעברם פסקה מיד. הערבים ניצלו את הפסקת האש, ובחסות הדגל הלבן ברחו מן המקום לעבר עמדותיהם. השמחה בקרב המגינים הייתה רבה, אולם למרבה הצער התברר כי הקפיץ של הלואיס התקלקל והמקלע יצא מכלל פעולה. נשלחה הודעה באלחוט למטה חזית דרום על אשר אירע, בלויית דרישה לשלוח באופן דחוף נשק אנטי טנקי. בתגובה, נשלח לקיבוץ מקלע ברן, אשר כעבור זמן לא רב יצא גם הוא מכלל שימוש.

הערבים פתחו בהרעשה כבדה על הקיבוץ ממרגמות ותותחים. עמדת התצפית שעל גג חדר האוכל נפגעה וגם הקשר עם העמדות שהיו פזורות בשטח המשק הלך והשתבש. בשעה 14:00 התקדם טור משוריין מכיוון מר-אליאס שכלל 9 משוריינים וטנק אחד, אלא שהפעם אי-אפשר היה לעוצרם. מיד הועברה הידיעה באלחוט לפיקוד דרום והובטחה תגבורת. בעוד השריון המצרי מתקדם, פתח חיל הרגלים הירדני בהתקפה מכיוון הכפר סור-באחר. הם הצליחו לכבוש את העמדה המזרחית הקיצונית והדרך לחדר האוכל הייתה פנויה בפניהם. יוסף פרנקנטל ("יפרח") נשלח עם כיתת לוחמים לכבוש בחזרה את העמדה, אולם כעבור דקות מספר חזר אחד הלוחמים לחדר האוכל וביקש לשלוח ליפרח עזרה. כעבור זמן קצר, נראתה קבוצה של כ-20 לגיונרים צועדים לעבר חדר האוכל. עמדתי בפתח חדר האוכל, יחד עם עוד מספר לוחמים, והתבוננתי בירדנים שהתקדמו בצורה בלתי מסודרת, צעקו וצרחו וחלקם אף החזיקו את ידיהם מורמות כלפי מעלה. בלט ביניהם מפקדם, שהחזיק אקדח מסוג פרבלום וירה באוויר. הוריתי לא לירות, מחשש שמא הירדנים מובילים את יפרח ואנשיו לפניהם, במטרה להיכנס אל תוך חדר האוכל ללא קרב (הלגיונרים וכן לוחמי האצ"ל היו לבושים בבגדי חקי שהיו נהוגים בצבא הבריטי, ועל כן קשה היה להבדיל ביניהם). כשקבוצת הלגיונרים הייתה במרחק קצר מחדר האוכל, הם פנו אלינו לפתע בשאלה (בשפה הערבית):

מי אתם?

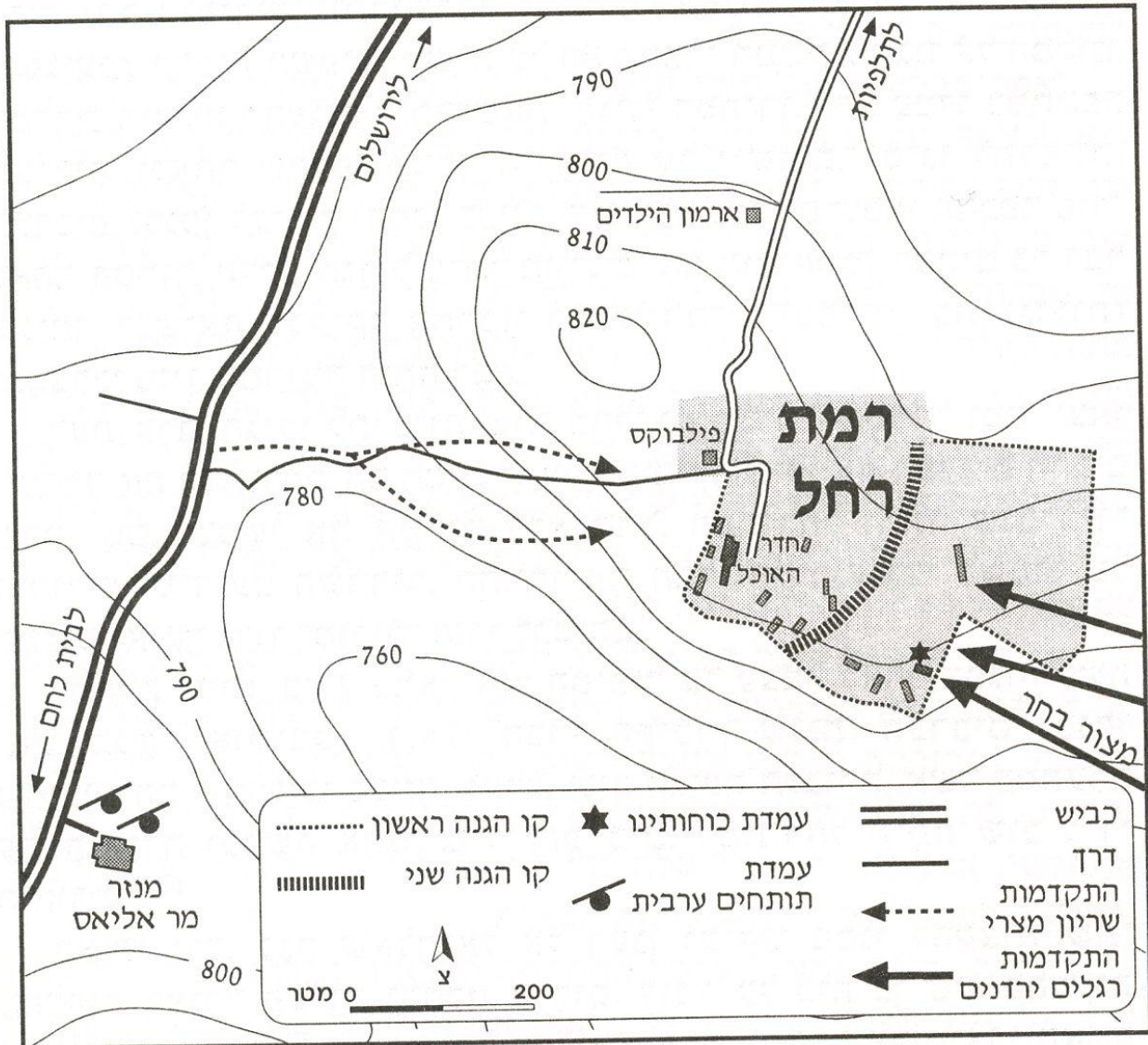
לשאלתי מי מהבחורים דובר ערבית, ענה לי בחיוב נסים אלבז (יליד עיראק, שבילדותו עלה ארצה עם משפחתו). לבקשתי, ענה נסים בערבית צחה:

"אחים אנחנו ואנו מחכים לכם. מדוע התעכבתם זמן רב כל כך?"

התגיונרים פתחו בצהלה תוך כדי יריות באוויר ובתשובה פתחנו עליהם אש מכל כלי הנשק שהיו ברשותנו. הלגיונרים נסוגו בבהלה, בהשאירם אחריהם הרוגים ופצועים רבים. (מאוחר יותר התברר, כי הירדנים חשבו שהצבא המצרי כבש את חדר האוכל ומכאן השמחה והצהלה של הקבוצה שהתקרבה מכיוון סור-באחר. כעבור יומיים נמצא אקדח הפרבלום ליד גופתו של המפקד הירדני). בכך נבלמה הסתערות הירדנים, שחזרו לעמדה הקיצונית. הם הצליחו להתקדם שוב ולתפוס עוד מספר בתים, כך שמחצית

הקיבוץ הייתה בידי חיילי הלגיון הערבי, בעוד המגינים התארגנו בקו שני והחזיקו במחצית השנייה. המצב בחזית המזרחית הפך להיות סטטי. האלחוטאי היחידי, שהיה חבר ההגנה, ניצל את המהומה שנוצרה ונסוג עם מכשיר האלחוט לעבר שכונת ארנונה. יחד אתו נסוגו גם מספר אנשי אצ"ל. כדי להצדיק את מעשיהם, סיפרו כי רמת-רחל נפלה וגורל מגניה אינו ידוע (ואולי חשבו כך בתום לב).

הגנת רמת רחל 24.5.48

לאחר האירוע עם קבוצת הלגיונרים שנבלמו ליד חדר האוכל, הגיעו ידיעות מהצד המצרי על התקדמות השריון לעבר הקיבוץ, תוך שהם יורים בתותחים בכיוון ישיר אל עמדותינו. העמדה שסבלה יותר מכול הייתה נקודת-התצפית שעל גג חדר האוכל. הפצועים ירדו מן הגג בזה אחר זה,

אולם על התצפית אי-אפשר היה לוותר. מספר הפצועים שרוכזו על רצפת חדר האוכל הלך וגדל, ולרוע המזל גם החובש היחיד נפצע. ואם לא די במספר הנפגעים הרב, הרי שגם התחמושת הלכה ואזלה. המצב היה בכי רע. כאשר נדמה היה כי השריון עומד לפרוץ לתוך שטח הקיבוץ, שלחתי את אחד הבחורים אל השער, כשהוא מצויד בבקבוקי מולוטוב. לרוע המזל, כאשר התקדם לאיטו, התפוצץ לידו לפתע פגז שפגע בבקבוקי המולוטוב והבחור נכווה בכל חלקי גופו.

עקב מספרם הרב של הפצועים, הועמדנו בפני בעיה קשה של מחסור בלוחמים. אחד המפקדים, שנפצע אף הוא, פנה במלים נרגשות אל חבריו הפצועים, והסביר להם שאם יצליחו הערבים להגיע עד חדר האוכל, הוא יחלק להם נשק והם יילחמו עד הכדור האחרון. היה זה משה ברודצקי ("דניאל"), אשר שימש קצין בצבא ארה"ב בזמן מלחמת-העולם השנייה. דניאל הגיע ארצה ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים ועם פרוץ הקרבות הצטרף לשורות האצ"ל והשתתף בהגנת העיר. דניאל נפצע בהיותו בתצפית על גג חדר האוכל ונשאר בחדר האוכל יחד עם יתר הפצועים.

השריון המצרי, שמנה תשעה משוריינים וטנק אחד, התמקם קרוב לקיבוץ והסתפק בירי תותחים ומכונות ירייה. ניהלנו איתם מלחמה פסיכולוגית. שכבנו בשקט בעמדות ולא יזמנו דבר. נוצר הרושם שיש בידינו נשק אנטי-טנקי הפועל מטווח קצר יחסית, וכי אנו מחכים עד שהשריון יתקרב יותר כדי לנוכל לפגוע בו. כך בכל אופן חשבו המצרים (כפי שהתברר מאוחר יותר) ועל-כן נשאר השריון על מקומו מבלי להתקרב אלינו יתר על המידה. חיל הרגלים, שהתקדם מאחורי השריון, פתח בהסתערות, אולם נבלם על-ידי אש המגינים. ההוראה הייתה לכוון היטב ולירות על-מנת לפגוע. ואמנם לאחר מספר ניסיונות, בהם נגרמו לאויב אבדות רבות, נשאר חיל הרגלים מאחורי המשוריינים והחזית התייצבה.

גם החזית המזרחית התייצבה. חיילי הלגיון הערבי תפסו את מחצית שטח הקיבוץ והסתפקו בהפגזה ובירי ממכונות ירייה. אנו הצלחנו להתבצר בקו הגנה חדש שכלל שורה של בתי-אבן ומנענו את התקדמות הלגיון לעבר חדר האוכל. קרה שלוחם יהודי נכנס לעמדה שנתפסה על-ידי הלגיון; הלגיונר שפנה אליו בערבית, נורה ונהרג במקום והעמדה החליפה ידיו.

בעוד מתנהל הקרב ברמת-רחל, נפוצו בעיר שמועות שהקרב הוכרע וכי לא ידוע גורל המגינים. בשעה שבע בערב הודיע דובר הסוכנות היהודית כי רמת-רחל נמצאת בידי המצרים. בתשובה לשאלה אמר הדובר כי "היו שם מספר אנשי אצ"ל אשר כנראה נהרגו או ברחו". זו הייתה הסיבה ששאלתיאל

לא מיהר לשלוח תגבורת לרמת-רחל הנצורה, ורק עם חשכה נשלח כוח של הפלמ"ח ושל גדוד "מוריה", לכבוש את המקום מידי האויב. ואמנם, לאחר שקיעת החמה, נשמעו קולות מכיוון ארנונה. שמחה הציפה את המגינים, אולם מה רבה הייתה הפתעתם כאשר לפתע נפתחה עליהם אש מכיוון ארנונה. המגינים לא השיבו אש ובדרך נס לא נפגע אף אחד. עברו דקות ארוכות, עד אשר הבינו אנשי ההגנה כי רמת-רחל לא נפלה ואין צורך לכבוש את המקום מחדש.

הפגישה בין לוחמי ההגנה והאצ"ל הייתה נרגשת מאוד. בחורים התחבקו בעוז, למרות שלא הכירו איש את רעהו. אני נקראתי אל מכשיר האלחוט וההוראה שקיבלתי הייתה לפנות את רמת-רחל ולצעוד לעבר תלפיות, יחד עם הפצועים קל. בעוברנו ליד "ארמון הילדים" (כינוי לעמדה הקיצונית של שכונת ארנונה) פגשנו להפתעתנו את יפרח וחבריו. הם סיפרו לנו שלא יכלו להגיע לחדר האוכל בגלל האש החזקה שנורתה עליהם. לכן נסוגו לעבר השדה הפתוח, וזחלו במשך מספר שעות, עד אשר הצליחו להגיע ל"ארמון הילדים".

הפצועים קשה הועברו אחר-כך באמצעות אמבולנסים. בסך-הכול נפצעו 35 איש, מהם 5 פצועים קשה. מאיר סילבר ("הלל"), שנעדר אותו לילה, נמצא כעבור יומיים הרוג באחת העמדות. הוא היה יליד דרום אפריקה, בן יחיד להוריו, שעזב את ביתו והתנדב לשורות האצ"ל בירושלים. הלל הוכשר בדרום אפריקה להיות טייס, אולם בירושלים עבר "הסבה" לחיל הרגלים. הלל התחבב על כולם, לא מעט בזכות חוש ההומור המיוחד שלו. הידיעה על מותו הייתה קשה מנשוא לבני-משפחתו, ואמו נפטרה זמן קצר לאחר-מכן. על הפגישה המרגשת עם אנשי התגבורת, סיפר יוסף עוזיאל בעיתון "בטרם", מ-15 ביולי 1948:

הגענו לרמת-רחל. מי אמר שהאצ"ל נסוג? אכן, יחידות מועטות עמדו בקרב-גבורה כזה שבו עמד האצ"ל ברמת-רחל. יום תמים היו מבודדים ומנותקים ועמדו בפני התסערות המונית של הלגיונרים וחיל מצרי סדיק, אף לאחר שנאלצו להפקיר את עמדותיה הקיצונות של רמת-רחל ולהתבצר בבניין הגדול של חדר-האוכל. אחרי נסיגתו המהירה של האצ"ל משייח' ג'ראח, פיקפקנו בכושר הקרבי של חייליו – אך עמידתם ברמת-רחל איחתה את הקרע; לב דיבר את לב ולחיצת ידיהם של אנשי האצ"ל הנצורים גילתה לנו מה רבה אהדתם לנו. הפצועים הרבים

שהתגוללו על הריצפה התעודדו: מי אתם? תגבורת? באמת באתם? –
 יחי החי"ש
 ! ... עיני רבים מאיתנו נתחלחלו קמעה למראה הפצועים הרבים
 שהמשיכו ללחום אף בהיותם על סף הייאוש! "אין דבר, חברה, אתם
 חוזרים! התעודדו!" האצ"ל נפרד מאתנו: "החזיקו מעמד כמונו, אל
 תיסוגו". אל פחד, חייכנו, החי"ש לא ייסוג.

למחרת היום הודיע דובר הסוכנות היהודית כי ההסתערות המצרית על דרום
 ירושלים נבלמה וכי "אנשי האצ"ל שהגנו על רמת-רחל גילו גבורה רבה".
 דוד שאלתיאל הרחיק לכת וציין כי בבלימת ההתקפה המצרית הצילה יחידת
 האצ"ל את דרום ירושלים כולה.

מראה חדר האוכל

בפקודת יום מיוחדת של מנחם בגין נאמר:

המפקד העליון ללוחמי ירושלים

י"ח באייר תש"ח

המפקד העליון של הארגון הצבאי הלאומי צווה להעביר את ברכתו לחיילי אצ"ל בירושלים ובפרט למשתתפים בקרב על רמת-רחל, אשר באומץ ליבם ובעמידתם האיתנה הצילו את הנקודה היהודית ואת כל חזית דרום ירושלים.

כעבור שלושה ימים, הוציא מפקד מחוז ירושלים פקודת סדר מיוחדת:

הארגון הצבאי הלאומי
בארץ-ישראל
מחוז ירושלים

כ"א אייר תש"ח

פ.ו. מיוחדת

הנני מציין את עמידתם האמיצה והחיילית של סמל נמרוד [יהודה לפידות], ראש קבוצה דניאל [משה ברודצקי] ושאר חיילי ומפקדי הגונדות שעמדו בפני כוח עדיף ללא כל הקבלה ביחס לכוחם ויכלו להם. כבוד רב הנחלתם למעמד [כינוי לאצ"ל] בעמידתכם זו ובדמכם בלמתם את התקדמות האויב לבירתנו הנצחית. קבלו את ברכתי.

מפקד המחוז

על הקרב כותב יצחק לוי (לויצה), איש ארגון ההגנה שחקר את קרבות ירושלים בתש"ח:¹⁹³

בשעת בוקר הוחלפה יחידת האצ"ל שהגנה על רמת-רחל ביחד עם מחלקת חי"ש, משום ריבוי נפגעים. כמחצית מאנשי האצ"ל נפגעו, חמישה מהם קשה. הם פעלו היטב, בפיקודו של יהודה לפידות וזכו לשבחים.

¹⁹³ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמוד 238.

למחרת, ב-25 במאי, התקיימה פגישה בין שאלתיאל לבין רענן, לפי בקשתו של האחרון (בפגישה השתתפו גם ציון אלדד מן ההגנה וקלמן ברגמן מן האצ"ל). בפרוטוקול שכתב רענן, נאמר, בין השאר:¹⁹⁴

ממ"ז ה"מעמד" (רענן): קיימת תרעומת רבה מצדנו על מה שהתהווה ומה שלא התהווה במשך 24 השעות האחרונות ברמת-רחל. בניגוד להבטחה מפורשת של שאלתיאל ושל ציון אלדד, התברר שרק שתי המחלקות שלנו היוו את הכוח היחידי שהיה במקום, בעוד שהיו צריכים להגיע למקום חמש מחלקות נוספות.

ההתקפה החלה בשעה 14.00 ואילו התגבורת הראשונה יצאה רק בשעה 22.00 וזאת למרות הלחץ מצדנו והאפשרות האובייקטיבית. למרות בקשתנו להוציא את הפצועים, לא הייתה דאגה לכך. זו הפעם השנייה שמטילים על אנשינו תפקידים של סנגלים בצבא הצרפתי. בבית-הספר לשוטרים, למרות דרישתנו, לא צרפתם כל נשק אנטי-טנקי ... ברמת-רחל שוב אותה תופעה: רק שתי מחלקות שלנו במקום ושוב בלי נשק אנטי-טנקי, למרות שהיה ברור לכם שתבוא התקפה. רק תודות לרוחם של אנשינו עמדנו במערכה [...]

ממ"ז ה"בלט" (שאלתיאל): חייליכם הנמצאים בחזית יקרים לי ככל חייל. את דעתי אודותכם אתם יודעים: אני שולל את קיומכם ... אני מציע שאנשיכם ישמשו להחלפה של אנשינו בקטעים שונים. המצב בירושלים הוא קריטי מאוד. אנו מתגוננים ממש בנסים ... אני מקווה שלהבא, לפחות לשבוע אחד, נעבוד כאחים בהבנה ובאמון מלא. שלושים ושש השעות הבאות הן הגורליות ... אני מבקש ממך שתי מחלקות לרמת-רחל לשם החלפת אנשי העייפים, ומחלקה שלישית לשייח' ג'ראח ...

יום קודם לכן הסביר שאלתיאל לרענן את תכניותיו בחזית ירושלים:

[...] מתוך רמת-רחל תצאנה שתי מחלקות למנזר מר-אליאס על מנת להשתיק את סוללת התותחים ועל מנת להציק לסור-באחר ולרתק כוחות אליה. נוסף לזאת נפוצץ את הבניין מול נוטרדם כדי לחסום את

¹⁹⁴ א"צ, 922/75/267.

הכביש ולמנוע החשת תגבורת משוריינת להר-ציון. בשייח' ג'ראח נפוצץ בניין, אף הוא למטרת חסימת הכביש, נגרור אלינו משוריין אחד של האויב שהוצאנו מכלל פעולה ונשתדל להחזיק בבית המועצה המוסלמית.

אנשיך ישתתפו בכוח מחלקה לניקוי השטח ברמת-רחל, ומחלקה אחרת תשתתף בפעולה בשייח' ג'ראח.

רענן נענה לבקשתו של שאלתיאל ושלח שתי מחלקות לרמת-רחל. מאותו יום שירתו באופן קבוע ברמת-רחל מחלקה או שתיים של האצ"ל. אנשי האצ"ל הגנו על המקום עם יחידה של ההגנה, וביחד ביצעו מספר פשיטות לעבר הכפר הערבי סור-באחר וכן לעבר מנזר מר-אליאס. הערבים נהגו להפגיז את רמת-רחל ולהמטיר אש מנשק אוטומטי, אולם הם לא חזרו על הניסיון לכבוש את המקום בכוחות משולבים של הצבא המצרי והלגיון הערבי. עבדאללה אל-תל ננזף על ששיתף פעולה עם הצבא המצרי, וקיבל פקודה חמורה שלא לחזור על כך.

מחלקה נוספת של האצ"ל, בפיקודו של יצחק אפרת ("צפניה"), נשלחה ל"טיפת חלב" ליד רחוב שמואל הנביא. על פעילותה של מחלקה זו, מספר מפקדה:¹⁹⁵

הגענו לבסיס "טיפת חלב" ב-25 במאי בשעה 17.00. התקשרתי עם האחראי על הבסיס והודעתי לו על בואנו. תשובתו הייתה שלא ידע כי אנו צריכים לבוא ועוד בלי נשק. תשובתי הייתה שאני קיבלתי פקודה לבוא למקום ולקבל הוראות מן האחראי לבסיס ואם הוא לא קיבל הוראות לכך, שיתקשר עם המטה שלו כדי לבדוק את העניין. לאחר הבירור שנערך, הקצו לנו 2 דירות עם חמישה חדרים וקיבלנו ארוחת ערב. בשעה 20.00 הוזמנתי אל המפקדה ושם הודיעו לי על הפעולה שצריכה הייתה להתבצע באותו ערב. מטרת הפעולה הייתה:

1. להרוס בית החולש על הכביש המוביל לרחוב סנט ג'ורג' ועל-ידי כך לחסום את הדרך בפני כלי-רכב של הלגיון.
2. לגרור את המשוריין הנמצא סמוך לבית המועצה המוסלמית. תפקידנו היה לחפות על החבלנים ועל גוררי המשוריין.

¹⁹⁵ מ"ז, עדות צפניה.

לאחר שקיבלנו נשק מן ההגנה, יצאנו לדרך בשלושה כיוונים: על יחידה אחת, בפיקודו של "דרור", הוטל לחסום את הדרך בפני כלי הרכב של הלגיון הערבי ליד שכונת נחלת שמעון הצדיק. על יחידה שנייה, בפיקודו של "דוד", הוטל להשתלט על בניין המועצה המוסלמית ומתוכו לחפות על החבלנים, שאמורים היו לפוצץ את הבית ברחוב סנט ג'ורג' וכן לחפות על גוררי המשוריין. על יחידה שלישית, בפיקודו של "אריה", הוטל להשתלט על בניין בין הרחובות סנט פאול וסנט ג'ורג' ומשם לחפות על החבלנים. הודעה באלחוט, או ירי של רקטה ירוקה, אמורים היו לסמן את תחילת הפעולה. ירי של רקטה אדומה סימן את אות הנסיגה.

בשעה 01:00 יצא הכוח כולו לדרך. שלוש היחידות של האצ"ל הצליחו במשימה שהוטלה עליהן: הוקם המחסום בשכונת שמעון הצדיק, נתפס בניין המועצה המוסלמית והיחידה השלישית התקדמה לעבר העמדה שנקבעה לה. בינתיים התקדמה יחידה של ההגנה, ומן האש שנפתחה עליהם, נהרג אחד הלוחמים וארבעה נפצעו. מפקד הפעולה החליט לוותר על פיצוץ הבית ברחוב סנט ג'ורג' ומאוחר יותר החליט גם לוותר על גרירת המשוריין, בטענה כי הסיכון גדול מדי. ניתן אות הנסיגה, ובשעה 04.00 חזרנו לבסיס, שם התברר לי כי מפקד "דרור" נפצע בידו. מיד העברתי אותו ל"החלמה" [בית החולים של האצ"ל]. שאר האנשים חזרו בשלום מן הפעולה.

הפעילות בחזית שייח' ג'ראח לא פסקה אף ליום אחד, ויחידת האצ"ל במקום לקחה חלק הן בהדיפת התקפות הלגיון והן בפעולות יזומות שונות בעורף האויב. היו אלה ניסיונות לשפר עמדות וכן הנחת מוקשים ופיצוץ עמדות של הלגיון. שיאה של פעילות זו הייתה ההתקפה המתואמת שמטרתה הייתה כיבוש שייח' ג'ראח העילית יחד עם בית-הספר ופריצת הדרך להר-הצופים. בהתקפה זו אמורות היו להשתתף שלוש פלוגות של גדוד "מוריה" ובתוכן יחידה של האצ"ל. הלוחמים התכנסו בבניין גימנסיה רחביה ומשם היו צריכים להגיע לבסיס "טיפת חלב". כבר בנקודת המוצא, נתגלו אי-סדרים רבים והורגש חוסר ארגון בולט. הנשק והתחמושת איחרו להגיע, ושאלתיאל, שביקר במקום, אף הוא לא הצליח להשליט סדר. ואם לא די בזאת, חסרו מורי הדרך, שהיו אמורים להוביל את הלוחמים אל החזית כדי שלא ייפגעו מן המוקשים. היציאה לפעולה נעשתה באיחור רב, והקשר בין היחידות השונות היה רופף (קרה לא פעם שיחידה אחת לא ידעה את מיקומה של האחרת).

הלגיון זיהה את הכוח, פתח עליו באש חזקה ומנע את התקדמותו. באנדרלמוסיה שנוצרה, לא היה מנוס מלתת את פקודת הנסיגה. יש לזכור כי ההתקפה על שייח' ג'ראח בוצעה בעיצומו של המרי בגדוד "מוריה" נגד מפקד מחוז ירושלים, דוד שאלתיאל.¹⁹⁶ בדו"ח שנשלח למטה האצ"ל בתל-אביב על הפעולה, נאמר, בין השאר:¹⁹⁷

בחוגי הבלט [ההגנה] מורגשת עייפות רבה, אי רצון ללחום ואי סדרים מנהלתיים. למרות שהמבצע בקווים כלליים היה ידוע מזמן, לא הצליחו להכין את התוכניות בזמן המתאים. מצד מפקדי הפלוגות ומפקדי המחלקות ואף מצד הטוראים, הייתה התנגדות לעצם היציאה לקרב. אפילו ההכנות הקטנות, כמו קליטת החיילים במקומות הריכוז, אכסנתם ואיסופם, לא התנהלו בסדר ...

בתחילת יוני 1948, השתתפו בהגנה על ירושלים יחידות האצ"ל (כ-500 לוחמים) לאורך כל קווי החזית; מחלקה או שתיים ברמת-רחל (חזית הדרום), מחלקה או שתיים בהר-ציון וימין משה (חזית המזרח), שתי מחלקות בבתי-פאג"י ומחלקה אחת בבסיס "טיפת חלב" (חזית הצפון). שתי מחלקות היו דרך קבע ברזרבה. נוסף לזאת עסקו כמה מאות מאנשי ה"אוצרון" (המקביל ליחידות החי"ם - חיל המשמר) בעבודות ביצורים ופלוגת הנוער שעסקה בתפקידי קשר ולעתים שותפו הבוגרים גם בפעולות קרב. יש לציין, כי בכל הפעולות היזומות בחזית ירושלים השתתפו גם יחידות של האצ"ל.

תרומתו של האצ"ל בהגנת ירושלים הייתה הרבה מעל מספרו היחסי.

¹⁹⁶ פרטים בספרו של יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, עמודים 253-256.

¹⁹⁷ א"צ, 922/75/267.

הפוגה ראשונה

במשך כל זמן הקרבות התנהלו במוסדות האו"ם דיונים בדבר הפסקת-אש או הפוגה בארץ-ישראל. אולם כל עוד ידם של הערבים הייתה על העליונה, הם דחו את מועד ההפוגה, בתקווה שיצליחו להביס את היהודים בשדה הקרב. במיוחד קשה היה המצב בירושלים; העיר הייתה במצור, והמחסור היה גדול. מצרכים חיוניים, כמו מזון או דלק לבישול, חולקו בקיצוב. כל נפש צוידה בפנקס תלושים אשר זיכו אותה במנת מצרכים מתאימה. מנת הלחם הייתה 160 גרם ליום לנפש, וכאשר החמיר המצב, ירדה מנת הלחם ל-130 גרם ליום. כל אדם קיבל חמישית כיכר לחם ליום! אספקת החשמל לבתים הופסקה, כדי לחסוך בדלק, ולצורך בישול ואפייה חולק לתושבים נפט בהקצבה. היו מקרים בהם יצאו תושבי ירושלים לשדה לקושש עצים, ששימשו לבישול בחצרות הבתים. בהיעדר חשמל, לא היה אפשר להפעיל את הרדיו, וכדי לספק לתושבים מידע על הנעשה, הותקנו במקומות שונים בעיר 26 רמקולים שחוברו למקלטי-רדיו במקומות שבהם סופק חשמל. באמצעות רמקולים אלה שידרה תחנת השידור "קול ירושלים" חדשות מן החזית וכן הודעות ממטה ההקצבות בדבר חלוקת מצרכים.

במאי 1948 החל מטה האצ"ל בירושלים בהוצאת עיתון "החרות", בעריכת יהושע אופיר. העיתון שימש מקור אינפורמציה ללוחמים ולאזרחים כאחד. העיתון חולק ליחידות השונות וצעירים מפלוגת הנוער חילקו אותו בקרב האוכלוסייה, גם בשעת ההפגזות הקשות על העיר. הופעת "החרות" תרמה רבות לעידוד הרוחות בירושלים.

מחסי "המדפיס הממשלתי" שימשו מקור לא-אכזב לנייר עבור העיתון. ההדפסה נעשתה בדרך-כלל במכונות חשמליות, וכאשר נותק זרם החשמל, בוצעה עבודת ההדפסה בעבודת-כפיים פרימיטיבית.

כל שירותי האוטובוסים נפסקו, וכן חל איסור על השימוש במכוניות פרטיות. לשירות הציבור הועמד מספר קטן של מוניות, ובשעת חירום פעלו האמבולנסים. כדי לשמור על הסדר בשעת חלוקת המצרכים, אורגנו במסגרת "משמר העם" גברים ונשים שלא היו חייבים בגיוס. אנשי "משמר העם", שבחודש יוני הגיע מספרם ל-3,200, תרמו תרומה חשובה ביותר לשמירה על שגרת החיים האזרחיים בירושלים, ורבים מהם אף נפגעו מהפגזות האויב.

מראה רחוב יפו ליד משטרת מחנה-יהודה

מאז צאת הבריטים את העיר, הופסקה גם זרימת המים בבתים. כרגיל קיבלה ירושלים את מימיה ממעיינות ראש-העין, ליד פתח-תקווה, והמים הוזרמו לבירה בעזרת שלוש תחנות שאיבה (אחת באזור לטרון ושתיים במעלה הכביש משער-הגיא לירושלים). כל עוד היו הבריטים בארץ, נשמרו תחנות השאיבה על-ידי הצבא, אולם ביום שהבריטים עזבו את ירושלים ניתקו הערבים את הצינור. למרבה המזל, היו רוב הבתים בירושלים מצוידים בבורות מים והיהודים השכילו למלא אותם במים בעוד מועד. ב-14 במאי היה בעיר מלאי של 115,000 ממ"ק מים, כמות שהייתה אמורה להספיק לארבעה חודשים (במנות של 10 ליטר ליום לנפש). כל בורות המים ננעלו והמים חולקו לתושבים באמצעות מכלים מיוחדים שהועמסו על מכוניות משא או על עגלות רתומות לסוסים.

חלוקת מים בירושלים הנצורה

ככל שהתארך המצור והמלאי במחסנים הצטמצם, גברה העצבנות בקרב חברי ועדת המצב. במברקיו של דב יוסף (שעמד בראש ועדת המצב) לבן-גוריון, היה תיאור קודר של המצב בעיר. באחד המברקים, כותב דב יוסף:¹⁹⁸

¹⁹⁸ דב יוסף, קרייה נאמנה, עמוד 160-161.

לאחר בדיקה מדוקדקת התברר לנו שכל הקמח בעיר יספיק לנו במנות מצומצמות לשבעה עשר יום ... לאחר שבועיים לא יהיה לתושבים מה לאכול. עליך לפעול בהתאם". וכעבור זמן קצר: "אינני רוצה להוסיף קשיים לקשייך, ואני משתדל לחזק את לב העם בעיר, אבל נותר לנו מזון רק לימים מעטים בלבד, וכל איחור נוסף כרוך בסכנה [...]".

ב-7 ביוני הגיעה העצבנות לשיאה, ודב יוסף כותב לבן-גוריון :

האם עלינו להסתפק בתקוות ובסיכויים? זה שבועות שאני מזהיר וחוזר ומזהיר על ההכרח לשלוח לנו אספקה, ודבר לא הגיע אלינו ... הצלחת לשלוח דברים אחרים – כגון תחמושת – ואם כן למה לא מזון? ... אני חוזר ומזהיר אותך, שאם לא נקבל קמח עד יום ב', יהא בירושלים רעב על כל תוצאותיו המובנות מאליהן.

הידיעות מירושלים דירבנו את בן-גוריון לרכז כוחות כדי לכבוש את לטרון ולפרוץ את הדרך לירושלים. לטרון אמנם לא נכבשה, אולם כתוצאה מן הקרבות נפרצה דרך עפר, שאיפשרה מעבר ג'יפים לירושלים, "דרך בורמה", ששמה נלקח מהדרך הקשה שנסללה בזמן מלחמת-העולם השנייה על-ידי כוחות בריטיים באזור הררי ובלתי עביר בבורמה. עוד לפני תחילתה של ההפוגה הראשונה העבירה ההגנה לירושלים באמצעות "דרך בורמה" נשק וציוד מלחמתי. גם האצ"ל ניצל את דרך בורמה וב-9 ביוני 1948 הגיעו חמישה ג'יפים לבסיס עץ-חיים ובהם מרגמות בנות "3" ופגזים רבים. בין הבאים לירושלים היו עמיחי פגלין ("גידי"), קצין המבצעים הראשי של האצ"ל וכן דוד בריסק ("צ'נקי"), שהיה מומחה למרגמות עוד מתקופת שירותו בצבא הבריטי. ההתרגשות הייתה רבה, ולמרות העייפות הרבה, הצליח צ'נקי עוד באותו יום להמטיר על העיר העתיקה פגזים מן המרגמות שהביא אתו.

בערב ה-9 ביוני, נתמנתי מפקד חמשת הג'יפים של האצ"ל שהצטרפו אל השיירה של ההגנה, בפיקודו של יצחק לוי-לויצה. השיירה עשתה דרכה מירושלים עד לקרבת בית-סוסין, ליד גבעה חולית שלא הייתה עבירה למשאיות. שם חיכו המשאיות שהגיעו מן השפלה; המטען והאנשים הועברו אל הג'יפים, שעשו דרכם בחזרה לירושלים. הבחורים דחפו את הג'יפים, העמוסים לעייפה, בחול הטובעני ולאחר ליל הרפתקאות, הגיענו בשלום לירושלים.

מאמצי ועדת ההפוגה להכריז על הפסקת אש נמשכו כל ימי הקרבות. ב-22 במאי החליטה מועצה הביטחון על הפסקת אש מיידית בכל החזיתות; מדינת ישראל קיבלה על עצמה לקיים את ההחלטה, אולם היא נדחתה על-ידי הערבים והמלחמה נמשכה בכל עוזה. ב-29 במאי שוב החליטה מועצת הביטחון על הפסקת אש מיידית, אולם גם החלטה זו נדחתה על-ידי הערבים. רק כאשר התברר לערבים כי ניצחונם אינו בהישג-יד, הם קיבלו את החלטת מועצת הביטחון והסכימו לקיים בארץ הפוגה לתקופה של ארבעה שבועות, החל ב-11 ביוני 1984. את המשא-ומתן בין הצדדים ניהל המדינאי השבדי, הרוזן פולקה ברנדוט, שנתמנה על-ידי האו"ם מתווך בין היהודים והערבים. ההפוגה נתקבלה בברכה ובהקלה רבה על-ידי תושבי ירושלים, אזרחים וחיילים כאחד. החיילים, ובמיוחד אלה שהשתייכו ליחידות הלוחמות, היו עייפים מן הלחימה הקשה, שנמשכה יומם ולילה ללא הפוגה. הם היו עייפים גם מן המתח הנפשי, בהיותם עדים לחוויה הנוראה של חבר שנפגע. תרם למתח גם תסכול של אין-אונים, שנבע ממחסור תמידי בנשק ובלוחמים. האזרחים, שחיו כל ימי הקרבות בחרדה נוראה, יצאו מן המקלטים החשוכים וקיבלו את שיירות הג'יפים עמוסי המזון בשמחה ובתרועה. סוף סוף פסקו ההפגזות, שגבו מחיר דמים גבוה מאוד מן העומדים בתור לחלוקת מים או מצרכים חיוניים אחרים. אפשר יהיה לצאת לאוויר החופשי, להוציא את הילדים לטיול קצר ולבקר קרובים ומכרים, מבלי לחשוש לפגז תועה. התגברה התקווה כי בעזרת ההפוגה והקשר שנוצר עם השפלה, ניתן יהיה להחזיר את החיים בירושלים למסלולם הרגיל. מי יודע, אולי יחזרו לזרום מים בברזים? ואולי אפשר יהיה להאיר את הבית באמצעות נורות החשמל שעמדו ללא שימוש זמן כה רב? וחשוב מכול, אולי אפשר יהיה גם לגוון את המזון ולהגדיל באופן משמעותי את כמותו?

מיד עם תחילת ההפוגה, הציב הרוזן ברנדוט את אנשיו בעמדות-מפתח, כדי שיוכלו לפקח באופן יעיל על ביצוע הפסקת-האש על-ידי הצדדים הלוחמים. פתיחת הכביש הראשי לירושלים לצורך העברת מצרכי מזון הייתה נתונה בידי ועדת ההפוגה, אלא שזו נתקלה בקשיים רבים. הערבים נקטו תכסיסי השהיה ומנעו את העברת השיירות. תחילה התווכחו לגבי מקום הצבת תחנות הביקורת ותהליך הביקורת. אולם הבעיה העיקרית הייתה דרישתם להטיל פיקוח גם על השיירות שעברו ב"דרך בורמה", ועד שהעניין לא יוסדר, לא הרשו מעבר מכוניות בכביש הראשי. צה"ל צפה בעיה זו מראש, ובעוד מועד הוסע נציג האו"ם לכל אורכה של "דרך בורמה", כדי שייוכח שאמנם נסללה הדרך לפני תחילת ההפוגה ועל כן אין היא בת-

פיקוח. אחר ערמו הערבים קושי נוסף, בטענה שהכביש הראשי חובל בזמן הקרבות ואינו עביר למכוניות. דב יוסף שלח פועלים מירושלים לשער-הגיא כדי לתקן את הכביש, ורק ב-19 ביוני, שמונה ימים לאחר תחילת ההפוגה, נפתח הכביש הראשי לתנועה ושתי שיירות אספקה יצאו לירושלים בפיקוח האו"ם. השיירות, שנעו בכביש לירושלים, נבדקו על-ידי משקיפי או"ם בעת העמסתן וכל התכולה נרשמה בקפדנות. בפעם השנייה נבדקו המכוניות בדיקה שטחית בלבד בתחנת הביקורת אשר בשער-הגיא.

בעוד השיירות נעות בכביש הראשי, נערכו דיונים מתישים בין דב יוסף לבין המתווך לגבי כמות המזון שמותר להעביר לירושלים. הקו שהנחה את ברנאדוט היה, כי "מלאי המצרכים החיוניים לא יהיה גדול או קטן בתום ההפוגה משהיה בראשיתה". פירוש הדבר, שיהודי ירושלים צריכים להמשיך ולהסתפק בכמויות המזון המקוצצות שקיבלו בזמן המצור, בעוד שדב יוסף טען כי יש לספק לתושבים כמות מזון רגילה כפי שצורכים תושבי העולם המערבי. החל ויכוח קטנוני על מספר הקלוריות שרשאים יהודי ירושלים לקבל בכל יום. דב יוסף פעל כפרקליט מנוסה והביא נימוקים מנימוקים שונים להגדלת מספר הקלוריות לנפש ליום, בעוד ברנאדוט עשה כמיטב יכולתו להקטין את מספר הקלוריות. כאשר דב יוסף טען כי בארצות-הברית המנה הנורמלית היא 3,900 קלוריות ברוטו לנפש ליום, ענה לו מקדונלד (נציגו של ברנאדוט) כי בסין חיים מיליוני אנשים על סף רעב. השיב לו דב יוסף: "אנו מעדיפים לחיות לפי דוגמת ארצות-הברית ולא לפי דוגמת סין". גם מספר תושבי ירושלים היהודיים היה נתון במחלוקת, כאשר חברי ועדת ההפוגה מנסים כל הזמן להקטין את המספר ועל-ידי כך להקטין את כמות המזון שמותר להביא העירה. לבסוף התפשרו הצדדים והוסכם כי כל תושב מ-108 אלף התושבים שחיו בירושלים המערבית יקבל 3,100 קלוריות ביום. כן הורשתה אספקת דלק לירושלים.

עם פתיחת הדרך וחיידוש הקשר עם השפלה, רצו רבים מתושבי ירושלים לעזוב את העיר, מי לביקור קרובים ומי – כדי לברוח מהסבל ומהסכנה. מיד עם תחילת ההפוגה ננקטו אמצעים מיוחדים כדי למנוע עזיבה המונית. כל מי שביקש לנסוע לתל-אביב היה זקוק לרשיון מיוחד מטעם "ועדת ירושלים", ורשיונות כאלה היה קשה מאוד להשיג. למרות כל הקשיים, הצליח מספר ניכר של תושבי ירושלים לעקוף את המחסומים ולנטוש את העיר.

הערבים לא השלימו עם התנועה החופשית שהתנהלה ב"דרך בורמה" וחזרו ודרשו שגם שם יוטל פיקוח של האו"ם. הם התנכלו לשיירות שנעו

בכביש הראשי, כדי ללחוץ על היהודים ועל האו"ם להחיל את הפיקוח גם על "דרך בורמה". לבסוף, נכנעה ממשלת ישראל והודיעה כי "דרך בורמה" תשמש רק להעברת אספקה צבאית למשלטים אשר בסביבה, בעוד הספקת המזון לירושלים תתנהל אך ורק בכביש הראשי שהיה נתון לפיקוח האו"ם.

כזכור, התקינו הבריטים בזמנו צינור, שהוביל מים ממעיינות ראש-העין לירושלים באמצעות שלוש משאבות. לאחר צאת הבריטים את העיר, הפסיקו הערבים, ששלטו בראש-העין ובמשאבות אשר בלטרון, את הזרמת המים לירושלים. על-אף שהיו אמורים לחדש את אספקת המים באותו צינור, נמנעו הערבים מלעשות זאת. הם הבינו היטב את חשיבות המים לירושלים ולכן, למרות כל הלחצים, לא חידשו את אספקתם. (בחודש אוגוסט, לאחר שמהנדסים יהודים הצליחו לתקן את תחנת השאיבה בלטרון, פוצצה חיילי הלגיון והוציאוה מכלל שימוש). אולם במקביל לדיונים עם הרוזן ברנאדוט, החלה חברת "מקורות" בהתקנת צינור מים ב"דרך בורמה". הצינור קישר את הבארות שבאזור רחובות עם תחנת השאיבה ליד שער הגיא, שהייתה בשליטת כוחותינו. כעבור חודשיים של עבודה, ב-11 באוגוסט, החלו לזרום מים בצינור החדש וירושלים ניצלה מן הצמא.

למרות הפיקוח של משקיפי האו"ם, זרמה לירושלים כל הזמן תגבורת צבאית בציווד ובאנשים, הרבה מעבר למוסכם עם המתווך. בדרך כלל השתמש צה"ל ב"דרך בורמה" להעברת ציוד צבאי, בעוד הכביש הראשי לירושלים, שעבר דרך לטרון, שימש להעברת מזון וסחורות אחרות שיועדו לאזרחי העיר.

גם האצ"ל בירושלים קיבל תגבורת גדולה בנשק ובלוחמים מן השפלה. כזכור, הכריז האצ"ל על פירוקו בתחום מדינת ישראל, אולם צה"ל לא היה מסוגל לקלוט את כל המתנדבים. אותן יחידות של האצ"ל שלא נקלטו בצבא, פעלו על-פי הוראות המטה הכללי של צה"ל. כך נשלחו יחידות האצ"ל לכבוש את הכפר הערבי יהודייה ולתקוף את העיר הערבית רמלה. יחידה אחרת נשלחה לדרום והשתתפה בבלימת הטור המצרי שהגיע עד אשדוד.

ב-2 ביוני הודיע משה שרת, בשם ממשלת ישראל הזמנית, כי ההסכם עם האצ"ל ולח"י נכנס לתוקפו בשטח מדינת ישראל, ולפיו ייכנסו חיילי שני הארגונים למסגרת הצבא בחטיבות נפרדות, ויישבעו שבועת-אמונים למדינת ישראל. ההסכם עם האצ"ל ועם לח"י לא כלל את ירושלים, אשר לפי החלטת האו"ם (שנתקבלה על-ידי ממשלת ישראל) הייתה אמורה להיות מחוץ לשטח המדינה היהודית. מטרת קיומו העצמאי של האצ"ל בירושלים הייתה שחרור העיר וצירופה למדינת ישראל הריבונית.

כך קרה שעם תחילת ההפוגה נשארו עדיין לוחמים רבים שלא הספיקו להצטרף לצה"ל, וחלק מהם ביכר לעלות לירושלים ולהצטרף לכוחות האצ"ל ששמרו על עצמאותם הארגונית בעיר. היו מקרים שלוחמי אצ"ל, שהגיעו ברכב למחסום שהוקם ליד קיבוץ חולדה, לא הורשו להמשיך בדרכם, בטענה שישנה הוראה מפורשת מן המטכ"ל למנוע מהם את המעבר לירושלים. במקום פרצו ויכוחים קולניים, מלווים באיומים של פתיחה באש, אולם לידי התנגשות של ממש לא הגיעו. אנשי האצ"ל מצאו דרכים חלופיות ולעתים אף צעדו ברגל עד ירושלים, עמוסים בנשק שנשאו על גופם.

מאחר שנמנע מן האצ"ל להעביר נשק ברכב שנע ב"דרך בורמה", נמצאה דרך להעבירו באמצעות הכביש הראשי. כך קרה, למשל, שיוסף בג'יו, איש אצ"ל לשעבר, שימש נהג משאית שהובילה מצרכי מזון לירושלים. לאחר שסיימו להעמיס על המשאית שלו את שקי הבצל, נסע בג'יו לבסיס אצ"ל בפתח-תקווה ושם הוסיפו שקים מלאים בנשק, שהוטמנו מתחת לשקי הבצל. המשאית עברה את הביקורת של פקחי האו"ם ללא קושי, ובירושלים עשה תחילה בג'יו את דרכו לבסיס האצ"ל ורק לאחר שהנשק נפרק, נסע למסור את מטען הבצל. בג'יו לא היה בודד; מספר נהגים עשו כמוהו והעבירו נשק עבור האצ"ל בירושלים.

בכל ימי הקרבות שימשו את לוחמי האצ"ל מספר בסיסים שהיו פזורים בחלקים שונים של העיר. עם תחילת ההפוגה, פנה מטה האצ"ל בעיר אל ועדת המצב, בראשותו של דב יוסף (שנתמנה בהמשך מושל צבאי של ירושלים), בבקשה לאתר מקום מתאים, שבו ניתן יהיה לרכז את כל כוחות האצ"ל בעיר. יש לציין, כי בכל תקופת הקרבות היה שיתוף-פעולה מלא בין מטה האצ"ל בעיר לבין ועדת המצב, שהקציבה לבסיסי האצ"ל מזון ומצרכים חיוניים אחרים. לאחר כמה דיונים, אותר מתחם בשכונת קטמון, שכלל מספר רחובות סמוכים. במתחם זה התארגן הגדוד הירושלמי.

בראש "גדוד מספר 6" של האצ"ל בירושלים עמד נתן-ניקו גרמנט ("שמשון") שחזר לא מכבר מגלות במחנות המעצר באפריקה; יהושע ברנדיס-הכהן ("אליצור") שימש סגנו, מנחם שיף ("זאב") שימש קצין מבצעים ויחאל אוהב-עמי ("עידו") שימש שלישי הגדוד. הגדוד כלל שלוש פלוגות קרביות: פלוגה מספר 1, בפיקודו של יהודה לפידות ("נמרוד"); פלוגה מספר 2, בפיקודו של צבי קניג ("ישי"); ופלוגה מספר 3, בפיקודו של אליעזר סודיט-שרון ("קבצן"). כן כלל הגדוד פלוגת רגמים, בפיקודו של דוד בריסק ("ברוך" או "צ'נקי"); משטרה צבאית (האחראי היה קלמן ברגמן "דן"), יחידת מודיעין בפיקודו של רפאל סבן וכן שירותי-עזר.

ברחוב רמב"ן 14 ברחביה היה בסיס הבנות, שכלל כ-100 צעירות, אשר שירתו בעיקר ביחידות הקשר ובשירות הרפואי. האחראית על בסיס הבנות הייתה אָמה גרמנט ("אביגיל"). הבניין נמצא נטוש, מאחר שבעליו הלא-יהודים עזבו את ירושלים עם תחילת הקרבות.

בקטמון (היום רחוב הפורצים 27 היה בסיס הנוער, ובו כ-150 רים בני 15-17 עסקו בשירותי עזר כמו: הדבקת כרוזים, שליחויות וכן תפקידים שונים בבסיסים. הם עברו אימונים בנשק, וחלקם אף השתתפו בקרבות. פנחס טוכמן ("רון") שימש מפקד פלוגת הנוער, ובהמשך החליף אותו דוד הורן ("גיל") ורון עבר לשמש מזכיר המחוז.

השירות הרפואי כלל את בית-חולים "החלמה", ששכן בבית אגיון, ברחוב סמולנסקין, מאחורי מנזר טרה-סנטה. תחילתו של בית-החולים "החלמה" קשור בקרב על דיר-יאסין. מספר ימים לפני הקרב נתקבלה ידיעה כי בקומה השנייה בבית יוסף וינברג, ברחוב ברטנורא פינת רד"ק, יש דירה פנוייה (בעליה עזבו כנראה את ירושלים). הוחלט לתפוס את הדירה ולהפוך אותה לבית-חולים מאולתר. את בית-החולים ניהלה הרטה גרינוולד ("רינה"), אחות במקצועה, ולידה עזרו מספר בנות, ביניהן: רות שניאורסון ורחל ברנדויין. לבית-חולים זה הופנו הפצועים קל, בעוד הפצועים קשה הופנו לבית-החולים "הדסה", ששכן בבניין המסיון האנגלי, ברחוב הנביאים. הממונה על בית-החולים "החלמה" היה ד"ר ליאון פרחי ("זאב"), רופא צעיר שעלה לא-מכבר מביירות והצטרף לארגון בירושלים. ד"ר פרחי העביר קורסי עזרה ראשונה ליחידות השונות ואף השתתף כרופא בפעולות קרב. לידו בבית-החולים "החלמה" עזר ד"ר אריך גולדשלגר ("זהבי"). כאשר גדל מספר הפצועים, עבר בית-החולים לווילה אגיון. משפחת אגיון נאלצה לפנות את ביתה כאשר הבריטים הקימו בירושלים את אזורי הביטחון הידועים, ובבניין התגורר הגנרל ברקר, המפקד הראשי של הצבא הבריטי בארץ-ישראל. עם צאת הבריטים את העיר, מסרה הגב' אגיון את מפתחות ביתה לגב' רחל ריבלין, שעזרה רבות ללוחמי האצ"ל והתמסרה במיוחד בטיפול בפצועים. הגב' ריבלין, יחד עם הגב' נתה ברגמן, הפכו את וילה אגיון לבית-חולים לכל דבר. היום משמש הבניין כמעונו הרשמי של ראש ממשלת ישראל.

נוסף לבית-החולים, הוקמה בשטח הגדוד בקטמון מרפאה, אשר שימשה את חיילי הגדוד.

בעיר נבנה בית-מלאכה גדול לתיקון כלי נשק ולייצורם. הרוח החיה בבית-המלאכה היה אליהו בראון, מהנדס חשמל במקצועו. תחילה הפך בראון את ביתו, ברחוב הרב קוק, למעבדה והכין בו מוקשים חשמליים. לאחר הפרעות

שפרעו הערבים במרכז המסחרי בירושלים, יצאו לשטח מספר בעלי מקצוע, לקחו משם מכונות שונות, והקימו בית-מלאכה בבניין הגרמני שבין רחוב הנביאים לרחוב יפו. האחראי הראשי על בית-המלאכה היה יצחק טוביאנה ("אמנון"); האחראי הטכני היה המהנדס בראון ואתו עבדו יהושע שפירא, מאיר פרבר, יוסף טובנהויז ואחרים, כולם בעלי מקצוע מנוסים, בסך-הכול קרוב לעשרה אנשים. לרשותם עמדו שתי מחרטות, כרסומת (מכונה שבעזרתה מכינים גלגלי שיניים), מקדחות, מכונת ריתוך וכן כלים מכלים שונים. תחילה עסקו בעיקר בתיקון כלי נשק (תת-מקלעים מטיפוס סטן וכן אקדחים), אולם במשך הזמן התפתח המקום ועבר גם לייצור כלי מלחמה שונים.

לאחר פלישת הלגיון הערבי לירושלים, היה צורך דחוף בנשק נגד שריון, ובבית המלאכה החלו בייצור פגזים חודרי שריון. את הפגזים היו מרכיבים על מדוכה של רובה אנגלי, שהייתה מיועדת במקורה לירי רימוני מילס. בתקופה קצרה הצליחו הבחורים לייצר קרוב ל-300 פגזים כאלה. אולם גולת הכותרת הייתה ייצור התקן כינון למרגמה בקוטר 3 אינטש. במשך ההפוגה הראשונה הגיעו למחסני האצ"ל בירושלים מספר מרגמות כאלה, אולם רק התקן אחד לכינון המרגמות. דוד בריסק ("צ'נקי") הגיע לבית-המלאכה וביקש מהם לייצר עבורו התקני כינון נוספים. הבחורים נרתמו למלאכה, וכעבור זמן לא רב מסרו לצ'נקי את ההתקן הראשון. לאחר בדיקה יסודית חזר צ'נקי לבית-המלאכה ומרוב התרגשות על הצלחת הייצור נישק את העושים במלאכה. מיד לאחר-מכן נמסרו לפלוגת הרגמים עוד שלושה התקני כינון מתוצרת עצמית.

לאחר פירוק האצ"ל בירושלים, הועבר בית-המלאכה לרשות "חמד", ואנשיו לא הסתירו את התפעלותם מייצור התקני הכינון הללו. נוסף לבית-המלאכה, היה בעיר מחסן אספקה גדול, "הקרקה", ששירת את כל בסיסי האצ"ל. ה"קרקה" שכן בבניין מבודד, ששימש מועדון של תנועת הנוער בית"ר. לוי יצחק ברנדויין ("גנדי"), היה אחראי על האספקה ולידו עזרה יונה ברזילי. תחילה היה צריך גנדי לדאוג בעצמו לרכישת מצרכי המזון השונים, אולם לאחר צאת הבריטים את העיר והעמדת כל כוחות האצ"ל לפקודת דוד שאלתיאל, קיבל האצ"ל הקצבה קבועה מוועדת המצב, בראשותו של דב יוסף.

עוד יש להזכיר את המוסך הגדול של האצ"ל, סמוך לקולנוע "אוריון", שעסק בטיפול ותיקון כלי הרכב השונים. האחראי למוסך היה אליאל פריימן ("יצחק"), ויצחק דן שימש טכנאי הראשי.

בסך-הכול היו כ-700 לוחמים בגיוס מלא בבסיסים השונים, ועוד כ-300 לוחמים מבוגרים יותר (האוצרון) שהמשיכו ללון בבתיהם והתייצבו בכל בוקר למשימות השונות שהוטלו עליהם.

עם תחילת התארגנות הגדוד וקבלת הנשק מתל-אביב, הוחל באימונים אינטנסיביים. על מלאכת האימונים ניצח צ'נקי, בנוסף להיותו מומחה למרגמות, עסק בהדרכה בזמן שירותו בצבא הבריטי. פלוגה מספר 1, שרבים מלוחמיה נפגעו במהלך הקרבות, הייתה הפלוגה הראשונה שנכנסה לבסיס בקטמון ועברה שם ארגון מחדש. לאחר סיום אימוני הפרט, הכיתה והמחלקה, הוחלט לקיים אימון פלוגתי, שאמור היה לסגור את סדרת האימונים המפרכת. בעוד המחלקות מסתערות על הגבעות של שיח' באדר (שם מצוי היום משכן הכנסת), הגיעו הידיעות הנוראות בדבר השמדתה של אניית הנשק "אלטלנה".

אין זה המקום לדון בפרשת "אלטלנה", אולם מן הראוי לציין את ההשלכות שהיו לטרגדיה של האנייה על האצ"ל בירושלים. על סיפון האנייה שהפליגה מצרפת היו 900 לוחמים מנוסים ונשק רב, שכלל: 5000 רובים; 250 מכונות ירייה; 3 מיליון כדורים; 3000 פצצות-אוויר; 5 זחל"מים ומאות טונות של חומר נפץ. בדיונים שנערכו בעוד האנייה בלב ים, הציע פיקוד האצ"ל בתל-אביב לממשלת ישראל, כי 20 אחוז מן הנשק שהיה באנייה יועבר לשימוש האצ"ל בירושלים. נציג משרד הביטחון הסכים להצעה זו, אולם כאשר האנייה התקרבה לחופי הארץ, השתבשו העניינים והאנייה הופצצה ועלתה באש מול חוף תל-אביב. מחנות האצ"ל פורקו על-ידי חיילי צה"ל, מפקדים רבים נעצרו ויתר הלוחמים הועברו למחנה הקלט.

במטה האצ"ל בירושלים התעורר החשש, שמא ינצל בן-גוריון את פרשת "אלטלנה" וינסה לתקוף גם את הגדוד הירושלמי. על-כן הוחלט לקיים מצעד ברחובות העיר שישמש הפגנת כוח שתרתיע את ההגנה מלתקוף את האצ"ל. הפור נפל על פלוגה מספר 1, שהייתה מגובשת ומסודרת יותר מן הפלוגות האחרות. רענן עצמו הגיע לאזור שיח' באדר והורה להפסיק מיד את האימונים הפלוגתיים, שהיו בעיצומם. הפלוגה חזרה לבסיס בקטמון לצורך התארגנות, ובשעות אחר-הצהריים יצא המצעד לדרך. בראש המצעד נסע משוריין ואחריו צעדה הפלוגה, מחלקות-מחלקות. היה חשש להתנגשות עם כוחות ההגנה, וכדי למנוע שפיכות דמים, צעדו לוחמי האצ"ל עם רובים ללא תחמושת. המצעד עבר ברחובות המלך-ג'ורג', בן-יהודה ויפו והקהל הרב שהתאסף על המדרכות, הריע לצועדים והביע את אהדתו ללוחמי האצ"ל. בכיכר-ציון עמד המצעד ואליאל פריימן ("יצחק") מוותיקי התנועה

הרוויזיוניסטית והאצ"ל, נשא מעל אחת המרפסות נאום חוצב להבות. האירוע הסתיים בשירת "התקווה" אדירה והפלוגה עלתה על משאיות וחזרה בשלום לבסיס.

בלב אנשי האצ"ל הצטבר כעס רב על בן-גוריון, שנתן את ההוראה להפגז את האנייה ועל-כן היה אחראי למספר נפגעים הרב. בן-גוריון היה אחראי גם למעצר מאות אנשי אצ"ל, ביניהם חמישה מפקדים בכירים שהוחזקו במעצר מבודד.¹⁹⁹

פרשת אלטלנה" לא הפריעה להתארגנות הגדוד בבסיס קטמון. מפקדים בכירים המשיכו להגיע מן השפלה וזרם הנשק לירושלים לא פסק. מצבת הנשק גדלה לאין שיעור, וקשה היה להשתחרר מן המחשבה, כמה שונים היו יכולים להיות פני הדברים, אילו נשק זה עמד לרשות האצ"ל בירושלים חודשיים מוקדם יותר. במקום שני מקלעי ברן שהיו רכוש האצ"ל בזמן הקרבות, הגיע מספר המקלעים בסוף תקופה ההפוגה ל-40! מספר הרובים גדל מכמה עשרות למאות רבות. נוספו 5 מכונות ירייה מטיפוס בראונינג, כ-10 מרגמות בקוטר "3 עם מלאי של אלפי פגזים וכן 2 פיאטים. לקראת חידוש הקרבות היה הגדוד בתקן מלא, מאומן ומאורגן כראוי ומצויד כהלכה.

עד פרשת "אלטלנה" קבעה מפקדת האצ"ל בתל-אביב את מדיניות הארגון, בעוד המטה בירושלים עסק בבעיות ארגון וביצוע. עם פירוק האצ"ל בתחום מדינת-ישראל, חדלה המפקדה הארצית להתקיים וגם הקשר בין ירושלים לתל-אביב היה מורכב ובלתי אמין. על-כן באה מירושלים הדרישה לשלוח לעיר חבר מפקדה, שיוכל לקבוע גם את המהלכים המדיניים, שהיו משולבים כל הזמן במהלכים הצבאיים. תחילה הביע מנחם בגין את רצונו לעלות לירושלים כדי לפקד מקרוב על האצ"ל בעיר. אולם יתר חברי המפקדה הארצית התנגדו לכך, בטענה שנוכחותו דרושה בשפלה, שם עוד לא שכנו הרוחות והיחסים עם הממשלה הזמנית היו מתוחים. בגין שוכנע, ושלח לירושלים את שמואל-"מוקי" כץ ("קרני"), חבר המפקדה הארצית, שעסק בעיקר בצד המדיני-הסברתי של הארגון. שמואל כץ היה שליחו האישי של בגין בירושלים, ובתור שכזה היה מפקד האצ"ל בעיר. הוא נטל לידינו את האחריות הישירה לניהול יחסי החוץ וכן את הפיקוח על המודיעין. כמו-כן כתב את המאמר הראשי היומי בעיתון "החרות" והביע את דעתו לגבי יתר

¹⁹⁹ החמישה היו: יעקב מרידור, אליהו לנקין, הלל קוק, בצלאל עמיצור ומשה חסון.

המאמרים. יהושע אופיר ערך, כזכור, את העיתון, שגיליונו הראשון יצא לאור ב-1.6.48 והאחרון – ב-1.10.48.

שמואל כץ נמנע מלהכניס שינויים מרחיקי לכת בפיקוד הבכיר של האצ"ל בירושלים. מרדכי רענן ומנחם שיף המשיכו לייצג את הארגון בפגישות עם דוד שאלתיאל וקציניו, בעוד קלמן ברגמן ("דן") ויוסף ליזרוביץ ("אהרון") המשיכו לקיים את הקשר עם דב יוסף והכפופים לו. המפקדה הראשית של מחוז ירושלים מנתה, מלבד שמואל כץ, עוד חמישה אנשים: מרדכי רענן ("יעקב"), קלמן ברגמן ("דן"), ניקו גרמנט ("שמשון"), אליהו מרידור ("ברוך") ומשה אריאל ("יצחק") שהמשיך לשמש מזכיר המחוז.

במשך כל תקופת ההפוגה נמשכו הפגישות בין נציגי האצ"ל לנציגיו של שאלתיאל בעיר. האצ"ל המשיך למלא את כל המשימות שהוטלו עליו, והמטה בראשותו של דב יוסף המשיך לספק לאצ"ל אספקה ושירותים. לאחר הטבעתה של האנייה "אלטלנה", נוצר מתח בין הצדדים. במטה האצ"ל חששו שגם בירושלים ינסה בן-גוריון לחסל את הארגון בכוח הזרוע והחלו בהכנות כדי לקדם את פני הרעה. ואם לא די בזאת, באה פרשת המרגלים הבריטיים, שהעיבה עוד יותר על מערכת היחסים העדינה בין האצ"ל להגנה. מאז פרצה המלחמה גברו בירושלים השמועות בדבר קיומם של מרגלים המדווחים לערבים על הנעשה בירושלים העברית. בזמן ההפגזות התרבו הפגיעות הישירות במתקנים בעלי חשיבות אסטרטגית, ושירותי המודיעין של ההגנה ושל האצ"ל התרכזו בעובדי חברת החשמל הירושלמית, שידעו את מיקומם של המפעלים האסטרטגיים אשר קיבלו אספקת חשמל על-פי הוראות ראשי ההגנה. האווירה בעיר הייתה קשה, ושירותי המודיעין התאמצו ללכוד את המרגלים. ואמנם עצרה ההגנה את אחד מקציניה, מאיר טוביאנסקי, שעבד כפקיד בכיר בחברת החשמל הירושלמית ונחשד שסיפק ידיעות לאויב. טוביאנסקי הועבר מירושלים וב-30 ביוני 1948 הועמד בפני בית-דין שדה, שמצא אותו אשם ודן אותו למוות. מיד לאחר מתן גזר-הדין, הוצא טוביאנסקי להורג. שנה לאחר מכן, ב-1 ביולי 1949, כתב בן-גוריון לאלמנתו של טוביאנסקי שבעלה "היה חף מפשע, ופסק הדין וביצועו הם טעות טרגית". בארי, שהיה אחראי להוצאתו של טוביאנסקי להורג, הועמד למשפט ונמצא אשם בהריגה. (על פרשת טוביאנסקי, ראה ספרו של שבת טובת "כיתת יורים בבית ג'יז")

ב-7.7.48, יום לפני בואו של שמואל כץ לירושלים, עלה המודיעין של האצ"ל על חמישה פקידים בריטיים שעבדו בחברת החשמל והתגוררו במושבה הגרמנית. בידי החמישה נמצא משדר רב-עוצמה, שבאמצעותו

שָׁדְרוּ לַעֲמִיתֵיהֶם בַּעִיר הַמְזַרְחִית. הֵם הוֹאֲשֵׁמוּ בַּמְסִירַת יַדְיָעוֹת לְאוֹיֵב וְהוֹשִׁמוּ בַּמַּעֲצָר בַּתְּחוּם הַגְּדוּד בַּשְׁכוּנַת קֶטְמוֹן. בַּחֲקִירָה הוּדָה אֶחָד הָעַצוּרִים בַּמַּעֲשִׂים שִׁיּוּחְסוּ לוֹ וּבַדְּבָרֵי עַצוֹר שְׁנֵי נִמְצְאוּ סְתִירוֹת רַבּוֹת. שְׁלוֹשֵׁת הָאֲחֵרִים הִכְחִישׁוּ בַּתּוֹקֶף כָּל קֶשֶׁר לְרִיגוֹל. בַּמְטָה הָאֲצ"ל הוֹבְעָה הַדְּעָה שִׁישׁ לְהַעֲמִיד אֶת הָעַצוּרִים הַבְּרִיטִיִּים בְּפָנֵי בֵּית-דִּין צְבָאִי, אֹלָם שְׁמוֹאֵל כֶּץ, שְׁבַדֵּק אֶת חוֹמֵר הַחֲקִירָה, הִיסֵס לַעֲשׂוֹת זֹאת.

בִּינְתֵימֵם פִּתְחָה מִמְשַׁלַּת בְּרִיטָנִיָּה בַּמַּסַּע תַּעֲמוּלָה נִרְחַב לְשַׁחְרוֹר הָעַצוּרִים. מֵאַחַר שֶׁבְּרִיטָנִיָּה לֹא הִכִּירָה עַדִּין בַּמְדִּינַת יִשְׂרָאֵל, הִיא פָּנְתָה לְמִמְשַׁלַּת יִשְׂרָאֵל בְּאִמְצָעוֹת הַקּוֹנְסוּל הַבִּלְגִי בִירוּשָׁלַיִם, שֶׁשִּׁימַשׁ יוֹשֵׁב-רֹאשׁ וְעַדַּת הַקּוֹנְסוּלִים לְשִׁבְיַת-הַנֶּשֶׁק. מִמְשַׁלַּת בְּרִיטָנִיָּה פָּנְתָה גַם לְרוֹזֵן בְּרִנְדוּט וְכֵן לְמוֹעֲצַת הַבֵּיטָחוֹן שֶׁל הָאו"ם. טַעֲנַתָּה הֵייתָה כִּי לְיִשְׂרָאֵל אֵין רִשׁוּת לְהַעֲמִיד אֶת חֲמֵשֶׁת הָעַצוּרִים הַבְּרִיטִיִּים לְדִין וְכִי עַל הַיִּשְׂרָאֵלִים לְהַעֲבִיר אֶת הָעַצוּרִים לְיַדֵי הָאו"ם. מִמְשַׁלַּת יִשְׂרָאֵל עֲנַתָּה כִּי תַעֲשֶׂה כָּל אֲשֶׁר בִּיכוּלְתָהּ כַּדִּי לְהַבִּיא לְשַׁחְרוֹר הָעַצִּירִים הַבְּרִיטִיִּים וְדַבּ יוֹסֵף, הַמְמוּנָה עַל יְרוּשָׁלַיִם מִטַּעַם מִמְשַׁלַּת יִשְׂרָאֵל, הַפְּעִיל לְחֶץ כֶּבֶד עַל נְצִיגֵי הָאֲצ"ל לְהַעֲבִיר לְיַדֵי אֶת הָעַצוּרִים. דַּבּ יוֹסֵף אָף אֵיִים כִּי הַצְּבָא יַפְעֵל לְשַׁחְרוֹר אֶת הָעַצוּרִים בְּכוּחַ. בַּמְקַבִּיל הוֹדִיעַ דַּבּ יוֹסֵף כִּי גַם לְהַגְנָה יֵשׁ חוֹמֵר-הָאֲשֵׁמָה נֶגַד הַחֲשׂוּדִים. נְצִיגֵי הָאֲצ"ל דְּרָשׁוּ לְהַעֲבִיר לְיַדֵיהֶם אֶת הַחוֹמֵר הַזֶּה, אֹלָם נִתְקַלּוּ בְּסִירוּב מוֹחֲלָט. בַּהוֹדְעָה לְעִיתוֹנוֹת שֶׁנִּמְסְרָה עַל-יַדֵי דוֹבֵר הַרְשׁוֹת הַיְהוּדִית בִּירוּשָׁלַיִם ב-13.7.48 נֹאמַר:

אֲנִי מִבִּינֵים שִׁישֵׁן עַדוֹיוֹת עַל הָאֲשֵׁמוֹת רְצִינִיּוֹת נֶגַד חֲמֵשֶׁת הַפְּקִידִים הַבְּרִיטִים שֶׁל חֲבֵרַת הַחֲשֵׁמֶל הַירוּשָׁלַמִית הָעַצוּרִים בְּיַדֵי הָאֲצ"ל. נַעֲשִׂים נִיסִיוֹנוֹת לְסַדֵּר אֶת הָעֵבֶרֶת הָאֲנָשִׁים הַלְלוּ לְיַדֵי מִמְשַׁלַּת יִשְׂרָאֵל, כַּדִּי לְבַרֵּר אֶת הָאֲשֵׁמוֹת נֶגַדָם וְאֵם יִימְצְאוּ יְסוּדוֹת לְכֶךָ – לְהַעֲמִידָם לְמִשְׁפָּט.

אֹלָם רַק לְאַחַר שֶׁדַּבּ יוֹסֵף מָסַר הַתְּחִיִּיבוֹת מִפּוֹרְשֵׁת לְהַעֲמִיד אֶת חֲמֵשֶׁת הַבְּרִיטִים לְדִין, הִסְכִּים מִטָּה הָאֲצ"ל לְהַעֲבִירָם לְיַדֵי הַשְּׁלִטוֹנוֹת הַיְהוּדִיִּים בִּירוּשָׁלַיִם. נִיקוּ גְרַמְנֵט ("שְׁמִשׁוֹן") נִשֵּׁם לְרוּחוּחָה; הַחֲזַקְתָּם שֶׁל הָעַצוּרִים בְּבֵית-מַעֲצָר מֵאוֹלְתֵר הַפְּרִיעָה לְחַיִּי הַשְּׁגָרָה שֶׁל הַגְּדוּד וְלְהַכְנוֹת לְקִרְאָת הַקְּרָבוֹת שֶׁמִּשְׁמָשׁוּ וּבְאוּ.

שְׁנֵיִם מִתּוֹךְ הַחֲמִישָׁה, סִילְבִּסְטֵר וְהוֹקִינֵס, הוֹעֲמְדוּ בְּפָנֵי בֵּית-הַמִּשְׁפָּט הַמְּחֻזֵּי, בַּעוֹד יֵתֵר הַשְּׁלוֹשָׁה שׁוֹחֲרָרוּ מֵאַחַר שֶׁהַתּוֹבַע הַכְּלָלִי לֹא מִצָּא רֵאוּת

מספיקות נגדם. סילבסטר נמצא אשם ונידון לשבע שנות מאסר, בעוד חברו הוקינס יצא זכאי. בית-הדין לערעורים איפשר לסילבסטר להינות מן הספק וביטל את פסק-הדין של בית-המשפט המחוזי. בזאת תמה פרשת חמשת פקידי חברת החשמל הבריטיים שנתפסו על-ידי האצ"ל.

קרבות עשרת הימים

עם תום ההפוגה הראשונה, שנמשכה ארבעה שבועות, השתנו יחסי הכוחות בירושלים תכלית שינוי. העיר השתחררה מן המצור שהייתה נתונה בו במשך מספר חודשים. הלוחמים העייפים החליפו כוח ומן השפלה הגיעו חיילים נוספים שמילאו את השורות. מחסני המזון הריקים נתמלאו ותושבי העיר היהודים השתחררו מאימת הרעב והצמא.

נשק רב זרם העירה והלוחמים, שיחידותיהם עברו ארגון מחדש, קיבלו אימונים אינטנסיביים בכלים החדשים. כל חייל קיבל נשק אישי, וכן חל שינוי דרמטי במצבת הנשק הכבד. לירושלים הגיעו מכונות ירייה, מרגמות כבדות ואף תותחים, שכמוהם לא היו בעיר קודם לכן. הטבלאות שלהלן ממחישות את השינוי הגדול שחל במצבת הנשק לאחר ההפוגה, בהשוואה לנשק שהיה בעיר עם פרוץ הקרבות ב-15 במאי 1948.

²⁰⁰ מצבת הנשק בירושלים

8.7.1948	15.5.1948	
1800	1011	רובים
1020	502	תת מקלעים
150	28	מקלעים קלים
16	6	מקלעים בינוניים
25	24	מרגמות 2"
13	4	מרגמות 3"
17	2	פיאט

מצבת הנשק הכבד בירושלים

8.7.1948	15.5.1948	
6	---	מרגמות כבדות
3	1	תותח נ"ט 2 פאונד
1	---	תותח 75 מ"מ
1	---	תותח 3.7"

²⁰⁰ לוי יצחק (לויצה), תשעה קבין, עמוד 474.

לעומת התחזקות היהודים בירושלים, חל אצל הערבים תהליך הפוך. הלגיון הערבי נחלש הן בכוח-אדם והן בנשק, בעיקר בתחמושת ארטילרית. את הלוחמים המנוסים שנפגעו בקרב היה צורך להחליף במגויסים חדשים ובלתי מנוסים. באשר לנשק, יש לזכור כי הלגיון הערבי היה תלוי באספקה ממחסני הצבא הבריטי, אולם בריטניה התחייבה למלא אחר החלטת מועצת הביטחון שהכריזה על אמברגו נשק על כל אזור הלחימה בארץ-ישראל. המצב הגיע לידי כך שהמלך עבדאללה ביקש מגלאב פחה, מפקד הלגיון הערבי, להתלוות אל שר החוץ הירדני, שיצא ללונדון לשכנע את ממשלת בריטניה לשלוח לצבא ירדן נשק ובעיקר פגזים למרגמות ותותחים. לאחר דיונים ממושכים, החליטה ממשלת בריטניה שלא להיענות לבקשת המלך עבדאללה והשיבה את פני שליחיו ריקם. היה זה לא במעט כתוצאה מן הלחץ שהפעילה ממשלת ארצות-הברית על הבריטים שלא להפר את החלטות מועצת הביטחון. במברק ששלח שגריר ארצות-הברית בלונדון אל משרד המדינה בושינגטון נאמר, כי לפי האינפורמציה שהגיעה לידי ממשלות ירדניים, יש ללגיון אספקה ופגזים שיספיקו ללחימה של ימים ספורים בלבד.²⁰¹ אינפורמציה דומה שלח נחום גולדמן, שהיה נציג הסוכנות היהודית בבריטניה, אל בן-גוריון בתל-אביב.

עם סיום ההפוגה הראשונה היה הכוח היהודי בירושלים חזק בהרבה מן הכוח הערבי בעיר. המורל בקרב הלוחמים היהודים היה גבוה, והכול חיכו למתקפה היהודית שאמורה הייתה להתחיל ב-8 ביולי 1948. באותם ימים (ב-11 ביולי) כינס דובר הצבא מסיבת עיתונאים ובה הודיע כי בירושלים קיים הסכם בין הצבא, האצ"ל ולח"י בדבר תיאום הפעולות הצבאיות באזור ירושלים. כזכור, ההסכם בין האצ"ל ובין ההגנה הושג יום לפני צאת הבריטים את העיר ונשמר במשך כל ימי הקרבות. החידוש הפעם היה בהצטרפותו של ארגון לח"י להסכם. יש לציין כי גם לח"י התחזק מאוד בירושלים, בעקבות תגבורת משמעותית שקיבל מן השפלה הן בלוחמים והן בנשק.

במטה האצ"ל חיכו בקוצר-רוח לתחילת הקרבות. כבר בימים האחרונים של ההפוגה, נפגשו נציגי האצ"ל (מרדכי רענן ומנחם שיף) עם שאלתיאל וקצין המבצעים שלו. נציגי האצ"ל הציעו לכבוש את העיר העתיקה בכוחות משותפים. על תשובתו של שאלתיאל מספר מנחם שיף בעדותו:²⁰²

שאלתיאל טען כי אינו סבור שיש לעיר העתיקה חשיבות מבחינה צבאית, ועל-כן, לא זה המבצע החיוני ביותר. הצעתו הייתה לחכות עד

²⁰¹ מסמכי משרד החוץ האמריקאי, שנת 1948, כרך 5, עמוד 1204.

²⁰² מ"ז, עדות מנחם שיף.

תום ההפוגה ורק אז יראה כיצד יתפתחו העניינים. הוא נטה לפעולה בדרום, נגד המצרים. הסברתי לו כי בעיית העיר העתיקה איננה צבאית גרידא, אלא בעיקרה מוסרית. טענתי גם שניתוק העיר העתיקה היה מנתק את כוחות הערבים הלוחמים ברמלה, לוד ורמאללה, מן הבסיסים שלהם ביריחו. גם יצחק לוי (לויצה) מציין כי:²⁰³

לדעת שאלתיאל תפקידם העיקרי של כוחות המחוז היה ונשאר להגן על העיר. עם זאת הוחלט ליזום כמה מבצעי התקפה מקומיים ... מכל האפשרויות בחר שאלתיאל במבצע מוגבל, בגזרת בית-וגן. הוא סיפר לי, כי בחר כמקום הפעולה את המרחב הדרומי-מערבי, בכוונה להרחיב את פרוזדור היציאה מירושלים. אמרתי לו, כי יש טעם במבצע כזה רק אם יסתיים בכיבוש בית-ג'אלה ובית-לחם, אך שאלתיאל החליט להסתפק בפעולה מוגבלת ונזהר ממבצע בעל תנופה.

עם פרוץ הקרבות, ב-8 ביולי 1948, לא היו ללגיון הערבי כל תוכניות התקפה. הוא נקט קו הגנתי בלבד וצימצם את עוצמת ההפגזות שהונחתו על העיר. אולם ששאלתיאל, למרות יתרונו הצבאי הברור, ראה את עיקר תפקידו בהגנה סטטית על ירושלים. להוציא יוזמה מקומית מוגבלת בכפרים הערביים מלחה ועין-כרם, שאף שאלתיאל להגיע למצב של רגיעה. הוא דחה כל הצעה לפעולה צבאית מקיפה בצפון העיר או במזרחה. בעדותו בפני ענף ההיסטוריה של צה"ל, מספר ציון אלדד, ששימש קצין המבצעים של מחוז ירושלים:

לא ידוע לי על הוראות מבצעיות בגזרתנו, אשר ניתנו מצד המטכ"ל. אני מצדי לא קיבלתי הנחיות מסוג זה ממפקד המחוז, לכן גם לא תוכננה בירושלים תוכנית אופרטיבית מקיפה לקראת הקרבות.

באצ"ל חיפשו דרכים לסכל את תוכניותיו של שאלתיאל והועלתה ההצעה לתקוף את העיר העתיקה באופן עצמאי. נערכו סיורים לאורך קווי החזית והתקיימו דיונים יסודיים, אולם למרבה הצער הייתה המסקנה כי אין בכוחו של האצ"ל לכבוש את העיר העתיקה. הובע גם החשש כי שאלתיאל עלול

²⁰³ לוי יצחק (לויצה), תשעה קבין, עמוד 306.

לחבל בפעולה כזו של האצ"ל ולמנוע הזרמת תגבורות. הדיונים הללו הגיעו כנראה לידיעתו של שאלתיאל, ובפגישות הנוספות שניהל עם נציגי הארגון, שינה לפתע את גישתו. הוא הסביר כי החליט לתקוף את העיר העתיקה בכוחות משותפים, אולם קודם לכן ביקש שהאצ"ל יפריש כוחות כדי לכיבוש את הכפר הערבי מלחה. נוסף לזאת ביקש שאלתיאל כי האצ"ל יחזיק בעמדות בהר-ציון וכן בבתי פאג"י בצפון העיר. מטה האצ"ל נענה לבקשותיו של שאלתיאל בחוסר התלהבות, תוך תקווה כי לאחר ביצוע המשימות הללו, ייצאו בכוחות משותפים לכיבוש העיר העתיקה.

על יחסו של שאלתיאל לאצ"ל ניתן ללמוד מעדותו הבאה:²⁰⁴

לאצ"ל וללח"י הוקצתה הגיזרה הדרומית [מלחה ובית מזמיל] ... הם היוו עדיין כוח והייתי חייב לשמור על ההסכם עם הפורשים. לו היו בידי כוחות מספיקים הייתי מכניסם למחנה-ריכוז; אולם ניתנה לי הוראה מן הפיקוד העליון לשתפם בפעולה. אצ"ל לא ביצע שום פעולה עצמאית מאז דיר-יאסין. מוטב להעסיקו במסגרת התכנון שלנו מלהניח לו לבצע פעולות עצמאיות על דעת עצמו.

במשך ההפוגה, התנהל משא-ומתן עם הירדנים, בתיווך הרוזן ברנדוט, בדבר פירוז הר-הצופים ובית-החולים אוגוסטה ויקטוריה. ואמנם ב-7 ביולי, יום לפני תחילת הקרבות, נפגש דוד שאלתיאל עם מפקד הדיוויזיה של הלגיון הערבי, הבריגדיר לאש, ושניהם חתמו על הסכם הפירוז. על-פי ההסכם, יונף דגל האו"ם על בנייני האוניברסיטה העברית ועל בית-החולים "הדסה", והכוחות הצבאיים על ההר יוחלפו בכוח של שוטרים. האספקה להר וכן החלפת השוטרים יוסדרו על-ידי שיירות שיגיעו להר אחת לשבועיים. למחרת החתימה על ההסכם הורדו מהר-הצופים, בחסות האו"ם, כל אנשי ההגנה על ציודם ובמקומם הועברו אל ההר 70 לובשי מדי שוטרים. להר-הצופים חשיבות אסטרטגית רבה. הרכס חולש על העיר העתיקה וכן על הדרך המקשרת את ירושלים עם יריחו. הסכם הפירוז והוויתור על עמדה אסטרטגית כה חשובה, חיזק במטה האצ"ל את הסברה כי לשאלתיאל לא היו כל כוונות לכבוש את העיר העתיקה. הפירוז מסביר גם את העובדה כי כל התוכניות ההתקפיות של שאלתיאל היו לכיוון דרום וכי לא הוכנה כל תוכנית לתקוף את עמדות הלגיון הערבי בצפון ירושלים.

²⁰⁴ שם, עמוד 313.

כיבוש מלחה

אור ל-10 ביולי, יומיים לאחר תחילת קרבות "עשרת הימים", יצאה פלוגת יהונתן (פלוגת יוצאי הגדנ"ע) יחד עם יחידה של לח"י, לפעולה בדרום ירושלים. הם הצליחו לכבוש את חירבת אל-חממה (אזור הר הרצל ויד-ושם), אולם חירבת-מזמיל (היום קריית-היובל) נשארה בידי הערבים. בקרב זה נפל מפקד פלוגת יהונתן וכן שניים מאנשי לח"י. כן נפצעו שישה, חמישה מאנשי לח"י ואחד מפלוגת יהונתן. כעבור יומיים הותקפה חירבת-מזמיל שנית והפעם נכבש המקום מידי הערבים.

בכל אותם ימים לחצו נציגי האצ"ל על שאלתיאל לצאת להתקפה על העיר העתיקה, אולם תשובתו הייתה כי רק לאחר כיבוש מלחה, יתפנה למבצע העיר העתיקה.

לאחר סיום כיבוש בית-מזמיל, נתן שאלתיאל את האות לכיבוש מלחה. אור ליום 14 ביולי הותקפה מלחה על-ידי פלוגה של האצ"ל, אליה צורפו שתי מחלקות מפלוגת יהונתן בפיקודו של מיכאל גרוס. מפקד כוח האצ"ל היה אליעזר סודיט ("קבצן") וסגנו בן-ציון כהן ("גיורא"). בבית-וגן הוצבה סוללת מרגמות, שהופעלה על-ידי רגמי הצבא בפיקודו של דוד בריסק ("צ'נקי") מן האצ"ל. משום-מה, לא הורשה בריסק להביא את יחידת הרגמים של האצ"ל על מרגמותיהם.

לאחר הפגזה כבדה של הכפר, הגיע תור חיל-הרגלים, שהתקדמו בשלושה ראשים: שתי מחלקות פלוגת יהונתן שהתפרסו באיגוף ממזרח לכפר, כוח בפיקודו הישיר של "קבצן" התפרס ממערב לכפר, וכוח נוסף בפיקודו של "גיורא" שתקף את מרכז הכפר. יש לזכור, כי השטח בין בית-וגן לבין מלחה היה זרוע מוקשים רבים והיה צורך בנקיטת אמצעי זהירות מיוחדים כדי לא לדרוך על אחד מהם. מיד לאחר ההפגזה פרצו חילופי אש עזים ויהודה סלונימסקי, שהסתער עם הכוח של "גיורא", נהרג מאש האויב. הכוח התוקף המשיך להתקדם בשלוש זרועות וכעבור כמה שעות לחימה נשברה התנגדות הערבים והאויב נסוג.

עם עלות השחר נתפס הכפר כולו. "קבצן" ארגן את יחידותיו בפאתי הכפר ומחלקה אחת, בפיקודו של אריה אפשטיין-אשל ("יריב"), נשלחה לכבוש את משלט אל-ראס מדרום לכפר. בשעות הבוקר המאוחרות הלך "קבצן" מן הכפר אל המטה ששכן בבית-וגן והשאיר את הפיקוד על הכוח בכפר בידי

"גיורא". קבצן דיווח על מהלך העניינים וביקש להחליף את פלוגתו בכוח טרי, כדי לאפשר לאנשיו לנוח.

בעוד "קבצן" עושה במטה בבית-וגן, פתחו הערבים בהפגזה כבדה על הכפר וכוח רגלים הסתער על מחלקתו של אשל, שהחזיקה באל-ראס. כאשר הגיעה הידיעה אל המטה, מיהר צ'נקי להפעיל את המרגמות ולהרעיש את האויב, אולם להפתעתו גילה כי רגמי הצבא הורשו לעזוב את המקום ולצאת לחופשה. צ'נקי הפעיל בעצמו מרגמה אחת וכעבור זמן קצר הופעלה עוד מרגמה. בסך-הכול נורו למעלה ממאה פגזים לעבר הגבעות הסובבות את מלחה. "קבצן" חזר מיד לפקד על הכוח בכפר ומן הגדוד בקטמון הגיעה תגבורת בפיקודו של צבי קניג ("ישי").

בהתקפת-הנגד הצליחו הערבים לכבוש את משלט אל-ראס ואנשי מחלקתו של "יריב" פתחו בנסיגה בלתי מאורגנת לעבר הכפר. הם התרכזו בבית קיצוני על הגבעה, אולם במהרה התברר כי היו חשופים לאש האויב ומספר הנפגעים הלך וגבר. הפצועים הועברו למערה שנמצאה בסמוך והיתר נסוגו למרכז הכפר. הערבים המשיכו בהסתערות והגיעו עד למערה. הם גילו את הפצועים ששכבו חסרי אונים ודקרו אותם למוות. רק לוחם אחד נשאר בחיים; הוא שכב ללא ניע גם כאשר דקרו אותו בסכין. ערמת החללים כיסתה את גופו ובגלל הדם הרב שניגר עליו, חשבוהו הערבים למת. עם רדת חשכה, זחל מן המערה לכיוון הכפר, עד שחבריו מצאוהו מוטל בשדה. מפיו נודע את אשר אירע במערה.

הערבים הגיעו עד פאתי הכפר, אולם נסוגו כתוצאה מהתקפת-הנגד שאורגנה על-ידי אליעזר סודיט וצבי קניג שבא עם התגבורת. מלחה חזרה לשליטה יהודית.

סיכום הקרב היה עגום: 17 הרוגים ופצועים רבים.

מבצע "קדם"

בעוד מתנהל הקרב על מלחה, הגיע לירושלים עמיחי פאגלין ("גידי"), יחד עם שרגא עליס ("חיים טויט") ויצחק סגל ("ירחמיאל"). השלושה עשו דרכם ישירות אל שמואל כץ ו"גידי" פתח ואמר:

"מה עם העיר העתיקה? מדוע עד היום לא התקפנו את העיר העתיקה?"

שמואל כץ הסביר לאורחים את השתלשלות העניינים, אבל הוסיף והציע שגידי וחבריו יבדקו את האפשרות לתקוף את העיר העתיקה ללא עזרת צה"ל (מאז ההפוגה נשבעו לוחמי ההגנה אמונים לצה"ל וההגנה פסקה מלהתקיים כארגון עצמאי). גידי וחבריו פנו מיד למטה הגדוד בקטמון וביקשו ללמוד את תנאי החזית הגובלת עם העיר העתיקה. צוינו בפניהם שלושה מקומות שמהם ניתן לתקוף את העיר העתיקה: האפשרות האחת – הר-ציון, שבו החזיקו יחידות האצ"ל ועל-כן ניתן היה להשתמש בו כבסיס להתקפה. החיסרון הגדול היה ריחוקו של הר-ציון מן העיר והקלות היחסית שבה ניתן היה לנתק את המקום מבסיסי האצ"ל בעיר, הן על-ידי הלגיון והן על-ידי כוחות צה"ל. באותם ימים הייתה הגישה להר-ציון נעשית רק בחסות החשכה, מאחר שבמשך היום שלטו חיילי הלגיון הערבי מעמדותיהם שעל החומה על הדרך שהובילה להר. לאחר שאפשרות ההתקפה מהר-ציון נפסלה, יצאה החבורה לבדוק את האפשרות השנייה – התקפה ממנזר נוטרדם, החולש על השער החדש. השמועה בדבר הסיור הגיעה לאוזניו של שאלתיאל, וניתנה הוראה חמורה ליחידה ששלטה במנזר, לא לאפשר לאנשי האצ"ל לסייר במקום. כך נפסל גם מנזר נוטרדם כנקודת יציאה להתקפה על העיר העתיקה. האפשרות השלישית הייתה התקפה חזיתית על שער יפו, אולם לאחר שיקול דעת וניתוח הכישלון של התקפה דומה על-ידי כוחות ההגנה ב-17 במאי, נדחתה גם האפשרות הזו. בנוסף לזאת הוסבר לגידי שהתקפה בהשתתפות גדוד אחד בלבד מהווה סיכון גבוה מדי, כי במקרה של סיבוך במהלך הקרב, לא תהיה כל אפשרות לשלוח תגבורת. לא נותר אפוא אלא לחכות בסבלנות עד אשר יודיע שאלתיאל על מימוש הבטחתו להתקפה משולבת על העיר העתיקה.

ביום חמישי, 15 ביולי, החליטה מועצת הביטחון על הפסקת אש בירושלים. באותו יום עצמו כינס שאלתיאל את מפקדי המחוז הבכירים והודיע להם לראשונה על הפעלתו של מבצע "קדם" לכיבוש העיר העתיקה. למחרת היום קיבל שאלתיאל שני מברקים. האחד מבן-גוריון, שנאמר בו:

205

מועצת הביטחון החליטה שמחר בבוקר [דהיינו בשבת, 17 ביולי] ברבע לפני השעה שש, צריכה האש להיפסק בירושלים, וביום שני בבוקר באותה שעה בכל הארץ. הוועדה הקונסולרית בירושלים מונתה על פיקוח הפסקת האש. עליך להתקשר מיד עם קבלת הודעה זו ולהודיע שבפקודת ממשלת ישראל אתה מפסיק את האש בהתאם להחלטה, בתנאי שהוועדה תודיע עד 12 בלילה, או שעה יותר מאוחרת לפי ראות עיניך, שהערבים קיבלו ההפוגה והפסיקו האש ברבע לפני שש לפי שעון ישראל.

המברק השני נשלח על-ידי יגאל ידן ובו נאמר:

בעקבות מברק שר הביטחון, שנשלח אליך בעניין ההפוגה, עליך לשקול מה תוכל לעשות הלילה. האפשרויות הנראות: שיח' ג'ראח או ראש גשר בעיר העתיקה. במקרה שרק אחת האפשרויות בת ביצוע עד ההפוגה, יש לבצע את שיח' ג'ראח.

שאלתיאל זימן אליו את נציגי האצ"ל ופרש בפניהם את תוכניתו, לפיה תותקף העיר העתיקה בשלוש זרועות: האחת – גדוד בית-חורון, בפיקודו של מאיר זורע (זרו), תפרוץ מהר ציון ותתקדם צפונה. השנייה – גדוד של אצ"ל, שיפרוץ דרך השער החדש ויתקדם לעבר שער שכם; והזרוע השלישית – יחידה של לח"י, שתפרוץ בחומה בין השער החדש לשער יפו. שלושת הכוחות ייפגשו בתוך העיר העתיקה, וכדי למנוע התנגשות ביניהם הוקם קשר אלחוט בין כל היחידות ודיווח רציף על מצב ההתקדמות של כל אחת מהן. (נציגי האצ"ל מחו על כי שאלתיאל שינה ברגע האחרון את התוכנית, לפיה אמור היה האצ"ל לפרוץ מהר-ציון. נימוקם היה שלוחמי האצ"ל מכירים

היטב את הר-ציון, בעוד אזור נוטרדם היה להם בבחינת תעלומה. אולם מאומה לא עזר וכל הנימוקים לא הצליחו לשנות את דעתו).

למבצע ניתן השם "קדם" והוא היה אמור להתחיל ביום השישי בשעה 20:00. ההנחה היסודית הייתה כי במשך הלילה ניתן יהיה ליצור ראש גשר בתוך העיר העתיקה. נציגי האצ"ל שאלו מה יהיה גורל החלטת מועצת הביטחון בדבר הפסקת-אש בשבת בשעה 05:45. על כך ניתנה תשובתו של שאלתיאל: אם חילופי האש יימשכו, נמשיך במבצע מבלי להתחשב בהחלטת מועצת הביטחון.

באשר למצב הערבים בעיר העתיקה, אנו מוצאים בדו"ח מודיעין את הדברים הבאים:²⁰⁶

פחד תקף את הערבים ורבים עוזבים את המקום, כי חוששים מפגזים של היהודים... ההתמרמרות גדולה. אין אפשרות מחיה... מים לא חסר, אולם אין במה לשלם עבור הלחם... הייאוש תקף את הערבים. חוששים לפלישה יהודית. המצב הצבאי אינו מזהיר. שמירה חלשה מסביב לעיר העתיקה ותו לא. לפי המשקיף הניאטרלי, הערבים לא יוכלו להחזיק מעמד עם תהיה התקפה רצינית.

ביום שישי, 16 ביולי, התקיימה ישיבה במטה הגדוד, שהשתתפו בה: מפקד הגדוד (ניקו גרמנט) וסגנו (יהושע ברנדיס-הכהן), שלושת מפקדי הפלוגות (יהודה לפידות, צבי קניג ואליעזר סודיט), מנחם שיף (קצין המבצעים), דוד בריסק (האחראי על הרגמים), שרגא עליס ויצחק סגל. את הישיבה ניהל עמיחי פאגלין, שהסביר את פרטי התוכנית. הועלתה שאלת הפסקת-האש, שאמורה הייתה להיכנס לתוקפה בשבת בבוקר. בתשובה נאמר מפורשות כי שאלתיאל התחייב בפני נציגי האצ"ל שאם חילופי האש יימשכו – תימשך ההתקפה על העיר העתיקה ולא תהיה הפסקת אש בשעה 05:45.

לאחר הדיון במטה, יצאה החבורה לסיור בשטח ומעל הגג של מנזר נוטרדם נפרסה העיר העתיקה בכול הדרה. שוב חזר גידי על פרטי התוכנית, אולם מאחר שלא נותר זמן לערוך סיור לילה, הוא הציע שאחד הלוחמים מהיחידה שהחזיקה במנזר ושהכיר היטב את השטח, יוביל את היחידה הפורצת אל השער החדש.

²⁰⁶ א"צ, 54,500/48.

הוחלט שאני אעמוד בראש יחידת החוד (כ-45 איש), שתפקידה יהיה לפרוץ לתוך העיר העתיקה ולהחזיק בראש גשר, כדי לאפשר את כניסת יתר הכוחות. לאחר הפריצה אמור היה להיכנס צבי קניג עם פלוגתו, בעוד אליעזר סודיט, שפלוגתו סבלה אבדות קשות בזמן כיבוש מלחה, יישאר בבניין נוטרדם וישמש כעתודה.

השמועה בדבר ההתקפה הממשמשת ובאה עשתה לה כנפיים, ובגדוד שררה אווירה של חג – הנה יוצאים סוף-סוף לשחרר את העיר העתיקה. כל אחד ביקש להתנדב לפעולה, ואנשי המחלקה שזה עתה ירדה מהר-ציון הודיעו במאורגן כי הם מוותרים על החופשה ומבקשים לצרפם למבצע. הלוחמים, חמושים מכף רגל ועד ראש במיטב הנשק של אותם ימים, עמדו שורות שורות על מגרש המסדרים של הגדוד והאזינו לפקודת היום, שנכתבה בידי שמואל כץ:

חיילי הארגון הצבאי הלאומי!

היום הוטל עליכם מבצע היסטורי וגורלי. אתם הולכים לכבוש את ירושלים העתיקה, עיר-קודשנו, בירת-דוד, בירת ממלכתנו, מרכז עמנו הנצחי. רבים וגדולים המבצעים וההישגים של חיילי הארגון הצבאי הלאומי, אשר קם למען שחרור עמנו ומולדתנו, אך לא היה תפקיד צבאי אשר ידמה לתפקיד אשר עליכם למלא כאן על חומות ירושלים. ביניכם נמצאים חיילים, אשר התנדבו מכל קצות העולם, דוברי שפות שונות ורבות. בשביל חלק מכם הייתה ירושלים חלום שחלמתם במרחקים, אגדה שינקתם בימי ילדותכם, אגדה על מלכים ולוחמים וזוהר וקדושה. לחלק מכם ירושלים היא חייכם היום-יומיים ותקוות חייכם למחר. במבצעכם הלילה אתם קושרים את העבר עם העתיד; את החלום עם המציאות, אשר גם היא תהיה נצחית: ירושלים עיר בירתנו, עיר השלום אשר בה יחודשו לנו ולבנינו זוהרה וקדושתה.

חיילי הארגון הצבאי הלאומי!

אתם שגמרתם דף עגום בתולדות עמנו, נקראים היום לכתוב דף חדש של זוהר וגבורה.

עלו והצליחו, וירושלים לנו תהיה לנצח!

לאחר סיום המסדר, עלו הלוחמים על המשאיות, ובשירה אדירה של "היום שרה הקטנה" שמו פעמיהם לעבר בניין בנק ברקלייס ומשם צעדו לעבר מנזר נוטרדם. יצחק סגל ("ירחמיאל") נתמנה מפקד הכוח, וחיילי שלוש

הפלוגות, שתפסו את מקומם במרתף המנזר, חיכו בקוצר רוח לבאות. הזמן שנותר עד שעה 20:00, שעת תחילת ההפגזה על העיר העתיקה, נוצל לשינון תוכנית הפעולה ובעיקר הפרטים שהיו דרושים כדי למנוע התנגשות מיותרת בין כוחות האצ"ל לכוחות שאמורים היו לפעול בקרבת מקום. לאחר שעתיים של ריכוך ארטילרי כבד, אמורה הייתה יחידת החוד לפרוץ את השער החדש ולסלול את הדרך בפני יתר היחידות. אולם מה רבה הייתה האפתעה כאשר הגיעה השעה 20:00 ולא נשמעו קולות הירי הארטילרי. ההודעה שהגיעה באלחוט אמרה כי חלה דחייה וכי שעת האפס נדחתה, תחילה לשעה 23:00 ואחר-כך – לחצות לילה. הדחייה גרמה אכזבה קשה, כי היא צמצמה את זמן הלחימה בחסות החשכה והקטינה את הסיכויים ליצור ראש גשר בתוך העיר העתיקה לפני עלות השחר. בשעה 23:00 החלה ההרעשה, אולם הקצב הלך ונחלש עד אשר פסק לחלוטין. ההודעה באלחוט אמרה כי שעת האפס נדחתה שוב והפעם לזמן בלתי ידוע. השמחה שליוותה את הלוחמים עם היציאה לפעולה, פינתה את מקומה לאכזבה וייאוש; ההרגשה הייתה שעומדים להחמיץ הזדמנות היסטורית לשחרר את עיר דוד. הזמן זחל לאיטו והבחורים שכבו בשקט על רצפת מרתף המנזר, כל אחד נתון למחשבותיו. המוראל הלך ודעך והספק תפס את מקום התקווה הגדולה. לפתע, בשעה 02:30, הגיעה הפקודה לצאת לדרך, ובמקביל החלה הפגזה כבדה שהייתה אמורה לשתק את אש האויב ולאפשר לפורצים גישה נוחה אל השער. כזכור, לא היה סיפק לערוך סיור לילה ועל-כן היה צורך במורה דרך כדי להוביל את יחידת החוד אל השער. אלא שמורה דרך כזה לא היה בנמצא, ויחידת הפורצים נאלצה למצוא את דרכה בין הריסות הבתים, דבר שגרם לאיבוד זמן יקר. לבסוף היא הגיעה עד לסמוך לחומת העיר העתיקה, אלא שההפגזה לא נפסקה, והפגזים נפלו לא רחוק ממנה. ביקשתי באלחוט להפסיק את ההפגזה, כדי לאפשר לבצע את הפריצה. בתשובה נאמר לי כי לח"י וגדוד "בית-חורון" כבר פרצו ולכן יש לפרוץ מיד. סמוך לשעה שלוש לפנות בוקר ניגשו החבלנים, בפיקודו של יוסף דנוך-אבני ("אבני"), אל השער והניחו את חומר-הנפץ. כעבור זמן קצר, נשמעה התפוצצות חזקה, והשער נפרץ. אבני התקרב לשער, ומצא כי מאחוריו מצויה גדר אבנים שיש לפוצצה. ביקשתי כמות נוספת של חומר-נפץ, וכשזו הגיעה, פתחו שני מקלעי הַבְּזָה שהוצבו על גג המנזר באש חזקה על חומת העיר העתיקה. בחסות האש הזו הגיחו החבלנים והניחו את מטעני חומר-הנפץ ליד גדר האבנים ופוצצוה. הודעתי באלחוט כי השער נפרץ, וביקשתי להודיעני עד היכן נכנסו יתר הכוחות. אינפורמציה זו הייתה חיונית להמשך

הקרב, כי לפי התוכנית היה על לח"י לתפוס את בניין קולג' "האחים", החולש על השער החדש. ללא תפיסת בניין זה, יכול היה האויב לשטוף את השער באש ולמנוע מאתנו הכנסת כוחות אל תוך העיר העתיקה. נתבקשתי להמתין לתשובה, וכעבור מספר דקות הודיעוני באלחוט כי לח"י לא הצליחו לפרוץ וגם גדוד "בית-חורון" עדיין שוהה בהר-ציון. התברר כי אנו היינו היחידים שהצלחנו לפרוץ את חומת העיר העתיקה, והפקודה שקיבלתי הייתה להכניס את הכוח פנימה ולנסות לפעול באופן עצמאי. אולם בינתיים האויב התאושש, והיחידה הראשונה ששלחתי פנימה נפגעה עד אחד. הודעתי למפקדת האצ"ל כי להערכתי, בזמן הקצר שנותר לנו ללחימה עד עלות השחר, אין לנו שום סיכוי ליצור ראש גשר בתוך העיר העתיקה. התשובה הייתה כי עלי להיכנס פנימה בכל מחיר. ביקשתי לשוחח עם עמיחי פגלין ("גידי"), שהיה המפקד הבכיר במטה האצ"ל, והסברתי לו כי אם נפרוץ אל תוך העיר העתיקה, ניכנס למלכודת מוות.

"גידי", אמרתי באלחוט, "אם נמלא את פקודתך, אף אחד מאתנו לא יחזור חי ולא יהיה מי שיספר את תוכן שיחתנו. אני משאיר את גורלנו למצפונך".

גידי ביקש ממני להמתין, ולאחר שקיים התייעצות במטה, הודיע לי כי הוא משאיר את ההחלטה בידי. כעסתי מאוד, כי ראיתי בכך חוסר הגינות. חרה לי שהפיקוד הבכיר לא היה מוכן לקבל על עצמו את האחריות להחלטה כה חשובה, והטיל זאת על כתפי הקטנות. בינתיים הופיע אבני, ובהתרגשות רבה אמר לי:

"נמרוד, השער פתוח! מדוע אינך פוקד עלינו להיכנס פנימה?".

לא סיפרתי לו את תוכן השיחה שהייתה לי באלחוט. כל אשר ביקשתי ממנו היה לסמוך עלי ועל שיקולי. ריכזתי את היחידה בחורבה, שהייתה צמודה לחומה, וחיכיתי לבאות. ההחלטה הייתה קשה וכואבת. לסגת – לא רציתי, ולתת את הפקודה להיכנס פנימה – לא יכולתי, כי חסתי על חייהם הצעירים של הבחורים. כך ישבנו באותה חורבה, עד אשר האיר השחר ובסביבות השעה חמש לפנות בוקר, קיבלנו פקודת נסיגה.

פריצת השער החדש

כעבור זמן נודע לי את אשר אירע ביתר המקומות. גדוד "בית-חורון" נערך בימין-משה, ועם חשכה עלה הכוח להר-ציון. הגדוד היה מצויד בפצצה מיוחדת, בעלת מטען חלול בצורת קונוס, שאמורה הייתה ליצור פרצה בחומה. פצצת הקונוס הייתה כבדה מאוד, והחבלנים לא היו מסוגלים להעלותה להר-ציון בשלמותה. על כן נאלצו לפרקה ולהעבירה בשני חלקים. התוצאה הייתה שפצצת הקונוס הגיעה להר ציון רק בשעה שלוש לפנות בוקר. היו גם קשיים בהעברת הקונוס אל החומה, ובסופו של דבר פוצץ הקונוס רק בשעה חמש לפנות בוקר. הפיצוץ היה אמנם חזק מאוד, אולם הותיר על החומה רק כתם פיח גדול.

בעקבות כישלון הקונוס בהר-ציון, מתעוררות מספר שאלות חמורות. הרי משקלו וגודלו של הקונוס לא היו בגדר סוד. מדוע, אם כן, לא טרחו להעבירו להר-ציון לילה לפני ההתקפה? כיצד זה מבססים פעולה שלמה על פצצה שלא נוסתה כהלכה? או שמא נעשה הכול כדי שגדוד "בית-חורון" לא יפרוץ לעיר העתיקה?

גם כוחות לח"י צוידו בפצצת קונוס והמכונית שהובילה אותה נפגעה מפגז שהתפוצץ ליד בנק אנגלו-פלשתינה, לא הרחק מן החומה. פרצה דלקה גדולה, שפגעה גם במכוניות נוספות שהיו בקרבת מקום. תחמושת התפוצצה והקליעים עפו לכל עבר. יחידת לח"י קיבלה קונוס נוסף והחבלנים הצליחו לשאת אותו על כתפיהם ולהצמידו לחומה. אלא שגם במקרה זה הייתה התפוצצות גדולה, שרק פייחה את החומה. קצין המבצעים של שאלתיאל הציע לצייד גם את יחידת הפורצים של האצ"ל בפצצת קונוס; אולם לאחר שהתברר לי כי הפצצה לא נוסתה אף פעם בפעולה מבצעית, ביקשתי לוותר עליה ולהשתמש לצורך פיצוץ השער החדש בחומר-נפץ קונבנציונלי, שהוכיח את עצמו עשרות רבות של פעמים בעבר.

עם תחילת הפעולה, הורה קצין המבצעים של שאלתיאל לאצ"ל להציב את מרגמותיו ב"מגרש הרוסים" ולהפגז משם את העיר העתיקה. צ'נקי התנגד נמרצות להוראה זו, בטענה כי "מגרש הרוסים" קרוב מדי לחזית ואנשיו עלולים להיפגע. אולם מחאותיו של צ'נקי לא מצאו אוזן קשבת ואת אשר יגור – בא לו: פגז אויב פגע בסוללת המרגמות שהוצבה ב"מגרש הרוסים" ושניים מן הרגמים, ג'ו (יוסף) כהן וצבי קרינסקי, מעולי האנייה "אלטלנה", נהרגו. צ'נקי עצמו נפצע קשה מרסיסים שפגעו בגופו.

המטה הכללי של כל הפעולה שכן בבניין המושל ברחוב יפו 34, סמוך ל"מגרש הרוסים". המטה היה קשור בקשר אלחוט אל מפקדת האצ"ל, ששכנה בבניין "בנק ברקליס"; אל מפקדת לח"י, ששכנה בבניין בנק אנגלו-

פלשתינה; ואל מטה גדוד בית-חורון, ששכן בהר-ציון. רענן ייצג את האצ"ל במטה הכללי, אולם לא היה לו קשר ישיר עם מטה האצ"ל שבבניין "בנק ברקלייס". את המידע על מהלך הקרב קיבל רענן מציון אלדד, שפקד על הפעולה כולה. משיחות האלחוט, התקבל במטה הראשי הרושם כאילו כוח האצ"ל התקדם כ-100 מטר בתוך העיר העתיקה, והצלחנו ליצור ראש גשר (לי לא היה כל חלק במסירת מידע זה). והנה, כאשר התקרבה שעת ההפוגה, הודיע אלדד על נסיגת כל הכוחות. רענן התערב מיד, ודרש לקיים את ההסכם שהיה לו עם שאלתיאל, לפיו תימשך הלחימה אם יימשך הקרב בתוך העיר העתיקה. אלדד הסביר לרענן כי הוא חייב למלא את הפקודות שהשאיר לו שאלתיאל, שעזב את המטה סמוך לשעה חמש לפנות בוקר ולא נודע מקום הימצאו. לפי עדותו של רענן, הודיע לו אלדד כי אם האצ"ל ימשיך את הקרב ללא רשות, ישתלטו כוחותיו על השער החדש ולא יאפשרו הזרמת תגבורת ליחידת האצ"ל, שתישאר לכודה בתוך העיר העתיקה.

דב יוסף, שאינו חשוד באהדה לאצ"ל, שופך אור על שאלת הפסקת-האש בשעה 05:45 של אותו בוקר. וכך כותב דב יוסף:²⁰⁷

עוד שאלה מתעוררת כשאנו בודקים את כשלונו לחזור ולכבוש את העיר העתיקה. מתוך תזכיר שכתבתי אז מתברר, שהייתה לנו זכות חוקית להמשיך בהתקפה, שהתפתחה לטובתנו, גם לאחר שעה 5:45 באשמורת הבוקר של יום השבת. ביום שישי בשעה שש בערב נפגשנו, סגן אלוף ש עוד שאלה מתעוררת כשאנו בודקים את כשלונו לחזור ולכבוש את העיר העתיקה. מתוך תזכיר שכתבתי אז מתברר, שהייתה לנו זכות חוקית להמשיך בהתקפה, שהתפתחה לטובתנו, גם לאחר שעה 5:45 באשמורת הבוקר של יום השבת. ביום שישי בשעה שש בערב נפגשנו, סגן אלוף שאלתיאל ואני, עם יושב ראש ועדת ההפוגה והודענו לו, שאלתיאל ואני, עם יושב ראש ועדת ההפוגה והודענו לו, ששאלתיאל קיבל הוראה מממשלתנו להפסיק את האש בשעה 5:45 למחרת בבוקר, אם נקבל עד חצות-הלילה הודעה מוועדת ההפוגה שגם הערבים מסכימים להפסקת האש ...

למעשה לא קיבלה וועדת ההפוגה כל תשובה רשמית מצד הערבים ... ברור שאילו המשכנו בקרבות אותו בוקר, לא הייתה מועצת הביטחון יכולה למצוא בנו אשמה מוצדקת... כששאלתי את שאלתיאל למה

²⁰⁷ דב יוסף, קרייה נאמנה, עמוד 254.

הפסיקו כוחותינו לירות בשעה 05:45, השיב שאלו היו ההוראות שקיבל.

פקודת הפסקת-האש וסיום מבצע "קדם" באו בתואנה של תחילת ההפוגה; אולם מעניין לציין כי תואנה זו לא מנעה את כיבוש הכפר הערבי עין-כרם הסמוך, שבוצע בליל ה-18 ביולי, דהיינו יומיים לאחר מועד הפסקת-האש בירושלים.

התכנון של מבצע "קדם", מתחילתו ועד סופו, היה מכוון למניעת כיבושה של העיר העתיקה. תחילה, דחיית מועד הפעולה ללילה האחרון של הקרבות. אחר-כך, דחיית שעת האפס משעה 23:00 לחצות לילה, ומחצות - לזמן בלתי-מוגבל ולבסוף ניתנה פקודת היציאה לקרב רק ב-2:30 לפנות בוקר. העיכובים בהעברת הקונוס להר-ציון, והפעלתו רק בשעה חמש לפנות בוקר! התפקוד הלקוי של שני הקונוסים (האחד שהופעל בהר-ציון על-ידי חבלני גדוד בית-חורון, והאחר שהופעל על-ידי לח"י), אשר פייחו את החומה במקום לבקעה. ולבסוף, כאשר התברר שהאצ"ל הצליח לפרוץ את השער החדש, ונדמה היה לשאלתיאל כי נוצר ראש גשר בתוך העיר העתיקה, הוא פקד על נסיגה כללית ואף איים לכלוא את יחידת החוד בתוך העיר העתיקה (ובכך לגזור את דינם למוות), אם יעז האצ"ל להמשיך בקרב.

מעניין לציין, כי מלכתחילה נקבע מבצע "קדם" ל-15 ביולי (היום שבו, לפי הערכתו של בן-גוריון, הייתה אמורה להתחיל ההפוגה השנייה). ברגע האחרון, הודיע שאלתיאל על דחיית ההתקפה ביממה שלמה, למרות (ואולי בגלל) שבאותו יום נתקבלה החלטת מועצת הביטחון בדבר דחיית ההפוגה בירושלים לבוקר ה-17 ביולי. 180 והנה במקום להקדים את המבצע – דחווה! האם מקרה הוא שמבצע "קדם" תוכנן כך שתהיה החלטת מועצת הביטחון אשר תהיה – ההתקפה על העיר העתיקה תחל רק בלילה האחרון של הקרבות?

וכך מסכם את המבצע דן שיפטן בספרו "האופציה הירדנית":²⁰⁸

אופרטיבית של כיבוש העיר העתיקה, והוא הפגין כלפיה יחס צונן. הוא עצמו לא יזם דיון. ישורון שיף (מפקד גדוד "מכמש") ויצחק לוי (לויצה) "באו מירושלים לבקש שתי פלוגות לכיבוש העיר העתיקה". ביומנו העיר על כך בן-גוריון: "משה דיין היה מתאים

²⁰⁸ דן שיפטן, האופציה הירדנית, עמוד 142-144.

לזה – אבל הוא, כמדומני, יורד לדרום בשעה זו". בן-גוריון לא היה צריך לנחש. הוא עצמו הכריע יום קודם לכן לשלוח את גדוד הפשיטה הממוכן 89 לדרום, לאחר שפסל אפשרות של העברת כוחות אחרים לנגב, מחשש שיפגעו במאמץ להקמת המסדרון לירושלים. הוא עצמו קבע כי אין לתגבר את הנגב על חשבון "כיבוש לטרון ושיחרור ירושלים", והוציא מן המערך בחזית זו דווקא את הכוח שהיה, על-פי שיפוטו שלו, מתאים ביותר לשחרור העיר העתיקה ...

רק כאשר כבר היה ברור כי ההפוגה תיכנס לתוקפה בתוך פחות מארבעים ושמונה שעות, החלו בירושלים ההכנות לקראת המבצע לשחרור העיר העתיקה. למבצע הוקצו רק שעות אחדות, בלילה שבין ה-16 ל-17 ביולי, כאשר ההפוגה נועדה להיכנס לתוקפה בירושלים ב-05:45 בבוקר ה-17 בחודש. במקום הגישה העקיפה, שאפיינה את התיכנון המקורי (לפעולה בת שלושה או ארבעה ימים) נבחרה, מחמת לחץ הזמן, התקפת מצח.

אפילו פעולה מאולתרת זו, אשר סד הזמן צימצם את סיכויי הצלחתה למינימום, לא באה, ככל הידוע, ביוזמת ההנהגה המדינית או הצבאית העליונה. אפילו כאשר הסתבר כי נותרו רק ארבעים ושמונה שעות עד להפוגה, העדיף הרמטכ"ל תוכנית אחרת (שייח' ג'ראח) לביצוע מידי. מעורבותו האישית של בן-גוריון התמקדה הפעם באזהרות, בהטלת מגבלות על הפעולה ובהבעת פיקפוקים בדבר תוצאותיה, ולא בהמרצת הביצוע או הבטחת תנאים מדיניים ואסטרטגיים להצלחתה, כפי שידע לעשות במקרים אחרים. כאשר נודע לו על ההכנות הנעשות בירושלים לקראת אפשרות כיבוש העיר העתיקה, שלח (15.7) מברק בהול לדוד שאלתיאל אודות "סכנה הרת אסונות שחיילינו ישדדו ויחללו מקומות קודש נוצריים ומוסלמיים. אם יש סיכוי ממשי לכיבוש עליך להכין כוח מיוחד נאמן וממושמע שישמור על המבואות ויאסור על החיילים להיכנס לעיר העתיקה. כדאי לשם כך למקש את כל הכניסות ולהודיע על כך". בנימה של ספק ופיקפוק כתב כי יש לאחוז באמצעי הזה "אם יש סיכוי ממשי של כיבוש". דעתו לא נתקררה עד ששלח מברק נוסף, שהורה לשאלתיאל "להשתמש בלא רחמים במכונת-יריה נגד כל יהודי, ובייחוד נגד כל חייל יהודי, שינסה לשדוד או ינסה לחלל מקום קדוש נוצרי או מוסלמי".

לאחר שקיבל בן-גוריון את הדו"ח על כישלון הפעולה, כתב ביומנו "מדוע המרה פקודתנו לעזוב העיר העתיקה ולכבוש שייח' ג'ראח". האמנם המרה שאלתיאל את פקודתו של בן-גוריון? מוזר ששאלתיאל לא רק שלא ננזף, אלא שלאחר ימים מספר קיבל מבן-גוריון מכתב מלא שבחים על תפקודו כמפקד מחוז ירושלים!

מבצע "קדם" לא נכשל, כי מלכתחילה לא נועד לכיבוש העיר העתיקה! הייתה זו אחיזת-עיניים, שתוכננה היטב על-ידי שאלתיאל. הרעיון של מבצע "קדם" לא נולד אלא כדי לפתות את האצ"ל למבצע משותף, כביכול, ולמנוע ממנו על-ידי כך פעולה עצמאית לכיבוש העיר העתיקה. גורל העיר העתיקה נחרץ לא בגלל חולשה צבאית, אלא בשל החלטות מדיניות שבסופו של דבר קבעו את המצב שבו חולקה ירושלים. לימים, לקראת מלחמת "קדש" (אוקטובר 1956), התקיימה שיחה בין בן-גוריון, שהיה ראש ממשלה ושר-ביטחון, לבין משה דיין הרמטכ"ל:²⁰⁹

בן-גוריון: כל האסון שלנו הוא כי לנו אסור שתהיה מפלה, כי אז נגמר; הם [הערבים] יכולים שתהיה להם מפלה, פעם אחת ושנייה, נפיל עשר פעמים את המצרים – זה לא כלום. יפילו אותנו פעם אחת – וזה נגמר. לא נשתווה אתם בנשק, אין שום אפשרות. מוכרחים להעלות את הכושר של כל חייל. אינני יודע עד כמה באמת הכושר שלנו עולה. מה אתה מביט עלי כך, משה? הרמטכ"ל: זאת הבעיה? ב.ג.: זאת הבעיה!

הרמטכ"ל: כל המקומות אשר לא לקחנו במלחמת השחרור – אפשר היה לקחת. אפשר היה לקחת את לטרון, את עזה, את פלוג'ה ואת ירושלים.

ב.ג.: למה לא לקחו?

הרמטכ"ל: לא התעקשנו במידה הדרושה. בצבאות יותר טובים משלנו - עולה גדוד ואם יש לו 50 אחוז אבידות – שולחים אחר במקומו! אנחנו לא עשינו זאת.

ב.ג.: בעניין פלוג'ה, דרשתי לרכז את כוח התותחנים שם ויהי מה, ופחדו לעשות זאת. אני לא מדבר על ירושלים – אני יודע למה לא לקחו את ירושלים, לא מפני שלא היה לנו כח... (הדגשה שלי, י.ל.).

²⁰⁹ משה דיין, אבני דרך, עמוד 213.

כישלון מבצע "קדם" חרץ את גורל ירושלים – העיר העתיקה נשארה בידי הערבים. עם תחילתה של ההפוגה השנייה תמה למעשה המלחמה בירושלים, כי שני הצדדים היו מרוצים מן המצב החדש שנוצר. הממשלה הזמנית בראשותו של דוד בן-גוריון קיבלה את חלוקתה של ירושלים, וגם הערבים לא מיהרו לחדש את הקרבות בידעם את חולשתם. אמנם היו מפעם לפעם הפגזות ויריות לעבר העיר החדשה ואף היו הרוגים ופצועים, אבל לא נעשו כל ניסיונות ליזום התקפות שתכליתן כיבוש שטח זה או אחר. האווירה בגדוד האצ"ל הייתה קשה. לפיקוד הבכיר היה ברור כי הממשלה הזמנית לא תאשר התקפה נוספת על העיר העתיקה והתלות בפיקוד צה"ל מנעה מן האצ"ל כל יוזמה. אמנם המשיכו לוחמי האצ"ל להחזיק בעמדות בהר-ציון ובפאג"י שליד סנהדריה, אולם לא היה בכך כדי לשנות מן ההרגשה הכללית. חוסר המעש והעתיד, שהיה לוט בערפל, גרמו תסכול רב. גם המצב הכלכלי של בעלי המשפחות נתן את אותותיו והיה ברור שלא יהיה אפשר להמשיך במצב זה זמן ממושך. שמואל כץ סבר שיש להביא לפירוקו של הגדוד ולהפנות את המשאבים הכספיים המוגבלים לפעילות מפלגתית (באותו זמן הוקמה "תנועת החרות" ונעשו הכנות לקראת הבחירות הראשונות לכנסת ישראל). לעומתו טען בגין, כי כל עוד קיימת הסכנה של בינאום ירושלים, יש להמשיך ולהחזיק בגדוד הירושלמי. עצם קיומו של הגדוד מהווה מחסום לאי-הכללת העיר במסגרת מדינת ישראל, ועל כן יש לעשות את המאמץ הכספי הגדול ולא לפרק את הגדוד לפני שיהיה ברור כי סכנת בינאום העיר חלפה.

באותם ימים חלו שינויים פרסונליים בפיקוד הבכיר בירושלים. משה דיין נתמנה מפקד חטיבת "עציוני" במקומו של דוד שאלתיאל; ובאצ"ל, ביקש רענן לשחררו מתפקידו ובמקומו נתמנה כמפקד המחוז יצחק יגנס ("אבינועם"), שחזר ממעצר בגלות אפריקה. (כזכור, היה אבינועם מפקד מחוז ירושלים עד שנעצר במרס 1947 על-ידי הבריטים והוגלה למחנה המעצר בקניה).

ב-3 באוגוסט 1948, הגיע בגין לביקור בירושלים. בערב הוא הופיע לראשונה באסיפה פומבית, שהתקיימה בכיכר ציון בפינת הרחובות יפו ובן-יהודה. (תחילה הוקם במקום קולנוע "ציון" ואחר-כך נבנתה הכיכר. הבריטים העדיפו לקרוא לכיכר בשם "רחבת סנסור", על-שם בית-סנסור המצוי בפינה, אולם קשה היה לסנסור להתחרות בשם "ציון". מול הכיכר, ברחוב יפו 44, ניצב מלון רון, בבעלות משפחת לנדנר-ורשבסקי. הבניין המסוגנן נבנה

על-ידי האחים קוקיא כבית מגורים ובשנת 1926 שכר אותו טודרוס ורשבסקי ויסד בו את מלון תל-אביב. ב- 1958 הוסב השם למלון רון). קרוב לשעתיים האזין קהל אלפים לנאומו של בגין, שניצב על גזוזטרה במלון "תל-אביב". אנשי המשטרה הצבאית של האצ"ל יצרו חגורה סביב המלון כדי לשמור על מפקדם, וכל הסביבה הייתה מקושטת בדגלי הלאום. בתחילת דבריו, אמר מנחם בגין:

"חומת העיר העתיקה אינה גבול ירושלים, הירדן אינו גבול ארצנו והים אינו גבול עמנו".

היום שלמחרת הוקדש לביקור במתחם הגדוד הירושלמי בקטמון, שהסתיים במסדר רב רושם, בו לקחו חלק כל יחידות האצ"ל בירושלים. בגין מסר את דגל האצ"ל למשמרת הגדוד והמסדר עמד דום בשעה שבגין קרא את שמות חללי הארגון שנפלו במלחמת השחרור. הרשימה פתחה בעולי הגרדום ונסתיימה בחללי אלטלנה וחללי ההתקפה על העיר העתיקה. אחר נשא בגין נאום, שאמר בו, בין היתר:

היום הזה הנני מפקיד בידכם את דגל הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל. תחת דגל זה נלחמו לוחמי השחרור במשך כל שנות מלחמתם; תחתיו צעדו אלפי צעירים שאהבת המולדת הביאתם למלחמת השחרור ושנשבעו שלא להניח את נשקם מידם עד ליום הניצחון; תחתיו עלו לגרדום גיבורי הארגון הצבאי הלאומי שכמותם לא קמו מימי בר-כוכבא. על קיפוליו נחרתה באותיות דם ואש המטרה הנצחית: מולדת חופשית בשני עברי הירדן, שלטון צודק לאזרח ולגר ושיבת ציון לדורשי ציון. [...]. בירושלים, שטרם נכללה במדינה ועדיין איננה הבירה, קיים ויוסיף להתקיים הארגון הצבאי הלאומי על חטיבותיו, מפקדיו, חייליו ודגלו. רק כאשר תחזור ירושלים לישראל, ללא כל הסתייגות, ניהפך לחיילי צבא ישראל ולאזרחים, ניפרד מדגלנו ונפקידו בידי האומה שתשמרנו לדורי דורות, כי הוא-הוא שהעלה אותה מעבדות לחירות. [...].

לאחר הנאום, צעדו בסך הפלוגות הקרביות, פלוגת הבנות, פלוגת הנוער והאוצרון. הלוחמים הצדיעו למפקד ולמפקדה ואחר התפזרו למקומותיהם. הייתה זו הפעם הראשונה שכל יחידות המחותרת הירושלמיות הופיעו בגלוי,

והמחזה היה מרגש מאוד. המסדר כולו הונצח במצלמותיהם של עשרות הצלמים שנוכחו במקום.

אחר-הצוהריים נערכו תחרויות ספורט, ובמרכזן משחק כדור רגל בין פלוגה א' (בראשותו של "נמרוד") לפלוגה ג' (בראשותו של "קבצן"). בסיום, הוענק לפלוגה א' המנצחת גביע מכסף.

המחבר צועד בראש פלוגתו

לאחר ביקורו של בגין בירושלים, חזר הגדוד לחיי השגרה האפורים. לבחורים לא הייתה תעסוקה (מלבד שתי מחלקות ששירתו בהר-ציון ובפאג"י) והיה ברור כי לא תהיה אפשרות להמשיך בקיום הגדוד למשך זמן רב. באותם ימים החל משא-ומתן בין יצחק גרינבוים (שר הפנים בממשלה הזמנית) לבין בגין בדבר שילובו של הגדוד הירושלמי במסגרת הצבא. הוצע כי האצ"ל יתפרק ולוחמיו יצטרפו לצבא, על יחידותיהם ומפקדיהם. דרישתו הנוספת של בגין הייתה כי יחידות אלה לא יישלחו אל מחוץ לירושלים.

ביומן המלחמה של בן-גוריון מיום 10 באוגוסט 1948, נאמר:

אחר הצהריים ישיבת השבעה [וועדת גרינבוים]. האצ"ל בשלו – הצעתי להתרות בהם ואם לא יישמעו - לחסל אותם בכוח. יצאתי לשם כך לפנות ערב לברר המצב בירושלים.

על ביקורו בירושלים, כותב בן-גוריון ביומנו:²¹⁰

תומכי אצ"ל בעיר – נטורי קרתא" במאה-שערים ובית-ישראל, וקצת משכונת גאולה הגובלת בבית-ישראל, ושכונת מחנה-יהודה ו"הנחלאות": נחלת-ציון (ספרדים), נחלת-אחים (תימנים), זכרון-יוסף (כורדים), שכונת-הבוכרים (בוכרים רבים באצ"ל) ... האהדה לאצ"ל גברה מאוד, בייחוד מאז בואו של בגין לירושלים. בין החיילים שלנו [בעיר] יש 15% שתומכים בהם - כלומר לא יקבלו פקודה לירות בהם. חלק אולי גם יתמוך בהם בפועל. גם במשטרה הצבאית (280 איש) יש חשודים. משה דיין סבור שמוטב לשלוח הנה משטרה צבאית מתל-אביב ... משה סבור שהצבא הירושלמי לא יפעל נגד אצ"ל. לא רק מפני קרובים רבים – אלא שעד עכשיו פעלו יחד מתוך הסכם ... אפילו אנשי המטה אינם מבינים מדוע לא לפעול יחד עם אצ"ל. שאלתי משה מה הכוח הדרוש – אם יהיה הכרח לפעול בכוח? משה סבור שהם יתבצרו, ימקשו הסביבה שלהם, ונחוצים שני גדודים מחוץ לירושלים (עם כוח שריון בשני הגדודים) על מפקדיהם.

סיכמתי: הש"י יבדוק כל אנשי המטה והמפקדים. שום חשוד לא יישאר בעמדת מפתח, במרכז אינפורמציה, ובמקום שמטפל באצ"ל. להחליף המ.צ., לבדוק המשטרה ולהוציא כל לוקח-שוחד ואיש אצ"ל. ישלח איש מהמטה לעבד תוכנית פעולה, להעריך הכוח הדרוש והציוד הנחוץ.

הידיעות בדבר הכוונה לחסל את האצ"ל בכוח הגיעו אל שירות הידיעות של האצ"ל ושמואל כץ נתן הוראה להכריז על מצב חירום. מפקדי הפלוגות נקראו למטה ובישיבה הוחלט לבצר את שטח המחנה ולעשות את כל ההכנות כדי להדוף את ההתקפה. שמואל כץ הסביר כי אין כל כוונה להסתבך במלחמת אחים, אולם ההכנות הגלויות יהוו לדעתו כוח מרתיע. ואמנם כך היה.

²¹⁰ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 644.

המשא-ומתן עם ועדת גרינבוים נמשך ובמקביל המשיך משה דיין בהכנות לחסל את האצ"ל בכוח הזרוע. בתחילת חודש ספטמבר הגיע גרינבוים להסכם עם האצ"ל. ההסכם סיפק את הדרישות העיקריות של הממשלה (פירוקו של האצ"ל), וכלל גם את העיקרון אשר לשמו המשיך האצ"ל את קיומו. ואלה עיקרי ההסכם:

האצ"ל יתפרק ואנשיו ייכנסו לצבא הגנה לישראל.
 יחידות האצ"ל תישארנה בשלמותן בשורות הצבא, וליכודן לא ייפגם.
 יחידות האצ"ל לא תישלחנה אל מחוץ לירושלים.
 שבועת-הנאמנות אשר יישבע כל חייל וחייל תחייב אותו לשרת בירושלים ולא מחוצה לה.
 תנאים אלה יהיו בתוקפם כל זמן שקיים שלטון עברי ממשי בירושלים.

ההתנקשות בחייו של הרוזן ברנאדוט

בינתיים עסק הרוזן ברנאדוט בניסיון לפתור את הסכסוך היהודי-ערבי. הוא לא ראה עצמו כבול להחלטת האו"ם מה-29 בנובמבר והצדיק את הסטיות מהחלטות אלה בסמכויות שקיבל בעת מינויו, לעודד בדרכי שלום התאמות לגבי עתידה של ארץ-ישראל.²¹¹ לפני בואו ארצה, התעכב ברנאדוט בלונדון, שם קיים פגישות רבות עם ראשי הממשל הבריטי. בספרו "לירושלים" מסביר ברנאדוט כי:

כשמעלים הצעה כלשהיא לפתרונה של בעיית ארץ-ישראל, הרי יש לזכור את שאיפותיהם של היהודים, את הקשיים וחילוקי-הדעות המדיניים בין המנהיגים הערביים, את האינטרסים האסטרטגיים של בריטניה, את ההתחייבויות הכספיות של ארצות-הברית וברית-המועצות, את תוצאות המלחמה ולבסוף – את סמכותו ויוקרתו של האו"ם.

תוכניתו של ברנאדוט התבססה על חלוקתה של ארץ-ישראל המנדטורית (שכללה גם את עבר-הירדן המזרחי) לשתי מדינות: יהודית וערבית. על-פי התוכנית הזו, שתאמה את המדיניות הבריטית באזור, שתי המדינות הן:

²¹¹ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, כרך I, עמוד 230.

ישראל וירדן. בכך ביטל המתווך את רעיון הקמתה של המדינה הפלשתינית בארץ-ישראל המערבית.

לאחר הצגת הרעיון הכללי, שלגביו היה סיכוי להגיע לידי הסכמה עם שלטונות ישראל, באו הסעיפים בתוכנית, שכל אחד מהם היווה סיבה מספקת לדחות את התוכנית כולה. תחילה הציע המתווך לאפשר את חזרתם של כל הפליטים הערביים לבתייהם. אחר באה ההצעה להגביל את העלייה. על-פי ההצעה, תורשה עלייה בלתי מוגבלת רק למשך שנתיים, ולאחר תקופה זו תותנה העלייה בהסכמת הערבים. במקרה של חילוקי דעות, תובא הבעיה בפני ארגון האומות המאוחדות. ואם לא די בגזרות האלה, הציע ברנאדוט גם כמה תיקוני גבול, שכללו:²¹²

1. הכללת הנגב, כולו או מקצתו, בשטח המדינה הערבית.
2. הכללת הגליל המערבי, כולו או מקצתו, בשטח מדינה היהודית.
3. הכללת העיר ירושלים בשטח המדינה הערבית, עם אוטונומיה מוניצפאלית ליהודים וסידורים מיוחדים להגנת המקומות הקדושים.
4. עיון בשאלת מעמדה של יפו.
5. ייסוד נמל חופשי בחיפה, שיכלול גם את בתי הזיקוק.
6. ייסוד נמל תעופה חופשי בלוד.

הצעותיו של הרוזן ברנאדוט עוררו סערה בקרב הציבור היהודי בארץ והעיתונות כולה גינתה בחריפות את תוכניתו. עיתון "הארץ", שנחשב למתון, כתב במאמר המערכת כי:²¹³

נראה שהמזל שעמד לרוזן ברנאדוט בהגשמת שביתת הנשק, לא יעמוד לו בתפקיד השני שנטל עליו והוא – להגיע להסדר הסכסוך בארץ-ישראל בדרכי שלום... לא נוכל להסכים לקיצוץ בריבונותה של מדינת ישראל, וכל הגבלה על העלייה על-ידי גורם חיצוני אינו אלא קיצוץ בריבונותנו. אבן נגף חשובה אחרת היא ירושלים. יהודי ארץ-ישראל לא יסכימו בשום פנים ואופן שירושלים תיכלל באיזה מדינה ערבית שהיא...

במאמר אחר, באותו עיתון, מפי העיתונאי ג'ון קמחי, נאמר, בין השאר:²¹⁴

²¹² פולקה ברנאדוט, לירושלים, הוצאת ספרים "אחיאסף".

²¹³ עיתון "הארץ" מיום 5.7.1948.

²¹⁴ שם, שם.

זו הפעם השנייה בקריירה שלו ממלא הרוזן ברנאדוט תפקיד של מתווך – ודומה שזו הפעם השנייה הוא שוגה אותו מישגה פאטלי... נאוטראליות השקפתו ליחסים בין הנאצים ובעלי הברית הייתה מאותו הסוג, הרואה הסכם ושלום כשקול כנגד כל השאר. הרוזן גילה אגב כך את חוסר כישרונו להבין את כל עומק הרגשתם של בעלי הברית ואת החלטתם הנחושה להביא את הנאצים עד לתבוסה גמורה. אותו רושם עצמו מתעורר עכשיו בקשר להצעותיו של הרוזן ביחס לעתידה של ירושלים... עכשיו שוב – אולי אפילו אגב הכוונות הטובות ביותר – הירשה הרוזן לניאוטראליות זו לסנוור את עיניו שלא יראה את הדברים שבמציאות הפוליטית והצבאית ביחס למצבה של ירושלים...

ובמקום אחר:

לא נלחמנו עשר שנים נגד "הספר הלבן" הבריטי, כדי להסכים להגבלת העלייה למדינתנו לפי החלטת גורם חיצוני אחר... ולא כבשנו את רוב רובה של ירושלים, לא החזקנו בה מעמד במשך שישה חודשי מצור, לא נפלו אלף ממגיניה ואזרחיה אחרי שנפגעו מפגזים בריטיים של תותחים בריטיים שבידי הלגיון הערבי, כדי להפקיר את ירושלים לידי בעלי התותחים הללו ובעלי בריתם...

באצ"ל עקבו בדאגה אחר מהלכיו של ברנאדוט, אולם לא ראו בהם סכנה מידית הדורשת פעולה. ההנחה היסודית הייתה כי גורלנו נתון בידינו, וכל עוד תעמוד הממשלה על שלה, לא יוכל ברנאדוט לבצע את זממו. אבל היו אחרים שלא חשבו כך. במפקדת לח"י בירושלים ראו בתוכניותיו של ברנאדוט סכנה גדולה לעתידה של ירושלים. לח"י ניהלו תעמולה חריפה מאוד נגד ברנאדוט, וכמה מחבריו אף הפגינו נגדו בשעת ביקורו בירושלים. כאשר חשו שהמתווך מהווה סכנה מוחשית, הגו את ההתנקשות בחייו. ביום שישי, 17 בספטמבר 1948, הגיע ברנאדוט לירושלים, לדון בפרטים הטכניים של העברת מטה האו"ם לעיר. בשעה חמש אחר הצהריים יצאו המתווך ומלוויו מארמון הנציב (המקום המתוכנן לישיבתו של מטה האו"ם) בדרכם העירה לפגישה עם דב יוסף, מושלה הצבאי של ירושלים. כשעה קודם-לכן, יצא ממחנה לח"י בטלביה ג'יפ ובו ארבעה אנשים. הג'יפ עשה את דרכו לשכונת קטמון, עצר ליד המחסום בסמוך לעיקול בין קרית-שמואל

לקטמון (היום רחוב הפלמ"ח, ליד רחוב כובשי קטמון) וחנה בצד הכביש. כאשר הבחינו יושבי הג'יפ בשיירה בת שלוש המכוניות שעלתה במעלה רחוב רחל אמנו, התניע הנהג את הג'יפ והעמידו לרחוב הכביש. השיירה עצרה ליד הג'יפ וכמה אנשי לח"י ירדו ממנו ופנו לעבר מכוניתו של ברנאדוט. הם כיוונו את נשקם לעבר המושב האחורי וירו מספר צרורות מתת-מקלע שהיה בידיהם. הקולונל סרו, שישב לצדו של ברנאדוט, נהרג מיד, בעוד הרוזם ברנאדוט עצמו נפצע פצעים אנושים ומת בדרך לבית-החולים. דבר ההתנקשות בחייו של ברנאדוט הגיע אל בן-גוריון בשעה שקיים דיון עם המטה הכללי של צה"ל. ביומנו אנו מוצאים את הדברים הבאים:²¹⁵

פתאום בשש בא מברק ממשה דיין, ואחר כך מדב יוסף, שברנאדוט וקולונל סרו נרצחו בקטמון על-ידי יהודים מתוך ג'יפ שנסע לפניהם. הזמנתי איסר הראל וראש המשטרה הצבאית – לאסור כל אנשי לח"י פה; יש להעלות גדוד "הראל" לירושלים ולתת הוראות לדב יוסף ומשה דיין לפעול במרץ ובלי רחמים ... בשמונה טילפן משה דיין ומסר שפורשים הרגו ברנאדוט וסרו, לא יודע אם אצ"ל או לח"י ... בשמונה וחצי בא איסר הראל. בירר במקום הגבוה ביותר שאצ"ל לא עשה זאת ...

בשעות הערב נתפרסם כרוז בחתימת "חזית המולדת" ובו נוטלת על עצמה קבוצה זו את האחריות להתנקשות ברוזן ברנאדוט ובקולונל סרו. השמועות שהתהלכו אותה עת היו ש"חזית המולדת" היא קבוצה שפרשה מלח"י. בן-גוריון ידע היטב כי לאצ"ל לא היה כל קשר להתנקשות בחייו של ברנאדוט, אולם הוא החליט לנצל את הרעש הציבורי שחוללה ההתנקשות, כדי לחסל את ארגון לח"י ואחריו גם את האצ"ל. ואמנם, למחרת היום, בשבת בבוקר, פשט כוח של צה"ל על מחנות לח"י בירושלים, אולם מצא אותם ריקים מאודם (למעט כמה חולים וכן מספר לוחמים שלא היה להם לאן ללכת). לח"י הוכרז ארגון בלתי חוקי ורבים מחבריו נעצרו ברחבי הארץ על-ידי כוחות הביטחון.

לאחר חיסול לח"י, התפנה בן-גוריון לטפל באצ"ל. ב-20 בספטמבר הוזמן אבינועם למחנה המטכ"ל בתל-אביב, שם קיבל את מכתב האולטימטום

²¹⁵ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 698.

בחתימת ידו של ידן. אבינועם מיהר לירושלים, כדי למסור את המכתב לשמואל כץ. במכתב האולטימטום נאמר:

1. על האצ"ל בירושלים לקבל על עצמו הלכה למעשה חוק המדינה בנוגע לצבא, גיוס ונשק.
2. כל חייבי הגיוס באצ"ל חייבים להיכנס לצבא הגנה לישראל.
3. כל הנשק צריך להימסר לצבא הגנה לישראל.
4. כל מי שמצטרף לצבא חייב בשבועת אמונים שחלה על כל חייל.
5. דין חברי אצ"ל כדין כל יהודי אחר.
6. אם במשך 24 שעות החל מהיום, יום ב' 20.9.1948, בשעה 12:00, הנכם מקבלים את הדין: מפרקים את האצ"ל וגדודיו המיוחדים, מוסרים את הנשק ומצטרפים לצבא הגנה לישראל – לא יסבול איש מכם על פגיעה שפגעתם עד עכשיו בחוק ישראל, והיחס אליכם יהיה כיחס לכל יהודי אחר.
7. אם במשך הזמן הנקוב לא תמלאו דרישות הממשלה הלכה למעשה – יפעל הצבא בכל האמצעים שלרשותו.

יגאל ידן – אלוף

ראש אגף המבצעים של המטה הכללי
צבא הגנה לישראל

התגובה בירושלים לאולטימטום הייתה קשה. וכך כתב סופר ה"טיימס" הלונדוני לעיתונו:

האולטימטום של הממשלה הזמנית של ישראל לאצ"ל, הדורש את פירוק המידי של כוחותיו המזוינים, נתקל בתרעומת ניכרת הן על-ידי חבריו והם על-ידי רוב תושבי העיר.

שעתיים לפני תום האולטימטום כינס שמואל כץ מסיבת עיתונאים במלון "עדן", וגולל בה את השתלשלות המשא-ומתן עם יצחק גרינבוים. הוא הוסיף וסיפר, כי האולטימטום התקבל בהפתעה גדולה, מאחר שהצדדים הגיעו להסכם שהיה נוח ומקובל הן על הממשלה הזמנית והן על האצ"ל. שמואל כץ

הסביר לעיתונאים כי רב לו כוחו של האצ"ל להתנגד לכל התקפה על בסיסיו, אולם האצ"ל לא יעשה זאת בגלל גישתו הפטריוטית. בסיכום, נאמר:

בתשובה לאולטימטום שהוגש לנו אתמול, הננו מודיעים כי בהתחשב עם האיום בשימוש בכוח, וברצוננו למנוע שפך דם יהודי שהיה נגרם על-ידי ביצוע האיום – הננו מקבלים את האולטימטום הנ"ל.

הארגון הצבאי הלאומי יתפרק בהתאם לדרישות הממשלה הזמנית בצורה ובאופן שייקבע בינינו לבין מפקד החטיבה של צבא הגנה לישראל בירושלים.

באותו יום פירסם מטה האצ"ל את ההודעה דלהלן לחייליו:

הארגון הצבאי הלאומי בירושלים

1.9.1948

י"ז אלול תש"ח

ה ה ו ד ע ה

א. הממשלה הזמנית, אשר הספקנו להכירה מתקופת "אלטלנה", הוכיחה שנית את פרצופה. תוך כדי ניהול משא ומתן בין נציגי המעמד [כינוי לאצ"ל] ונציג הממשלה, הוגש אולטימטום לבא-כוח המעמד שעל המעמד להתפרק במשך 24 שעות מרגע מסירת האולטימטום.

ב. המעמד, אשר מטרתו האחת היא למלא את היעוד המוטל עליו, עומד בפני הברירה: מלחמת-אחים, הרג מאות חיילים עברים – או קבלת האולטימטום. המעמד בלקחו בחשבון את רגש האחריות הרבה לגורלו של העם העברי ולגורלה של הריבונות העברית – ובכדי למנוע שפיכות דמים רבה – החליט בכאב עצור לקבל את האולטימטום.

ג. על פרטי ההצטרפות לצבא הגנה תבוא הודעה מיוחדת בזמן הקרוב ביותר.

הארגון הצבאי הלאומי בירושלים
המטה הראשי

בשעה שבבסיס קטמון החל תהליך הצטרפותם של לוחמי האצ"ל לצבא הגנה לישראל, פעלה יחידה של האצ"ל בהר-ציון. יהושע לנדנר ("אלקים"), שהיה אחד ממפקדי הכוח, מספר כי הם קיבלו הוראה ממטהו של משה דיין להמשיך ולהחזיק בעמדות ולחכות להוראות נוספות. וכך, לאחר פירוקו של האצ"ל בירושלים, המשיכה אחת מיחידותיו לפעול עוד ארבעה ימים בהר-ציון.

הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל נוסד בירושלים באפריל 1931. לאחר 17 שנים של מלחמת שחרור עקובה מדם, בפורעים הערבים ובכובש הבריטי, התפרק מנשקו בירושלים בספטמבר 1948, ולוחמיו הצטרפו לצבא הגנה לישראל.

נספחים

רשימת הנופלים מאנשי אצ"ל בני ירושלים

השם	תאריך לידה	תאריך נפילתו	מקום נפילתו
דוד רזיאל	19.12.1910	20.5.1941	בעירק.
דרזנר יחיאל-דב	13.10.1922	16.4.1947	עלה לגרדום בכלא עכו.
חביב אבשלום	18.6.1926	9.7.1947	עלה לגרדום בכלא עכו.
פינשטיין מאיר	5.10.1927	21.4.1947	פוצץ עצמו בתא הגרדום,
נקר מאיר	26.7.1920	29.7.1947	עלה לגרדום בכלא עכו.
אברמוביץ אהרון	6.4.1922	23.7.1946	פעולת מלון המלך דוד.
אהרוני יהודה	6.3.1926	7.6.1948	בקרב על שייח' ג'ראח.
אושפיץ יהודה	9.12.1925	5.7.1948	בקרב על מלחה.
אלישר אליהו	26.12.1932	15.7.1948	בקרב על מלחה.
אלקבץ אהרון	1909	29.10.1937	בעיר העתיקה.
אסולים נסים	10.8.1926	18.7.1948	מפגז האויב בירושלים.
אפריון יהודה	12.12.1925	17.7.1948	בקרב על בית-סוסין.
בכר אברהם	28.8.1926	20.1.1946	בהתקפה על בית-הסוהר.
בלומנטל ישראל	1920	30.5.1948	בבסיס "טיפת חלב".
בנבנשתי יעקב	1924	17.5.1948	בקרב במרכז המסחרי.
בן-חיים נסים	1927	7.1.1948	בשער יפו.
בן-שם אבנר	29.9.1927	3.4.1946	בבת-ים.
בן-שמעון אברהם	1929	15.7.1948	בקרב על מלחה.
בנז'מין אשר	6.7.1922	23.3.1944	בהתקפה על הבולשת.
בסוס אהרון	16.7.1912	20.10.1948	באבו-טור.
בעדני רצון	1931	15.7.1948	בקרב על מלחה.
ברוזה ציון	30.6.1931	15.7.1948	בקרב על מלחה.
ברנס עמוס	7.4.1926	9.4.1948	בקרב על דיר-יאסין.
גולדברג שמואל	1.4.1920	22.5.1948	בית-הספר לשוטרים.
גולדשמיד יהושע	25.2.1925	19.5.1948	בית-הספר לשוטרים.
גז חיים	25.12.1924	6.12.1946	בפעולת "השובך".
גלזן שלום	6.8.1922	4.6.1948	בירושלים.
גרוס צבי	10.4.1930	16.5.1948	בית-הספר לשוטרים.
גרינוולד יצחק	21.1.1924	30.9.1948	בקרב הר-ציון.

במחנה שנלר.	2.6.1948	25.9.1925	וויט יצחק
בית-הספר לשוטרים.	22.5.1948	1923	וייס מרדכי
בקרב על מלחה.	15.7.1948	25.7.1924	זכריה ראובן
בקרב על מלחה.	15.7.1948	5.7.1930	זר אברהם
מכדור האויב.	30.4.1948	30.1.1929	חפץ יוסף
בקרב על מלחה.	15.7.1948	4.2.1927	טיליוב אליהו
בית-הספר לשוטרים.	19.5.1948	13.6.1927	ינאי (לוי) אבשלום
בית-הספר לשוטרים.	22.5.1948	22.9.1923	יעקבי אברהם
בקרב על דיר-יאסין.	9.4.1948	9.6.1927	יעקבי אפרים
במצע "קדם".	17.7.1948	21.8.1908	כהן יוסף
בקרב על העיר העתיקה.	16.5.1948	13.3.1928	כהן ישראל
בבסיס בירושלים.	16.7.1948	10.2.1928	כהן שמואל
בשער יפו.	7.1.1948	27.11.1927	לוי אפרים
נפגע מפגז האויב.	20.6.1948	1926	לוי יוסף
בסיוור ליד לטרון.	20.11.1947	9.2.1927	לוי מנחם
בשער יפו	7.1.1948	20.4.1923	לוי שמעון
מהתפוצצות מוקש.	18.7.1948	10.1.1919	לופס יעקב
מפגיעת פגז האויב.	10.7.1948	6.10.1927	לבושי יצחק
בפעולה מבצעית.	18.1.1948	1921	מדמוני מנחם
בפעולה מבצעית.	1.8.1947	16.11.1926	מזיוף אהרון
בקרבות העיר העתיקה.	19.5.1948	1.12.1929	מזרחי אפרים
בקרב על מלחה.	16.7.1948	20.5.1929	מזרחי חי-יעקב
בקרבות העיר העתיקה.	19.5.1948	1928	מזרחי (אגא) יוסף
בקרבות העיר העתיקה.	19.5.1948	1931	מזרחי יוסף
בקרב על מלחה.	15.7.1948	15.2.1929	מזרחי יוסף
בהתקפה על בית-ג'אלה.	20.10.1948	24.4.1924	מזרחי רחמים
במעצר באפריקה.	24.8.1948	6.8.1923	מיקא רפאל
בקרב על חוליקת.	19.10.1948	3.1.1927	מן ראובן
בקרב בצפון ירושלים.	30.5.1948	13.6.1923	מנדלאייל ברוך
בקרב על דיר-יאסין.	9.4.1948	1922	מנוח גרשון
בקרב על מלחה.	15.7.1948	10.2.1921	נחום יחזקאל
בהתקפת משוריין בריטי.	8.4.1947	9.1928	סבן יהושע
בקרב על דיר-יאסין	4.1948	3.1928	סגל יהודה
בקרבות הר-ציון.	3.8.1948	30.10.1926	סולובייצ'יק פנחס

15.7.1948	בקרב על מלחה.	1906	סוקולוב שמואל
24.5.1948	בקרב על רמת-רחל.	18.8.1927	סילבר מאיר
5.6.1948	בקרבות הר-ציון.	3.1.1928	סלוטקי חיים-אברהם
14.7.1948	בקרב על מלחה.	29.12.1926	סלונימסקי יהודה
15.7.1948	בקרב על מלחה.	1929	עואדי יוסף
15.7.1948	בקרב על מלחה.	27.10.1926	עוזיאל דניאל
17.1.1946	במעצר בגלות אפריקה.	1922	עזרא אליהו
18.5.1948	בבית-הספר לשוטרים.	26.3.1926	ענתיבי אפרים
4.2.1949	בתאונת דרכים בתפקיד	1928	פטל אביגדור
20.1.1948	בקרבות העיר העתיקה.	27.10.1927	פרידלר יואל
16.5.1948	בקרבות העיר העתיקה.	1928	פרנקל יהושע
6.12.1946	בפעולת "השובך".	15.1.1930	צבי (רזל) עובדיה
15.7.1948	בקרב על מלחה.	14.12.1925	צדוק אפרים
19.10.1948	בהתקפה על בית-ג'אלה.	15.5.1923	צימט אהרון
19.5.1948	בבית-הספר לשוטרים.	6.1927	צלניקר יוסף-שבתאי
12.2.1948	בהגנת ימין-משה.	3.9.1925	קירשנבוים אברהם
10.7.1948	בכיבוש עין-כרם.	10.3.1916	קנאל יעקב-אברהם
11.10.1948	בתאונת דרכים בתפקיד.	26.5.1926	קניג רפאל-צבי
17.7.1948	במבצע "קדם".	20.8.1922	קרינסקי צבי
15.7.1948	בקרב על מלחה.	1922	קשמן נתנאל
8.8.1938	בפעולה.	3.6.1919	רז יעקב
8.6.1948	בקרבות ירושלים.	22.3.1928	שושנה יוסף
15.7.1948	בקרב על מלחה.	1929	שמואלי משה
16.7.1948	בבית-הספר לשוטרים	14.3.1930	שם-טוב בת-שבע
15.7.1948	בקרב על מלחה.	27.8.1933	שרעבי בנימין

רשימת מפקדי מחוז ירושלים

מפקד מחוז ירושלים	תאריך	מפקד האצ"ל
אברהם קריצ'בסקי ("דן")	1931 עד 1934	אברהם תהומי
יוסף בר-נון	1934 עד 1937	
דוד רזיאל ("רזי")	4.1937 עד 6.1938	רוברט ביטקר משה רוזנברג
חנוך קלעי ("זאב")	5.1938 עד 7.1939	דוד רזיאל
יוסף קרמין ("נבון")	5.1939 עד 6.1939	חנוך קלעי ²¹⁶
בנימין זרעוני	7.1939 עד 8.1939	
משה מולדבסקי	8.1939 עד 10.1939	
גמליאל הלפרין ("גור")	10.1939 עד 5.1941	בנימין זרעוני ²¹⁷ דוד רזיאל ²¹⁸
גרשון מאלי ("ארי")	5.1941 עד 12.1943	יעקב מרידור ²¹⁹
אליהו מרידור ("דן")	1.1944 עד 31.3.1944	מנחם בגין
אליהו לנקין ("בנימין")	1944 עד 12.1944	
דב אפרת ("יהושפט")	12.1944 עד 9.1945	
יצחק אבינועם-יגנס ("אבינועם")	9.1945 עד 3.1947	
בצלאל עמיצור ("עמיצור")	3.1947 עד 5.1947	
מרדכי רענן-קאופמן ("יעקב",)	3.1947 עד 8.1948	
יצחק אבינועם-יגנס ("אבינועם")	8.1948 עד 9.1948	

²¹⁶ בעקבות מעצרו של דוד רזיאל.²¹⁷ בעקבות מעצרו של חנוך קלעי.²¹⁸ בעקבות שחרורו של דוד רזיאל מהמעצר.²¹⁹ בעקבות מותו של דוד רזיאל.

ביבליוגרפיה

- אופיר, יהושע: על החומות, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, תל-אביב.
 אלדד, ד"ר ישראל: עשר ראשון. "המתמיד", תל-אביב, תש"י.
 אלון, יגאל: מערכות פלמ"ח. הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו.
 אליאב, יעקב (ישקה): מבוקש. הוצאת "במחותרת", ירושלים, 1983.
 אל-תל עבדאללה: זכרונות, הוצאת מערכות.
 אשל, אריה: ארבעה צעדים למוות, ספרית מעריב, 1977.
 באואר, יהודה: דיפלומטיה ומחותרת. ספרית הפועלים, תל-אביב, 1966.
 בן-גוריון, דוד: יומן המלחמה, תש"ח-תש"ט משרד הבטחון - ההוצאה לאור.
 בגין, מנחם: במחותרת, א-ד. "הדר", תל-אביב, תשי"ט.
 בגין, מנחם: אחיאסף, ירושלים, 1950.
 בל, ג', בויר: ציון הלוחמת, הוצאת אחיאסף, 1987.
 בן-יהודה, נתיבה: מבין העבודות, הוצאת ספרים דומינו 1985.
 בר-זוהר, מיכאל: בן-גוריון, הוצאת עם עובד, תל-אביב.
 ברנאדוט, פולקה: ירושלים, הוצאת אחיאסף, 1952.
 דברי הימים למלחמת השחרור: בעריכת יעקב עמרמי ואריה מליץ, הוצאת ספרים של"ח, תשי"א.
 דיין, משה: אבני דרך, הוצאת עידנים, ירושלים - דביר תל-אביב, 1979.
 זכרם נצח: ספר יזכור לגיבורי האצ"ל, הוצאת של"ח, תשי"ט.
 זרעוני, בנימין: גאון ונדיב ואכזר, הוצאת מלוא בע"מ, 1992.
 חובב, מאיר: גל דיוקנו של לוחם, העמותה להפצת תודעה לאומית, תל-אביב תשי"ג.
 טבת, שבתאי: כיתת יורים בבית ג'יז. איש-דור, בית הוצאה, 1992.
 יוסף, דב: קרייה נאמנה, הוצאת שוקן תש"ך.
 יכין, עזרא, סיפורו של אלנקם, "הדר" 1977.
 ילין-מור, נתן: לוחמי חרות ישראל. שקמונה, ירושלים, 1974.
 כץ שמואל: יום האש. קרני, תל-אביב, תשכ"ב.
 לבני, איתן: המעמד, הוצאת עידנים, ספרי ידיעות אחרונות, 1989.
 לב-עמי, שלמה: במאבק ובמרד. משרד הבטחון - ההוצאה לאור.
 לוחמי חרות ישראל. כתבים א-ב, הועד להוצאת כתבי לח"י, 1959.
 לוי, יצחק (לויצה): שעה קבין הוצאת מערכות 1986.
 לורך, נתנאל: תולדות מלחמת העצמאות, הוצאת "מסדה" 1989.

- לירון (אלטשולר), אהרון: ירושלים העתיקה במצור ובקרוב. הוצאת מערכות. לנקין, אליהו: סיפורו של מפקד אלטלנה. "הדר", תל-אביב, תשל"ו.
- לפידות, יהודה: על חומותייך, משרד הבטחון - ההוצאה לאור, 1992.
- לפידות, יהודה: ה"סזון" צייד-אחים, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, 1994.
- לפידות, יהודה: פרקים בתולדות האצ"ל, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, 1996.
- לפידות יהודה, לידתה של מחתרת, הוצאת ברית חיילי האצ"ל, 2001.
- לפידות יהודה: היום שרה הקטנה
- לפידות יהודה: האצ"ל בחיפה האדומה
- לפידות יהודה: אבי געזונט
- מרידור, יעקב: ארוכה הדרך לחרות. אחיאסף, ירושלים, 1956.
- נאור, אריה: דוד רזיאל. משרד הבטחון - ההוצאה לאור 1990.
- ניב, דוד: מערכות הארגון הצבאי הלאומי. כרכים א-ו. מוסד קלוזנר - "הדר".
- נדבה, יוסף: ספר עולי הגרדום. הוצאת "הדר" תשי"ט.
- ספר הפלמ"ח: הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשי"ג.
- ספר תולדות ההגנה: הוצאת עם עובד, תל-אביב.
- עלי בריקדות. יומן הכלא של מיכאל אשבל. ערך והקדים: יוסף נדבה. "הדר". 1976.
- עמרמי, יעקב: ביבליוגרפיה שימושית. ניל"י, ברית הבריונים, הארגון הצבאי הלאומי, לוחמי חרות ישראל "הדר" - המדרשה הלאומית, תל-אביב, תשל"ה.
- עמרמי, יעקב: הדברים גדולים הם מאתנו, "הדר" 1994.
- קמחי, ג'ון ודוד: משני עברי הגבעה. הוצאת מערכות.
- רבין, יצחק: פנקס שירות. הוצאת ספרית מעריב, 1997.
- רטנר, יוחנן: חיי ואני, הוצאת שוקן 1978.
- ריבלין, גרשון ועליזה, זר לא יבין. משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1991.
- שאלתיאל, דוד: ירושלים תש"ח. העורך - יוסף שפירא, 1981.
- שטיין, משה: ביום שירות, הוועד לבוגרי פלוגות בית"ר בישראל, 1986.
- שניר, אלי (זאנה): ה"שובך". 1968.
- שפירא, אניטה: ברל. הוצאת עם-עובד, 1981.
- תעודות מדיניות ודיפלומטיות: דצמבר 1947 עד מאי 1948. וכן מאי 1948 עד ספטמבר 1948. גנזך המדינה.
- תרסטון, קלרק: בדם ואש. הוצאת ספרים דומינו 1981.

Glubb, Sir John Bagot :A Soldier with the Arabs, Holder and Stoughton,London.

Kirkbride, Alec : From the Wings,Amman Memories 1947 - 1951. London 1976.

Kurzman, Dan :Genesis 1948. An Nal Book, New York 1970 .

רשימת קיצורים, כינויים וארכיונים

- אצ"ל – ארגון צבאי לאומי בארץ ישראל
 אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי
 ארכיון מפא"י (בית ברל)
 את"ה – ארכיון תולדות ההגנה
 ב"ח – בן חנניה (כינויו של דוד רזיאל וכינוי האצ"ל בפי אנשי לח"י)
 בית"ר – ברית יוסף תרומפלדור
 דלק – כינוי למחלקת שירות הידיעות (של האצ"ל)
 הבלט – כינוי ההגנה בפי האצ"ל
 הלבב – כינוי לאצ"ל בפי חבריו
 המעמד – כינוי לאצ"ל בפי חבריו
 הצ"ח – ההסתדרות הציונית החדשה
 הצה"ר – ברית הציונים הרביזיוניסטים
 ח"ק – חיל הקרב (של האצ"ל)
 חי"ש – חיל שדה (של ארגון ההגנה)
 חת"ם – חיל תעמולה מהפכני (של האצ"ל)
 לח"י – לוחמי חירות ישראל
 מ"ז – מכון ז'בוטינסקי
 מטכ"ל – מטה כללי
 מי"ז – מכון יהדות זמננו
 מפא"י – מפלגת פועלי ארץ ישראל
 מש"י – מחלקת שירות ידיעות (של האצ"ל)
 ס"ב – ספר בית"ר
 סת"ה – ספר תולדות ההגנה
 פו"ם – פעולות מיוחדות (של ארגון ההגנה)
 פו"ש – פלוגות השדה (של ארגון ההגנה)
 פֶּלַג – כינוי לח"י בפי אנשי האצ"ל
 פלמ"ח – פלוגות המחץ
 רמ"א – ראש המפקדה הארצית (של ארגון ההגנה)
 ש"י – שירות ידיעות (של ההגנה)